

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_184606

184606

UNIVERSAL
LIBRARY

teared page and
page missing and
text fly

BIBLIOTHECA INDICA :
Collection of Oriental Works

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 1184.

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ सायणाचार्यकृतवेदार्थभाष्यसहितम् ॥

THE ŚATAPATHA BRAHMAṆA
OF THE WHITE YAJURVEDA,
WITH THE
COMMENTARY OF ŚĀYANĀCĀRYA.

EDITED BY
ĀCĀRYA SATYAVRATA ŚĀMAS'RAMI'.

Lecturer of Sanskrit in the University of Calcutta,

VOL. VI, FASCICULUS I.

CALCUTTA :

PRINTED BY HITAVRATA CHATTERJI, SATYA PRESS.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,
1908.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

Asiatic Society of Bengal,

No, 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM THE SOCIETY'S AGENTS,—

MR. BERNARD QUARITCH, 11, Grafton Street, New Bond Street, London, W.,
AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

*Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2, 4 @ 1/- each	...	Rs. 1	4
Advaitachintā Kausubhe, Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	1	14
*Agni Purāṇa, Fasc 3-14 @ 1/- each	...	7	8
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ 1/-	...	14	6
Aitareyālochanam, (the preface of the Ditto) by Ācārya S.V. Sāmasrami	...	2	0
*Anu bhāshya, Fa c 2-5 @ 1/- each	...	2	8
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. 1	...	1	0
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ 1/- each	...	3	12
Acavaidyaka, Fasc. 1-5 @ 1/- each	...	3	2
*Āharvana Upanishad, Fasc. 3-5 @ 1/- each	...	1	14
Avadāna Kāpalatā, (Sāns. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/- each	...	11	0
A Lower Laṭakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	3	0
Bālam Bhaṭṭi, Vol I Fasc 1-2, Vol II Fasc I @ 1/- each	...	1	14
Baudhāyana Śrauta Sutra, Fasc. 1-3, Vol II Fasc I @ 1/- each	...	2	8
*Bhāṇa, Fasc 4-8 @ 1/-	...	3	2
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-5 @ 1/-	...	3	2
brahma Sutra, Fasc. 1, @ 1/-	...	0	10
Brhaddēvatā, Fasc. 1-4 @ 1/- each	...	2	8
Brhaddharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ 1/- each	...	3	12
Bodhicāryāvatāra of Cāntidevi, Fasc. 1-5	...	3	2
Qatadusani, Fasc. 1-2	...	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/- each	...	8	0
Qatapatha Brāhmaṇa Vols. I Fasc 1-7, II Fasc 1-5, III Fasc 1-7, V Fasc 1-4	...	14	6
Qatasāhasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-12 @ 1/- each	...	7	8
*Qatarvaṅga Chintāmani, (Text) Vols. II, 1-25; III, Part I, Fasc. 1-18, Part II Fasc. 1-10 @ 1/- each; Vol. IV, Fasc. 1-6	...	36	14
Qlokavṛtika, (English) Fasc. 1-6 @ 1/-	...	7	8
*Qrauta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 9-17 @ 1/- each	...	5	10
Ditto Ācāvāyan, Fasc 4-11 @ 1/- each	...	5	0
Ditto Qāṅkhāyan, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4, Vol IV Fasc. 1 @ 1/- each	...	10	0
Ditto Lātyāyan Fasc. 1-6 @ 1/- each	...	5	10
Qṛi Bhāshyam, (Text) Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	1	14
Dān Kriyā Kaumundi, Fasc. 1-2	...	1	4
Gadādhara Paddhati Kāśāra, Vol I, Fasc. 1-7	...	4	6
Ditto Ācārasāra, Vol II, Fasc. 1-3	...	1	14
Gobhīya G hyo Sutrūm, Fasc. 4-12 @ 1/-	...	5	10
Kāa Viveka, Fasc. 1-7	...	4	6
Kātantra, Fasc. 1-10 @ 1/- each	...	4	8
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc 1-14 @ 1/- each	...	17	8
Kūrma Purāṇa, Fasc. 3-9 @ 1/- each	...	3	2
Lalitā Vistāra, (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	3	0
Ditto Fasc. 3-5 @ 1/- each	...	2	8
Madana Pīrijāta, Fasc. 1-11 @ 1/- each	...	6	14
Mahābhāṣya prāṭidīp dy ta, Vol. I Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-12, Vol. III, Fasc. 1-5 @ 1/- each	...	16	14
Manuṣṭkā Sangraha, (Text) Fasc 1-3 @ 1/- each	...	1	14
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each	...	9	0
* Ditto (Text) Fasc 5-7 @ 1/-	...	1	14
*Mīmāṃsā Darśana, (Text) Fasc. 6-19 @ 1/- each	...	8	12

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ अथ ॥

॥ षष्ठकाण्डम् ॥

॥ अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥

॥ प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ अपिवा प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ हरिः ॐ ॥

असदा ऽइद मय ऽआसीत् । तदाहुः किं
तदसदासीदित्यृषयो वाव ते ऽयेऽसदासीत्तदाहुः
के त ऽक्तृषय इति प्राणा वा ऽक्तृषयस्ते यत्
पुरास्मात् सर्वस्मादिद् मिच्छन्तः श्रमेण तपसार्षि-
स्तस्मादृषयः ॥ १ ॥

स यो ऽयं मध्ये प्राणः । एष एवेन्द्र*स्तानेष

* 'एवेन्द्र'—इति क ।

प्राणान्मध्यतु इन्द्रियेणैव यदैव तस्मादिह इवो
 ह वै त मिन्द्र इत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्ष-
 कामा हि देवास्तु ऽइहाः सप्त नाना पुरुषान-
 सृजन्तु * ॥ २ ॥

ते ऽब्रुवन् । न वा ऽइत्यं सन्तः शक्त्यामः
 प्रजनयितु मिमान्सप्त पुरुषानेकं पुरुषं करवा-
 मेति त ऽएतान्सप्त पुरुषानेकं पुरुषं मकुर्वन्
 यदूर्ध्वं नाभेस्तौ द्वौ समौब्जन्यद्वाङ् नाभेस्तौ द्वौ
 पक्षः पुरुषः पक्षः पुरुषः प्रतिष्ठैक आसीत् ॥ ३ ॥

अथ यैतेषां सप्तानां पुरुषाणां श्रीः † ।
 यो रुस आसीत्तु मूर्धं समुदौहंस्तदस्य शिरो ऽभ-
 वद् यच्छ्रियं समुदौहंस्तस्माच्छिरस्तस्मिन्नेतस्मिन्
 प्राणा अश्रयन्त तस्मादेवैतच्छिरोऽथ यत् प्राणा
 अश्रयन्त तस्मादु प्राणाः श्रियोऽथ यत् सर्वस्मिन्-
 अश्रयन्त तस्मादु शरीरम् ॥ ४ ॥

स एव पुरुषः प्रजापतिरभवत् । स यः स

* '०सृजन्तु'—इति ग, '०सृजन्तु'—इति घ ।

† 'श्रीः'—इति ग ।

पुरुषः प्रजापतिरभवदथ मेव स यो ऽयं मग्नि-
स्त्रीयते ॥ ५ ॥

स वै सप्तपुरुषो भवति । सप्त पुरुषो ह्ययं
पुरुषो यच्चत्वार आत्मा त्रयः पक्षपुच्छानि चत्वारो
हि तस्य पुरुषस्यात्मा त्रयः पक्षपुच्छान्यथ यदेकेन
पुरुषेणात्मानं व्युद्ध्यति तेन व्यीर्येणाय मात्मा पक्ष-
पुच्छान्युद्यच्छति * ॥ ६ ॥

अथ यस्मिन्ने ऽग्निर्निधीयते † । येवैतेषां
सप्तानां पुरुषाणां श्रीर्यो रसस्तु मेतदूर्ध्वं समुद्-
हन्ति तदस्यैतच्छिरस्तुस्मिन्नेतस्मिन्त्यर्ध्वं देवाः
श्रिता अत्र हि सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति तस्मा-
देवैतच्छिरः ‡ ॥ ७ ॥

सो ऽयं पुरुषः प्रजापतिरकामयत् । भूया-
न्त्यां प्रजायेयेति सो ऽश्रामयत् स तपो ऽतप्यत् स
श्रान्तस्तेपानो ब्रह्मैव प्रथमं मसृजत् त्रयी मेव
व्विद्यां सेवाश्चै प्रतिष्ठाभवत् तस्मादाहुर्ब्रह्माय
सर्व्वस्य प्रतिष्ठेति तस्मादनूच्य प्रतितिष्ठति

* 'न्युद्यच्छति'—इति क ।

† 'ते'—इति ग ।

‡ 'च्छिरः'—इति ग ।

प्रतिष्ठा ऋषा यद् ब्रह्म तस्यां प्रतिष्ठायां प्रति-
ष्ठितो ऽतप्यत * ॥ ८ ॥

सो ऽपोऽसृजत । व्याचु एव लोकाद्वागेवाह्य
सामृज्यतु सेदं सर्वं मा प्रोद्यदिदं किञ्च यदा प्रोत्
तस्मादापो यद्वृणोत्तस्माद्वाः † ॥ ९ ॥

सो ऽकामयत ‡ । आभ्यो ऽङ्गो ऽधि प्रजायेयेति
सो ऽनया त्रया विद्यया सुहापः प्राविशत् त
आण्डं समवर्त्तत तदभ्यमृशदस्त्वित्यस्तु भूयो
ऽस्त्वित्येव तदब्रवीत् ततो ब्रह्मैव प्रथमं समृज्यत
त्रय्येव विद्या तस्मादाहुर्ब्रह्माह्य सर्वं च प्रथमज
मित्यपि हि तस्मात् पुरुषात् ब्रह्मैव पूर्वं समृ-
ज्यत तदह्य तन्मुख मेवासृज्यत तस्मादनूचानु
माहुरग्निकल्प इति मुखं ह्येतदग्नेर्यद् ब्रह्म § ॥ १० ॥

अथ यो गुर्भोऽन्तरासीत् ॥ । सोऽग्निरसृज्यत ¶

* 'ऽतप्यत'—इति ग ।

† 'तस्माद्वाः'—इति ग ।

‡ 'ऽकामयत'—इति क, ख ।

§ 'ब्रह्म'—इति क, ख । 'ब्रह्म'—इति ग । 'ब्रह्म'—इति घ, ङ ।

॥ 'ऽन्तरासीत्'—इति ग । 'ऽन्तरासीत्'—इति घ ।

¶ 'सोऽग्निरसृज्यत'—इति ङ-पुस्तकमात्रे ; ङङं च ङा०-वेवरमहोदयेनापि ।

स यदस्य सर्व्वस्याय ममृज्यत तस्मादग्निरगिर्ह * वै
 त मग्निरित्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि
 देवा अथ यदश्व मञ्जरित मासीत् सोऽश्वरभवद्-
 श्वर्ह वै त मश्व इत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा
 हि देवा अथ यदरसदिव स रासभोऽभवदथ यः
 कपाले रसो लिप्त आसीत् सोऽजोऽभवदथ यत्
 कपाल मासीत्सा पृथिव्यभवत् † ॥ ११ ॥

सोऽकामयत् ‡ । आभ्योऽद्भ्योऽधीमां प्रज-
 नयेय मिति तां सङ्क्षिप्याप्स प्राविध्यत्तथै यः
 पराङ् रसोऽत्यक्षरत्स कृमोऽभवदथ यदृध्वं मुदौ-
 द्यतेदं तद्यदिद् मूर्ध्वं मद्भ्योऽधि जायते सेयं
 सर्वापि एवानुज्येतदिदं मेकं मेव रूपं समदृश्यताप
 एव ¶ ॥ १२ ॥

सोऽकामयत् । भूय एव स्यात् प्रजायेतेति
 सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत स श्रान्तस्तेपानः फेन

* 'तस्मादग्निरगिर्ह' इति छ ।

† 'भवत्'—इति ग ।

‡ 'ऽकामयत्'—इति ग, घ ।

§ 'एव'—इति ग ।

मसृजतु सो ऽवेदन्यद्वा ऽएतद्रूपं भूयो वै भवति
 ग्राम्याण्येवेति स ग्रान्तस्तेपानो मृदुः शुष्कापमूष-
 सिकतः शुक्ररा मश्मान मयो हिरण्य मीषधिवन-
 स्पत्यसृजत तेनेमां पृथिवीं प्राच्छादयत् ॥ १३ ॥

ता वा ऽएता नव सृष्टयः । इय मसृज्यत
 तस्मादाहुस्त्रिवृदग्निरितीयः अग्निरखै हि सर्व्वी
 ऽग्निञ्चीयते * ॥ १४ ॥

अभूद्वा ऽइयं प्रतिष्ठेति । तद् भूमिरभवत्ता
 मप्रथयत् सा पृथिव्यभवत् सेयः सर्व्वी कृत्स्ना
 मन्यमानागायद् यदुगायत् तस्मादियं गायत्राथो
 आहुरग्निरुवाखै पृष्ठे सर्व्वः कृत्स्नो मन्य-
 मानो ऽगायद्यदुगायत्तस्मादग्निर्गायत्र इति तस्मादु
 हैतद्यः सर्व्वः कृत्स्नो मन्यते गायति वैव गीते
 वा रमते † ॥ १५ ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

* '०ञ्चीयते'—इति क, ख । '०ञ्चीयते'—इति ग, ङ ।

† 'रमते'—इति क, ङ ; 'रमते'—इति ग ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानां सुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥

हिरण्यगर्भकर्तृकैव सृष्टिराम्नाता—“असदा इदं मय आसी-
दिति * । ‘अग्रे’ प्रपञ्चसृष्टेः पुरा ‘इदं’ जगत् ‘असद्’ अव्यक्त-
नामरूपम् ‘आसीत्’ । श्रुतिः स्वयं मेव ब्रह्मवादिविचारमुखेन
असदर्थं निरूपयति— “तदाहुः किं तदासीदिति । ‘तत्’
तदानीं ‘किम् असद् आसीत् इति’ इदानीन्तनानां ब्रह्मवादिनां
विचारः । ‘अग्रे’ सृष्टेः पुरा ‘असत्’ ‘ते’ प्रसिद्धाः ‘ऋषयो वाव’
ऋषय एव ‘आसीत्’ ।

* इहेवोपरिष्ठात् (१०. ६. ५ = ८० उप० २ ब्रा०) पुनरिदं मान्ना-
स्यते—“नैवेह किञ्चनाय आसीत्, न्युनैवेद माहृत मासीद्”—इत्यादि ।

हान्दोग्यब्राह्मणे त्वेवं श्रुतम्—“सदेव सोम्येदं मय आसीत्,
एकमेवाद्वितीयम् । तद्वैक आहुः । अमदेवेदं मय आसीदेकमेवा-
द्वितीयम् । तस्मादसतः सज्जायेत । १ । कुतस्तु खलु सोम्यैव स्यादिति
होवाच, कथं असतः सज्जायेतेति । सत्येव सोम्येदं मय आसीदेक
मेवाद्वितीयम् । २ । तदेक्षत बहु स्यात् प्रजायेयेति, तत् तेजोऽह-
जत”—इत्यादि ८ प्र० २ ख० १-४ ।

एव मार्चाभ्याम्नाये चैवमादर्चः पर्यालोच्यः—

“नासदासीन्नो सदासीत् तदानीं नासीद्भूतो नो व्योमा परो यत् ।

किं मावरीवः कुह कस्य शर्मन्ममः किं मासीद् गहनं गभीरम् ॥

न न्यतुरासीदन्तं न तद्धि न रात्रा अहं आसीत् प्रकेतः ।

आनीदवातं खघ्नया तदेकं तस्माद्वाग्यन्न परः किञ्चनाम ॥

—इत्यादयः ऋ० सं० १०. १२६. १-१७ ।

ऋषिशब्दार्थं प्रश्नोत्तराभ्या माह— “तदाहुः के त ऋषय इतीति । ‘ऋषयः प्राणा वै’ अतः सृष्टेरये एव ‘असत्’ केवल-
लिङ्गशरीर मेवासीदित्यर्थः । प्राणाना ऋषिशब्दवाच्यत्वे प्रवृत्ति-
निमित्तं दर्शयति— “ते यत्पुरेति । ‘यत्’ यस्मात् कारणात्
‘अस्मात्’ जगतः ‘पुरा’ ‘इदं’ स्वसेव्यं जगत् ‘इच्छन्तः’ ‘अमेण’,
‘तपसा’ तपोरूपेण क्लेशेन पर्यालोचनेन ‘आरिषन्’ आर्षन् ।
“ऋषी गतौ” * , सर्वे गत्यर्थाः ज्ञानार्थाः ; ज्ञानवन्तः । ‘तस्मात्’
‘ऋषयः’ इत्युच्यन्ते । “ऋषिर्दगंनात् स्तोमान् ददर्शत्यौप-
मन्यवः”—इति हि यास्कः † ॥ १ ॥

मध्यमप्राणस्य सर्वेन्द्रियपोषणद्वारा इन्द्रशब्दवाच्यत्व माह—
“स योऽय मिति । एतेषां प्राणानां ‘मध्ये’ ‘यः’ प्राणः , ‘एष
एव इन्द्रः’ इत्युच्यते । तत्र प्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनम्— “तानेष
प्राणान्मध्यत इति । मध्यप्रदेशे स्थितः प्राणः ‘इन्द्रियेण’ इन्द्र-
शब्दवाच्येन स्वबलेन ‘ऐन्ध’ । “जि इन्धी दीप्तौ” ‡ लटि
रूपम् । स्वबलप्रकाशेन स्वस्वव्यापारसमर्थानकरोदित्यर्थः । ‘तस्मात्’
इन्धनसम्बन्धात् ‘इन्द्र इति’ उच्यते ; देवानां परोक्षनामप्रिय-
त्वात् । प्राणस्य हि वागादीन्द्रियेषु स्वांशसङ्गावः । एतस्यैव पोष-
कत्वञ्चान्यत्रास्मात्—

“या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता, या ओत्रे, या च चक्षुषि ।

या च मनसि सन्तता, शिवां तां कुरु मोत्क्रमीः”—इति § ।

‘त इहाः प्राणाः सप्त’, ‘नाना’ नानाविधान् ‘पुरुषान्’ शरीराणि
स्वाश्रयत्वेन ‘असृजन्त’ ॥ २ ॥

* तु० प० ६ धा० ।

† निरु० २० ३० २ ।

‡ रु० आ० १० धा० ।

§ अथ० प्र० उप० २० १२ ।

“तेऽब्रुवन्निति । ‘ते’ ऋषयः एकैकस्वस्वाश्रयप्रधानानि सप्त शरीराणि सृष्ट्वा परस्परम् ‘अब्रुवन्’ । ‘इत्थम्’ एकैक-प्रधानशरीराः ‘सन्तः’ अचाक्षुष मियं स्थूलं जगदुत्पादयितुं ‘न शक्यामः’ न समर्था भवामः ; अचाक्षुषो वचनव्यापाराभावात्, अवचनस्य च दर्शनाभावात् । एव मिन्द्रियाणां प्रतिनियत-व्यापारत्वाद् भिन्नशरीरत्वे कर्मकर्तृत्वं नोपपद्यत इति । अतः ‘एकं पुरुषं’ सर्वेन्द्रियाश्रयं ‘करवामेति’ समालोच्य, ‘एतान् सप्त पुरुषान्’ ‘एकम्’ एव ‘पुरुषम्’ ‘अकुर्वन्’ अकार्षुः ।

एकस्मिन् पुरुषे सप्तपुरुषसन्निवेशं दर्शयति— “यदूर्ध्वं मिति । ‘नाभेरूर्ध्वम्’ ‘यत्’ अस्ति, तत्र ‘ह्री’ पुरुषौ ‘समौजन्’ । “उज्ज अर्जवे”, “अर्जने”—इति केचित् * । अर्जितवन्तः, स्थापित-वन्तः । ‘नाभेः’ ‘अवाङ्’ अधस्तनम्, तत्र ‘ह्री’ पुरुषौ समौ-जन् इति मध्ये देहे चत्वारः पुरुषाः सम्पन्नाः । ह्री पुरुषौ दक्षिणोत्तरपक्षौ सम्पन्नौ । ‘एकः पुरुषः’ ‘प्रतिष्ठा’ पुच्छमासीत् । एवं सप्तभिः पुरुषैः शिरोवर्जितस्य एकपुरुषस्य निष्पादनम् ॥ ३ ॥

शिरसो जननं दर्शयति— “अथ येतेषा मिति । ‘एतेषां’ पुरुषाणां ‘श्रीः’ श्रीभूतः ‘यः’ ‘रसः’ सारः ‘आसीत्’, ‘तन्’ ‘जर्ध्वम्’ उपरिभागे ‘समुदौहन्’ समुदित मकार्षुः, स एकी-भूतः सारः ‘अस्य’ पुरुषस्य ‘शिरः अभवत्’ ; ‘तस्मात्’ श्रीसमुद-हनात् ‘शिरः’—इति शब्द-निष्पत्तिः । प्रकारान्तरेण शिरःशब्दनिर्व-चन माह— “तस्मिन्निति । ‘तस्मिन्’ श्रीसमुदहनेन निष्पादिते शिरसि ‘प्राणाः’ चक्षुरादीन्द्रियाणि ‘अश्रयन्त’ श्रितानि,

‘तस्मात्’ प्राणसंश्रयणात् ‘शिरः’ इत्युच्यते ; यस्माच्छिरसि ‘प्राणा
अश्रयन्त’, ‘तस्मात्’ प्राणानां मपि श्रौत्वम् । “अिष् सेवा-
याम्”—इत्यस्मात् * व्युत्पत्तेः । ‘यत्’ यस्माच्च ‘एतस्मिन्’ सर्वस्मिन्
देहे ते सर्वेऽपि ‘अश्रयन्त’, ‘तस्मात्’ देहोऽपि ‘शरीरम्’ उच्यते ।
अत्र पूर्वोक्ताहेतोः शरीरशब्दव्युत्पत्तिः कार्या ॥ ४ ॥

“स एव पुरुष इति । ‘सः’ एषः ‘पुरुषः’ सप्तभिर्निष्पन्न
एकः पुरुषः ‘प्रजापतिः’ विराट् अभूत् । एवं लिङ्गशरीराभि-
मानिहिरण्यगर्भकर्तृका विराडुत्पत्तिरुक्ता । तस्य विराजोऽग्नि-
रूपता माह— “स यः पुरुष इति । ‘स प्रजापतिः’ एव ‘अयं’
चीयमानः ‘अग्निः’ इत्यर्थः ॥ ५ ॥

तदेव साम्यं माविःकरोति— “स वै सप्तेति । ‘सः’ चीय-
मानः अग्निः सप्तपुरुषसंश्रितो भवति , ‘हि’ यस्मात् ‘अयं’
पुरुषः’ प्रजापतिः सप्तपुरुषात्मकः । तस्य सप्तपुरुषात्मकत्वं
मिदानीं मुक्तम् , तच्चीयमानाग्नावपि स्फोरयति †— “यश्चत्वार
इत्यादिना । हिरण्यमयः शकुनिः ब्रह्मनामेति पक्षित्वेन निरू-
पणात् पुच्छशब्दव्यवहारः । चित्त्वान्नेः सप्तपुरुषीयपुच्छत्वं दशमे
वक्ष्यते ‡ । आपस्तम्बेनाप्युक्तम्— “तदुह वै सप्तविधं मेव चिन्वीत
सप्तविधो वाव प्राक्ततोऽग्निः”—इति § ।

“अथ यदेकेनेत्यादेरयं मर्थः— ‘यद्’ यस्मात् ‘आत्मानं’ मध्य-
दिशं पक्षपुच्छेभ्यः पुरुषत्रयसंश्रितेभ्योऽपि ‘एकेन पुरुषेण वह्नि-

* भा० उ० ३६७ घा० ।

† ‘स्फुर स्फुरणे’ तु० प० १०६ घातोर्णिचि रूपम् ।

‡ १० का० २ अ० २ ब्रा० ४ क० द्रष्टव्यम् ।

§ आप० श्रौ० सू० १६, १७, १६ ।

यति', तस्मात् 'अय मात्मा' चतुःपुरुषसम्भितत्वात् स्वेन 'वीर्येण'
'पक्षपुच्छान्' प्रयच्छति खलु ॥ ६ ॥

एवं विराडात्मकस्य सप्तपुरुषसम्भितस्य चित्याग्नेः शिरो
दर्शयितु माह— “अथ यश्चितेऽग्निर्निधीयत इत्यादि । ‘चिते’
इष्टके, चितेऽग्नी । ‘अग्निः’ आहवनीयोऽभिधीयते । ‘या वा
एतेषां समानां पुरुषाणां ग्रीः’, ‘यः’ च ‘रसः’, स एवाय मग्नि-
रित्यध्याहारः । ‘एतद्’ अस्मिंश्चित्याग्नी ‘तम्’ आहवनीयम्
‘ऊर्ध्वं’ समुदूहन्ति’ चित्याग्नेरण्डात्मकत्वात् तत्र निधीयमान-
स्याग्नेर्हिरण्यगर्भात्मत्व मित्यर्थः । एतच्चैतरेयिणः समामनन्ति—
“एवं ह्येव बहृचा महदुक्थे मीमांसन्ते, एत मग्नावध्वर्यवः, एतं
महाव्रते छन्दोगाः”—इति ।

आहवनीयस्य शिरोरूपत्वं मिदानी माह— “तदस्यैतच्छिर
इति । ‘अस्य’ चित्याग्नेः एषः आहवनीयः ‘शिरः’ इत्यर्थः ।
अत्र शिरःशब्दस्य प्रवृत्ति माह— “तस्मिन्नेतस्मिन् सर्वे देवाः
श्रिता इति । ‘तस्मिन्’ शिरोरूपे आहवनीये सर्वे देवाः
श्रिताः । अत्र कथं देवानां श्रयणम् ? तदाह— “अत्र हीति ।
‘अत्र’ अग्नी ‘सर्वेभ्यो देवेभ्यः’ जुह्वति’, ‘तस्मात्’ अग्निः श्रयणा-
श्रयत्वात् अस्य ‘शिरः’ इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं विराडुत्पत्तिः, तस्यैव चित्याग्निरूपत्वं चोक्त्वा, नत्वा-
र्त्तृकां चयनोपयुक्तां सृष्टि माह— “सोऽय मिति । ‘सः पुरुषः
प्रजापतिः’ एक एव सन् एवम् ‘अकामयत’ ‘भूयान्’ ‘स्याम्’
भवेय मिति । भवनम् उत्पत्तिः, अग्निना न घटत इति
तदाह— ‘प्रजायेय’ स्वय मेवोत्पद्यमानो भवेयम् ‘इति’ काम-

‘तस्मात्’ प्राणसंश्रयणात् ‘शिरः’ इत्युच्यते ; यस्माच्छिरसि ‘प्राणा
अश्रयन्त’, ‘तस्मात्’ प्राणानां मपि श्रौत्वम् । “अिष् सेवा-
याम्”—इत्यस्मात् * व्युत्पत्तेः । ‘यत्’ यस्माच्च ‘एतस्मिन्’ सर्वस्मिन्
देहे ते सर्वेऽपि ‘अश्रयन्त’, ‘तस्मात्’ देहोऽपि ‘शरीरम्’ उच्यते ।
अत्र पूर्वोक्ताहेतोः शरीरशब्दव्युत्पत्तिः कार्या ॥ ४ ॥

“स एव पुरुष इति । ‘सः’ एषः ‘पुरुषः’ सप्तभिर्निष्पन्न
एकः पुरुषः ‘प्रजापतिः’ विराट् अभूत् । एवं लिङ्गशरीराभि-
मानिहिरण्यगर्भकर्तृका विराडुत्पत्तिरुक्ता । तस्य विराजोऽग्नि-
रूपता माह— “स यः पुरुष इति । ‘स प्रजापतिः’ एव ‘अयं’
चीयमानः ‘अग्निः’ इत्यर्थः ॥ ५ ॥

तदेव साम्यं माविःकरोति— “स वै सप्तेति । ‘सः’ चीय-
मानः अग्निः सप्तपुरुषसंश्रितो भवति , ‘हि’ यस्मात् ‘अयं’
पुरुषः’ प्रजापतिः सप्तपुरुषात्मकः । तस्य सप्तपुरुषात्मकत्वं
मिदानीं मुक्तम् , तच्चीयमानाग्नावपि स्फोरयति †— “यच्चत्वार
इत्यादिना । हिरण्यमयः शकुनिः ब्रह्मनामेति पक्षित्वेन निरू-
पणात् पुच्छशब्दव्यवहारः । चित्त्वान्नेः सप्तपुरुषीयपुच्छत्वं दशमे
वक्ष्यते ‡ । आपस्त्वन्नेनाप्युक्तम्— “तदुह वै सप्तविधं मेव चिन्वीत
सप्तविधो वाव प्राक्ततोऽग्निः”—इति § ।

“अथ यदेकेनेत्यादेरयं मर्थः— ‘यद्’ यस्मात् ‘आत्मानं’ मध्य-
दिशं पक्षपुच्छेभ्यः पुरुषत्रयसंश्रितेभ्योऽपि ‘एकेन पुरुषेण वर्ह-

* भा० उ० ३६७ धा० ।

† ‘स्फुर स्फुरणे’ तु० प० १०६ धातोर्निष्पत्तिरूपम् ।

‡ १० का० २ अ० २ ब्रा० ४ क० द्रष्टव्यम् ।

§ आप० श्रौ० सू० १६, १७, १६ ।

यति', तस्मात् 'अथ मात्मा' चतुःपुरुषसम्भितत्वात् स्वेन 'वीर्येण'
'पक्षपुच्छान्' प्रयच्छति खलु ॥ ६ ॥

एवं विराडात्मकस्य सप्तपुरुषसम्भितस्य चित्याग्नेः शिरो
दर्शयितुं माह— “अथ यश्चितेऽग्निर्निधीयत इत्यादि । ‘चिते’
इष्टके, चितेऽग्नी । ‘अग्निः’ आहवनीयोऽभिधीयते । ‘या वा
एतेषां सप्तानां पुरुषाणां श्रीः’, ‘यः’ च ‘रसः’, स एवायं मग्नि-
रित्यध्याहारः । ‘एतद्’ अस्मिंश्चित्याग्नी ‘तम्’ आहवनीयम्
'जई' समुद्हन्ति' चित्याग्नेरण्डात्मकत्वात् तत्र निधीयमान-
स्याग्नेर्हिरण्यगर्भात्मत्वं मित्यर्थः । एतच्चैतरेयिणः समामनन्ति—
“एवं ह्येव बह्वृचा महदुक्थे मीमांसन्ते, एतं मग्नावध्वर्यवः, एतं
महाव्रते छन्दोगाः”—इति ।

आहवनीयस्य शिरोरूपत्वं मिदानीं माह— “तदस्यैतच्छिर
इति । ‘अस्य’ चित्याग्नेः एषः आहवनीयः ‘शिरः’ इत्यर्थः ।
अत्र शिरःशब्दस्य प्रवृत्तिं माह— “तस्मिन्नेतस्मिन् सर्वे देवाः
श्रिता इति । ‘तस्मिन्’ शिरोरूपे आहवनीये सर्वे देवाः
श्रिताः । अत्र कथं देवानां श्रयणम् ? तदाह— “अत्र हीति ।
'अत्र' अग्नी 'सर्वेभ्यो देवेभ्यः' 'जुह्वति', 'तस्मात्' अग्निः श्रपणा-
श्रयत्वात् अस्य 'शिरः' इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं विराडुत्पत्तिः, तस्यैव चित्याग्निरूपत्वं चोक्त्वा, तत्क-
र्तृकां चयनोपयुक्तां दृष्टिं माह— “सोऽयं मिति । ‘सः पुरुषः
प्रजापतिः’ एक एव सन् एवम् ‘अकामयत’ ‘भूयान्’ ‘स्याम्’
भवेय मिति । भवनम् उत्पत्तिः, अग्निना न घटत इति
तदाह— ‘प्रजायेय’ स्वयं मेवोत्पद्यमानो भवेयम् ‘इति’ काम-

स्यात्' बहुधीत्येतेति विचार्य ताभ्योऽङ्गा 'केन' सृष्टवान् ।
 पुनरपि विदित्वा शुष्कार्द्रभावेन द्विविधां सृष्टिकां, 'सिकतं'
 वालुकाः, 'शर्कराः' अल्पपाषाणान्, 'अश्मानं' स्थूलपाषाणम्,
 'अयः', 'हिरण्यं' सुवर्णम्, ओषधयश्च वनस्पतयश्च एकवद्भावात्
 नपुंसकम् — 'ओषधिवनस्पतीति । एतैः शुष्कार्द्रसृदादिभि-
 र्नवभिः 'इमां' भूमिमाच्छादितवान् ॥ १३ ॥

“ता वा एता इति । 'एता एव' सृदादिभिर्नव सृष्टय एव
 'इयम्' भूमिः । तस्मात् एतां 'त्रिहृदनिः'—'इति' 'आहुः' । स्तोत्रि-
 यात्मकस्य स्तोत्रस्य त्रिहृदिति सञ्ज्ञा *, अत्र तु सञ्ज्ञामात्रवाचि ।
 अस्यां भूमौ अग्नेवांसात् आधाराधेययोरभेदोपचारेण 'अस्यै'
 अस्याः 'अग्निः' 'इयं' नवसृष्ट्यात्मिका प्रतिष्ठा भूमिरिति ॥ १४ ॥

उच्यते — “अभूद्वा इति । भवतेर्भूमिशब्दनिष्पत्तिः । तस्याः
 प्रथनात् बहुधा विस्तरणात् पृथिवीत्वम् † । प्रथेः ध्वनि ङि
 सम्प्रसारणेन पृथिवी शब्दनिष्पत्तिः । 'सेयम्' भूमिः 'कृत्स्ना'
 स्वयं सम्पूर्णाजनिष मिति 'मन्यमाना' 'गायत्' गानमकरोत्,
 अतो गानादेव भूमेर्गायत्रीत्वम् । तत्र भूमौ अग्निरपि स्वयं
 सम्पूर्णः स्थित इति मन्यमानोऽगायत्, अतस्तस्याप्यग्नेः गायत्र इति
 नाम सम्पन्नम् । “कै गै रै शब्दे” § अस्माद् गायत्रशब्दनिष्पत्तिः ।
 अतः 'एतद्' इदानीं लोके 'यः' कश्चन पुरुषो धनपश्यादिभिः
 'कृत्स्नः' अहमिति 'मन्यते', सः परकृते 'गौते' 'रमते वा' 'गायति

* ता० ब्रा० २ प्र० १ ख० विष्टस्तोमस्वरूपं द्रष्टव्यम् ।

† अतएवाह यास्कः—“प्रथनात् पृथिवीत्याहुः—इत्यादि निरु० १. ४. २ ।

‡ “प्रथेः ध्वनि सम्प्रसारणञ्च”—इति उ० १ पा० १४८ सू० ।

§ भा० प० ६१७ धा० ।

वा' स्वयं गायति चेत्यर्थः । तस्मात् सम्पूर्णचेतनाभिमन्यमानाया
भूमेरन्नेष्टं गायत्रत्वं सम्पन्नं मिति तात्पर्यम् ॥ १५ ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठे काण्डे प्रथमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

— — —

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् .)

सो ऽकामयत प्रजापतिः । भूय एव स्यात्
प्रजायेतेति सो ऽग्निना पृथिवीं मिथुनं समभव-
त्तुत आण्डं समवर्त्तत तदुभ्यमृशत् पुष्यत्विति
पुष्यतु भूयो ऽस्त्वित्येव तदब्रवीत् ॥ १ ॥

स यो गर्भो ऽन्तरासीत् । स व्यायुरसृज्य-
ताथ यदशु सहरित मासीत्तानि व्यायुर्ब्रह्मभव-
न्नथ यः कपाले रसो लिप्त आसीत्ता मरीचयो
ऽभवन्नथ यत् कपाल मासीत्तदन्तरिक्षं मभवत्* ॥२॥

सो ऽकामयत । भूय एव स्यात् प्रजा-
येतेति स व्यायुनान्तरिक्षं मिथुनं समभवत्तुत

आण्डं समवर्त्तत तदभ्यमृशद्दिशो विभृहीति ततो
ऽसावादित्यो ऽमृज्यतैष वै यशोऽथ यदशु सुह-
रित मासीत्सोऽश्मा पृश्निरभवदशुर्हं वै त मश्मे-
त्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवा अथ
यः कपाले रसो लिप्त आसीत्ते रश्मयो ऽभ-
वन्नथ यत् कपाल मासीत्ता द्यौरभवत् * ॥ ३ ॥

सो ऽकामयत । भूय एव स्यात् प्रजायेतेति
स आदित्येन दिवं मिथुनं समभवत् तत् आण्डं
समवर्त्तत तदभ्यमृशद् रतो विभृहीति तत्-
स्यन्द्रमा अमृज्यतैष वै रतोऽथ यदशु सुहरित
मासीत् तानि नक्षत्राण्यभवन्नथ यः कपाले रसो
लिप्त आसीत् ता अवान्तरदिशो ऽभवन्नथ यत्
कपाल मासीत् ता दिशो ऽभवन् ॥ ४ ॥

स इमांलोकान्सृष्ट्वाकामयत । ताः प्रजाः
सृजेय या म ऽएषु लोकेषु स्युरिति ॥ ५ ॥

स मनसा व्वाचं मिथुनं समभवत् ‡ । सो

* 'द्यौरभवत्'—इति ग । 'द्यौरभवत्'—इति घ ।

† 'यः'—इति क, ख ।

‡ 'समभवत्'—इति ग । 'समभवत्'—इति घ ।

ऽष्टौ द्रुप्तान् गर्भ्यभवत् तेऽष्टौ व्यसवो ऽसृज्यन्त
तानस्या मुपादधात् ॥ ६ ॥

स मनसैव * । व्याचं मिथुनं समभवत् स
एकादश द्रुप्तान् गर्भ्यभवत् त एकादश रुद्रा असृ-
ज्यन्त तानन्तरिण ऽउपादधात् ॥ ७ ॥

स मनसैव † । व्याचं मिथुनं समभवत् स
द्वादश द्रुप्तान् गर्भ्यभवत् ते द्वादशादित्या असृ-
ज्यन्त तान्द्विषुपादधात् ॥ ८ ॥

स मनसैव ‡ । व्याचं मिथुनं समभवत् स
गर्भ्यभवत् स विश्वान्देवानमृजत तान्द्विषूपा-
दधात् ॥ ९ ॥

अथो ऽथाहुः । अग्निं मेव सृष्टं व्यसवो
ऽन्वसृज्यन्त तानस्या मुपादधादायुं रुद्रास्तानन्त-
रिण ऽथादित्य मादित्यास्तान्दिवि विश्वे देवा-
श्चन्द्रमसं तान्द्विषूपादधादिति § ॥ १० ॥

अथो ऽथाहुः । प्रजापतिरेवेमांश्चोक्तान्मृष्टा

* , † , ‡ 'मनसैव'—इति ग ।

† 'दिति'—इति क । 'दिति'—इति ग ।

पृथिव्यां प्रत्यतिष्ठत् तस्मा ऽदमा षोषधयो ऽन्न
मपच्यन्त तदाम्नात् सुगन्धर्भवत् सु जर्ध्वेभ्य एव
प्राणेभ्यो देवानसृजत ये ऽवाञ्चः प्राणास्तेभ्यो
मर्त्याः प्रजा इत्युतो यत मयासृजत तथासृ-
जत प्रजापतिस्त्वेवेदः सृज्यं मसृजत यदिदं
किञ्च ॥ ११ ॥

सु प्रजाः सृष्टा * । सृज्यं माजि मित्वा
व्यसृजसत तस्मादु हैतद्यः सृज्यं माजिमेति व्ये-
सृजसते तस्माद्विस्त्रस्तात् प्राणो मध्यत उदक्रामत्
तस्मिन्नेन मुरक्रान्ते देवा अजङ्घुः † ॥ १२ ॥

सो ऽग्निं मब्रवीत् । त्वं मा सृभ्येहीति किं
मे ततो भविष्यतीति त्वया माचक्षान्तौ यो वै
पुत्राणां राध्यते तेन पितरं पितामहं पुत्रं पौत्रं
माचक्षते त्वया माचक्षान्ता ऽप्यथ मा सृभ्येहीति
तथेति तं मग्निः समदधात् तस्मादेतं प्रजापतिः
सुप्तं मग्निरित्याचक्षत ऽथा ह वा ऽएनेन पितरं

* 'सृष्टा'—इति ग , 'सृष्टा'—इति घ ।

† 'अजङ्घुः'—इति ग , 'अजङ्घुः'—इति घ ।

पितामहं पुत्रं पौत्रं वक्षते य एवं ज्ञेद ॥ १३ ॥

तु मन्त्रचीत् । कस्मिन्स्त्वोपधास्यामौति हितु
ऽएवेत्यब्रवीत् प्राणो वै हितं प्राणो हि सर्व्वेभ्यो
भूतेभ्यो हितस्तद्युदेनः हितुऽउपादधात् तच्चादा-
होपधास्याम्युपदधाम्युपाधा मिति ॥ १४ ॥

तदाहुः । किं हितं किं सुपहित मिति
प्राण एव हितं व्यागुपहितं प्राणे हीयं व्यागुपेव
हिता प्राणस्त्वेव हित मङ्गान्युपहितं प्राणे हीमा-
न्यङ्गान्युपेव हितानि * ॥ १५ ॥

सो ऽस्यैष चित्त्य आसीत् । चेतव्यो ह्यस्या-
सीत् तस्माच्चित्त्यच्चित्त्य उ एवायं यजमानश्च
भवति चेतव्यो ह्यस्य भवति तस्मादेव चित्त्यः ॥ १६ ॥

तदेता वा ऽस्य ताः † । पञ्च तन्वो व्यस्रष्ट-
सन्त लोम त्वष्टमाः समस्थि मज्जा ता एवैताः
पञ्च चित्तयस्तद्यत् पञ्च चित्तीच्चिनोत्येताभिरैवेनं
तत् तनूभिश्चिनोति यच्चिनोति तस्माच्चित्तयः ॥ १७ ॥

* 'हितानि'—इति ग, 'हितानि'—इति घ ।

† 'ताः'—इति ग, 'ताः'—इति घ ।

स यः सु प्रजापतिर्व्यस्रस्रस्रत । संवत्सरः
 सो ऽथ या अस्रैताः पञ्च तन्वो व्यस्रस्रस्रन्त
 ऽस्रैस्ते पञ्च वा ऽकृतवः पञ्चैताश्चितयस्त-
 द्यत् पञ्च चित्तीश्चिनोत्यतुभिरेवैनं तश्चिनोति
 यश्चिनोति तस्माच्चितयः ॥ १८ ॥

स यः सु संवत्सरः प्रजापतिर्व्यस्रस्रस्रत ।
 अय मेव सु व्यायुर्यो ऽयं पवते ऽथ या अस्र ता
 ऋतवः पञ्च तन्वो व्यस्रस्रस्रन्त दिशस्ताः पञ्च
 वै दिशः पञ्चैताश्चितयस्तद्यत् पञ्च चित्ती-
 श्चिनोति दिग्भिरेवैनं तश्चिनोति यश्चिनोति तस्मा-
 च्चितयः * ॥ १९ ॥

अथ यश्चिते ऽग्निर्निधीयते । असौ सु
 आदित्यः सु एष एवैषो ऽग्निश्चित एतावन्न
 तद्यदेन मग्निः समुदधात् ॥ २० ॥

अथो आहुः । प्रजापतिरेव विस्रस्तो देवा
 नब्रवीत् सं मा धत्तेति ते देवा अग्नि मब्रुवंस्त्वयीमं
 पितरं प्रजापतिं भिषज्यामेति स वा ऽब्रह्मेत-

स्मिग्सुर्व्वमिमेव विशानीति तथेति तस्मादेतं
प्रजापतिः सन्त मग्निरित्याचक्षते ॥ २१ ॥

तं देवा अग्नावाहुतिभिरभिषज्यन् । ते
यां-यामाहुति मजुहवुः सा-सैनं पक्षेष्टका भूत्या-
प्यपद्यत तद्यदिष्टात् समभवंस्तस्मादिष्टका स्तुत्या-
दग्निनेष्टकाः पचत्याहुतीरेवैनास्तत् कुर्व्वन्ति ॥ २२ ॥

सो ऽब्रवीत् । यावद्यावद् वै जुहुय तावत्
तावन्मे कं भवतीति तद्यदस्मा ऽदृष्टे कम-
भवत् तस्मादेवेष्टकाः ॥ २३ ॥

तद् स्माहाक्तायः । य एव यजुष्मतीर्भूय-
सीरिष्टका विद्यात् सो ऽग्निचिनुयाद्भूय एव
तत् पितरं प्रजापतिं मिषज्यतीति † ॥ २४ ॥

अथ िह स्माह ताण्डाः । यत्र वै यजु-
ष्यत्य दृष्टका विशो लोकम्पृणा अप्ता वै
क्षत्रियो ऽन्नं विड्यन् वा ऽअक्षुरन्नं भूयो भवति

* 'कुर्वन्ति'—इति ग ।

† 'मिषज्यतीति'—इति क । 'मिषज्यतीति'—इति ग ।

'मिषज्यतीति'—इति च ।

तुद्राङ्गं समृद्धं भवति तदेधते तुस्मात्तोक्कपृथा
एव भूयसीरुपदध्यादित्येतदुह तयोर्ध्वचो ऽन्या
त्वेवात स्थितिः ॥ २५ ॥

स एष पिता पुत्रः * । यदेधो ऽग्निं मृजत
तेनैधो ऽग्नेः पिता यदेतं मग्निः समदधात्तेनैतस्या-
ग्निः पिता यदेष देवानमृजत तेनैष देवानां
पिता यदेतं देवाः समदधुस्तेनैतस्य देवाः
पितरः ॥ २६ ॥

उभयं हैतन्नवति । पिता च पुत्रश्च प्रजा-
पतिश्चाग्निश्चाग्निश्च प्रजापतिश्च प्रजापतिश्च देवाश्च
प्रजापतिश्च य एवं व्येद ॥ २७ ॥

स उपदधाति । तथा देवतयेति व्याग्वै सा
देवताङ्गिरस्वदिति प्राणो वा ऽपुङ्गिरा भ्रुवा
सीदेति स्थिरा सीदेत्येतदुधो प्रतिष्ठिता सीदेति
व्याचा चैवैन मेतत् प्राञ्चैन च चिनोति व्याग्वा
ऽपग्निः प्राण इन्द्र ऐन्द्राग्नी ऽग्निर्यावानग्निर्या-
वत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत्चिनोतीन्द्राग्नी वै

सुर्व्वं देवाः सर्व्वदेवत्यो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यश्न
मात्रा तावतैवैन मेतच्छिनोति * ॥ २८ ॥

तदाहुः । कक्षादक्षा ऽग्निस्त्रीयत ऽङ्गति
वृत्र वै सा देवता व्यस्रंसत तदिमा मेव
रसेनानु व्यक्षरत् यत्र देवाः समस्कुर्व्वसुदेन-
मक्षा ऽएवाधि समभरन्सैषैकैवेष्टकेय मेवेय
अग्निरस्यै हि सुर्व्वी ऽग्निस्त्रीयते सियं चतुःस्रक्ति-
र्हिणो अस्यै स्रक्तयस्तस्माच्चतुःस्रक्तय इष्टका भवन्ती
मां अनु सुर्व्वी इष्टकाः ॥ २९ ॥

तदाहुः । यदेव मेकेष्टको ऽथ कथं पञ्चेष्टक
इतीयं न्वेव प्रथमा मृन्मयीष्टका तद्यत् किञ्चात्र
मृन्मय मुपदधात्येकैव सेष्टकाथ यत् पशुशीर्षा-
ण्युपदधाति सा पश्विष्टकाथ यद्रुक्मपुरुषा ऽउप-
दधाति यद्विरग्यशकलेः प्रोक्षति सा हिरण्येष्ट-
काथ यत् खुचा ऽउपदधाति यदलूखलमुसले
याः समिध आदधाति सा ज्वानस्पत्येष्टकाथ
यत् पुष्करपर्णं मुपदधाति यत् कूर्मं यद्विधं मुधु

घृतं यत् किञ्चात्रान्नं मुपदधाति सैवान्नं पञ्चमी-
ष्टकैवमु पञ्चेष्टकः ॥ ३० ॥

तदाहुः । कतरुत वृष्टकायाः शिर इति
यत् उपस्पृश्य यजुर्व्वेदतीयं द्वैकं ऽत्राहुः स स्वय
मातृश्रुया एवाह्वादिपस्पृश्य यजुर्व्वेदेतथो हास्यैताः
सुर्व्वाः स्वय मातृश्रु माभ्यावृत्ता भवन्तीति न
तथा कुर्यादङ्गानि वा ऽअस्यैतानि पुरुषि यदि-
ष्टका यथा वा ऽअङ्गेऽङ्गे पुरुषं न पर्व्वञ्जुरः कुर्यात्
तादृक्तयो व्याव चितं ऽग्निर्निधीयते तदेवैता-
सां सुर्व्वासां शिरः ॥ ३१ ॥

तदाहुः । कति पशवो ऽग्ना ऽउपधीयन्त
ऽइति पञ्चेति न्वेव ब्रूयात् पञ्च ह्येतान् पशु-
नुपदधाति * ॥ ३२ ॥

अथो ऽएक इति ब्रूयात् । अविरितीयं वा
ऽअविरियुं हीमाः सुर्व्वाः प्रजा अवतीयमु वा
ऽअग्निरस्यै हि सुर्व्वाः ऽग्निधीयते तस्मादेक इति
ब्रूयात् ॥ ३३ ॥

अथो हाविति ब्रूयात् । अवी ऽद्वितीयं चासौ
चेमे हीमाः स्रज्वाः प्रजा अवतो यन्मुदियं तदा-
दापो ऽसौ तन्मृचापष्टेष्टका भवन्ति तस्माद्हाविति
ब्रूयात् ॥ ३४ ॥

अथो गौरिति ब्रूयात् । इमे वै लोका
गौर्यञ्चि किं च गच्छतीमांस्तुल्लोकान् गच्छतीम्
ऽउ लोका एषो ऽग्निश्चितस्तस्माद् गौरिति
ब्रूयात् ॥ ३५ ॥

तदाहुः । कश्चै कामायान्निष्ठीयत ऽद्विती
सुपर्णी मा भूत्वा दिवं व्यवहदित्यु हैक ऽचा-
हुर्न तथा विद्यादेतद्दे रूपं कृत्वा प्राणाः प्रजा-
पतिरभवन्नेतद्रूपं कृत्वा प्रजापतिर्देवानसृजतेतद्रूपं
कृत्वा देवा अमृता अभवंस्तद्यदेवैतेन प्राणा अभ-
वन्त्यत् प्रजापतिर्युद्देवास्तदेवैतेन भवति ॥ ३६ ॥ २ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

द्वितीयब्राह्मणे वाय्वन्तरिक्षादिष्टष्टिः प्रजापतेस्तित्याग्निरूपता
चोच्यते— “सोऽकामयतेति । भूमिस्तृष्टेरनन्तरं प्रजापतिरिहं
जगदधिकं भवेदिति कामयित्वा ‘अग्निना पृथिवी’ मिथुनत्वेन

समयोजयत् । तयोः संयोगेन 'अण्ड' जातम् । 'तद् अभ्यसृशत्' नानात्वेन पुष्टमभवत्विति त्रिवार मण्ड मभिलक्ष्य प्रजापतिः 'अन्नवीत्' ॥ १ ॥

तत्राहुः— “स यो गर्भोऽन्तरासीदिति । यो गर्भान्तर-जातः, स वायुत्वेन सृष्टः । अथ गर्भोदक-कपाललिमरस-त-त्कपालानि त्रीणि च पश्चिमरीच्यन्तरिक्षलोकात्मकानि अभू-वन् ॥ २ ॥

“सोऽकामयतेत्यादेरय मर्थः—वायुन्तरिक्षयोर्मिथुनत्वेन सङ्गात् एकम् 'अण्डम्' उत्पन्नम् । तस्मात् आदित्य उत्पन्नः ; स 'एषः' आदित्यो 'यशः', “यशो विभृहि”—‘इति’ यशोरूपत्वेन धारणार्थं प्रजापतिना अण्डस्यावसृष्टत्वात् तत उत्पन्न आदित्यो यश इत्युच्यते । पूर्ववद् गर्भोदकादीनि त्रीणि मेघरश्मियु-लोकात्मकानि जातानि । तदा 'पृग्निः' नानावर्णः, 'अश्मा' आकाशाच्छादको मेघः । अग्नोतेरश्म इति नैरुक्तः * ॥ ३ ॥

अथ तृतीयपर्याये आदित्ययुलोकयोर्मिथुनत्वेन गर्भः सम-जनि । तं प्रजापतिः 'रेतो विभृहि'—‘इति’ रेतोरूपत्वेन धार-येति गर्भं मवसृष्टवान् । ततोऽण्डात् यत् इमाः सृष्टाः, अत एव तस्य रेतस्त्वम् । सुधाश्रवणात् अपिपि पूर्ववद् गर्भो-दककपाललिमरसतत्कपालानि नक्षतत्रावान्तरदिङ्महादिगात्म-कानि सम्यन्त्रानि ॥ ४ ॥

“स इमांङ्गीकान्सृष्टेत्यादि । पुनश्च प्रजापतिः एषु लोकेषु प्रजाः सृजेय मिति विचार्य स्वकीयवाङ्मनसोर्मिथुनीभवनेन स्वयं सृष्टद्रूपरूपगर्भवानभवत्, ततोऽष्टभ्यो द्रुपेभ्यः अष्टौ वसवः

सञ्जाताः । 'तान्' वसून् 'अस्यां' भूमौ 'उपादधात्' निहित-
वान् । पुनश्च वाङ्मनसोः युग्मेन एकादश रुद्रान् सृष्ट्वा, तान्
अन्तरिक्षे स्थापितवान् । द्वादशादित्यांश्च सृष्ट्वा तान् द्युलोके
उपदधाति । विश्वान् देवान् दिक्षु निहितवान् ॥ ५—८ ॥

अत्र केचिद् वसुरुद्रादित्यविश्वेदेवानां मुत्पत्तिं मग्निपूर्वां
दर्शयति— “अथो आहुर्गन्धर्व इव सृष्टं वसवोऽन्वसृज्यन्तेति ।
'इति'-शब्द एकीयपक्षसमात्यर्थः ॥ १० ॥

“अथो आहुः प्रजापतिरेवेत्यादेरयं मर्थः— ‘अथो’ अपरे ब्रह्म-
वादिनः एवम् ‘आहुः’ । ‘प्रजापतिरेव’ लोकत्रयं ‘सृष्ट्वा’, ‘पृथिव्यां’
प्रतिष्ठितः सन् पक्ताः अन्नरूपा ओषधीः प्राण्य ‘गर्भी’ भूत्वा
'सः' ऊर्ध्वेभ्यः 'प्राणिभ्यः' 'देवान्' सृष्ट्वान्, अवाचीनेभ्यः प्राणिभ्यः
'मर्त्याः' प्रजा इति । सृष्टौ यद्यपि प्रकारविशेषोऽस्ति, तथापि
स्थावरजङ्गमात्मकस्य जगतः प्रजापतिसृष्टत्वं निश्चितं मिति
श्रुतिः स्वमतं निरूपयति— “अतो यतमथेति । येन प्रकारेण
सृष्ट्वान्, तेनैव प्रकारेण सृष्टिरसु, सर्वात्मना प्रजापतिरेवेदं
सर्वं मसृजदिति सत्यं मित्यर्थः ॥ ११ ॥

अथैवं सर्वोत्पादकस्य प्रजापतेस्त्रित्याग्निरूपताम् * आस्था-
यिकामुखेन दर्शयति— “स प्रजाः सृष्ट्वा सर्वं माजि मित्वेति ।
'सः' प्रजाः सृष्ट्वा', 'सर्वम्' 'आजिम्' लक्ष्यम् प्रति एत्य, 'व्यस्रं-
सत' विस्त्रस्तः । सृष्टिकरणं मेवात्र लक्ष्योऽवधिः, तत्र च
विस्त्रस्त इत्यर्थः । तस्मात् लोकेऽपि आजिधावनेन आम्यति
जनः । तस्मात् आन्तात् पुरुषात् मध्यप्रदेशात् प्राणा उत्क्रान्ताः,

‘तस्मिन्’ अपगते ‘देवाः’ इन्द्रियाणि ‘अजङ्गुः’ त्वक्तवन्तः ।

“यो हाक् त्वागे * ॥ १२ ॥

“सोऽग्निं मन्त्रवीदिति । ‘सः’ प्रजापतिः ‘अग्निम्’ अवी-
चत् । हे अग्ने ! ‘त्वं’ ‘मां’ मा ‘सन्धेहि’ उत्क्रान्तेन प्राचेन
पुनः संहितं कुरु ‘इति’ । एवं प्रजापतिना उक्ते सति,
अग्निः अन्नवीत्,— ‘ततः’ तत्प्राणसन्धानाद्येतोः ‘मे’ मम ‘किं
भविष्यति ?’ ‘इति’ । हे अग्ने ! ‘त्वया’ ‘मा’ माम् ‘आच-
क्षान्ते’ आचक्षीरन् । चष्टेः पञ्चमसकारे रूपम् । यथा लोके
‘पुत्राणां’ मध्ये ‘यो’ ‘राध्यते’ विद्यया बलेन वा प्रसिद्धो
भवति, ‘तेन’ एव पुत्रेण पित्रपितामहा व्यवहरन्ति, तस्यायं
पिता पितामह इति, तस्यायं पुत्रः पौत्र इति । तस्मात्
पुत्रस्य तव नाम्ना ममापि व्यपदेशो भवतु । अतः सन्धेही-
त्युक्तम् । ‘अग्निः’ ‘तथा इति’ अङ्गीकृत्य तं ‘समदधात्’ ।
अतोऽग्निना संहितत्वात् ‘एतं’ सर्वोत्पादकं ‘प्रजापतिम्’ एव
सन्धित्व ‘अग्निरित्वाचक्षते’ वेदवादिनः । वेदितुः फलमाह—
“आह वा एतनेति । ‘आङ्’-इत्युपसर्गः ‘वक्षते’-इत्यनेन सम्ब-
ध्यते । ‘ह वा’-इति निपातद्वयमेकार्थवाची ॥ १३ ॥

सन्धानप्रकारं प्रश्नोत्तरेणाह— “त मन्त्रवीत् कस्मिंस्वीप-
धास्यामीतीति । हे प्रजापते ! ‘कस्मिन्’ स्थाने ‘त्वा’ त्वाम्
‘उपधास्यामि’ ‘इति’ अग्नेः प्रश्नः । ‘हित एव’ मा सन्धेहि ।
‘इति’ उत्तरम् । हितशब्दार्थं माह “प्राणो वै हितमिति ।
प्राणस्य सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्योऽतिशयितत्वात्, हितत्वम् । तस्मिन्
हितरूपे प्राणे ‘अग्निः’ प्रजापतिः समाहितवान् । पूर्वं मध्यतः

प्राण उच्चक्राम , त मेवं सग्धेहीति प्रजापतिर्नैवोक्तत्वात् । 'तस्मात्' इदानीन्तना अनुष्ठानादपि चित्युपधानसमये उपदधातेः भूत-भविष्यद्वर्त्तमानप्रयोगं कुर्वन्ति । 'उपधास्यामि'-इति भविष्यतः प्रयोगः , 'उपदधामि'-इति वर्त्तमानस्य , 'उपाधाम्' इति भूतस्य ॥ १४ ॥

उपहितशब्दार्थं वक्तुं हितोपहितयोः स्वरूपं पृच्छति— "तदाहुः किं हित मिति । उपदधादिति उपधानस्यान सुपधेयं चोक्तम् , तत्र प्राणस्य हितत्वं दर्शितम् , 'उपहित मिति' वाच उच्यते , प्राणे वाच सुपहितवानित्यर्थः । उप-हितपदार्थस्यार्थान्तर माह— "अङ्गानीति । प्राणवति पुरुषे 'अङ्गानि' 'उपहितानि' सन्निहितानि भवन्ति । एवं प्रजा-पतेरग्निनामव्यपदेश्यत्वं मुक्तम् ॥ १५ ॥

चित्यत्व मपि दर्शयति— "सोऽस्यैव इति । 'सः' प्रजा-पतिः 'अस्य' अग्नेः 'चित्यः' 'चेतव्यः' सन्धेयः , 'तस्मात्' स 'चित्यः' इति । इष्टकाचितिसम्बन्धादपि प्रजापतेश्चित्यत्व माह— "चित्य उ एवाय मिति । 'यजमानस्य' अपि 'अयम्' एव 'चेतव्यः' इष्टकाभिरुपधेयः । 'अस्य' यजमानस्य । कृत्यानां कर्त्तरि वा"—इति * षष्ठी ॥ १६ ॥

प्रजापतिर्व्यस्रंसतेति यदुक्तम् , तदिदानीं चितिसङ्ख्याप्रदर्श-नेन विशदयति— "तदेता वा अस्येति । व्यस्रंसनसमये 'अस्य' तस्य लोमत्वङ्मांसास्थिमज्जाख्याः 'पञ्च' चितयः , उत्तरोत्तरक्रमेण पञ्चकक्ष्यात्मना चेतव्याः । यस्मादग्नौ पञ्च चितीः 'चिनोति',

‘तस्मात्’ पञ्चभिर्लौमादिभिरेव प्रजापतिं संहितवान् भवति ।

“चिञ् चयने”—इत्यस्मात् * चितिशब्दनिष्पत्तिः ॥ १७ ॥

“स यः प्रजापतिरित्यादेरय मर्थः— प्रजापतेः संवत्सरारम्भे निष्पन्नसमये पञ्चर्त्तव एव विस्त्रस्ताः । “हेमन्तशिशिरयोः समासेन”—इति † पञ्चसङ्ख्या । तथा सति पञ्चचित्तिचयनेन एवं संवत्सररूपं प्रजापतिं पञ्चभिर्ऋतुभिः संयोजितवान् भवति ॥ १८ ॥

प्रकारान्तरेण प्रथंसति— “स यः संवत्सरः प्रजापतिरिति । ‘यः’ संवत्सररूपः ‘प्रजापतिः’ विस्त्रस्तः , ‘सः’ ‘अय मेव’ पवमानो ‘वायुः’, तस्य ‘दिशः’ एव ‘पञ्च’ तन्वः । ऊर्ध्वदिक्कहिताः पञ्च मन्त्रादिशः । ता एव विस्त्रस्ताः पञ्चचित्तिचयनेन ‘एनं’ वायुं प्रजापतिः पञ्चभिर्दिग्भिरेव चितवान् ॥ १९ ॥

एवं प्रजापतेश्चित्याग्निरूपता मभिधाय तस्योपरि निधीयमानस्याहवनीयस्याग्नेरादित्यरूपता माह— “अथ यश्चित इति । ‘चिते’ अग्नी ‘यः अग्निः’ आहवनीयः ‘निधीयते’, ‘सः’ ‘असौ आदित्यः’ । “स एष एवेति , पुनःप्रदर्शनवचनम् । अत्र ‘चित इति’ सप्तम्यन्तं पदम् । प्रजापतेरग्निना सम्भानप्रकारं निगमयति— “एतावन्नु तदिति । ‘अग्निः’ ‘एनं’ प्रजापतिः ‘समदधात्’ इति × × × ॥ २० ॥

प्रजापतेर्देवैः समाधानप्रकार माह— “अथो आहुः प्रजापरिरेवेति । पूर्वं प्रजायमानः प्रजाः सृष्ट्वा सर्वाजिधावनेन ‘विस्त्रस्तः’ सन् ‘देवान् अन्नवीत्’ । हे देवाः ! ‘मा सम्भूत’

* स्वा० उ० ५ घा०

† ऐ० ब्रा० १. १. १ ।

‘इति’, ‘ते’ एव ‘देवाः’ ‘अग्निम् अभ्रुवन्’ । हे अग्ने ! ‘त्वयि’ सर्वेषां ‘पितरं प्रजापतिं’ ‘भिषज्याम’ सम्भानं करवाम ‘इति’ । अथ ‘सः’ अग्निरपि देवान् अभ्रवीत् । हे देवाः ! ‘सः’ ‘अहम्’ ‘एतस्मिन् सर्वस्मिन्’ जाते ‘एव’ अन्तर-‘विशानि’ सर्वस्यान्तः-प्रविष्टी भवामीत्युक्तम् । ‘तथा इति’ देवा अङ्गीचक्रुः । यतो देवा अग्नौ प्रजापतिः भिषज्यतः , ‘तस्मात्’ एतस्य प्रजापते-रग्निनाम्ना व्यपदेशः ॥ २१ ॥

भैषज्यकरणप्रकारं दर्शयति— “तं देवा अग्नावाहुतिभि-रिति । ‘तं’ प्रजापतिम् आहुतिकरणेन समाहितवन्तः । अत्र या आहुतय इष्टाः , तास्ताश्चित्यान्निरूपप्रजापतिरिष्टका भूत्वा प्रतिपद्य प्रीयमाणाः स्युरित्यर्थः । इष्टकाशब्दस्य निर्वचनं दर्शयति— “तद्यदिष्टादिति । इष्टात् होमात् जाता इतीष्टकाः , ‘तस्मात्’ इदानीन्तना अपि अनुष्ठातारः ‘अग्निना इष्टकाः पचन्ति’, तथा सति ‘एनाः’ इष्टकाः ‘आहुतीरेव’ कृतवन्तो भवन्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

इष्टकापदे ‘इष्ट’-इति ‘क’-इति च शब्दद्वयस्वरूपं दृश्यते, तत्र इष्ट-शब्दस्वरूपस्य निर्वाहं प्रदर्श्य ‘क’-शब्दस्वरूपस्य प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति— “सोऽब्रवीदिति । ‘सः’ प्रजापतिः देवान् ‘अभ्रवीत्’ हे देवाः ! युष्माभिरग्नौ ‘यावद्यावद्’ हुतम् , ‘तावत्तावत्’ ‘मे’ मम ‘कं’ सुखं ‘भवति’ ‘इति’ । तस्मात् ‘इष्टे’ होमे ‘कं’ सुखम् अभूत् ब्रह्मणः इति इष्टकानामग्निरुक्तिः * ॥ २३ ॥

अथेष्टकाचयनयज्ञमन्त्रैरुपधेया इष्टका यजुष्यन्त्यः, ताद्येतद्व्याः ;

* “इष्टकास्तु तिस्रो विन्धव्योतिषः पृथग्लक्षणास्त्रालिखिताः (१६. ४. ४.)”—इत्यादिकात्यायनीयग्रन्थोऽत्र पर्यालोच्यः ।

अवशिष्टेऽवकाशे लोकम्पृष्टकाः । “लोकम्पृष्टां पृथ”-
इत्यादिना * मन्त्रेण उपधेया इष्टकाः लोकम्पृष्ठाः । तत्र
यजुष्मतीनां भूयस्त्वम्, लोकम्पृष्ठानां मत्पत्वम्, ‘अन्ताव्यः’
आचार्यो मन्यते, लोकम्पृष्ठानां भूयस्त्वम् ‘ताण्ड्यः’ मन्यते ।

तत्र चोभयत्र हावप्युपपत्ती वर्णयित्वा तयोर्व्यपदेशेन
तन्मतं प्रदर्शयन्ती श्रुतिः पञ्चान्तरं दर्शयति— “तच्च क्षाहा-
न्ताव्य इति । ‘यः’ पुरुषो ‘यजुष्मतीः इष्टकाः भूयसीः’ जानी-
यात्, ‘सः’ एव ‘अग्निं चिनुयात्’; ‘तत्’ तथा सति ‘पितरं
प्रजापतिं’ ‘भूयः’ अधिकं संहितवान् भवति, इत्यन्ताव्यमतम् ॥

“अथ हेति । “अथ वै यजुष्मत्य इत्यादि । यजुष्मतीनां
अत्रत्वम्, अत्रियस्य यजुर्वेदोत्पन्नत्वात्; लोकम्पृष्ठान्तु विद्व-
त्वम् कामपूरकत्वात् । यथा लोके ‘अतुः’ अत्रियस्य अत्र-
रूपविशी बाहुल्ये राष्ट्रसमृद्धिर्भवति, तथा लोकम्पृष्ठानां बाहुल्ये
यजमानस्यानुष्ठानमेव समृद्धं भवतीति ताण्ड्यमतम् ॥

तदेतद् दूषयति— “एतदहेति । ‘एतत्’ उक्तं ‘वचः’ वचन-
मात्रम्, ‘अन्या त्वेव अतः स्थितिः’ इति श्रुतेः स्वमतप्रदर्शनम् ।
अनुष्ठानप्रकारार्थोऽत्र ‘तु’-शब्दः, ‘एव’ वैलक्षण्यार्थः । अनु-
ष्ठानप्रकारस्तु उत्तरत्र वक्ष्यते । प्रजापतेरग्निना देवैश्च सन्धाने
कृते इत्यर्थः सम्पद्यते ॥ २४, २५ ॥

तं दर्शयति— “स एष ऽपितेति । अग्नेः पितृत्वं पुत्रत्वं
च भवति, देवानां मपि । तथैवोभयम् । प्रजापतिश्चतृत्वात्
अग्नेर्देवानाञ्च पुत्रत्वम्; तैर्भोज्यकरत्वात् तेषां प्रजापति-
पितृत्वम् ॥ २६ ॥

वेदितुः फल माह— “उभयं हैतद् भवतीति । ‘यः’
 ‘एवम्’ अर्थे ‘वेद’, सः एतत् ‘उभयं भवति, पितापुत्रात्मकी
 भवतीत्यर्थः । पितृत्वं पुत्रत्वं च उभयत्र अग्निदेवपक्षे समा-
 नम् । तत्राग्निपक्षेऽयं विशेषः,— पिता प्रजापतिर्भवति, पुत्रो-
 ऽग्निर्भवति ; अग्निः पिता भवति, सन्ध्यायकत्वात् ; प्रजापतिः
 पुत्रो भवति संहितत्वात् । देवपक्षेऽप्येवं विशेषं दर्शयितुं “प्रजा-
 पतिश्च देवाद्येत्युपन्यासः । “य एवं वेदेति । पितृरूपप्रजा-
 पतित्वम् पुत्ररूपान्गित्वम् ; पुत्रभूतप्रजापतित्वम् पितृभूतान्गि-
 त्वच्चेत्यादिक्रमेण सम्प्रव्यक्त इत्यर्थः ॥ २७ ॥

पूर्वं प्रजापतेरग्निना सन्धानसमये वाचं प्राणि निहितवा-
 नित्युक्तम् “प्राण एव हितं वागुपहितम्”—इत्यादिना *,
 त मिष्टकोपधानमन्त्रेऽपि दर्शयति— “स उपदधाति तथा
 देवतयेति । “तया देवतया अङ्गिरस्वद् भुवा सीद”—इत्ययं
 मन्त्र इष्टकोपधाने समाख्यायते † । तत्र तच्छब्देन सर्वत्र प्रसिद्धा
 ऋगादिभिरुच्यमाना वाक् उच्यते, अङ्गिरःपदेन प्राणः ‡ । हे
 इष्टके ! ‘तया’ वाचा ‘देवतया’ । ‘अङ्गिरस्वत्’—इति क्रिया-
 विशेषणम् । प्राणयुक्तं यथा भवति तथा । “तसौ मत्वर्थे”—
 इति § ल-सञ्ज्ञायां पदसञ्ज्ञानिबन्धनरत्वाभावः । “भुवा

* इहेव पुरस्तात् (पृ० १६ पं० ७) द्रष्टव्यम् ।

† “वायुष्टेऽधिपतिस्तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् भुवा सीद”—इति वा०
 सं० १४. १४. ५ ।

‡ “सोऽयास्य अङ्गिरसोऽङ्गानां रसः, प्राणो वा अङ्गानां रसः”
 —इति शत० ब्रा० १४ का. ३ प्र. १ ब्रा. २१, २२, २३ ।

§ पा० ऋ० १. ४. १६ ।

सीदेति । “ध्रुवा” ‘स्त्रिरा’ सती ‘सीद’ । अतो यदनेनोपद-
ध्यात् तद् यजमानं वाक्प्राणाभ्यां चितवान् भवतीत्यर्थः * ।

प्रकारान्तरेण वाक्प्राणौ प्रशंसति— “वाग्वा अय मन्त्रि-
रिति । “अग्निं वर्गं भूत्वा सुखं प्राविशदिति श्रुतेः † । अत्र
वाचोऽग्नित्वम् प्राणस्योद्भूतत्वं प्रागुक्तम् । इन्द्राग्निदेवत्वोऽग्नि-
चित्यनामक इत्यर्थः ।

‘यावान्’ यत्परिमाणः ‘अग्निः’, ‘यावती’ यत्परिमाणा
‘अस्य’ अग्नेः ‘मात्रा’ शरीरम्, ‘तावता’ शरीरेण ‘एनं’
चित्त्वामिं ‘चिनोति’ चितवान् भवति । “तया देवतया”—
इति मन्त्रेणोपधानेन वाक्प्राणाभ्याम् अग्नीन्द्ररूपाभ्याम् इन्द्राग्नि-
देवस्य मन्त्रिं चितवानित्यर्थः । कथं नानादेवत्वान्मेरेन्द्राग्नित्व
मित्याशङ्क्य इन्द्राग्नी सर्वदेवतात्मना प्रशंसति— “इन्द्राग्नी वै
सर्वे देवा इति । “अग्निर्वै देवानां भवमो इन्द्रः परमस्तावन्त-
रेण अग्न्या देवताः, ता इन्द्राग्निभ्यां गृह्णन्ते”—इति तयोः

* “अन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्ञयं ज्योतिष्मान् वायुः”—इति चात्रैव
प्रकरणे व्याख्यास्यते इहैवोपरिष्ठात् ८. ३. २. ३ ।

† “अग्निं वर्गं भूत्वा सुखं प्राविशद्,
वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्,
आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशद्,
दिशः ओन्नं भूत्वाऽक्षणी प्राविशन्,
ओषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशन्,
चन्द्रमा मनी भूत्वा हृदयं प्राविशन्,
जलरूपानी भूत्वा नाभिं प्राविशद्,
आपी देतो भूत्वा शिर्षं प्राविशत्”

—इति ऐ० आ० १. ४. २. ४ ।

सर्वात्मकत्वात् तद्देवत्वोऽग्निचित्त्वनामापि सर्वदेवत्वः । अतः ‘अग्निः’
‘यावान्’ ‘अस्य’ अग्नेः ‘यावती माता’, तस्य तावन्तं सर्वदेवत्व
मग्निं “तया देवतया”—इति मन्त्रेण उपधानेन ज्ञतवान्
भवतीति ॥ २८ ॥

अथ भूमावेष्टकाचयनं कर्त्तव्यमित्यत्र कश्चित् प्रश्नमुपपाद-
यति—“तदाहुः कस्मादिति । ‘कस्मात्’ हेतोः ‘अस्यै’ अस्याः
भूमेरुपरि ‘अग्निः चीयते’ ‘इति’ प्रश्नः ।

उत्तरम् ;—‘यत्र’ यदा ‘सा देवता’ प्रजापतिः विश्वं
‘व्यस्रंसत’ विस्त्रस्तवान्, ‘तत्’ तत्र ‘इमाम्’ भूमिम् ‘एव’
‘रसेन’ ‘अनुव्यस्रत्’ सिक्तवान् । ‘तम्’ प्रजापतिविस्त्रस्तं
‘यत्र’ देवताः ‘समस्कुर्वन्’, ‘तत्’ तत्र अस्या मेव ‘एनम्’
अग्निं सम्भृतवन्तः । तस्माद् भूमावेव चयनं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥

तस्माद् इष्टकाया गुणं दर्शयति—“सैषैकैवेष्टकेति । भूमि-
र्द्विपञ्चतुस्तक्तियुक्तत्वात् इदानीन्तनैरनुष्ठाढभिरपि इष्टकाः चतुः-
स्तक्तयः कार्या इत्यर्थः ॥ २९ ॥

पञ्चचितिकोऽग्निरिति चयने पञ्चेष्टकाद्येतस्या इति* प्रसिद्धि-
रस्ति, अत्र भूमिरूपैकैवेष्टकाभिज्ञता, कथं पञ्चेष्टका भव-

* “प्राणभृत उपदधाति, ०—०, एवोऽप्येयं प्रथमा चितिः ।
०—० । अथ वेन्देवीरुपदधाति, एषा वे सा द्वितीया चितिः । ०—० ।
अथ तृतीया चितिः उपदधाति । ०—० । चतुर्थी चितिः उपदधाति ।
०—० । ब्रह्म वे चतुर्थी चितिः । ०—० । पञ्चमी चितिः उपदधाति
०—० । अथ विराज उपदधाति”—इति पञ्चैव चित्तयोऽष्टाष्टमे काण्डे
प्रोक्ताः, इष्टकासु बह्वस्ता अप्युपरिष्ठादिहेव यत्कीभविष्यन्ति । “आपो
वा इदं मग्ने सलिलं मासीत्, स एतां प्रजापतिः प्रथमां चितिं
मपश्यदित्यादिश्रुतयश्चेद् पर्यालोच्याः । तै० सं० ४, ७, ५, ६ ।

न्तीति, त मिमं प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति — “तदाहुर्वदेव मिति । पञ्चेष्टका अपि सम्पादयति । “इय मेव प्रथमेति । तत्र यत्किञ्चिन्मन्यपात्रादिक सुपदभ्यात् सा मन्मयीष्टका, पुरुषा-
श्नादिपञ्चपशुशीर्षोपधानेन पञ्चिष्टका । रुक्मं शिरस्यम्, तत्र पुरुषं स्वर्णनिर्मितं चोपदधाति ; उपहिता इष्टका ‘शिरस्य-
शकलैः प्रोक्षति’ ; अतोऽपि शिरस्यसंस्पर्शादेया शिरस्येष्टकोत्प-
द्यते । सुगाद्युपधानेन वानस्पत्यैका ; वनस्पतिविकारत्वात्
सुगादीनाम् । पुष्करपर्णाद्युपधान मन्त्रेष्टका ; तत्र दधिघृतादीना
मन्नत्वात् । इति ‘पञ्चेष्टकाः’ चेतव्याः । तत्र मार्त्तिक्य इष्टका
एका एव पश्वादिसम्बन्धा भवन्तीति तात्पर्यम् ॥ ३० ॥

चिताना मिष्टकाना माहवनीयान्निरेव शिर इति सिद्धान्त-
यितुं पूर्वपक्षं सोपपत्तिक माह — “तदाहुः कतरत इति ।
‘इष्टकायाः’ ‘कतरतः’ कस्मिन् प्रदेशे ‘शिरः’ तिष्ठतीति प्रश्नः ।

उत्तरम् ; — ‘यतः’ यस्मिन् प्रदेशे इष्टकायाः ‘उपस्पृश्य’
‘यजुः’ वदेत्, तदेव शिरः इति केषाञ्चिन्नतम् । उपस्पर्शन-
प्रदेशं च स स्वय मेवाह — “स स्वय मिति । ‘स्वयमाढ्यायाः’
अक्षिमच्छिद्रयुक्तायाः शिलायाः ‘अर्धात्’ समीपात् प्रदेशे
‘उपस्पृश्य’ ‘यजुः’ मन्त्रं ‘वदेत्’ । “तथो हास्येति । तथा
सति शिर इष्टकाः ‘स्वयमाढ्याम्’ ‘अभि-’लक्ष्य ‘आहृता
भवन्ति’ ‘इति’ ।

तद् दृषयति — “न तथा कुर्यादिति । इष्टका इति यत्
एतानि ‘अस्य’ अग्नेः ‘अङ्गानि’ ‘पर्कं’पि पर्वाणि ; तथा सति
प्रतीष्टकं यजुरुपस्पर्शनेन शिरःकरणे प्रतिपर्व शिरः कृतवान्
भवन्ति, तच्चानिष्टम्, अतः स्वाभिमतं शिरो दर्शयति — “यो

वावेति । विलप्रदेशे 'अग्निः' आहवनीयो निहितो भवति,
'तदेव' 'एतासाम्' इष्टकानां 'शिरः' इति उच्यते ॥ ३१ ॥

अयने पशुशीर्षोपधानात् पश्चिष्टकेत्युक्तम्, तच्च पशूनां
सङ्ख्याप्रतिवचनव्याजेषु इष्टकानां लोकद्वयात्मकताम्, अग्नेः
सर्वलोकाल्पकताञ्चाह — "तदाहुः कति पशवोऽग्ना उपधीयन्त
इतीति । कति पशवोऽग्न्यानुपधेयाः ? इति पृष्ठे, 'पञ्च' 'इति'
प्रतिवदेत् । पुरुषोऽग्नौ गौरविरज इति पञ्च पशवः । मृदादि-
भिश्चित्यन्ते तासां सुपधीयमानोऽग्निः सर्वलोकाल्पकः प्रजा-
पतिरिति ॥ ३२ ॥

पूर्वं पश्चिष्टकापात्रं पशु मिति मत्वा पञ्चेति प्रतिवचनं
दत्तम्, इदानीन्तु मृत्तिकोदकसम्पादनीयानां मिष्टकानां पशु-
रूपत्वं प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति — "अथो एक इति । पूर्वं पञ्च
पशव इत्युक्तम्, इदानीं मविनामक एको वा पशुर्भवतीति
प्रतिब्रूयात् । अविशब्दार्थं माह — "इय मिति । भूमिरेव
सर्वप्रजापोषकत्वादविरित्युच्यते । अवतेरविशब्दनिष्पत्तिः । भूमि-
रेवेष्टकारूपा अग्निश्चित्यनामा ; 'हि' यतः 'असौ' अस्मां
भूमौ 'सर्वोऽग्निश्चीयते', 'तस्माद्' भूमेरेकत्वाद् 'एकः' अविनामा
पशुरेवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

यथा मृत्तिका इष्टकासाधनम्, एव मापोऽपि ; तासां
पशुत्वं माह — "अथो हाविति'ब्रूयादिति । 'हौ' अविनामानौ
पशु 'इति' 'ब्रूयात्' । अविशब्दार्थं निरूपयति — "इयञ्चासौ
चेति । 'इयं' भूमिरेकोऽविः, 'असौ' द्युलोकोऽपरोऽविः ;
सङ्ग्रहदृष्ट्यां भूमिद्युलोकयोः सर्वपोषकत्वात् अविस्त्वम् । मृत्तिका
इयं भूमिः, आपोऽसौ द्युलोकः ; ततः सम्भवात् मृत्जनक-

सम्प्राप्ता दृष्टकाः, अतो द्वाववी इति प्रति वदेत् । अत्र मृज्ज-
लयोरविशब्दवाच्यत्वात् तयोर्लोकद्वयात्मकत्वं सिद्धं मित्यर्थः ॥ ३४ ॥

पशुत्वप्रतिवचनेन लोकद्वयात्मकेष्टकाचितस्याग्नेः सर्वलोका-
त्मकत्वं माह— “अथो गौरिति प्रतिब्रूयादिति । “इमे वै लोका
गौरिति । ‘यच्च किञ्च’—इत्यादिना गोत्वोपपादनम् । सर्वैर्गम्य-
मानेन लोका गौः । कर्मार्थे गमेर्डीप्रत्ययः । यतः चीयमानो
ऽग्निः सर्वलोकात्मकः, स चैकः, तस्माद् गौरेकः पशुरिति
प्रतिवदेत् ॥ ३५ ॥

अग्निचयनस्य प्रजापतिभवनं मेव न प्रयोजनं मिति विवक्षुः
पूर्वं प्रयोजनं पृच्छति— “तदाहुरिति । ‘कक्षै’ ‘कामाय’
प्रयोजनाय ‘अग्निः’ ‘चीयते’ इति फलप्रश्नः । तत्र फलान्तरं
पूर्वपक्षयति— “सुपर्ण इति । चीयमानोऽग्निः ‘सुपर्णः’ पक्षी
भूत्वा । अग्नेः पक्षिरूपत्वं ब्राह्मणे समान्नातम् * । ‘मा’ मां
चितवन्तं यजमानं ‘दिवं’ स्वर्गं ‘वहात्’ प्राययेत् ‘इति’ केषा-
श्चिन्मतं तन्निराकरोति— “न तथेति । ‘एतद्रूपं’ पक्षिरूपं
‘कृत्वा’ ‘सप्त प्राणाः’ प्रजापत्यात्मना सम्पन्नाः । ‘प्रजापतिः’
अपि तद्रूपधारी ‘देवान्’ सृष्टवान् । तेऽपि तदात्मना ‘अमृत-
त्वम्’ आददन्तः । तस्मात् प्राणसम्प्रादितप्रजापतिभवनं मेव
चयनस्य फलं मित्यर्थः ॥ ३६ ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

माध्वन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठे काण्डे प्रथमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

प्रजापतिर्वा ऽद्भुदमय ऽश्नासीत् * । एक एव
 सो ऽक्वामयत स्नां प्रजायेयेति सो ऽश्राभ्यत्स तपो
 ऽतप्यत तस्माच्छान्तात्तेपानादापो ऽसृज्यन्त तस्मात्
 पुरुषात्तप्तादापो जायन्ते ॥ १ ॥

आपो ऽब्रुवन् † । क्व वयं भवामेति तप्यध्व
 मित्यब्रवीत्ता अतप्यन्त ताः फेन मसृजन्त तस्मा-
 दपां तप्तानां फेनो जायते ॥ २ ॥

फेनो ऽब्रवीत् ‡ । काहं भवान्नीति तप्यस्वेत्य-
 ब्रवीत् सो ऽतप्यत स मृद मसृजतैतद्वै फेन-
 स्तप्यते यदुप्स्वावेष्टमानः प्रवते सु यदोपहृत्यते
 मृदेव भवति ॥ ३ ॥

मृदब्रवीत् § । काहं भवान्नीति तप्यस्वेत्यब्रवीत्
 सातप्यत सा सिकता असृजतैतद्वै मृत्तप्यते
 यदेनां ब्रिकृषन्ति तस्माद्यद्यपि सुमार्त्तं ब्रिकृ-

* 'ऽश्नासीदेक'—इति ड ।

† 'ऽब्रुवन्'—इति ग । 'ऽब्रुवन्'—इति घ ।

‡, § 'ऽब्रवीत्'—इति ग । 'ऽब्रवीत्'—इति घ ।

षन्ति सैकतु मिवैव भवत्येतावन्न तद्यत् क्राहुं
भवानि क्राहुं भवानीति ॥ ४ ॥

सिकताभ्यः शुर्करा मसृजत । तस्मात् सि-
कताः शुर्करैवान्ततो भवति शुर्कराया अश्मानं
तस्माच्छुर्कराश्चैवान्ततो भवत्यश्मनो ऽयस्तस्मादश्मनो
ऽयो धमत्ययसो हिरण्यं तस्मादयो बहुधातु
हिरण्यसङ्काश मिवैव भवति ॥ ५ ॥

तद्यदसृज्यताक्षरत् । तद्यदक्षरत्तस्मादक्षरं य-
दष्टौ कृत्वो ऽक्षरत्स्रैवाष्टाक्षरा गायत्राभवत् ॥ ६ ॥

अभूदा ऽव्यं प्रतिष्ठेति । तद् भूमिरभवत्ता-
मप्रथयत् सा पृथिव्यभवत् तस्या मस्यां प्रतिष्ठायां
भूतानि च भूतानां च पतिः संव्यत्सरायादीक्षन्त
भूतानां पतिर्गृहपतिरासीदुषाः पत्नी ॥ ७ ॥

तद्यानि तानि भूतानि ऋतुवस्ते ऽथ यः सु
भूतानां पतिः संव्यत्सरः सो ऽथ या सोषाः
पत्न्यौषसी सा तानीमानि भूतानि च भूतानां
च पतिः संव्यत्सर ऽउषसि रेतो ऽसिञ्चन्तु संव्यत्सरे
कुमारो ऽजायतु सो ऽरोदीत् ॥ ८ ॥

तं प्रजापतिरब्रवीत् । कुमार किं रोदिषि

यच्छमात्तपसो ऽधि जातो ऽसीति सो ऽब्रवीदुन-
पहतपाप्मा वा ऽचम्युहितनामा नाम मे धेहीति
तस्मात् पुत्रस्य जातस्य नाम कुर्यात् पाप्मान-
मेवास्य तदुपहन्यपि द्वितीय मपि तृतीय मभिपूर्व
मेवास्य तत् पाप्मान मपहन्ति ॥ ९ ॥

तु मब्रवीदुद्रो ऽसीति । तद्यदस्य तन्ना-
माकरोदग्निसुद्रूप मभवदग्निरुद्रो यदुरोदीत्
तस्मादुद्रः सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽप्तो ऽस्मि धेद्येव
मे नामेति ॥ १० ॥

तु मब्रवीत् सुर्वो * ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामा-
करोदापस्तुद्रूप मभवन्नापो वै सुर्वो † ऽङ्गो हीदए
सुर्वं जायते सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽप्तो ऽस्मि
धेद्येव मे नामेति ॥ ११ ॥

तु मब्रवीत् पशुपतिरसीति । तद्यदस्य तन्नामा-
करोदोषधयस्तुद्रूप मभवन्नोषधयो वै पशुपति-
स्तस्माद्यदा पशुव ओषधीर्लभन्ते ऽथ पतीयन्ति
सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽप्तो ऽस्मि धेद्येव मे
नामेति ॥ १२ ॥

*, † सुर्वो—इति च डा०—वेबरदृष्टपाठः ।

तु मब्रवीदुग्रो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरो-
 हायुस्तद्वपु मभवहायुर्ध्वं ऽउग्रस्तस्माद्यदा बलवहा-
 त्पुग्रो व्यातीत्याहुः सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽपतो
 ऽस्मि धेन्धेव मे नामेति ॥ १३ ॥

तु मब्रवीदशुनिरसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरो-
 द्विद्युस्तद्वपु मभवद्विद्युदा ऽपशुनितस्माद्यं द्विद्यु-
 दन्त्यशुनिरवधीदित्याहुः सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा अपतो
 ऽस्मि धेन्धेव मे नामेति ॥ १४ ॥

तु मब्रवीद्भवो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामा-
 करोत् पर्जन्यस्तद्वपु मभवत् पर्जन्यो वै भवः पर्जन्या-
 दौदण् स्रुध्वं भवति सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽपतो
 ऽस्मि धेन्धेव मे नामेति ॥ १५ ॥

तु मब्रवीन्महान्देवो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामा-
 करोच्चन्द्रमास्तद्वपु मभवत् प्रजापतिर्ध्वं चन्द्रमाः
 प्रजापतिर्ध्वं महान् देवः सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽपतो
 ऽस्मि धेन्धेव मे नामेति ॥ १६ ॥

तु मब्रवीद्दीशानो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामा-
 करोदादित्यस्तद्वपु मभवदादित्यो वा ऽर्कशान
 णादित्यो अथ स्रुध्वं स्रुष्टे सो ऽब्रवीदेतावान्वा

ऽअग्निं मा मेतः परो नाम धा इति ॥ १७ ॥

तान्येतान्यष्टावग्निरूपाणि । कुमारो नवमः
सैवाग्नेस्त्रिदुत्ता ॥ १८ ॥

यदेवाष्टावग्निरूपाणि । अष्टाक्षरा गायत्री तस्मा-
दाहुर्गायत्री ऽग्निरिति सोऽयं कुमारो रूपाण्यनु-
प्राविशन्न वा ऽअग्निं कुमारं मिव पश्यन्त्येतान्ये-
वास्त्र रूपाणि पश्यन्त्येतानि हि रूपाण्यनु-
प्राविशत् ॥ १९ ॥

तु मेतुं संवत्सरं ऽएव चिनुयात् । संवत्सरे
ऽनुब्रूयादयोरित्यु हैक ऽआहुः संवत्सरे वै तद्रेतो
ऽसिञ्चन्त्स संवत्सरे कुमारो ऽजायत तस्मादुद्यो-
रेव चिनुयादयोरनुब्रूयादिति संवत्सरे त्वेव
चिनुयात् संवत्सरे ऽनुब्रूयाद्यदाव रेतः सिक्तं
तदेव जायते तत्ततो विक्रियमाण मेव वर्धमानं
शेते तस्मात् संवत्सरं ऽएव चिनुयात् संवत्सरे
ऽनुब्रूयात्तस्य चित्तस्य नाम करोति पाप्मानं मेवास्त्र
तदुपहन्ति चित्रनामानं करोति चित्रो ऽसीति
सर्व्वाणि हि चित्राण्यग्निः ॥ २० ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [१. ३.] ॥

तृतीयब्राह्मणे प्रवादीन्यष्टौ रूपाणि चयनोपयुक्तानि उच्यन्ते । ततः कुमारोत्पत्तिः । तस्याष्टौ नामानि, अष्टौ रूपाणि × × × “प्रजापतिरन्निरूपाण्यभ्यध्यायत्”—इति * वक्ष्यमाणपशु-विधानोपयोगीनि मन्तव्यम् । अथवा पुरुषादिपञ्चपशूनुपासकभ्यः संवत्सरपर्यन्तं सुख्यानि धारयित्वा चयनाय दीक्षत इति वक्ष्यते †, तदर्थं मिनिहासाख्यानं मिति ।

“प्रजापतिर्वा इदं मिति । पुरुषात् उदकसृष्टिं लोकप्रसि-
द्धाह— “तस्मात् पुरुषात् तस्मादापो जायन्ते इति ॥ १ ॥

“आपोऽब्रुवन्निति । प्रजापतिना सृष्टाः ‘आपः’ ‘क्व’ प्रदेशे ‘वयं’ ‘भवाम’ तिष्ठाम ‘इति’ प्रजापतिम् ‘अब्रुवन्’ । ततस्त्वेन तपनं कुरुतेत्युक्त्वा ‘अतप्यन्ते’ । ततः ‘फेनं’ सृष्टवन्तः ॥ २ ॥

“फेनोऽब्रवीदिति । तस्मात् फेनात् सृदुत्पत्तिः समुपपा-
दयति— “एतद्वै फेन इति । उदकमध्ये वायुवशेन परिभ्रमणं भ्रवनं नैव फेनस्य तपःकरणम् । ‘स यदा उपह्वन्यते’, संवृता भवति, तदा सृष्टिकौव भवति ॥ ३ ॥

“सृदब्रवीदिति । सृष्टिकायाः सिकताः । ‘विकृषन्ति’ भूमि-
कर्षणं नैव सृदस्तप इत्यर्थः । ‘यद्यपि सुमार्त्तं विकृषन्ति’ यथा सृष्टिका चूर्णीकृता भवति, तथा विकर्षणेन सा सृत् सिकता भवति ॥ ४ ॥

एतावत्पर्यन्तं “क्वाहं भवति”—इति प्रजापतिं प्रति उदक-
फेनसृष्टिः वचनम्, इत उत्तरं नास्ति; अत एव पूर्वत्र त्रये
“ताः फेनं मसृजन्तः”—“स सृदं मसृजत”—“सा सिकता अस्-

* इतः परतने एव ब्राह्मणे (४ ब्रा० १ क०) द्रष्टव्यम् ।

† सृतदपीतः परतने एव ब्राह्मणे द्रष्टव्यम् ।

जत"—इति अवादीनां सृष्टत्वं सुप्तम्, इत उत्तरं तदभावात्
 "सिकताभ्यः शर्करा मसृजतेत्यादौ प्रजापतेः स्रष्टृत्वं सुच्यते ।

"तस्मात् सिकता इति । 'अन्ततः' गमने 'सिकताः शर्करा
 भवन्ति' । 'अश्म' पाषाणोऽपि अन्ततः शर्करा भवन्ति ।
 'तस्मात्' अश्मनः पाषाणात् 'अयः' उत्पादितवान् । अश्मनो-
 ऽयःकारणत्वं सुपपादयति— "अश्मनो यो धमन्तीति । अयसो
 हिरण्यत्वं प्रतिपादयति— "बहुधा तं हिरण्यसङ्काशं मिति ॥ ५ ॥

भूमेर्गायत्रीत्वं सुपपादयितुं माह— "तद्यदसृज्यताञ्चर-
 दिति । एव मवादिकं सुत्तरोत्तरक्रमेण सृष्ट्वा अचरत् । तस्मात्
 चरणात् 'अचरम्' । 'अचरत्'—इति लङ्ङागमे रूपम् । अत्रा-
 ङागमसाहित्येन अचरं सम्पन्नम् । यस्मात् प्रजापतिः अष्टौ कृत्वा-
 चरत्, सर्वं संज्ञासाम्यात् अष्टाचरा गायत्री सम्पन्ना ॥ ६ ॥

"अभूद्वा इयं प्रतिष्ठेतीति । 'इयम्' एव आद्यसृष्टिः
 सर्वेषां 'प्रतिष्ठा' 'अभूत्' 'इति' भूम्यात्मना सम्पन्ना, तस्या
 बहुधा प्रथनात् पृथिवीत्वम् ।

अथ कुमारोत्पत्तिं दर्शयितुं माह— "तस्या मर्यां प्रति-
 ष्ठाया मिति । 'तस्यां' पृथिव्यां 'भूतानि भूतपतिः च' 'संवत्सराय'
 'संवत्सरसाध्याय कर्मणे 'अदीक्षन्त' दीक्षां कृतवन्तः । दीक्षा-
 करणं यजमानपत्न्योः विहितं मिति तौ दर्शयति— "भूता-
 नाम्यतिगृहपतिरिति । तत्र भूतपतिः 'गृहपतिः' यजमानः
 'आसीत्' । 'उषाः' उषोदेवता 'पत्नी' × × × ॥ ७ ॥

शब्दानां मर्थं माह— "तद् यानि तानि भूतान्मृतव इति ।
 'यानि भूतानि' स्मृत्यन्ते, तानि ऋतुवीर्याणि, ऋतुपतिः
 संवत्सरः । "सोषाः पत्नी"—इत्युक्तम् । 'श' संवत्सरस्य यज-

मानरूपत्वात् 'सौषसी' उषसो धर्ता देव एव खलु भूयो-
ऽवयवेः सङ्गितः उपोनामपद्मोयुक्तः । संवत्सरो यजमानः
स्वपन्नग सुषसि रेतः सिक्तवान्, तत् सिक्तं रेतः संवत्सरान्ते
कुमारात्मना जातम् । यद्वा संवत्सर इति सप्तम्यन्तं पदम् ।
संवत्सरपर्यन्तं रेतः सिक्तवान्, रेतस्त्रोकः सोऽसौ वत्सरः, कुमारो-
त्पत्तिरेकः, इति वर्षद्वयं जातम् । एतदेवाभिप्रेत्य द्वयोरिति
उ हैक आहुः । “संवत्सरो वैतद् रेतोऽसिञ्चत् संवत्सरे कुमारो-
ऽजायत”-इति वक्ष्यते ।

उत्पन्नस्य कुमारस्य अष्टौ रूपाणि दर्शयितु माह—“सोऽ-
रोदीत्, तं प्रजापतिरब्रवीदित्यादिना । हे 'कुमार' 'अमात्
जातः' त्वं किमर्थं 'रोदिषि ?-इति' प्रजापतिनोक्ते, स आह—
'अङ्गितनामा' अङ्कतनामधेयः, अत एव 'अनपहतपाप्मा' 'अङ्गि',
अतः पापविमोक्षाय 'मे' मम नामधेयं कुरु इति ।

प्रसङ्गात् किञ्चिद् धर्मं दर्शयति—“तस्मात् पुत्रस्येति ।
'जातस्य पुत्रस्य' नक्षत्रनाम अश्वयुजः स्वातिः इन्द्रः इत्यादि
'नाम' नामकरणं 'कुर्यात्', तेन तस्य 'पाप्मान मेव' 'अपहन्ति'
अपहतवान् भवति । पुनः 'द्वितीयं' व्यावहारिकं माता पुत्रादि-
नाम करोति । 'द्वितीयम्' आहिताग्निरिति । एवं नामकरणेन
'अस्य' पुत्रस्य 'पाप्मानम्' अपहतं कृतवान् भवति ॥ ८, ९ ॥

एवं नामधेयाय प्रार्थितवतः कुमारस्य रुद्र-सर्वादीन्यष्टौ
नामानि प्रदर्शयिष्यन्ते * । अग्नेः रुद्रात्मकत्वात् तदुचिता

* “अग्निश्च हृदयेन, अश्वनिश्च हृदयाग्रेण, पशुपतिं कटक-
हृदयेन, भवं यक्षा । शर्वं मतस्त्राभ्याम्, ईशानं मन्थुना, महा-
देव मन्तःपश्वयेन, उग्रं देवं वनिष्कुना”-इति बा० सं० ३६. ६ ।

अष्टौ मूर्त्तयो वक्तव्याः । रुद्रस्य हि पृथिव्यप्तेजोवाक्काश-
सूर्यचन्द्रयजमानाख्या अष्टौ मूर्त्तयः सन्ति , भवादिनामानि च ।
ता एव अग्नेः एवपि निरूपयिष्यन्ते ।

तत्र प्रथमं नाम निर्दिशति— “त मब्रवीद्भुद्रोऽसीति * ।
अग्निरेव रुद्रो नामभागभवदित्यर्थः । यद्वा ‘अग्निस्तद्रूप मभ-
वत् रुद्रनामव्यपदेशोऽग्निरित्यर्थः † ।

अग्ने रुद्रत्वं सुपपादयति— “यदरोदीदिति । अग्नेन तेजो-
मूर्त्तिरुक्तेति मन्तव्यम् । ‘रुद्रः’ रुद्रनामा ‘सः’ कुमारः
प्रजापतिम् ‘अब्रवीत्’,— ‘अतः’ रुद्रनाम्नः ज्यायान् प्रवृत्तो-
ऽस्मि , तन्ममेतन्नाम नाल मित्यर्थः ; अतो ‘मे नाम’ अग्न्यद्
‘धेहि’ कुर्वेवेति ॥ १० ॥

“त मब्रवीत् सर्वोऽसीतीति ‡ । तस्य सर्व इति द्वितीयं
नाम , तस्य असौ रूपम् । अपां सर्वत्वं सुपपादयति—
“आपो वै सर्व इति । ‘वै’-शब्दोद्योतितां युक्ति माह—
“अद्भ्यो ह्रीद मिति । अद्भ्यः सर्वं जगदुत्पद्यते । आपो वा
इदं सर्वं विश्वा भूतानि “आपो वा इदमग्रे सलिल मासीत्”
—इति § । अतो जलात्मत्वं च “सलिलं सर्व मा इदम्”—
इत्यत्र । श्रुतम् । “ज्यायान् वा अतोऽस्मिन् धेह्येव मे नामे-
तीति । तस्य प्रतिनामकरणं नाज्जातम् ; एकस्य पुरुषस्य एक-

* “रुद्रः”—इत्यादि अथ० सं० १५. ५. ११, १० ।

† “रुद्रो वा एषः यदग्निः”—इति तै० ब्रा० २. १. ३. १. ।

‡ ‘सर्वः’—इत्यादि अथ० सं० १५. ५. ५, ४ ।

§ तै० सं० ५. ६. ४ ; ७. ५ ; ७. १. ५ ; तै० ब्रा० १. १. ३. ५ ।

॥ अ० सं० १०, १२६, ३ । तै० ब्रा० ५. २. ५, ६ ।

पद मेकनामान मयुक्त मिति पूर्वपूर्वं नाम परिज्ञाय ततोऽप्यधिकं स्वसमवेतं गुणविशेष माविष्कर्तुं मन्थनामधेयं कर्त्तव्यमित्यत्र दर्शयितु मिति मन्तव्यम् ॥ ११ ॥

“त मन्त्रवीत् पशुपतिरसीतीति * । “तद्यदस्येत्यादि । पशुपतिनामवाच्याः ‘ओषधयः’ ‘अभवन्’ । ओषधीनां पशुपोषकत्वात् पशुपतित्वं युक्तम् । प्रकारान्तरेण पशुपतित्व मोषधीनां दर्शयति— “तस्माद् यदा पशव इति । यदा ‘पशवः’ ‘ओषधीः’ ‘क्षभन्ते’ अदन्ति, ‘अथ’ जग्धद्वयाः पुष्टाः सन्तः ‘पतीयन्ति’ कामुकाः पतीनात्मनः कामयन्ते । ‘तस्मात्’ पशूनां पतीच्छासाधनत्वात् ओषधीनां पशुपतित्व मित्यर्थः । अनेनाग्नेर्भूरूपत्वमुक्त मित्यनुसन्धेयम् ॥ १२ ॥

“त मन्त्रवीदुयोऽसीतीति † । उग्रशब्दवाच्यो वायुरित्यर्थः । वायोरुपत्वं लोकप्रसिद्धोपपादयति— “यदा बलवद् वातीति । “वा गतिगन्धनयोः” ‡ ॥ १३ ॥

“त मन्त्रवीदशनिरसीतीति । विद्युदशन्थोः पतयित्वत्वात् माह— “तस्माद् यं विद्युदिति । आकाशे विद्युत्पतनात् विद्युच्छब्देनाकाशरूप मिति मन्तव्यम् ॥ १४ ॥

“त मन्त्रवीद् भवोऽसीतीति § । “पर्जन्यस्तद्रूप मिति । भवशब्दवाच्यः पर्जन्यः । तस्य भवत्व माह— “पर्जन्याह्वीद् मिति । अनेन यजमानरूपत्वमुक्तम् । तस्य हि सर्वकामभावकत्वात् भवत्वम् ॥ १५ ॥

* “पशुपतिः”—इत्यादि अथ० सं० १५. ५. ७, ६ ।

† “उग्रः”—इत्यादि अथ० सं० १५. ५. ६, १८ ।

‡ अदा० प० ४० धा० ।

§ “भवः”—इत्यादि अथ० सं० १५. ५. २, १ ।

“त मब्रवीत् महान् देवोऽसीतीति * । “प्रजापतिर्वै चन्द्रमा इति । चन्द्रमा मनसो जातः , मनसः प्रजापतिदेवत्वम् , ततः कार्यकारणयोरभेदोपचारादेव मुक्तम् । प्रजापतेर्महादेववाच्यत्वं सर्वलोकस्त्रष्टृत्वात् ॥ १६ ॥

“त मब्रवीदीशानोऽसीतीति † । आदित्यस्य ईशानशब्दवाच्यत्वमाह— “आदित्यो ह्यस्य सर्वस्वेति । इष्ट इतीशानः ।

पूर्वं मग्निना “धेह्येव मे नाम”—इति ‡ प्रार्थित एव प्रजापतिरस्याष्टौ नामानि व्यदधात् , अतः परं मग्निः स्वयं मेव एतैर्नामभिः स्वकीयगुणस्य कार्त्स्न्येन प्रतिपादितत्वाभिप्रायेण नामान्तरकरणं निषेधति— “सोऽब्रवीदेतान्वा अस्मीति । “मा मेतः परो नाम धा इति । ‘इतः’ एभ्योऽष्टभ्यो नामभ्यः ‘परः’ परस्तात् ‘नाम’ ‘मा धाः’ मा कुरु ‘इति’ ॥ १७ ॥

“तान्येतान्यष्टावग्निरूपाणीति । “कुमारो नवम इति । रुद्रादीन्यष्टौ नामानि , रेतीनामवाच्यः ‘कुमारो नवमः’ नवसङ्ख्यापूरक इत्यर्थः । उक्तां नवसङ्ख्यां त्रिवृदात्मना प्रशंसति— “सैवाग्नेस्त्रिवृत्तेति । ‘सा’ पूर्वं मुक्ता नवमसङ्ख्येव ‘अग्नेः’ ‘त्रिवृत्ता’ त्रिवृत्तः नाम । उक्तरीत्या अग्नेर्नवधा विभेदः । उत्तरत्र “त्रिवृदग्निः”—इति व्यवहरिष्यते , तत्र सर्वत्र उक्तनवसङ्ख्यावत्त्वेन त्रिवृत्त्वं सम्पन्नमिति मन्तव्यम् ॥ १८ ॥

नामगता मष्टसङ्ख्यां गायत्र्यात्मना प्रशंसति— “यद्देवाष्टावग्निरूपाणीति । अतोऽष्टनामवाच्यरूपाष्टकोपेतत्वाद्भेदरपि गाय-

* “महादेवः”—इत्यादि अथ० सं० १५. ५. १३, १२ ।

† “ईशानः”—इत्यादि अथ० सं० १५. ५. १५, १४ ।

‡ इहैव पुरस्तात् १० क० (४१ पृ० ८ पं०) द्रष्टव्यम् ।

तत्त्वं सम्पन्नमित्यर्थः । “सोऽयं कुमारो रूपाणीति । ‘कुमारः’ अग्निः स्वनामभिः रुद्रसर्वादिभिरष्टभिः प्रतिपाद्यानि, अग्न्युदकौषध्यादीनि अष्टौ रूपाणि अनुप्रविष्टवान् । स कुमारोऽग्निः तत्तद्रूपेभ्यः पृथग्भूतो न दृश्यत इति तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

अथ संवत्सरपर्यन्तं मुख्याग्निधारणं कर्त्तव्यमिति दर्शयितुमाह— “त मेतत् संवत्सर एव चिनुयादित्यादि । ‘संवत्सर एव’ संवत्सरपर्यन्तं स्थित्वेत्यर्थः । प्रसङ्गात् कश्चिद्वर्मं दर्शयति— “संवत्सरेऽनुब्रूयादिति । वर्षपर्यन्तं गुरुसन्निधौ स्थित्वा अधीयत इति । “संवत्सरवासिने प्रब्रूयात्”—इत्येतरेयकम् * । तत्र पक्षान्तरं दर्शयति— “द्वयोरित्यु हैक आहुरिति । केचित् संवत्सरपर्यन्तं मुख्यं अग्निं धारयित्वा, ततः संवत्सरे चयनं कर्त्तव्यमित्याहुः †, अनुवचनञ्च तथा करणीयमिति वदन्ति । तत्रोपपत्तिं दर्शयति— “संवत्सरे वैतद्वेत इति । पूर्व-‘संवत्सरे’ ‘रेतोऽसिञ्चन्’, ‘स संवत्सरे कुमारोऽजायत’ इति रेतस्सेकस्यैको वत्सरः, कुमारोत्पत्तावेक इति वर्षद्वयस्य समान्नातत्वादिति । प्रथमं पक्षं सहेतुकं सिद्धान्तयति— “संवत्सरे त्वेव चिनुयादिति । ‘तु’-शब्दो वर्षद्वयपक्षनिवृत्त्यर्थः । रेतस्सेकानन्तरमेव कललबुद्बुदपिण्डादिक्रमेण वर्षात् प्रागेव कुमारोत्पत्तेरित्यर्थः ‡ ।

* “नानन्तेवासिने प्रब्रूयात्, नासंवत्सरवासिने, नो एवासंवत्सरवासिने, नासन्नचारिणे, नासन्नचारिणे, नो एवासन्नचारिणे, नानभिप्राप्ताय”—इत्यादि ऐ० ब्रा० ५. ३. ३ ब्रा० ४ ।

† एतदेव पुरस्तादुक्तं भाष्ये ‘वक्ष्यते’—इति (४४ पृ० ५ पं०) ।

‡ “शुक्रशोखितसंयोगाज्जाह्नपितृसंयोगाच्च तत् कथं मिदं शरीरं

“तस्य चित्तस्य नामेति । चयनसम्बन्धाच्चित्रनाम सम्पन्नमिति तात्पर्यम् । चित्रत्व मन्नेरुपपादयति— “सर्वाणि हि चित्राण्यनिरिति । अग्न्युदकीषध्यादीनां रूपाणां मग्न्यात्मकत्वात् तस्य चित्रत्वमिति । किञ्च यद्यत् चित्रवर्णं तत्तत् सर्वमग्निरेव ; शुक्लभास्वररूपत्वात् तस्येति ॥ २० ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे प्रथमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थान्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम् ,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोत्सां रुक्मवाजिहिपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यौ ,
व्यश्राणीद्विश्चक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

परं संयम्यते ? सौम्यो भवति , एकरात्रोषितं कललं भवति , पञ्चरात्राद् बहुदाः , सप्तरात्रात् पेशी , द्विसप्तरात्रादुर्दः , पञ्चविंशतिरात्रः स्वस्थितो घनो भवति , मासमात्रात् कठिनो भवति , हिमाब्धभ्यन्तरे शिरः सम्पद्यते , मासत्रयेण ग्रीवाद्यादेशो , मासचतुष्केण त्वग्यादेशः , पञ्चमे मासे नखरोमयादेशः , षष्ठे सुखनामिकादिभ्यो न च सम्भवति , सप्तमे चलनसमर्थो भवति , अष्टमे बुद्ध्याध्यवस्यति , नवमे सर्वज्ञसम्यग्ज्ञो भवति , ०—० , दशमे मासे प्रजायते—इत्यादि निरु० १४. ६ ।

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
 आन्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मृणः शार्करं चार्कतेजाः ,
 रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मल्लत मुदा पात्रसाक्षिङ्गणार्थः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

—————

(अथ द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् .)

प्रजापतिरग्निरूपाण्यभ्यध्यायत् । सु यो ऽयं
कुमारो रूपाण्यनुप्रविष्ट आसीत्त मन्वैच्छत् सो
ऽग्निरवेदनु वै मा पिता प्रजापतिरिच्छति हन्त
तद्रूप मसानि युन्म ऽएष न वेदति ॥ १ ॥

स एतान् पुञ्च पशूनपश्यत् । पुरुष मश्वं गा म-
वि मजं यदपश्यत्तस्मादेते पशवः ॥ २ ॥

स एतान् पुञ्च पशून् प्राविशत् । सु एते
पुञ्च पशवोऽभवत्त सु वै प्रजापतिरन्वेवैच्छत् ॥ ३ ॥

स एतान् पुञ्च पशूनपश्यत् । यदपश्यत्तस्मा-
देते पशवस्तेष्वेत मपश्यत्तस्मादेवैते पशवः ॥ ४ ॥

स ऐक्षत । इमे वा ऽअग्निरिमानेवात्मान
मभिसंस्करवै यथा वा ऽअग्निः समिद्धो दीप्यत
ऽएव मेषां चक्षुर्दीप्यते यथाग्नेर्धूम उदयत ऽएव
मेषा मूषोदयते यथाग्निरभ्याहितं दहत्येवं वस-
ति यथाग्नेर्भस्म सीदत्येव मेषां पुरीषः सीद-
तीमे वा ऽअग्निरिमानेवात्मान मभिसंस्करवा

ऽइति तान्नाना देवताभ्य आलिप्तत व्यैश्वकर्मणं
पुरुषं व्वारुण मश्व मैन्द्र मृषमं त्वाष्ट्र मवि माग्नेय
मज० * ॥ ५ ॥

सु ऐक्षत । नाना वा ऽइदं देवताभ्य
आलिप्तेऽग्नेर्व्वह० रूपाणि कामये हन्तेना-
नग्निभ्यः कामायालुभा ऽइति तानग्निभ्यः का-
मायालुमत तद्यदग्निभ्य इति बहूनि ह्यग्नि-
रूपाण्यभ्यध्यायद्य यत् कामायेति कामेन ह्याल-
मत तानाग्नीतान् पर्यग्निक्कतानुदीचो नीत्वा
समञ्जपयत् ॥ ६ ॥

सु ऐक्षत । या वै श्रीरभ्यधासिष मिमास्ताः
शीर्षसु हन्त शीर्षाख्येवोपद्धा इति सु शीर्षा-
ख्येवोत्कृत्योपाधत्तायेतराणि कुसिम्भान्यप्सु प्रा-
प्तावयदजेन यज्ञ० समस्थापयन्नेन्मे यज्ञो व्विक्कष्टो
ऽसदित्यात्मा वै यज्ञो नेन्मेऽय मात्मा व्विक्कष्टो
ऽसदिख्येतेन पशुनेष्टा तत् प्रजापतिरपश्यद् यथै-
तस्याग्नेरन्तं न पर्य्यैत् † ॥ ७ ॥

* 'मायेयमज०'—इति क । 'मायेयमज०'—इति ग, घ ।

† 'पर्य्यैत्'—इति ग ।

सु ऐक्षत । य मुमिमात्मान मप्सु प्रापिष्वं त
मन्विच्छानीति त मुन्वेच्छत्तदेषा मप्सु प्रविद्धानां
प्रत्यतिष्ठत्ता अपः समभरदथ यदक्षां तां मृदं तदु-
भयं सम्भृत्य मृदं चापश्चेष्टका मकरोत्तस्मादे-
तदुभय मिष्टका भवति मृच्छापञ्च ॥ ८ ॥

सु ऐक्षत । यदि वा ऽद्भुतमित्य मेव सुदा-
त्मान मभिसंस्करिष्ये मर्त्यः कुणपोऽनपहतपाप्मा
भविष्यामि हुन्तैतदग्निना पचानीति तदग्नि-
नापचत्तदेनदमृत मकरोदेतद्वै हविरमृतं भवति *
यदग्निना पचन्ति तस्मादग्निनेष्टकाः पचन्त्यमृता
एवैनास्तुत् कुर्वन्ति ॥ ९ ॥

तद्यदिष्टा पशुनापश्यत् । तस्मादिष्टका-
स्तस्मादिष्टैव पशुनेष्टकाः कुर्यादनिष्टका इ ता
भवन्ति याः पुरा पशोः कुर्वन्त्यथो इ तदन्य-
देव † ॥ १० ॥

तद्यास्ताः श्रियः । एतानि तानि पशुशीर्षा-
ण्यथ यानि तानि कुसिम्भान्येतास्ताः पञ्च चितय-

* 'भवति'—इति ग, घ ।

† 'तदन्यदेव'—इति ग ।

स्तद्यत् पशुशीर्षाण्युपधाय त्रितीश्चिनोत्येतैरेव त-
ष्णीर्षभिरेतानि कुसिम्भानि सुन्दधाति ॥ ११ ॥

तु ऽएते सुर्व्वे पशवो यदग्निः* । तस्मादग्नी
पशवो रमन्ते पशुभिरिव तत् पशवो रमन्ते
तस्माद्यस्य पशवो भवन्ति तस्मिन्नग्निराधीयते
ऽग्निर्ह्येष यत् पशवस्ततो वै प्रजापतिरग्निर-
भवत् ॥ १२ ॥

तद्वैक ऽआहुः । अत्रेवैतैः सुर्व्वैः पशुभि-
र्यजेत यद्वा ऽएतैरत्र सुर्व्वैः प्रजापतिर्यज्यत
तद्देवाग्नेरन्तं पर्य्येष्यत्तद्यदेतैरत्र सुर्व्वैर्यजेत तद्दे-
वाग्नेरन्तं परीयादिति न तथा कुर्याद् देवानां
तद्वितादियाद्यो पथस्तदियाद्यो किं ततः सुम्भ-
रेदेतानि वा ऽएतत् कुसिम्भान्येताश्चितीः सुम्भरति
तस्मात्तथा न कुर्यात् ॥ १३ ॥

यदेवैतान् पशूनालभते । आयतनमेवैतदग्नये
करोति न ज्ञानायतने कश्चन रमते ऽन्तं वा ऽआ-
यतनं तदेतत् पुरस्तान्निदधाति तदेनं पश्यन्नग्नि-
रुपावर्त्तते ॥ १४ ॥

पुरुषोऽश्वो गौरविरजो भवन्ति । एतावन्तो
वै सर्वे पशवोऽन् पशवस्तद्यावदन् तदेतत्
पुरस्तान्निदधाति तदेनं पश्यन्मग्निरुपावर्त्तते ॥ १५ ॥

पञ्च भवन्ति । पञ्च ह्येतेऽग्नयो यदेताश्चि-
तयस्त्रेभ्य एतत् पञ्चायतनानि निदधाति तदेनं
पश्यन्मग्निरुपावर्त्तते ॥ १६ ॥

तद्यदग्निव्य इति* । बहवो ह्येतेऽग्नयो यदे-
ताश्चितयोऽथ यत् कामायेति यथा तं काम माप्नु-
याद्यजमानो यत् काम एतत् कर्म कुरुते ॥ १७ ॥

पुरुषं प्रथमं मालभते । पुरुषो हि प्रथमः
पशूनां मशुश्वं पुरुषं ह्यन्वश्वो† श्य गां मश्वं ह्यनु
गौरयाविं गां ह्यन्वविरयाज‡ मविं ह्यन्वजस्तदे-
नान्यथापूर्वं यथाश्चेष्ट मालभते ॥ १८ ॥

तेषां द्विषमा रशनाः स्युः । पुरुषस्य वर्धि-
ष्ठाय ऋसीयस्य ऋसीयसौ तद्यथारूपं पशूनां
रशनाः करोत्युपापवक्षसाय सर्व्वैस्त्वेव समाः स्युः

* 'इति'—इति क ।

† 'ह्यन्वश्वो'—इति क ।

‡ 'ह्यन्वविरयाज'—इति ख ।

सुर्व्वः सदृश्यः सुर्व्वे ह्येते समाः सुर्व्वे सदृशाः
अग्नयो ह्युच्यन्ते † ऽन्तु ह्युच्यन्ते तेन समास्तेन
सदृशाः ॥ १९ ॥

तुदाहुः । कथं मस्यैषोऽग्निः पञ्चेष्टकः सुर्व्वः
पशुध्वारब्धो भवतीति पुरोडाशकपालेषु न्वेवाप्यत
ऽद्वयं प्रथमा मृन्मयीष्टकाथ यत्पशु मालभते
तेन पश्चिष्टकाप्यतेऽथ यदपा मभितो हिरण्यशकलौ
भवतस्तेन हिरण्येष्टकाप्यतेऽथ यदिधो यूपः
परिधयस्तेन व्वानस्पत्येष्टकाप्यतेऽथ यदाज्यं प्रो-
क्ष्यः पुरोडाशस्तेनान्नं पञ्चमीष्टकाप्यत ऽएव
सु हास्यैषोऽग्निः पञ्चेष्टकः सुर्व्वः पशुध्वारब्धो
भवति ॥ २० ॥

तेषां चतुर्व्विंशतिः सामिधेन्यः । चतु-
र्व्विंशत्यर्द्धमासो वै संवत्सरः संवत्सरो अग्निः ‡-
र्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनं मेतत्
समिन्हे ॥ २१ ॥

* 'सदृशाः'—इति क, ख, ऊ ।

† 'ह्युच्यन्ते'—इति क ।

‡ 'संवत्सरोऽग्निः'—इति ग ।

यदेव चतुर्विंशतिः * । चतुर्विंशत्यक्षरा
वै गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यक्ष मात्रा
तावतैवेन मेतत् समिन्हे ॥ २२ ॥

यदेव चतुर्विंशतिः । चतुर्विंशो वै
पुरुषो दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पादाश्चत्वार्य-
ङ्गानि पुरुषः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर-
यावत्यक्ष मात्रा तौवतैवेन मेतत् समिन्हे ॥ २३ ॥

उभयौर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह । प्राणो गा-
यत्रात्मा त्रिष्टुप् प्राण मेवाह्य गायत्रीभिः समिन्ध
ऽआत्मानं त्रिष्टुब्भिर्मध्ये त्रिष्टुभो भुवन्त्यभितो
गायत्रो मध्ये ह्ययमात्माभितः प्राणा भूयसीः पुर-
स्ताद्गायत्रीरन्वाह कनीयसीरुपरिष्ठाङ्गुयांसो ह्रीमे
पुरस्तात् प्राणाः कनीयांस उपरिष्ठात् ॥ २४ ॥

सोऽन्वाह । समास्त्वाग्न ऽऋतुवो वृद्धि-
यन्त्विति प्रजापतिं व्विस्रस्तं यत्वाग्निः समु-
दधात्त मब्रवीद्या मत्सन्मिताः सामिधेन्यस्ताभिर्मा
समिन्स्वेति ॥ २५ ॥

स एता अपश्यत् । समास्त्वाग्निः ऽकृतवो
 वर्धयन्त्विति समाश्च त्वाग्निः ऽकृतवश्च वर्धय-
 न्त्वित्येतत् संवत्सरा ऋषयो यानि सत्येति
 संवत्सराश्च त्वऽर्षयश्च सत्यानि च वर्धयन्त्वित्ये-
 तत् सं दिव्येन दीदिहि रोचनेनेत्यसौ वा ऽचा-
 दित्यो दिव्यं रोचनं तेन सन्दीदिहीत्येतद्दिष्ट्वा
 आभाहि प्रदिशश्चतस्त इति स्रुवा आभाहि प्रदि-
 शश्चतस्त इत्येतत्* ॥ २६ ॥

ता एता एकव्याख्यानाः । एत मेवाभि यधेत
 मेव संस्क्रुयादित् सन्तध्यादेतं जनयेत्ता आग्नेय्यः
 प्राजापत्या यदग्निरुपश्यत्तेनाग्नेय्यो यत्प्रजापतिः
 समैन्द्र तेन प्राजापत्याः † ॥ २७ ॥

द्वादशाप्रियः । द्वादश मासाः संवत्सरः
 संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मासा तावतै-
 वैन मेतदाप्रीणाति ॥ २८ ॥

यदेव द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जुगतीयं वै

‘इत्येतत्’—इति ग । ‘इत्येतत्’—इति घ ।

† ‘प्राजापत्याः’—इति ग , ‘प्राजापत्याः’—इति घ ।

जगत्पञ्चाङ्गं ह्रीदङ्गं सर्व्वं जगदियं सु वा ऽग्नि-
रक्षै हि सर्व्वं ऽग्निश्चीयन्तं यावानग्निर्यावत्पञ्च
मात्रा तावतैवैनं मेतदाप्रीणाति ॥ २९ ॥

यदेव द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जगती जगती
सर्व्वानि ह्यन्दांसि सर्व्वानि ह्यन्दांसि प्रजा-
पतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्पञ्च मात्रा
तावतैवैनं मेतदाप्रीणाति ॥ ३० ॥

ता एता ऊर्द्धा अस्य समिधो भवन्तीति ।
प्रजापतिं विस्रस्तं यन्नाग्निः समुद्धातुं मन्त्रवीद्या
मत्सन्मिता आप्रियस्ताभिर्माप्रीणीहीति ॥ ३१ ॥

सु एता अपश्यत् । ऊर्द्धा अस्य समिधो
भवन्तीत्यूर्द्धा ह्येतस्य समिधस्य समिधो भव-
न्त्यूर्द्धा शुक्रा शोचींश्चान्नेरित्यूर्ध्वानि ह्येतस्य
शुक्राणि शोचींश्चार्चींश्च भुवन्ति द्युमत्तमेति
व्यीर्यवत्तमेत्येतत् सुप्रतीकस्येति सर्व्वतो वा ऽग्निः
सुप्रतीकः सूनोरिति यदेनं जनयति तेनाद्येष
सूनुः * ॥ ३२ ॥

ता एता एकव्याख्यानाः । एतु मेवाभि
यथैतु मेव संस्क्रुयदितु सन्दध्यादितं जनयेत्ता
आग्नेय्यः प्राजापत्या यदग्निरुपश्यत्तेनाग्नेय्यो यत्
प्रजापति माप्रीणात्तेन प्राजापत्याः * ॥ ३३ ॥

ता विषमा विषमपदाः । विषमाक्षरा
विषमाणि हि कुन्दाण्यथो † यान्यस्याध्यात्म
मुक्ताणि विषमाणि तान्यस्यैताभिर्माप्रीणाति ॥ ३४ ॥

वैश्वानरः पशुपुरोडाशः । वैश्वानरो वै
सर्वेऽग्नयः सर्वेषा मग्नीना मुपाप्तौ ॥ ३५ ॥

यदेव वैश्वानरः । ऋतवो ‡ हैतं यदेताश्चि-
तयोऽग्नयो वा ऽऋतव ऋतवः संवत्सरः संव-
त्सरो वैश्वानरो यदग्नय इति स्यादिति तद्रे-
चयेद् द्वादशकपालो द्वादश मासाः संवत्सरः
संवत्सरो वैश्वानर आग्नेय्यो याज्यानुवाक्या
अग्निरूपाणा मुपाप्तौ कामवत्यः कामाना
मुपाप्तौ ३६ ॥

* 'प्राजापत्याः'—इति ग ।

† 'स्यतो'—इति ङ ।

‡ 'ऋतयो'—इति ङ ।

तद्देके । इत्येवैतानि पशुशीर्षाणि विज्वो-
पदधत्युभयेनैते पशव इति ते ह ते मर्त्याः कु-
णपाः सम्भवन्त्यनाप्रीतानि हि तानि तद्व तथा-
षाढेः सौश्रोमतेयस्योपदधुः सु ह क्षिप्र एव
ततो ममार ॥ ३७ ॥

हिरण्मयान्यु हैके कुर्वन्ति । अमृतेष्टका*
इति वृद्धन्ता ह ता अमृतेष्टका न हि तानि
पशुशीर्षाणि ॥ ३८ ॥

मृन्मयान्यु हैके कुर्वन्ति । उत्सन्ना † वा
ऽएते पशवो यद्वै किञ्चोत्सन्नमिदं तस्य सर्वस्य
प्रतिष्ठा तद्यचेते पशवो गतास्तु एनानुधि सम्भ-
राम इति न तथा कुर्याद्यो वा ऽएतेषा मावृतं
च ब्राह्मणं च न विद्यात्तस्येत ऽउत्सन्नाः स्युः
सु एतानेव पुञ्च पशूनालभेत यावदस्य वृशः
स्यात्ताहैतान् प्रजापतिः प्रथम आलिभे श्यापर्शः
सायकायनो ‡ ऽन्तमोऽथ ह सैतानेवान्तरेणालभन्ते

* 'कुर्वन्त्यमृतेष्टका'—इति क ।

† 'कुर्वन्त्युत्सन्ना'—इति क ।

‡ 'सायकायनो'—इति क ।

ऽयैतुर्हीमौ द्वावेवालभ्येते प्राजापत्यञ्च व्यावयञ्च
तयोरुतो ब्राह्मणमुयते ॥ ३६ ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [२. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे , त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्याये प्रथम मग्निभ्यः कामाय पुरुषाश्वगो-
ऽव्यजात्मकपञ्चपञ्चालभपक्षः * । तत्र चतुर्विंशतिः सामिधेयः,
वैश्वानरः पशुपुरोडाशः , कामपदयुक्ता याव्यानुवाक्याः प्रद-
श्यन्ते । अथ वायव्येकपञ्चालभपक्षः । तत्र सप्तदश सामि-
धेयः , अत्रापि प्राजापत्यः पशुपुरोडाशः , शुक्लपदयुक्ता याव्यानु-
वाक्याश्च विधास्यन्ते । पक्षद्वयसाधारण मन्यदाप्रीप्रभृतिकं
वक्ष्यते । एतत् सर्वं कात्यायनेन सूत्रितम् ;—

“चिकीषमाण उत्तरस्यां फाल्गुन्यां पौर्णमासिनेष्टा पञ्च
पशूनालभतेऽदक्षिणान्”—इत्युपक्रम्य †, “अग्निभ्यः कामाय पुरुषा-
श्वगोऽव्यजान्”—इति ‡, “समिध्यमानसमिद्धवत्यन्तरे समास्त्वान्न
इति § नव दधाति , आप्रियो द्वादशोक्षा अस्थेति”—इति ¶ ,

* “पञ्च पशूनालभन्ते”—इत्यादि का० श्रौ० सू० १६. १. ८ ;
इहापि ब्राह्मणे परस्तात् (६. २. २. १६.) द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६. १. ५ ।

‡ १६. १. ८ ।

§ वा० सं० २७. १—६ । विहिताश्च ना द्दहोत्तरव (६. २. २१, २५.) ।

॥ १६. १. ११ । आप्रियस्त ताः वा० सं० २७. ११—१२ आजाताः ।

“एकादशान्ते शासप्रैवादि करोति , परिहृते पुरुषसञ्ज्ञपनम्”
—इति * , वैश्वानरः पशुपुरोडाश उपाण्शु , पशुदेवता च ,
आग्नेय्यो याज्यानुवाक्याः कामवत्यः”—इति † , “अनालभ्ये-
ताम् , श्यामतूपरो वा प्राजापत्यः , षड् दध्यात् , वायवे वा
नियुत्वते श्वेतलसुदी हे दध्यात् , प्राजापत्यः पशुपुरोडाशो
द्वादशकपाल उभयोः , कद्व्यो याज्यानुवाक्याः प्राजापत्यस्य ,
शुक्लत्र्यो वायव्यस्य , वपाया वा , तुल्य मन्यत् सर्वेषु ‡”—इति ।

तत्र प्रथमं पञ्चपञ्चालम्भपक्षं विधातुं प्रजापतिवृत्तान्तं
प्रस्तौति— “प्रजापतिरग्निरूपाण्यभ्यध्यायदिति । पूर्वं प्रजापति-
रग्नेरुक्तान्यष्टौ रूपाण्यभिध्यातवान् , कुमाररूपात्मना परि-
णतम् अन्वियेष । स कुमारोऽग्निः मां पिता प्रजापतिरन्वि-
च्छतीति ज्ञातवान् । ‘हन्त’ इति प्रश्ने । ‘मे’ मम ‘यद्’ रूपम्
‘एषः’ प्रजापतिः ‘न वेद’ न जानीयात् , ‘तद् रूपम्’ ‘असानि’
भवानीति ॥ १ ॥

एवं ज्ञात्वा,— “स एतान् पञ्च पशूनपश्यदिति । तदात्मना
परिणन्तु मिति शेषः । पश्यतियोगात् ‘पशु’-शब्दः सम्पन्न इति
दर्शयति— “यदपश्यत् तस्मादेते पशव इति । पश्यतिः प्रज-
त्यन्तर मस्तीति कृत्वा पशुशब्दो निरुक्तः ॥ २, ३ ॥

“स एतानिति । ‘तेषु’ पशुषु तादात्म्येन प्रविष्टम् ‘एतम्’ अग्निं
प्रजापतिरद्राक्षीत् । पश्यत्येवमग्निं मित्येतस्य देवनिमित्तादधि-
करणसाधनः पशुशब्द इत्याह— “तस्माद्देवैते पशव इति ॥ ४ ॥

* का० श्रौ० १६. १. १३ सू० ।

† का० श्रौ० १६. १. २५ , २६ , २७ सू० ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. १. ३८—४३ । इत्याप्युत्तरज ६. २. २ब्रा० ब्रह्मम् ।

“स ऐक्षतेति । ‘सः’ प्रजापतिः ‘ऐक्षत’ स्वमतं विचारितवान् । तदेव दर्शयति— “इमे वा अग्नि रिति । ‘अग्निः’ ‘इमे वै’ पुरुषादिपञ्चपशवः एव, ततः पृथक् दृश्यन्त इत्यर्थः । ‘इमानेव’ अग्न्यात्मकानेतान् पशून्नेव आत्मानं मभिलष्य ‘संस्कारवै’ पशुभिः स्वरूपैः स्व मात्मानं संस्कारिष्य इति पर्यालोचितवान् । पशूनां मग्न्यात्मकत्वं विशदयति— “यथा वा अग्निरिति । अग्नेर्यथा दीपनधूमाभ्याहितदाह्नभस्मसंस्छादनादयो धर्माः, ते पशुष्वपि दृश्यन्ते इत्यतस्तेषां तदात्मकत्वम् । ‘चक्षुर्दीप्यते’ प्रकाशयुक्तं रोचते, ‘जपः’ ग्लासो धूमः, ‘अभ्याहितं’ पुरःस्थितं वस्तु ‘दहति’, ‘एवं’ ‘वप्सति’ भक्षन्ति पशवः । “भस भर्त्सनदीप्त्योः”*, लिटि प्रथमपुरुषबहुवचने स्त्री द्विवचने कृते “वसिभसोर्हलि च”—इति † उपधास्तोपे रूपं सिद्धम् । ‘सीदति’ अवसन्नं भवति ।

अग्निभ्यः कामाय पशव इति ‡ सिद्धान्तयितुं बहुदेवतायै मालम्भनं पूर्वपक्षयति— “तान् नानादेवताभ्य इति । अनूक्तान् पुरुषादीन् पञ्च पशून् ‘नानादेवताभ्यः’ बहुदेवताभ्यः ‘आलिप्सत’ आलम्ब्य मीच्छन् । “वैश्वकर्मेणं पुरुषम्”—इत्यादिना पञ्चानां पशूनां पृथक्-पृथक् देवतासम्बन्ध उक्तः § ॥ ५ ॥

“स ऐक्षत नानेति । ‘सः’ प्रजापतिः एवं विचारितवान्,

* जु० प० १८ धा० ।

† पा० छ० ६. ४. १०० (वै०) ।

‡ पुरस्तादुक्तं ६४ ए० १५ पं व्रथ्यम् (का० श्रौ० छ० १६. १. ८.) ।

वक्ष्यति चात्राप्यनुपदम् ६ क० (५४ ए० ६ पं०, ६७ ए० ४ पं०) ।

§ “यत्तु वैश्वकर्मेणं पुरुषं, वारुण्य मन्त्रम्, ऐन्द्र ऋषभं, त्वाष्ट्रं मविम्, आग्नेयं मज्ज मिति”—इत्यादि (का० श्रौ० छ० १६. १.) कर्कोत्तञ्चान् विचार्यम् ।

— किमर्थं 'नाना' बह्वीभ्यः 'देवताभ्यः' पञ्चभ्यः आलम्बु-
मिच्छामि ? ['अग्नेः उ अहम्'—इति पदच्छेदः] अहं सु अग्ने-
रेव 'रूपाणि' 'कामये' । 'हन्त' इति साध्यसाधनयोर्वैयधि-
करण्यजनिते आश्चर्ये । 'एनान्' पशून् 'कामाय' कामगुणयुक्ताय
'अग्निभ्यः' अग्नये 'आलम्बे'—इति ऐच्छतेत्यन्वयः । कामायानिभ्य
इति सामानाधिकरण्ये कथं मग्निभ्य इति बहुवचनम् ? तत्राह—
“तद् यदग्निभ्य इति । अग्निरूपापेक्षायां बहुवचनम् । 'तान्' अष्टा-
विति प्रागुक्तम् । “आप्रीतानिति । प्रयाजयाज्यादिभिराप्रीभिः
पर्यग्निकरणेन च संस्त्रतान्, तदनन्तरं मेव 'उदीचो नीत्वा'
शामित्रदेशं प्राप्येत्यर्थः । 'सञ्ज्ञपनं' नाम मारणम् * । मार-
णार्थं नयेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

पशुशीर्षोपधानं विधास्यते, तदर्थं प्रजापतिकर्तृकं तदु-
पधानं दर्शयति— “स ऐक्षत या वै श्रीरिति । द्वितीया-
बहुवचनान्तम् । अत्र श्रीशब्देन अग्निरूपाणि विवक्षितानि ।
तानि 'अभ्यध्यामिषम्' ध्यातवानस्मि । 'ताः' इमाः श्रियः
'शीर्षसु' चक्षुराद्याश्रयेषु वर्तन्ते । 'हन्त'—इति हर्षे । “अतः
शीर्षास्थेवेत्यादि । निगदसिद्धम् ॥ ”

पशुशरीराणां मिष्टकोपकारित्वं विवक्ष्यन्नाह— “इतरा
णीति । अजशरीरस्य यज्ञे उपकरिष्यमाणत्वात् 'इतराणि'
पुरुषादीनां चतुर्णां पशूनां 'कुसिन्धानि' मूर्ध्नि रहितानि

* “परिवृते पुरुषसञ्ज्ञपनम्”—इत्यादिः 'वैश्यः पुरुषो राजन्यो वा'
—इत्यन्तो ग्रन्थः का० श्रौ० सू० १६. १. १४—१७ द्रष्टव्यः ।

† तत्प्रकारश्चैव मुक्तं कात्यायनेन—“कच्छेत्पुंश्च मन्तर्ह्ययं शिरा-
स्यादत्ते”—इति श्रौ० सू० १६. १. १८ ।

शरीराणि * 'अप्सु' 'प्राप्नावयत्' प्रक्षिप्तवान् । “चतुर्णां मप्सु काय-
प्रासनम्”—इति कात्यायनेन च सूत्रितम् † ।

अजेन शरीरेण यज्ञं समापितवन्तः । एतेन यज्ञसमाप्ते
कारणं माह— “नेप्ते यज्ञ इति । ‘मे’ मम ‘यज्ञः’ मध्ये
‘विक्रष्टः’ विच्छिन्नः ‘नेत्’ नैव ‘असत्’ माभूत् ‘इति’ । यज्ञ-
विच्छेदे प्रजापतेः किं मायात मिति तच्चाह— “आत्मा वै यज्ञ
इति । एतेन पशुना यज्ञसमापने उपपत्तिं दर्शयति— “एतेन
पशुनेष्टा तत् प्रजापतिरिति । ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘अग्नेः’
‘अन्तं न पर्येत्’ कार्त्स्न्येन न परिगतो भवेत् , ‘तत्’ कर्म ‘प्रजा-
पतिः’ ‘अपश्यत्’ दृष्टवानित्यर्थः । यदि सर्वैः पशुभिर्यजेत ,
तदानीं मेव यज्ञसमाप्तेः सिद्धत्वात् अग्नेरेवान्तं परिप्राप्तवान् ,
अन्निरूपाणि कार्त्स्न्येन प्राप्तवान् भवति, तदयुक्तम् ; उत्तरत्र कर्त्त-
व्यस्य सङ्गावादिति तात्पर्यम् ।

उत्तरत्र सर्वैः पशुभिर्यागः पूर्वपक्षयिष्यते— “तद्वैक आहु-
रन्नैवैतैः सर्वैः पशुभिर्यजेत”—इत्यादिना ‡ । यज्ञसमाप्त्यनन्तरं
शिष्टस्य अजपशुशरीरस्य च जले प्रासनं सूत्रितम्— “अजेन
चरति , संस्थिते तस्य शेषप्रासनम्”—इति § ॥ ७ ॥

यदर्थं मप्सु पशुचतुष्टयकायप्रासनम् , तदिदानीं माह—
“स ऐक्षत य मिम मात्मानं मप्सु प्रापिप्लव मिति । ‘आत्मा-

* “श्रीणी यदूरु क उ तज्जजान याभ्यां कुसित्वं सुहृत् बभूव”
—इति अथ० सं० १०. २. ३ ।

† का० श्री० सू० १६. १. १६ ।

‡ अस्मिन्नेव ब्राह्मणे अयोदशी कक्षी द्रष्टव्या (५६ पृ० ८ पं०) ।

§ का० श्री० सू० १६. १. २१, २२ ।

नम्' पशुदेहानित्यर्थः । 'प्रविद्धानां' प्रक्षिप्तानाम् 'एषां' पशूनां 'यत्' शरीरगतं रसादिकम् 'अप्सु' 'प्रत्यतिष्ठत्' प्रतिष्ठितम्, 'ताः' 'अपः' 'समभरत्' सन्भृतवान् ; 'यत्' च अस्थिमांसादिकम् 'अस्यां' पृथिव्यां प्रतिष्ठितम्, 'तां' 'मृदं' मृत्तिकां सन्भृतवान् ; 'तदुभयम्' 'अपो मृदश्च' 'सम्भृत्य' सङ्गृह्य 'इष्टका मकरोत्' * ॥ ८ ॥

पक्षा इष्टकाश्चेतव्या इति वक्तुं माह— "स ऐक्षतं यदि वा इदं मित्य मेव सदात्मानं मभिसंस्करिष्य इति । 'यदिदं' जलमृदात्मक मिष्टकारूपम् 'इत्थम्' अपाकेन 'एव' 'आत्मानम्' 'अभि'-लक्ष्य 'संस्करिष्ये', तर्हि 'मर्त्यः' मरणधर्मा 'कुणपः' [जीवसहितो देहः कुणप इत्युच्यते] अत एव 'अनपहतपाप्मा भविष्यामि'-इति विचार्य, ता इष्टका अग्निना पक्षा अकरोत् ; अग्निना पक्षा मेव 'हविः' 'अमृतम्' अमरणधर्मकम् 'भवति' इति । अग्निनेष्टकापाकः कर्त्तव्य इति दर्शयति— "तस्मादग्निनेष्टका इति ॥ ८ ॥

इष्टकाकरणकालं दर्शयति— "तद्यदिद्वा पशुनापश्यदिति । 'पशुना' अजेन 'इद्वा' इष्टवान् 'इष्टकाः', अतः इष्टादनन्तरं कृत्वा इतीष्टक-शब्दो निरुक्तः । पशुयागात् पूर्वं मिष्टकाकरणं निन्दति— "अनिष्टका इ ता भवन्तीति । 'अथो' 'पशोः' पशुयागात् 'पुरा' इष्टकाकरणम् 'अन्यदेव' अशास्त्रीयमित्यर्थः ॥ १० ॥

पशुशीर्षोपधानानन्तरं मिष्टकोपधानं पशुशिरःकबन्धसन्धान-

* तदुक्तम्— "ततो नृदिष्टकार्याः पञ्च"— इति का० श्रौ० सू० १६. १. २० ।

रूपेण प्रशंसति— “तथास्ताः त्रिव्य एतानि तानि पशु-
शीर्षाणीति ॥ ११ ॥

यदुक्तं पशूना मग्न्यात्मकत्वम्, तत् प्रशंसति— “त एते
सर्वे पशवो यदग्निरिति । यतः पशूना मन्नेश्च तादात्म्यम्,
अतः परस्पर मभिसम्बन्धो दृश्यत इत्याह — “तस्मादन्नाविति ।
अग्निरूपाणि कामयमानस्य प्रजापतेः पशुयागेन तच्छरीरा-
त्मकेष्टकोपधानेन किं मायात मिति, तद् दर्शयति— “ततो
वे प्रजापतिरग्निरभवदिति । ततः पशुयागेन तदात्मकोऽग्नि-
रेव सम्पन्न इत्यर्थः । चयनस्य अग्निरूपत्वावाप्तिः फल मिति
तात्पर्यम् ॥ १२ ॥

पूर्वञ्च पश्चालम्भः, तच्चैकेन पशूना याग उक्तः, इदानीं
त मेव पक्षं दृढयितुं सर्वपशुयागं पूर्वपक्षयति— “तच्चैक आहु-
रिति * । ‘अत्र’ अग्नौ ‘सर्वैः’ पञ्चभिः पशुभिः ‘यजेत’ ।
‘यत्’ यदि ‘प्रजापतिः’ ‘सर्वैः’ पशुभिः ‘अयच्छत’ याग मक-
रिष्यन्, ‘तत् एव अन्नेः अन्तं’ ‘पर्येयत्’ अगमिष्यत्, न तथा
कृतवान् । क्रियातिपत्तौ यजतेरेतेषु लृङ्-प्रयोगः † । तस्मात्
सर्वैर्यागकरण मेवाग्न्यन्तगमन मित्यर्थः । तद् दृषयति— “न
तथा कुर्यादिति ‡ । ‘तत्’ तर्हि ‘देवानाम्’ ‘इतात्’ गमनात्
‘इयात्’ अपगतो भवतीत्यर्थः । तदेव विवृणोति— ‘अथो पयः
तदियात्’ प्रजापतिकृताद् यज्ञमार्गात् प्रच्यवेतेत्यर्थः ॥

सर्वयागपक्षे वाधां दर्शयति— “अथो किं ततः सम्भरेदिति ।

* का० औ० सू० १६. १. २३ ।

† “लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ”—इति पा० सू० ३. ३. १३६ ।

‡ का० औ० सू० १६. १. २४ ।

एवं सति सम्भरणार्थता विरुध्यते ; सम्भरणार्थं हि कुसिन्धानाम्
अप्सु प्राशनम् * , तत इष्टका मृद्भिरङ्गिष्व कार्या ; अतः सर्वप्रचारे
सम्भरणानुपपत्तिरित्यर्थः । कात्यायनस्तच्छास्त्रान्तरवाक्यानुसारे-
णैकस्मिन्नपि सम्भरणानुपपत्तेः सर्वप्रचार मेकप्रचारं समविकल्पं
कृतवान् । तथाहि— “चतुर्णां मप्सु कायप्राशनम् , ततो मृदि-
ष्टकार्यापश्च , अजेन प्रचरति , सत्स्थिते तस्य शेषप्राशनम् ,
सर्वेरेके , एकस्यापि किं ततः सम्भरेदिति श्रुतेः”-इति † ।
एकस्यापि पशोरालम्बे ‘किं ततः सम्भरेत् ?’ तत् तुल्यं मेव ।
तस्माद् विकल्पः सर्वैर्वाजिन वेति ॥ १३ ॥

पश्चालम्बन मायतकरणात्मना प्रशंसति— “यद् वेवेतान्
पशूनालभत इति । मायतनशब्दार्थं माह— “अन्नं वा इति ।
कार्यकारणयोरभेदात् । ‘तदेतत्’ पशुरूप मन्नं ‘पुरस्तात् निद-
धाति’, ‘तत्’ ‘एनम्’ ‘पश्यन्’ ‘अग्निः’ ‘उपावर्त्तते’ समीपे गतो
भवति । यथा लोकेऽन्त्रार्थी पश्यन्नेवान्नं तत्समीपं गच्छति ,
तद्वदित्यर्थः ॥ १४ ॥

पशून्नुक्तामति— “पुरुषोऽश्व इति । “एतावन्त इति ।
यतः ‘सर्वे पशवः’ एतेषु पुरुषगवाश्वादिपशुषु अन्तर्भूताः , अत
उपजीव्यानां सर्वेषां मन्नरूपाणां पशूनां मवरोध इति नाना-
जातिनिबन्धना सुतिः ॥ १५ ॥

पशुगतपञ्चसङ्कां प्रशंसति— “पञ्च भवन्ति , पञ्च ह्येते-

* ‘कुसिन्धेः कुषितया नृदा अङ्गिष्वेष्टकानां दाह्यं सुपणायते’
—इति कर्कः (का० श्रौ० सू० १६. १. २३.) । पुरस्ताच्चेह
द्रष्टव्यम् (७ क०, ५४ पृ० १३ पं०—६८ पृ० १ पं०) ।

† का० श्रौ० सू० १६. १. १६—२४ ।

ऽग्नय इति । चितिसङ्ख्यापेक्षया अग्नीनां पञ्चसङ्ख्यावत्त्वम् * ।
“पञ्चायतनानीति । पशुरूपाणि पञ्च स्थानानि कल्पय-
तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

“तद्यदग्निभ्य इतीति । एतद् वाक्यं पूर्ववद् व्याख्येयम् † ।
अग्निभ्यः कामायेति यद्यग्निबहुत्वं तद्रूपापेक्षेति ॥ १७ ॥

पशूनां मालम्भतक्रमं विधत्ते— “पुरुषं प्रथमं मालभत
इति । “पुरुषः” ह्यन्वञ्च इति । ‘पुरुषम्’ ‘अनु’-लक्ष्य ; पुरु-
षानुगामी यतोऽञ्च इत्यर्थः । एव मुत्तरञ्च । “यथापूर्वं मिति ।
पूर्वानालम्भानतिक्रम्य , यथाक्रमं मित्यर्थः । ‘यथाश्रेष्ठम्’ तत्र
ये ये श्रेष्ठाः , तानप्यनतिक्रम्येत्यर्थः ॥ १८ ॥

तेषां वस्यनार्थं रशनां विधत्ते— “तेषां विषमा रशनाः
स्युरिति । ‘विषमाः’ स्थूलज्जासवत्त्वेन भवन्ति । वैषम्यं च
दर्शयति— “पुरुषस्य वर्षिष्ठाय ऋसीयसीत्यादि । पुरुषपशोः
रशनाः ‘वर्षिष्ठाः’ अतिशयेन वृद्धा भवेत् । अत्र वर्षिष्ठेति
स्थूल्यायामापेक्षया । “प्रियस्थिर”-इत्यादिना ‡ वृहदशब्दस्य वर्षि-
ष्ठादेशः । ‘अथ’ अश्वपशोः ‘ऋसीयसी’ आयामस्थूल्याभ्यां
ऋक्षा । तदपेक्षया गोपशोः ऋक्षा । ततो द्वयोः । ‘अथ
ऋसीयसी’-इति वीषया पूर्वपूर्वरशनापेक्षयोत्तरोत्तरऋसी विव-
क्षितः § । “यथारूपं मिति । पुरुषादिपशूनां माकृतिबला-
दिकं मनतिक्रम्येत्यर्थः । “सर्वास्त्वेवेति । ‘तु’-शब्दः पक्षा-

* इहापि (का० श्रौ० सू० १६. १. ७.) कर्कोत्तं द्रष्टव्यम् ।

† पुरस्ताद् (६७ ए० ५ पं०) द्रष्टव्यम् ।

‡ पा० सू० ६. ४. १५७ ।

§ “वर्षिष्ठरशनः पुरुषोऽनुपूर्वा इतरेषाम्” का० श्रौ० १६. १. ६ ।

न्तरस्योत्तमार्थः । सर्वा अपि रशनाः 'समाः' सदृशायामस्वीत्या इत्यर्थः । "सर्वास्त्वेव समाः"—इतिवाक्यस्य विवरणम्— "सर्वाः सदृश्य इति । यद्वा , आयामस्वीत्यादिना साम्यं वक्तुं पृथगुप-
न्यासः * ।

रशनासाम्य इत्युच्यते पशूनां परस्परसाम्यादित्याह— "सर्वे
क्षेते समा इति । साम्य मेव दर्शयति— "अग्नयो ह्युच्यन्ते
इति । यस्मात् एते पशवोऽग्नय इत्युच्यन्ते , तदन्न मिति
चोच्यन्ते । पशूना मन्नित्व मन्नात्मकत्वं च पूर्व मेव दर्शितम्—
"स ऐक्षतेमे वा अग्निः"—इति † , "यद्देवैतान् पशूनालभत
आयतन मेवैतदग्नये करोति , न ज्ञानायतने कश्चन रमते ,
अन्नं वा आयतनम्"—इति ‡ च । 'तेन' अग्नित्वेन सर्वे पशवः
'समाः सदृशाः' इति रशना अपि समाः कार्या इत्यर्थः ॥ १८ ॥

"तदाहुरिति । अग्निचयने पञ्चसङ्ख्याका इष्टका उपधेया इति
वक्ष्यते § , तच्च पशुपरिग्रहेणैव पञ्चेष्टका अपि परिगृहीता इति
वक्तुं तत् कथं पश्वालभमात्रेण तादृशस्याग्नेः स्वीकारः कृत इति
पृच्छति— "कथं मस्यैषोऽग्निरिति । 'अस्य' चिकीर्षमाणस्य
यजमानस्य 'पञ्चेष्टकः' 'एषः' प्रक्रममाणः 'अग्निः' 'कथं'
'पशुषु' परिग्रहे 'आरब्धः' प्रक्रान्तो भवतीति । उत्तरत
करिष्यमाणस्याग्नेः प्रथमं स्वीकारः कर्तव्य इत्यभिप्रायः ।

पशुष्वेव पञ्चेष्टकाः सम्पादयति—"पुरोडाशकपालेषु स्वेवाप्यत
इत्यादिना । चयने वैश्वानरादीनां पशुपुरोडाशानां सम्भरणात्

* "सर्वेषां वा तुल्याः"—इति का० श्रौ० सू० १६. १. १० ।

†, ‡ पुरस्तात् (५३ ए० ५ क० , ५६ ए० १४ क०) द्रष्टव्यम् ।

§ द्वितीयप्रपाठ त्रितीयत्राक्षणादितस्तद् द्रष्टव्यम् ।

तत्कपालेषु मृन्मयीष्टका आप्यते, कपालानां मृन्मयत्वात् तादृ-
शेष्टकाप्रारम्भः, पश्चालश्वेन पश्चिष्टकाप्रारम्भः ।

वपावदानसमये हिरण्यशकलद्वयं निधातव्यम् । तदा-
हापस्तम्बः— “युद्धा सुपस्तीर्यं हिरण्यशकल मवधाय कर्त्तव्यां
वपा मवदाय हिरण्यशकल सुपरिष्ठात् कृत्वाभिघारयति”—इति * ।
तथा चैतरेयकम्— “यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः स्यादथ पञ्चा-
वत्तैव वपान्यस्योपस्तृणाति हिरण्यशक्को वपा हिरण्यशक्क आज्य-
स्योपरिष्ठादभिघारयति”—इति † । ‘अथ’ ‘यत्’ तस्माद् ‘वपा
मभितः’ पूर्वं सुपरिष्ठाच्च ‘हिरण्यशकलौ भवतः तेन हिरण्ये-
ष्टका’ भवति । इध्मयूपपरिधिस्त्रीकारात् वानस्पत्येष्टकाधानेन
उलूखलमुसलसुगाद्युपधानं सुपलक्षितम् । आज्यप्रोक्षणीपुरो-
डाशकरणेनान्नरूपेष्टका भवति । ‘अतः’ सर्वासा मिष्टकानां
पशुबन्धात् सङ्गृहेण ता अपि प्रारब्धा भवन्तीत्यर्थः ॥

यद्यपि मार्त्तिकौ एका एव, अथापि मृन्मयकपालपश्वादि-
सम्बन्धात् पञ्चेष्टकासम्पादनं प्रागुक्तम्— “तदाहुः कथं मस्यैषो-
ऽग्निः पञ्चेष्टकः ?”—इत्यादिना ॥ २० ॥

अत्र कात्यायनः “समिध्यमानसमिद्धवत्यन्तरे समास्वान् इति
नव दधाति”—इति ‡ । दर्शपूर्णमासयोः पञ्चदश सामिधेयः § ;

* आप० श्रौ० सू० १६-१७-प्रश्नयोरभिधेयनगतसूत्राणि सन्ति ।

† ऐ० ब्रा० १. १. ४ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. १. ११ ।

§ यद्यपि तैत्तिरीयसामिधेनीसङ्ख्या एकादशैव परं मादयन्तयोः
अचोस्त्रिस्त्रिरावृत्त्या पञ्चदशैव सम्पद्यते । तदुक्तं पुरस्तात् “त्रिः
प्रथमा मन्वाह त्रिदत्तमाम् ताः पञ्चदश सम्पद्यते”—इति (१ का०

अत्र “समिध्यमानो अध्वरे”—इत्यृक् * , समिद्धो अग्न आहुत”
—इत्यृक् † , अनयोः प्रकृतिगतयोः सामिधेनीमध्यपठितयो-
र्ऋचोर्मध्ये “समास्वाग्न ऋतवो वर्धयन्तु”—इत्याद्या नव ‡
ऋचो दध्यात् । पूर्वं “प्र वो वाजा अभिषवः”—इत्याद्याः
पञ्चदश § , इदानीं मध्ये निहिता नव , उभयस्य चतुर्विंशति-
र्भवतीति तदेतद् दर्शयति— “तेषां चतुर्विंशतिः सामिधेन्य
इति । अग्निसमिध्यन्साधनभूता ऋचः सामिधेन्य इत्युत्पत्तेः ।
“समिधा माधानि वेष्ट्यन्”—इति ॥ वेष्ट्यन् प्रत्ययः । सामि-
धेनीगतां चतुर्विंशतिसङ्ख्यां प्रशंसति— “चतुर्विंशत्यर्हमासो वै
संवत्सर इति । संवत्सरस्य द्वादश मासाः , मासस्य द्वाद्वर्हमासौ ,
इति संवत्सरस्य चतुर्विंशतिरर्हमासाः ; तादृशः संवत्सर
एवाग्निः ; “संवत्सरे कुमारोऽजायत”—इति प्रागान्त्रानात् ¶ ।
अग्नेः संवत्सरात्मकत्वेन प्रकृते किं मायात मिति , तत्राह—
“यावानग्निरिति । ‘अग्निः’ ‘यावान्’ यत्परिमाणः , ‘अस्य’
अग्नेः ‘यावती’ यत्परिमाणा ‘मात्रा’ अवयवा यावन्तः , ‘तावता’

२ अध्या० ५ ब्रा० ६ , ७ क०) । ऋक्संहिताया माम्नातं “प्र वो वाजाः”
—इति सूक्तं यद्यपि पञ्चदशर्गात्मकम् (३. १७. १—१५.) , तथापीह
तस्य न ग्रहणं युज्यते ; तत्र समिद्धवत्या ऋचोऽभावात् ‘समिध्यमान-
समिद्धवत्थोरन्तरे’—इतिविधानस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।

* तै० ब्रा० ३. ५. २. ६ (तै० सं० ३. २८. ४.) ।

† तै० ब्रा० ३. ५. ३. १० (ऋ० सं० ५. २८. ५.) ।

‡ वा० सं० २७. १—६ ; तै० सं० ४. १. ७. १—६ ।

§ तै० ब्रा० ३. ५. २. १—११ । आद्यन्तयोर्ऋचोर्विष्टिराहुतौव
पञ्चदशत्य मिह सम्पद्यत इत्युक्तम् ।

॥ पा० ४. ३. १२० सू० १० वा० । १ ४० पृ० १७ पं० प्रथमम् ।

तत्परिमाणैः तैरग्नैरेव 'एनम्' अग्निं 'समिन्धे' समिद्धीपितवान् भवति । अयं मर्थः— अग्नेः संवत्सरात्मकत्वे संवत्सरस्य यावन्तो यावन्तोऽवयवाः मासाईमासाद्यात्मानः, तावन्निरवयवैः 'एनं' चित्वाग्निं 'समिन्धे' । अथ वा "यावानग्निरिति, अवयवाग्नि-परिमाणवचनम्; "यावत्स्य मात्रेति, अवयवपरिमाणवचनम्; 'तावता' तत्परिमाणेनाग्निसंवत्सरात्मना 'एनम्' अग्निम् आहवनीयं 'समिन्धे' इति । अग्नेनाग्निः स्वयं मग्निना समिद्धो भवतीत्युक्तं भवति । तथा च श्रूयते -- "अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा"—इति * ॥ २१ ॥

प्रकारान्तरेण चतुर्विंशतिसङ्ख्यां प्रशंसति— "यद्देव चतुर्विंशतिरिति । गायत्र्यात्मकत्वं मग्नेः प्रागुक्तम्— "यद्देवाष्टावग्निरूपाणि अष्टाक्षरा गायत्री, तस्मादाहुः गायत्र्योऽग्निरिति"—इति † । "तावतैवेति । गायत्र्याक्षरसङ्ख्याकैरवयवैः 'एनम्' अग्निम् समिद्धवान् भवतीति ॥ २२ ॥

"यद्देवेति । "चतुर्विंशो वै पुरुष इति । चतुर्विंशतिसङ्ख्याकावयवयुक्तः 'चतुर्विंशः' । तानेवावयवान् दर्शयति— "दश हस्त्या इति । हस्तयोर्भवा अङ्गुलयो दश, पादयोर्भवा दश, 'चत्वार्यङ्गानि' पादङ्गान्मुखमस्तकास्थानि । एवं चतुर्विंशतिरङ्गानि; 'पुरुषः' उक्तावयवयुक्तः 'प्रजापतिः' प्रजापतिरूपः । "स एव पुरुषः प्रजापतिरभवत्"—इत्यादिना पुरुषस्य प्रजापतित्वं सुक्तम् ‡ । प्रजापतिरग्नित्वञ्च "स पुरुषः प्रजापति-

* ऋ० सं० १. १२. ६ ।

† पुरस्ताद् ४२ पृ० ४ पं० द्रष्टव्यम् ।

‡ पुरस्ताद् २ पृ० १६ पं० द्रष्टव्यम् ।

रभवदय मेव स योऽय मग्निस्वीयते”-इति * ; तथानैवाध्याये
 “प्रजापतिरन्निरूपाख्यध्यायत्”-इत्युपक्रम्य , “तती वै प्रजापति-
 रग्निभवत्”-इत्यन्तेन † । “तावतैवैन मिति । तावत्परिमाणेन
 चतुर्विंशत्यङ्गात्मनाग्निना ‘एनम्’ अग्निं दीपितवान् भव-
 तीति ॥ २३ ॥

“उभयी गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाहेति । सामिधेनीषु “प्र
 वो वाजाः”-इत्याद्या गायत्रयः ‡ , “समास्त्वान्न ऋतवो वक्ष-
 यन्तु”-इत्याद्याः त्रिष्टुप्छन्दस्काः § , ता उभयी अनुब्रूयात् ,
 होतेति शेषः ।

सामिधेनीगतगायत्रीत्रिष्टुप्छन्दांसि प्राणात्मसमिध्नरूपेण
 प्रशंसति— “प्राणो गायत्रीति । गायत्र्यास्त्रिपात्त्वम् , प्राणस्य
 च प्राणापानव्यानात्मना त्रिष्वसङ्क्रावत्त्वम् । त्रिष्टुभो वीर्यरूप-
 त्वात् उरसः सकाशादुत्पत्तेः आत्मारूपता । “मध्ये त्रिष्टुभो
 भवन्तीति । प्रथमं “प्र वो वाजाः”-इत्याद्याः “आ नो अध्वरे”
 इत्यन्ता गायत्रयः , अन्ते च “समिधो अग्निराहुत इत्याद्या
 गायत्रयः , समिध्यमानसमिध्वत्योर्निधीयमानाः “समास्त्वान्न
 ऋतव इत्याद्यास्त्रिष्टुभ इत्यर्थः ॥ । “मध्ये अथ माकेति ।
 गायत्रीत्रिष्टुभोः प्राणापानरूपत्वोक्तेः प्राणापानयोरात्मपूर्वपर-
 मागवर्त्तित्वं प्रसिद्धम् , मध्ये त्रिष्टुभां निधानस्योक्तत्वात् ।

* पुरस्ताद् ३ पं० १ पं० द्रष्टव्यम् ।

† १ ब्रा० १-१२ कण्डो (५३-५६ पं०) द्रष्टव्याः ।

‡ तै० ब्रा० ३. ५. २. १-११ ।

§ वा० सं० २७. १-६ ; तै० सं० ४. १. ७. १-६ ।

॥ पुरस्तात् २१ कण्डीभाष्यं द्रष्टव्यम् ।

प्राप्तं गायत्रीसमविभागं वारयन्नाह— “भूयसीः पुरस्ताद् गायत्रीरन्वाहेति । “प्र वो वाजा अभिव्यवः”—इत्याद्या एकादश गायत्रयः प्रथम मनुवक्तव्याः, अन्ते च “समिद्धो अग्नि-राहुत”—इत्याद्याश्चतस्र इत्यर्थः । प्राणा अपि पुरस्तात् नासा-पुटयोरधिकं निस्सरन्ति, ब्रह्मरन्ध्रगत मित्यभिप्रायः ॥ २४ ॥

इदानीं मध्ये निधीयमाना ऋचस्तदनुवचनं विधत्ते— “सोऽन्वाह समास्त्वान्न ऋतवो वर्धयन्त्विति * । मन्त्रस्यायमर्थः,— अग्निरग्निपदेन प्रजापतिरुच्यते; “ततो वै प्रजापतिरग्निरभवदिति प्रागाम्नानात् † । उत्तरत्र तासां नवाना मग्नि-रेव द्रष्टा प्रजापतिर्देवतेति वक्ष्यति ‡, अतोऽपि अग्निपदेन प्रजापतिरेव सम्बोध्यः । हे ‘अग्ने !’ संवत्सरात्मक प्रजापते ! ‘त्वा’ त्वां विस्तस्तम् ‘ऋतवः’ वसन्ताद्याः, प्रजापतेः संवत्सरात्मकत्वात् तदवयवा ऋतवः ‘समाः’, ‘संवत्सराः’ च ‘वर्धयन्तु’ । ‘ऋषयः’ ‘ऋषि’ पदेन प्राणा उच्यन्ते ; “के त ऋषयः ? इति, प्राणा वा ऋषयः”—इति श्रुतेः § । ‘यानि सत्या’ सत्कर्माणि, तानि च त्वा वर्धयन्तु । अतोऽवयववृद्धेः ‘दिव्येन’ द्युलोकभवेनेन आदित्येन ‘सन्दीदिहि’ सन्दीप्तो भव । “दीदयतिर्दीप्तिकर्मा”—इति यास्कः ॥ । दीव्य-

* “समास्त्वान्न ऋतवो वर्धयन्तु संवत्सरा ऋषयो यानि सत्या । सन्दिध्येन दीदिहि रोचनेन विन्वा आ भाहि प्रदिशश्चतस्रः”—इति वा० सं० २३. १ ।

† पुरस्तात् (५६ पृ० ६ पं०) द्रष्टव्यम् ।

‡ एतत्परस्या मेव (६० पृ० १ पं०) “स एता अपश्यत्”—इत्यादि ।

§ इहेव पुरस्तात् द्रष्टव्यम् (१ क० ३ पं०) ।

॥ निघ० १. १६. ५ । निरु० १०. २. ६ ।

तेर्वा यङ्लुकि लोटि सेहौ “लोपोष्थोर्वलि”—इति * लोपे अभ्यासदीर्घं कृते रूपम् । ‘विश्वाः’ सर्वाश्चतस्रः प्रदिशश्च ‘अभि’-लक्ष्य ‘आभाहि’ “भा दीप्तौ” † भाहि । अत्रान्तर्णीतिस्यर्थे दीपयेति ।

मन्त्राणां मर्थं विवक्षुः तेषां प्रजापतिसमिन्धनार्थतां दर्शयति— “प्रजापतिं विस्त्रस्तं मिति । यदा ‘विस्त्रस्तं’ विस्त्रिष्टाङ्गं ‘प्रजापतिम्’ अग्निं ‘समदध्यात्’ संयोजितवान्, ‘त मब्रवीत्’, प्रजापतिरिति शेषः । ‘मत्सन्निताः’ मम पर्याप्ता याः ‘सामिधेन्यः’, ‘ताभिः’ ‘मा’ मां प्रजापतिं ‘समिस्त्र’ सन्दीपयेति । इत्येर्लोपि मध्यमे रूपम् ॥ २५ ॥

एव मुक्तोऽग्निः प्रजापतिः समिन्धनार्थं सामिधेनीमन्त्रान् दृष्टवानित्याह—“स एता अपश्यत् समारत्वाग्न् ऋतवो वर्हयन्त्वित्तीति । ‘इति’-शब्दः प्रकारे । एवम्प्रकारा नव ऋचोऽपश्यदित्यर्थः ‡ ।

मन्त्रं प्रतिपाद मनूय व्याचष्टे— “समारत्वाग्न् ऋतवो वर्हयन्त्वित्तीति ॥ २६ ॥

नवानां मपि ऋचा मेकाभिधेयतां दर्शयति— “ता एता एकव्याख्याना इति । एकार्था इत्यर्थः । त मेवार्थं दर्शयति— “एत मेवाभीति । ‘यथा’ येन प्रकारेण अग्निः ‘एत मेव’ प्रजापतिं ‘संस्क्रुर्यात्’, ‘एतं’ विस्त्रस्तं ‘सन्द्ध्यात्’ संयोजयेत्, तथा ‘एतं’ ‘जनयेत्’ उत्पादयेत् । एव

* पा० सू० ६. १. ६६ ।

† अदा० पं० १०४० घा० ।

‡ का० श्री० सू० १६. १. ११ ।

मय्यवत्त्वेन व्याख्यासाम्य मिति तात्पर्यम् । तासां मन्वायेयत्वं प्रजापतिदेवत्वत्वं च दर्शयति— “यदग्निरपश्यदिति । ‘समैन्दु’-इति लङि “आडजादीनाम्”—इत्याडागमः * ॥ २७ ॥

कात्यायनः— “आप्रियो द्वादशोऽङ्गा अस्येति । तद् द्वादश-सङ्ख्याः प्रयाजयाज्या विधत्ते— “द्वादशाप्रिय इति । तनू-नपान्नराशंसयोः साहित्ये द्वादशत्वम् । आप्रीगतां सङ्ख्यां संवत्सरात्मना प्रशंसति— “द्वादशमासाः संवत्सर इति । संवत्सरे जातत्वादग्नेस्तदात्मकत्वम् । “यावानग्निरिति । अवयवविपरि-माणवचनम् । “यावत्यस्य माचेति । अवयवपरिमाणवचनम् । ‘तावता’ तत्परिमाणोरवयवैर्मासात्मभिः ‘एनम्’ अग्निम् ‘आप्रीत-वान्’ भवति । संवत्सरस्य मासा अवयवाः, तदात्मकस्याग्ने-रपि प्रयाजयाज्या अवयवाः ; अनेन स्त्रैरेवावयवैरग्निराप्रीत-वान् भवतीत्यर्थः † ॥ २८ ॥

द्वादशसङ्ख्या मेव द्वादशाक्षरजगत्यात्मना स्तीति— “यद्दे-द्वादशेति । ‘इयं वै जगती’ पार्थिवान्नपूरितप्रजापतिमध्य-शरीरादुत्पन्नेर्जगत्या भूमिरूपत्वम् । ‘अस्यां’ भूमौ ‘सर्वे’ जग-त्याक्षरजङ्गमात्मकं तिष्ठति । “इयं सु वा अग्निरिति । भूम-वधिकरणे सर्वेषां मग्नीनां चयनाधाराधेययोरभेदेन अग्नेर्भूमि-रूपत्वम् । “तावतैवेति । तावत्सङ्ख्याकैर्जगत्याक्षरात्मकैरवयवै-राप्रीतवान् भवतीति ॥ २९ ॥

“यद्देव द्वादशेति । ता मेव सङ्ख्यां सर्वच्छब्दोरूपजग-त्यात्मना प्रशंसति— “जगती सर्वाणि छन्दासीति । जगत्यां सर्वे

* पा० सू० ६. ४. ७२ ।

† का० श्रौ० सू० १. १. १२ ।

गयत्र्यादीनां छन्दसा मन्त्रमर्वात्, अधिकाक्षरत्वात् । “ताव-
तैवेति । तावत्सङ्ख्याकैश्छन्दोरूपैर्जगत्प्रचरेरेव अग्निं प्रीणित-
वानिति ॥ ३० ॥

तानाग्रीमन्त्रान् दर्शयति— “ता एता जज्ञा अस्य समिधो
भवन्तीति * । एतासा ऋचा मधै विवक्षुः प्रजापत्याग्रीणनार्थतां
दर्शयति— “प्रजापतिं विस्त्रस्य मिति ॥ ३१ ॥

प्रजापतिना स्वग्रीणनार्थं मध्यर्थितोऽग्निराग्रीमन्त्रान् दृष्टवा-
नित्याह— “स एता अपश्यदूक्षा अस्य समिधो भवन्तीतीति ।
‘इति’-शब्दः प्रभृतौ ; एतदाद्या द्वादश ऋचो दृष्टवान् ।

प्रथममन्त्रस्त्राय मर्थः, — अत्रापि अग्निरूपः प्रजापतिरेव
सम्बोध्यः ; पूर्वं “ताभिर्मा प्रीणीहीति”—इति प्रजापतिग्रीणन-
स्योक्तत्वात् † । ‘अस्य’ प्रसिद्धस्य अग्नेः ‘शृक्षा’ शोचमानानि,
‘शोचींषि’ तेजांसि, ‘जज्ञा’ जज्ञानि भवन्ति, ‘द्युमत्तमा’
नेलीपः, वीर्यवत्तमानि । अग्निं विशिनष्टि— ‘सुप्रतीकस्य’
शोभनावयवस्य प्रजापतेः ‘सूतोः’ पुत्रस्य । प्रजापतेर्विस्त्रस्त-
सन्धानोक्तेस्तत्पुत्रत्वम् । प्रतिपाद मनूय व्याचष्टे— “जज्ञा
द्येतस्य समिधस्येति ॥ ३२ ॥

एतेषा माग्रीमन्त्राणा भेकाभिधेयतां दर्शयति— “ता एता
एकव्याख्याना एत मेवाभीति । “समास्वान् ऋतवः”—इत्युचोक्त-
माग्रीणवाक्यवद् व्याख्येयम् ‡ । पूर्ववदेवानि प्रजापतिसम्बन्धं
दर्शयति— “ता आग्नेय्य इति ॥ ३३ ॥

* वा० सं० २७. ११—२२

† एतत्पूर्वस्या मेव कण्ठा द्रष्टव्यम् (६१ पृ० १० पं०) ।

‡ ६० पृ० १ पं०, ७६ पृ० १५ पं० दृष्टव्यम् ।

“ता विषमा विषमपदा इति । ‘ताः’ प्रयाजयाज्याः
 ‘विषमाः’, वैषम्य मेव दर्शयति ‘विषमपदाः’ पादैर्विषमाः,
 काश्चन त्रिपदाः काश्चन चतुष्पदाः ; अत एव ‘विषमाक्षराः’
 अक्षरैरपि विषमाः, न्यूनाधिकाक्षरैर्युक्ता ; अत एव ‘छन्दांसि
 विषमाणि’ काश्चन त्रिष्टुभः, काश्चन गायत्रयः, काश्चन उष्णिहः ।
 “अथो यान्यस्याध्यात्म मिति । ‘अस्य’ अग्नेः ‘अङ्गानि’ अपि
 ‘विषमाणि’ न्यूनाधिकपरिमाणानि । अत एव विषमाभिराप्नीतः
 प्रजापतेर्विषमाणि अङ्गानि प्रीणितवान् भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अथ प्रागुक्तान् पुरुषादीन् पञ्च पशून्तुल्य निर्वापनीयं
 पशुपुरोडाशं सदेवताकं विधत्ते— “वैश्वानरः पशुपुरोडाश
 इति । विश्वानरहितत्वात् सर्वाग्निरूपता तस्य ॥ ३५ ॥

“यज्ञेव वैश्वानर इति । सर्वचित्तीना ममृतात्मकत्वाक्ते-
 रग्नीना मृतुत्व मुक्त मित्याह— “अग्नयो वा ऋतव इति ।
 “वैश्वानरः पशुपुरोडाश इत्यत्र साक्षादग्निसम्बन्धो न प्रतीयत
 इति मत्वा केचित् अग्नये वैश्वानराय पशुपुरोडाश इत्यग्नि-
 सम्बन्धयोतनार्थं मिदं प्रक्षिपन्ति, तदतिरेकेण दूषयति—
 “यदग्नय इतीति । “स्यादति तद्वेचयेदिति । तस्य पुरोडाशस्य
 द्वादशकपालसंस्कृतत्वं विधत्ते— “द्वादशकपाल इति * ।

अथात्र पशुपुरोडाशहविषा मग्निदेवत्याः कामपदयुक्ता याज्या-
 नुवाक्या विधत्ते— “आग्नेय्यो याज्यानुवाक्या इति ॥ ३६ ॥

अत्र कात्यायनः—“त्वङ्मस्तिष्कोष्ठतानि घृताक्तानि शिरांसि
 निदधाति, सकलानि वा, अन्यानि वा हिरण्ययानि वा मृक्का-

यानि वानालभ्यैतान्”—इति * । त्वगीव त्वक्, मस्तिष्कशब्देन शिरःकपालगता मज्जाभिधीयते, ते उद्धृत्य घृतसिक्तानि उक्त-पुरुषादिपञ्चपशुशिरांसि ; ‘सकलानि’ त्वङ्मस्तिष्कसहितानि ‘वा’ दध्यात् ; अथ वा उक्तानुक्तान् पुरुषादिपशूनालभ्य सञ्ज्ञपन मज्जत्वेत्यर्थः ; ‘अन्यानि’ सञ्ज्ञपनहतानि पञ्च पशुशीर्षाणि दध्यात् ; अथ वा तत्प्रतिनिधित्वेन ‘हिरण्ययानि’ सुवर्णनिर्मितानि, ‘मृगयानि’ वा गृह्णीयात् इति विकल्पत्रय मिति सूत्रार्थः ।

तत्र आलम्बपक्ष एव मुख्य इति सिद्धान्तयितुं तान् पक्षान् सदोषान् कृत्वोपन्यस्यति— “तद्वैक इत्येवैतानि पशुशीर्षाणि विस्त्रोपदधतीत्यादिना । ‘इत्येव’ यण्यमाणप्रकारेण ‘विस्त्रा’ विदे-र्लाभार्थस्य ज्ञा-प्रत्यये रूपम्, लब्ध्वा, सम्पाद्येत्यर्थः । ‘उभयेन’ लाभालम्बाभ्याम् ‘एते पशवो भवन्ति इति’ वदन्तः ‘एके’ इति समन्वयः । प्रयाजैरसंस्कृतत्वात् ‘तानि’ शिरांसि ‘अना-प्रीतानि’ जातानीत्यर्थः ।

एतैरेवोपधाने दृष्टान्तिष्ठे दर्शयति—“तच्च तथाषाढेरिति । (‘सौत्रोमतेयस्व’) श्रुत्रोमती नाम का चन मुनिपत्नी, तस्या अपत्य माषाढिर्नाम ऋषिः, तस्य । तथा सञ्ज्ञपनहतानि शिरांसि ‘उपदधुः’, ‘ततः’ तदनन्तरं ‘सः’ माषाढिः क्षिप्र एव काले मृतवान् ॥ ३७ ॥

कुण्ठपमर्त्यत्वदोषपरिहाराय हिरण्ययशीर्षोपधानं केचिद् वदन्तीत्याह— “हिरण्ययान्यु ईके कुर्वन्तीति । यद्यपि ‘अमृ-

तेष्टकाः', तथापि 'न पशुशीर्षाणि' इति न तैरुपधानं युक्तमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

“मृन्मयान्यु हैक इति । ‘एते’ पुरुषादयः ‘पशवः’ ‘उत्सन्नाः’ आलम्ब्यत्वात् , अतः किं मृन्मयकरण मिति ; तत्राह— ‘यद् वै किञ्चेति । ‘यत् किञ्च उत्सन्नं’ वस्तु भवति , ‘तस्य सर्वस्य’ ‘इयं’ पृथिवी ‘प्रतिष्ठा’ ; नष्टं पृथिवी मन्वेतीति तस्याः प्रतिष्ठात्वम् । ‘तत्’ तस्मात् ‘यत्र’ यस्मिन् प्रदेशे नष्टाः ‘पशवः’ ‘गताः’ , ‘ततः’ तस्मात् प्रदेशात् ‘एनान्’ पशून् ‘सम्भरामः’ नेभ्यामः ‘इति’ मृन्मयाकरणे युक्तिः । “न तथा कुर्यादिति , तन्निषेधः ।

इदानीं पञ्चपञ्चालम्भपञ्चं सिद्धान्तयति— “यो वा एतेषा मिति । ‘आवृत्तं’ प्रयानक्रमम् , तद्विधायकं ‘ब्राह्मणम्’ ‘च’ अविशुष एव ‘एते’ पशवः ‘उत्सन्नाः’ । “स एतानिति । ‘सः’ विहान् । “यावदस्य वशः स्यादिति । ‘अस्य’ चिन्वतः पुरुषस्य ‘यावत्’ कर्मप्रयोगः ‘वशः’ ‘स्यात्’ स्वाधीनो भवेत् , ‘स पशूनालभेत’ इत्यन्वयः ।

अस्मिन्नर्थे अनुठाढसम्प्रदायं प्रमाणयति— “तान् हैतान् प्रजापतिः प्रथम इति । सायकस्यापत्वं ‘सायकायनः’ ‘श्यापर्णः’ नाम ‘अन्तमः’ चरमः ‘आलेभे’ । ‘अन्तरेण’ प्रजापतिश्यापर्णयो-रन्तरालकाले ये अनुठातारः , ते ‘एतानेव’ पञ्च पशून् ‘आलभन्ते’ आलेभिरे ।

एतावत्पर्यन्तं पञ्चपञ्चालम्भपञ्च उक्तः , इतः परं प्राजापत्य-वायव्यपक्षौ वर्ण्यन्ते * । त्रयः पक्षा अपि समविकल्पाः ।

तत्वेदानीं मपि अनुष्ठानाभिः पञ्चपञ्चालम्भः कार्यं इति
 मन्यन्ते, तान् प्रत्याह— “अथैतर्हिमीं हावेवालभ्येते इति ।
 ‘अथ’ इति पञ्चान्तरप्रारम्भे । ‘एतर्हि’ अधुना । एतच्छब्दात्
 कालाथेर्हिन् प्रत्ययः ‡ । ‘प्राजापत्यः वायव्यश्च’ इति द्वौ पशू
 ‘आलभ्येते’ । तावपि समविकल्पाविति प्रागुक्तम् । ‘अतः’
 ‘तयोः’ एतयोः पश्वोः विधायकं ‘ब्राह्मणम्’ ‘उच्यते’ भण्यते ।
 “वद व्यक्तायां वाचि” †, लिटि “वचिस्वपियजादीनां किति”—
 इति ‡ सम्प्रसारणम् ॥ ३८ ॥ ४ [२. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 षष्ठे काण्डे द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति षष्ठकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥

* “इदमोर्हिन्”—इति पा० ५. ३. १६ ख० ।

† भा० प्र० १०० धा० ।

‡ पा० सू० ६. १. १५ ।

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,

अपि वा

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

प्राजापत्यं चुरका आलभन्ते । प्रजापतिरग्निं
चित्वाग्निरभवत्तद्यदेत आलभते तदेवाग्नेरन्तं पर्ये-
तीति ॥ १ ॥

श्यामो भवति । इयानि वै श्यामस्य लोमानि
शुक्लानि च कृष्णानि च इन्द्रं मिथुनं प्रजुननं
तदस्य प्राजापत्यं रूपं तूपरो भवति तूपरो हि
प्रजापतिः ॥ २ ॥

तस्यैकविंशतिः सामिधेन्यः । द्वादश मासाः
पञ्चऽर्त्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एक-
विंश एष प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्नि-
र्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् समिन्हे ॥ ३ ॥

यदेवैकविंशतिः । एकविंशो वै पुरुषो दश
हस्त्या अङ्गुलयो दश पादौ आत्मैकविंशः पुरुषः
प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावतैवैन मेतत् समिन्हे ॥ ४ ॥

उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभस्तुन्वाह । तासां मुक्तो
बभ्रुरुक्तम्बेवान्वृचं हिरण्यगर्भं वत्याघार माघायरति
प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजापतिरग्निर्द्वादशा-
प्रियस्तासां मुक्तो बभ्रुरुक्तम्बेवान्वृचं प्राजापत्यः
पशुपुरोडाशो य एव पशोर्वभुः स पुरोडाशस्य
द्वादशकपालो द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्-
सरः प्रजापतिः कुदित्यो याज्यानुवाक्याः को हि
प्रजापतिः ॥ ५ ॥

अथैतं व्यायवे नियुत्वते । शुक्लं तूपरं माल-
भते प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वानुव्यैक्षत तस्यात्यान-
न्देन रेतः परापतत् सोऽजः शुक्लस्तूपरो लसुद्य-
भवद्रसो वै रेतो यावानु वै रसस्तावानात्मा
तद्यदेतु मालुभते तदेवाग्नेरन्तं पर्येति शुक्लो
भवति शुक्लं हि रेतस्तूपरो भवति तूपरं हि
रेतो व्यायवे भवति प्राणो वै व्यायुर्नियुत्वते

भवत्युदानो वै नियुतः प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्
दधाति ॥ ६ ॥

यदेवेतं व्यायवे नियुत्वते । शुक्रं तूपरं माल-
भते प्रजापतिं विश्वस्तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्त्यु-
यो ऽस्मात् प्राणो मध्यत उदक्रामत् त मस्मिन्नेतुन
पशुनादधुस्तथैवास्मिन्नय मेतद्दधाति व्यायवे भवति
प्राणो वै व्यायुर्नियुत्वते भवत्युदानो वै नियुतः
प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्दधाति शुक्लो भवति शुक्लो
हि व्यायुस्तूपरो भवति तूपरो हि व्यायुः * ॥ ७ ॥

तस्य सप्तदश सामिधेन्यः । सप्तदशो वै संव-
त्सरो द्वादश मासाः पञ्चऽर्त्तवः संवत्सरः प्रजा-
पतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा ताव-
तैवैन मेतत् समिन्हे ॥ ८ ॥

यदेव सप्तदश । सप्तदशो वै पुरुषो दश
प्राणाश्चत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चदशो यीवाः षोडश्याः
शिरः सप्तदशं पुरुषः प्रजापतिः प्रजापति-
रग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत्
समिन्हे ॥ ९ ॥

उभयौर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह । तासां मुक्तो
बन्धुरक्तम्बेवान्वहं द्वादशाप्रियस्तासां मुक्तो बन्धु-
रक्तम्बेवान्वहं प्राजापत्यः पशुपुरोडाशोऽत्रो स
काम उपाप्त इति ह स्माह माहित्यर्थं चरकाः
प्राजापत्ये पश्वावाहुरिति ॥ १० ॥

यद्देव व्यायव्यः पशुर्भवति । प्राजापत्यः पशु-
पुरोडाशोऽर्द्धं ह प्रजापतेर्वायुरर्द्धं प्रजापतिस्तद्य-
दभौ व्यायव्यौ स्यातां सुभौ वा प्राजापत्यावर्द्धं
हैवाद्य कृतं स्यान्नाहं मय यदायव्यः पशुर्भवति
प्राजापत्यः पशुपुरोडाशस्तेन हैवैतं सर्वं कृतं
प्रजापतिं संस्करोति ॥ ११ ॥

यद्देव व्यायव्यः पशुर्भवति । प्राजापत्यः पशु-
पुरोडाशः प्रजापतिं विस्वस्तं यत्र देवाः सम-
स्कुर्वन्तः योऽन्नात् प्राणो मध्यत उदक्रामत्
मस्मिन्नेतेन पशुनादधुरथास्येतेन पुरोडाशेनात्मा-
नं समस्कुर्वन्त्य यत् प्राजापत्यो भवति प्रजा-
पतिर्ह्यात्मा द्वादशकपालो द्वादश मासाः संवत्सरः
संवत्सरः प्रजापतिः कदल्यौ याज्यानुवाक्यौ को हि
प्रजापतिः ॥ १२ ॥

तद्यदपां पुरस्तात्प्रहोति । य एवायं पुर-
स्तात् प्राणस्तु मस्मिन्नेतद्दधात्यथ यदेतेन मध्यतश्च-
रन्ति मध्यतो ह्ययं मात्माय यद्विषोपरिष्ठाच्चरन्ति
य एवायं सुपरिष्ठात् प्राणस्तु मस्मिन्नेतद्दधाति
शुक्लवर्त्यो याज्यानुवाक्याः स्युः शुक्लरूपाणां सुपाण्यै
नियुत्वत्यो यदेवनियुत्यद्रूपं तस्योपाण्यै ॥ १३ ॥

तदु वा ऽआहुः । व्यपाया एव शुक्लवर्त्यौ
स्थाता मेतावद्वै पशौ शुक्लं यदपां शुक्लवर्त्यौ नियु-
त्वत्यौ हविषो यदेव नियुत्यद्रूपं तस्योपाण्या
ऽइति ॥ १४ ॥

यदेवैतं पशु मालुभते । एतस्मिन् हि पशौ
सुर्वेषां पशूनां रूपं यत्तूपरो लप्सुदौ तत्
पुरुषस्य रूपं तूपरो हि लप्सुदौ पुरुषो यत्तू-
परः केसरवांस्तदृशस्य रूपं तूपरो हि केसरवानृशो
यदष्टाशफस्तज्ञोरूपं मष्टाशफो हि गौरयं यदष्टा-
वेरिव शफास्तद्वे रूपं यदजस्तदजस्य तद्यदेत
मालुभते तेन हेवास्त्येते सुर्वे पशव आलब्धा
भवन्त्यतो यतमदस्य कर्मापकल्पेतैते वा पञ्च

पशुव एषु वा प्राजापत्य एषु वा नियुत्व-
तीयः ॥ १५ ॥

तुं पौर्णमास्या मालभेत । अमावास्याया
मालभेतित्यु हैक ऽप्राहुरसौ वै चन्द्रः प्रजापतिः
स एतां रात्रि मिह व्यवसति तद्यथोपतिष्ठन्त माल-
भेतैवं तदिति ॥ १६ ॥

तद्वै पौर्णमास्या मेव * । असौ वै चन्द्रः
पशुस्तं देवाः पौर्णमास्या मालभन्ते यच्चैनं देवा
मालभन्ते तदेन मालभा ऽद्विति तस्मात् पौर्ण-
मास्यां यदेव पौर्णमास्यां पौर्णमासी ह वाव
प्रथमा व्यवस तस्मादेव पौर्णमास्याम् † ॥ १७ ॥

तद्वै फाल्गुन्या मेव ‡ । एषा ह संवत्सरस्य
प्रथमा रात्रिर्यत् फाल्गुनी पौर्णमासी शोत्त-
रैषोत्तमा या पूर्व्वं मुखत एव तत् संवत्सर
मारभते ॥ १८ ॥

स वा ऽद्वैष्टैव पौर्णमासेन § । अथ पशु माल-

* , † 'मेव'—इति ग , 'मेव'—इति घ ।

† 'पौर्णमास्याम्'—इति ग ।

§ 'पौर्णमासेन'—इति क , ख , ग , ङ ।

भेत पौर्णमासेन वा ऽद्वन्दो वृचं पाप्मानं
हत्वापहतपाप्मैतत्कर्मरभत तथैवैतद्यजमानः पौर्ण-
मासेनैव वृचं पाप्मानं हत्वापहतपाप्मैतत्कर्म-
रभते ॥ १६ ॥

तद्वा ऽउपांशु भवति । एतद्वैतैः प्रजापतिः
पशुभिः कर्मेयेष तद्वात्रानद्देवैवासानिरुक्त मिव
तस्मादुपांशु * ॥ २० ॥

यद्देवोपांशु । प्राजापत्यं वा ऽएतत् कर्म
प्रजापतिः ह्येतेन कर्मणारभते ऽनिरुक्तो वै प्रजा-
पतिः ॥ २१ ॥

यद्देवोपांशु † । रेतो वा ऽअत्र यज्ञ उपांशु
वै रेतः सिच्यते व्वपा पशुपुरोडाशो हविरेता-
वान् हि पशुः ‡ ॥ २२ ॥

अष्टकाया मुखां सम्भरति । प्राजापत्यं मेत-
दुद्वयदृष्टका प्राजापत्यं मेतत् कर्म युदुखा प्राजा-
पत्यं ऽएव तद्वहन् प्राजापत्यं कर्म करोति ॥ २३ ॥

* 'तस्मादुपांशु'—इति ग ।

† 'यद्देवोपांशु'—इति ग । 'यद्देवोपांशु'—इति छ, घ ।

‡ 'पशुः'—इति ग ।

युद्देवाष्टकायाम् । पृथ्वैतत् संवत्सरस्य यदु-
ष्टका पृथ्वैतदग्नेर्यदुखा पृथ्वयेव तत् पृथ्वि-
करोति ॥ २४ ॥

युद्देवाष्टकायाम् । अष्टका वा ऽउखा निधि-
र्हा ऽउबी तिरस्त्री रास्त्रा तच्चतुष्टतस्र उर्द्धास्तदष्टा-
वष्टकाया मेव तदष्टकां करोति ॥ २५ ॥

अमावास्यायां दीक्षते । अमावास्यायै वा अधि-
यज्ञस्तायते यतो यज्ञस्तायते ततो यज्ञं जनया-
नीति ॥ २६ ॥

युद्देवामावास्यायां । रेतो वा ऽएतद् भूत-
मात्मानं सिञ्चत्युखायां योनौ यद्दीक्षते तस्मा-
ऽएतं पुरस्ताल्लोकं करोति यद्दीक्षितो भवति तं
कृतं लोकं मभि जायते तस्मादाहुः कृतं लोकं पुरुषो-
ऽभि जायत ऽइति ॥ २७ ॥

स यत् कनीयः संवत्सराद्दीक्षितः स्यात् । अ-
लोका इष्टका उपदध्यादिष्टका लोकानतिरिच्ये-
रन्नथ यद्भूयसो लोकान् कृत्वेष्टका नानूपद-
ध्याल्लोका इष्टका अतिरिच्येरन्नथ युद्देवामावास्यायां
दीक्षित्वामावास्यायां क्रीणाति तद्यावन्त मेव लोकं

करोति तावतीरिष्टका उपदधात्यथाद्यापूर्यमाणपक्षे
सर्वो ऽग्निश्चीयते ॥ २८ ॥

तदाहुः । यद्यावत्य एतस्याग्नेरिष्टकास्तावन्ति
क्रयेऽहोरात्राणि सम्पद्यन्तेऽथ यान्यूर्ध्वानि क्रया-
दुहानि कथं मस्य ते लोका अनूपहिता भवन्तीति
यद्वा ऽभमावाद्यायां दीक्षित्वा मावाद्यायां क्रीणाति
तद्यावन्त मेव लोकं करोति तावतीरिष्टका उप-
दधात्यथ यान्यूर्ध्वानि क्रयादुहानि तस्मिन्नवकाशे-
ऽर्धुरग्निं चिनोति को हि चिनुयान्न च सो
ऽवकाशः स्याद्यावन्ति वै संवत्सरस्याहोरात्राणि
तावत्य एतस्याग्नेरिष्टका उप च त्रयोदशो मास-
स्त्रयोदशो वा ऽएष मासो यान्यूर्ध्वानि क्रयादुहानि
तद्या अभूस्त्रयोदशस्य मास इष्टकास्ताभिरस्य ते
लोका अनूपहिता भवन्ति तत्समा लोकाश्चेष्टकाश्च
भवन्ति ॥ २९ ॥

एतद् वै यैव प्रथमा पौर्णमासी * । तस्यां पशु
मालभते या प्रथमाष्टका तस्या मुखे स संभरति

या प्रथमामावासा तस्यां दीक्षत ऽएतद्वै यान्येव
संख्यत्वरुच्य प्रथमान्यहानि तान्यस्य तदारभते तानि
च तदाप्नोत्यथातः सम्पदेव * ॥ ३० ॥

तदाहुः । कथं मस्यैतत् कर्म संख्यत्वरु मग्नि
माप्नोति कथं संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यत ऽब्रुव्ये-
तेषां द्वै पञ्चानां पशूनां चतुर्विंशतिः सामि-
धेन्यो द्वादशाप्रियस्तत् षट्त्रिंशदेकादशानुयाजा
एकादशोपयजस्तदष्टापञ्चाशत् ॥ ३१ ॥

ततो याष्टाचत्वारिंशत् † । साष्टाचत्वारिंश-
दक्षरा जगतीयं वै जगत्पञ्चाङ्गं ह्रीदङ्गं सर्व्वं
जगदियं मु वा ऽअग्निरस्यै हि सर्व्वोऽग्निस्वीयते
यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ ३२ ॥

यद्देवाष्टाचत्वारिंशत् । षष्टाचत्वारिंशद-
क्षरा वै जगती जगती सर्व्वानि कुन्दाङ्गसि सर्व्वानि
कुन्दाङ्गसि प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावा-
नग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ३३ ॥

* 'सम्पदेव'—इति ग ।

† '०शत्'—इति म , '०शत्'—इति घ ।

अथ यानि दश । सा दशाक्षरा विराड्-
विराडग्निर्दृश दिशो दिशोऽग्निर्दृश प्राणाः
प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य माता तावत्तद्
भवति ॥ ३४ ॥

व्वपा पशुपुरोडाशः * । तत् षष्टिः षष्टि-
र्मासस्याहोरात्राणि तन्मास माप्नोति मास आप्त
व्वत्तु माप्नोत्यृतुः संवत्सरं तत् संवत्सर मग्नि
माप्नोति ये च संवत्सरे कामा अथ यदतोऽन्यद्यदेव
संवत्सरेऽन्नं तत्तत् † ॥ ३५ ॥

अथैतस्य प्राजापत्यस्य ‡ । एकविंशतिः सामि-
धेन्यो द्वादशाप्रियस्तत्तयस्त्रिंशदेकादशानुयाजा ए-
कादशोपयज तत् पञ्च पञ्चाशद्वपा पशुपुरो-
डाशो हविस्तदष्टापञ्चाशत्स योऽष्टापञ्चाशति कामो
ऽचैव त माप्नोति द्वात्राघारौ तत् षष्टिः स यः षष्ट्यां
कामो ऽचैव त साप्नोत्यथ यदतोऽन्यद्यदेव संवत्सरे ऽन्नं
तत्तत् § ॥ ३६ ॥

* 'पशुपुरोडाशः'—इति ग ।

†, § 'तत्तत्'—इति ग ।

‡ 'प्राजापत्यस्य'—इति ग, 'प्राजापत्यस्यु'—इति क ।

अथैतत्त्रयं नियुत्वतीयस्य । सप्तदश सामिधेन्यो
 द्वादशाप्रियस्तदेकां न त्रिंशदेकादशानुयाजा एका-
 दशोपयुजस्तदेकपञ्चाशदपा पशुपुरोडाशो इविस्त-
 चतुष्पञ्चाशद् द्वावाधारौ द्वौ स्विष्टकृती तदष्टापञ्चा-
 शत्स्य योऽष्टापञ्चाशति कामोऽप्यैव त माप्नोति
 अन्नस्यतिश्च असाहोमश्च तत् षष्टिः स यः षष्ट्यां
 कामोऽप्यैव त माप्नोत्यथ यदतोऽन्यद्यदेव संव-
 त्सरे ऽन्नं तत्तदेव सु हास्यैतत् कर्म संवत्सर
 मग्नि माप्नोत्येव स संवत्सरेणाग्निना सम्प-
 द्यते ॥ ३७ ॥

तदाहुः* । नैतत्त्रयं पशोः समिष्टयजूंषि जुहु-
 यान्न हृदयशूलेनावभृथ मभ्यवेयादारम्भो वा ऽएषो
 ऽग्नेः पशुर्व्यवसर्गो देवतानां समिष्टयजूंषि-
 सृष्ट्यावभृथो नेदारम्भो देवता व्यवसृजानि नेद्
 यज्ञं सृष्ट्यापयानीति स वै स मेव स्थापयेदेतेन
 पशुनेष्टा तत् प्रजापतिरपश्यद्यैतच्छाग्नेरन्तं न
 पर्यैतस्मात्सृष्ट्यापयेद्यदेव सृष्ट्यापयति प्राण एष

* 'तदाहुः'—इति ग, घ । 'तदाहुः'—इति ङ ।

पशुस्तस्मै यदन्तरियात् प्राणस्य तदन्तरियाद्यदु वै
प्राणस्यान्तरियात् तत् एवं म्रियेत तस्मात् स मेव
स्थापयेद्यातो व्रताना मेव * ॥ ३८ ॥

तुदाहुः † । नैतेन पशुनेष्टोपरि शयीत न
मांसं मश्नीयान्न मिथुनं मुपेयात् पूर्वदीक्षा वा ऽएष
पशुरनवकृप्तं वै तद्यद्दीक्षित उपरि शयीत यन्मांसं
मश्नीयाद्यन्मिथुनं मुपेयादिति नेत्त्वेवैषा दीक्षा
मेव हि मेखलास्ति न कृष्णाजिनं मिष्टकां वा
ऽएतां कुरुते तस्मादु कामं मेवोपरि शयीतैतदु
सुर्व्वं मन्त्रं यदेते ‡ पशवस्तदस्यान्नाप्तं मारब्धं भवति
तद्यानि कानि चामधुनोऽशनानि तेषां मस्य
सुर्व्वेषां कामाशनं यदि लभेत मिथुनं तु
नोपेयात् पुरा मैत्रावरुण्यै पयस्यायै तस्योपरि
बन्धुः ॥ ३९ ॥

तुदाहुः § । तद्यादेतस्मिन्यज्ञे दक्षिणां नेन्मे-
ऽयं यज्ञोऽदक्षिणोऽसद् ब्रह्मण ऽच्चादिष्टदक्षिणां

* 'मेव'—इति ग । 'मेव'—इति ञ ।

†, § 'तुदाहुः'—इति ग, घ । 'तुदाहुः'—इति ञ ।

‡ 'यदेते'—इति ग ।

दद्याद् ब्रह्मा वै सुर्वी यज्ञस्तुदन्न सुर्वी यज्ञो
 भिषज्जितो* भवतीति न तथा कुर्याद्विष्टकां वा
 ऽएतां कुरुते तद्यथेष्टकाया मिष्टकायां दद्यात्तादृक्त-
 दमुर्ध्वेव दद्याद्यदस्योपकल्पेत ॥ ४० ॥ १ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२. २.] ॥

प्रजापतिदेवत्यपञ्चनुष्ठाने सम्प्रदायं दर्शयति— “प्राजापत्यं
 चरका आलभन्त इति । चरका नाम चरकप्रोक्तशाखाध्यायिनो
 महर्षयः । तत्र फल माह— “प्रजापतिरग्निं चित्वेति ॥ १ ॥

तस्य पशोर्वर्णं विधत्ते—“श्यामो भवतीति । ‘श्यामः’ शुक्ल-
 कृष्णवर्णद्वययुक्तः पशुः कार्य इत्यर्थः । तद् वर्णद्वयं प्रजापतिः स
 इत्युपपादयति— “द्वयानि वै श्यामस्य लोमानीति । प्रजापते-
 र्लोकप्रजननसद्भावात् उक्तविधिरूपद्वयसमुदायस्य प्राजापत्यत्वम् ।
 गुणात्सरं विधत्ते— ‘तूपरो भवतीति । विषाणरहितस्य प्रजापते-
 रपि शृङ्गरूपस्योत्तमवस्तुनो राहित्यादिति तत्साम्यम् । अत्र कात्या-
 यनः— “श्यामतूपरो वा प्राजापत्य उपदध्यात्”—इति † ॥ २ ॥

प्रजापतिदेवत्यपशुपक्षे सामिधेनीषु समिध्यमानसमिधवत्यो-
 ऋचोर्मध्ये “समास्त्वान ऋतवः”—इत्याद्याः षड्सङ्ख्या ऋचो
 निदध्यादिति ‡ , तदिदं विधत्ते— “तस्यैकविंशतिः सामिधेन्य

* ‘भिषज्जितो’ ‘भिषज्जितो’—पाठौ च दृष्टौ डा०-वेवरमहोदयेन ।

† का० श्रौ० सू० १६. १. ३३ ।

‡ ए० ५६, क० २५, एतद्भाष्यं च द्रष्टव्यम् ।

इति । प्रकृतिगतः पञ्चदश, इदानीं धाव्याः षट् * , उभय्य
एकविंशतिरित्यर्थः । सामिधेनीगता मेकविंशतिसङ्ख्यां प्रकार-
द्वयेन प्रशंसति— “द्वादश मासा इति । कण्डिकादयं पूर्ववद्
व्याख्येयम् ॥ १ , ४ ॥

“उभयीर्गायत्रीष त्रिष्टुभश्चान्वाहेति । सामिधेनीषु पूर्वं
गायत्रीच्छन्दस्ता भूयस्यः , मध्ये त्रिष्टुभः , अन्ते च गायत्रयः ,
ताश्च प्रजापतिसन्धानार्थः ।

एतस्य सर्वस्य विधायकं ब्राह्मण मतिदिशति— “तासा
मुक्तो बन्धुरक्तस्वेवान्वृच मिति । ‘बन्धुः’ स्तावकं ब्राह्मणम्
‘उक्तम्’, पञ्चपशुविधप्रकरणे ; सामिधेनीषु आसाम् ‘अन्वृचं’
प्रत्युचम् उक्त मेव, व्याख्यातश्चेत्यर्थः , “प्राणो गायत्र्यान्वा त्रिष्टु-
बित्यादिना † , “ता एता एकव्याख्यानाः एत निवाभि यथेत
मेव संस्क्रुर्यादेतं जनयेत्—इति च ‡ ।

अस्मिन् प्राजापत्यपक्षे उत्तराधारे मन्त्रविशेषं विधत्ते—
“हिरण्यगर्भवत्याधार माधारय”—इति § । हिरण्यगर्भपदवत्या
ऋचा आधाराः सृचि , उत्तरस्या मिति सामर्थ्यास्तभ्यते ॥ ।
“हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये”—इति मन्त्रेणेत्यर्थः ¶ । अत्र किं
मय मविशेषेणोक्तो मन्त्रः पूर्वस्मिन् सुवाधारे विनियुज्यते,
उतोत्तरस्मिन् सुच्याधारे ? इति । किं तावत् प्राप्तम् ? पूर्वा-

* “षट् दध्यात् (धाव्याः)”—इति का० श्रौ० सू० १६. १. ३४ ।

† , ‡ ५६ ए० ८ प०, ६० ए० २७ क० ।

§ का० श्रौ० सू० १६. १. ३५ ।

॥ हिरण्यवत्याधार माधारयतीतिवचनात्—इति (का० श्रौ०
सू० १६. १. ३५.) कर्कः । ¶ बा० सं० १३. ४ ।

घारो हिरण्यगर्भवत्या कर्त्तव्यः । कुतः ? देवतासामान्यात्
पूर्वाधारः तूष्णीं ज्ञयमानत्वात् प्रजापतिदेवत्यः, हिरण्यगर्भ-
मन्त्रस्यापि प्रजापतिदेवता; “कस्मै देवाय हविषा विधेम”—
इतिमन्त्रलिङ्गात् * । ‘क’-शब्देन प्रजापतिरभिधीयते; “को
हि प्रजापतिः”—इतिश्रुते: † । अतो मन्त्रो देवताभिधानसमर्थः
पूर्वस्मिन् सुवाधारे एव विनियुज्यते इति प्राप्ते, ब्रूमः—
पूर्वाधारे नायं मन्त्रः, किन्तुहि ‡ ? उत्तराधारे; मन्त्रवत्त्व-
सामान्यात् । यस्याधारस्य प्रकृतौ मन्त्रो दृष्टः, तत्रैव मन्त्रा-
न्तरविधानं युक्ततरम्; इतरत्र पूर्वाधारे तु पूर्वं प्रकृतौ मन्त्र-
राहित्यादमन्त्रवता विधेया, तद्विशेषे च गौरवं स्यात् । तर्हि
उत्तराधारे ऐन्द्रमन्त्रस्य विनियुक्तत्वात् कथं मन्त्रं तद्विशेष-
विधिरिति चेत्, सत्यम् ! ‘इन्द्र’-पदस्य प्रजापतिपरतया व्याख्यातुं
योग्यत्वात्, मन्त्रवत्त्वसामान्याच्च मन्त्रान्तरस्य निवर्त्तको भवति ।
तस्मात् उत्तराधारे एवायं मन्त्र इति सिद्धान्तः ।

कात्यायनेनापि पूर्वोत्तरपक्षौ दर्शितौ — “हिरण्यगर्भ इत्यृचा
सुवाधारः, पूर्वी देवतासामान्यात्, उत्तरे तु सामान्योपदे-
शाभ्याम्”—इति § । पूर्वं एव नापूर्वाधारः; प्रकृतिलिङ्गसामा-
न्यात् । न तु पूर्वं प्रथम आधारः; उत्तरत्र वर्ण्यमानपूर्वी-
त्तरपक्षविरोधात् । ते चाधिकरणे पूर्वोत्तरपक्षवद् योज्ये ।

* हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
स दाधार पृथिवीं या सुतेमा कस्मै देवाय हविषा विधेम”—इति ।

† शत० ब्रा० ४. ५. ६. ४; ६. २. २. ५, १२ (८०, ८६ पृ०);
४. ३. ४; तै० सं० १. ७. ६. ६ ।

‡ का० श्री० सू० १६. १. ३५, ३६, ३७ ।

“तुल्यं मन्यत् सर्वेषु”—इति * यत् कात्यायनेन दर्शितम्, तदिदं माह—“द्वादशाप्रिय इति । एतासां माप्रीणा अपि सङ्ख्यास्तावकां ब्राह्मणं प्रजापतिसंस्कारसन्धानजननलक्षणैकार्थव्याख्यानं चातिदिशति— “तासां मुक्तो बन्धुरिति । ‘बन्धुः’ ब्राह्मणम् । प्राजापत्यपशुपुरोडाशस्य तत्पशुब्राह्मणं मतिदिशति— “य एव पशोर्बन्धुः स पुरोडाशस्येति । एवं ह्येतत्— “प्राजापत्यं चरका आलभन्ते प्रजापतिरग्निं चित्वाग्निरभवत् तद्यदेत आलभते तदेवाग्नेरन्तं पर्येति”—इति † ।

‘क’-पदयुक्तानां प्रजापतिदेवत्वत्वं दर्शयति— “को हि प्रजापतिरिति ॥ ५ ॥

वायव्यपशुपक्षं विधत्ते— “अथैतं वायव इति । ‘नियुत्वते’ नियुत्वहुणकाय वायवे ‘शुक्लः’ वर्णतः, ‘तूपरः’ विषाणरहितः, आलब्धव्यः ‡ । “प्राजापतिः प्रजाः सृष्ट्वानुव्येक्षतेत्यादिकं “तूपरो हि वायुरित्यन्तं ब्राह्मणं § पशोः शुक्लत्वतूपरत्वयोर्नित्यत्वाद् वायुदेवत्वस्यैव स्थावकम् । “तूपरो लक्ष्मुदीति । ‘लक्ष्मुदी’ ललाटे शुक्लवर्ण इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

अस्य पशोः सप्तदश सामिधेनीराह— “तस्य सप्तदशेति । कात्यायनोऽपि— “वायवे नियुत्वते श्वेतलक्ष्मुदी द्वेदध्यात्”—इति ।

* का० श्रौ० सू० १६. १. ४३ । ‘सर्वेषु त्रिविधं पशेषु’—इति वृत्तिः ।

† इहेव पुरस्ताद् (१ ब्रा० १ क० ८६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

‡ श्वेतः श्वेतवर्णः, लक्ष्मुदी लक्ष्मुदं कूर्चं तद्वान्—इति कर्कः ।

§ इहेव ८७ पृ० १४ पं०—८८ पृ० ६ पं० द्रष्टव्यम् ।

॥ का० श्रौ० सू० १६. १. ३८ ।

सप्तदशसङ्ख्यां मासर्तुरूपसंवत्सरात्मना स्वीति— “सप्तदशो वै संवत्सर इति ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण ता मेव सङ्ख्यां प्रशंसति— “यद्देव सप्तदश सप्तदशो वै पुरुष इति । सप्तदशत्व मेव विभज्य दर्शयति— “प्राणा इति । “चत्वार्यङ्गानीति । बाहुद्वयं पादद्वय मित्यर्थः । ‘आत्मा’ मध्यदेहः । ‘ग्रीवाः’—इति बहुवचनं कण्ठगतधमनि-बहुत्वापेक्षम् ॥ ९ ॥

“उभयीर्गायत्रीरिति । सामिधेन्याप्रीस्तावकं ब्राह्मणं पूर्व-वत् । अत्र वायव्यपशौ प्राजापत्यपशुकरणं प्रशंसति— “अत्रो स काम उपाप्त इति दृष्ट्वा स्महेति । यं कामं प्राजापत्ये पशौ आहुर्वेदेवादिनः, ‘सः’ तादृशः ‘कामः’ ‘अत्रो’ अत्रैव प्राजा-पत्ये पुरोडाशे ‘उपाप्तः’ ‘इति’ ‘माहित्यः’ नाम ऋषिः उवाच ॥ १० ॥

“यद्देव वायव्यः पशुर्भवतीति । ‘वायुः’ हि ‘प्रजापतेः’ ‘अर्द्धम्’ अर्द्धभागः ; सूत्रात्मरूपत्वात् । ‘प्रजापतिः’ स्वय मेव ‘अर्द्धम्’ अर्द्धभागः ; तच्च यदि पशुपुरोडाशौ ‘उभौ’ अपि ‘वाय-व्यौ’ वायुदेवत्वौ स्याताम्, ‘उभौ वा प्राजापत्यौ’ ; तर्हि ‘अस्य’ प्रजापतेः ‘अर्द्धम्’ एव तत् ‘कृतम्’ संस्कृतं ‘स्यात्’, न तु कर्त्तुः प्रजापतिः ; उभयात्मकत्वात् तस्येति । एकदेवत्वपशुपुरोडाश-करणे अर्द्धं तत् कृतं भवेदिति भावः, उभयोर्मिन्नभिन्नदेवत्वयोः करणे सर्वं प्रजापतिं संस्कृतवान् भवति * । निगदसिद्ध मन्वत् । एतस्य प्राजापत्यपुरोडाशस्य कल्पदयुक्ते याज्यानुवाक्ये विद्यन्ते—

“कहत्याविति * । ‘क’-शब्दस्य प्राजापतिवाचकत्वं माह— “को
हीति ॥ ११, १२ ॥

“तद्यदपां पुरस्ताज्जुहोति”—इत्यादेरयं मर्थः,— पूर्वं वायव्य-
पशोर्वपायागेन, मध्यतः प्राजापत्यपुरोडाशाचरणेन, अग्न्ये
पश्चिज्जयागेन, उभयतः प्राणान्, मध्ये आत्मानं च निहितवान्
भवतीति ।

वपाहविषोर्नियुत्वत्पदयुक्तां याज्यानुवाक्यां विधत्ते— “शुक्ल-
वत्य इति † ॥ १३ ॥

अथ शाखान्तरानुसारेण वपाया एव ‘शुक्ल’-पदयुक्ते याज्यानु-
वाक्ये, पशुहविषस्तु ‘नियुत्वत्’-पदयुक्ते याज्यानुवाक्ये इति दर्श-
यति— “तदु वा आहुरिति । पूर्वं प्राजापत्यपुरोडाशस्य कत्पद-
युक्ते याज्यानुवाक्ये उक्ते इति चयाणां वपापुरोडाशहविषां भिन्ना
याज्यानुवाक्या इत्यर्थः । तदुक्तं कात्यायनेन— “प्राजापत्यः
पशुपुरोडाशो द्वादशकपाल उभयोः, कहत्यो याज्यानुवाक्याः
प्राजापत्यस्य, शुक्लवत्यो वायव्यस्य, वपाया वा”—इति ‡ ॥ १४ ॥

पूर्वं पुरुषादयः पञ्च पशव उक्ताः, अत्र त्वेक एव वायव्यः,
तत् कथं मेकेन पशुना सर्वयागसाध्यं फलं लभेत? अतः
पञ्चपशुपञ्चस्त्रीकार एव युक्त इति शङ्कां व्युदस्यन् एकस्यापि
वायव्यस्य पञ्चपशुरूपतां दर्शयति— “यद्वैवैतं पशुं मालभते,
एतस्मिन् ह पशौ सर्वेषां पशूनां रूपं मिति । प्रागुक्तः

* का० श्रौ० सू० १६. १. ४० ।

† का० श्रौ० सू० १६. १. ४१ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. १. ३६, ४०, ४१ ।

पञ्चपञ्चादिपक्षाणां मन्यतमः पक्ष इच्छया कर्तव्य इत्याह—
“अतो यतमदस्य कर्मोपकल्पेतेति ।

तान्येव रूपाणि योजयति— “यत्तूपरो लक्ष्मदीति । ‘कैसराः’
स्नान्धरोमाणि ॥ १५ ॥

पञ्चालभ्रकालं विधत्ते— “तं पौर्णमास्यां मालभेतेति । तच्छब्दः
पूर्वपरामर्शार्थः । वायव्यं पौर्णमास्यां मालभेत एतदुपलक्षणम् ,
सर्वानपि पक्षं पशून् प्राजापत्यं वायव्यं वा पौर्णमास्यां मालभेते-
त्यर्थः । अत एव कात्यायनेन सर्वशेषतया पञ्चपशुपक्षादौ
सूत्रितम्— “उत्तरस्यां फाल्गुन्यां पौर्णमासिनेष्ट्वा पक्षं पशूनाल-
भते”-इति * ।

अत्र केषाञ्चित् पक्षं सोपपत्तिकं मनुवदति— “अमावस्यायां
मालभेतेत्यु हैकं आचुरिति † । चन्द्रस्य प्रजापतितादृश्यं प्रागुक्तम् ;
चन्द्रमा मनसो जातः , मनसं प्रजापतिः , तदेतयोः कार्यकार-
णयोरभेदोपचारेणेति । सः ‘चन्द्रः’ ‘एतां रात्रिम्’ । अमा-
वास्यारात्रौ ‘इह’ च लोके शोषध्यात्मना ‘वसति’, तस्मात्
‘यथा’ येन प्रकारेण ‘उपतिष्ठन्तं’ चन्द्रम् ‘मालभेत’, ‘एवं’
‘तत्’ पञ्चालम्भनम् । अमावास्यायां पञ्चालम्भश्चन्द्रालम्भसमान
इति प्रशस्त इत्यर्थः ॥ १६ ॥

पौर्णमास्यां मेवालम्भेतेति सिद्धान्तयितुं पुनरनुवदति—
“तद्दे पौर्णमास्यां मेवेति । “असौ वे चन्द्रः पशुरित्यादेरयं मर्थः—
वस्त्रादयो ‘देवाः’ पशुरूपं चन्द्रं पौर्णमास्यां मालभ्य , प्रति-

* ‘अदक्षिणान्’-इति तत्र तच्छेषः । का० श्रौ० सू० १६. १. ५ ।

† का० श्रौ० सू० १६. १. ७ । ‘सा च माघामावास्या सन्निधानाद्
गृह्यते’-इति तत्र कर्कः ।

पदादितिधिषु एकैकां कलां प्राप्नन्तीति प्रसिद्धम् ; अत एवा-
मावास्याया मेककलावशेषत्वात् पुनस्तं वर्धयन्ति । अत्र तैत्ति-
रीयकम्—“व्रन्ति वा एवं पूर्णमास आ अमावास्यायां प्याय-
यन्ति”—इति * । ‘तस्मात्’ मयापीदानी मनुष्ठाया ‘यत्र’
यस्मिन् काले ‘देवाः’ पशु मालम्बवन्तः, तस्मिन्नेव काले पशु-
मालम्बव्य इति “प्रथमा व्युधासेति ॥ १७ ॥

“तद्वै फाल्गुन्या मेवेति । ‘एषा’ ‘संवत्सरस्य’ सर्वासां रात्रीणां
‘प्रथमा’ आदिभूता ‘रात्रिः’, या उत्तरफाल्गुनीनक्षत्रयुक्ता ‘पौर्ण-
मासी’ ; ‘या पूर्वा’ ‘एषा’ संवत्सरस्य ‘उत्तमा’ अन्या रात्रिः ।
तैत्तिरीया आमनन्ति—“एषा वै जघन्या रात्रिः संवत्सरस्य,
यत् पूर्वं फाल्गुनी०—० एषा वै प्रथमा रात्रिः संवत्सरस्य,
यदुत्तरे फल्गुनी”—इति † । अतोऽस्या सुत्तरस्यां फल्गुन्यां
पौर्णमास्यां पश्चालम्बेन संवत्सरादौ उपक्रान्तवान् भवती-
त्यर्थः ॥ १८ ॥

पश्चालम्बः पूर्णमासे कर्त्तव्य इत्युक्तम्, तत्र नित्यपौर्ण-
मासेष्टिकरणानन्तरं कर्त्तव्य इत्याह—“स वा इद्वेव पौर्णमासे-
नाथ पशु मालमेतेति ।

पौर्णमासयागानन्तर्यं पशुयागस्य सदृष्टान्तं प्रतिपादयति—
“पौर्णमासेन वा इन्द्रो वृद्धं पाप्मान मिति । अत्र कात्यायनः—
“वेङ्कानरः पशुपुरोडाश उपांशु, पशुदेवता च”—इति ‡ ।
‘उपांशु’ करणवदशब्दमनःप्रयोग मित्युक्तलक्षणम् ॥ १९ ॥

* तै० सं० २. ५. २. (५) ७ ।

† तै० ब्रा० १. १. ३. ८ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. १. २५, २६ ।

तदिदं विधत्ते— “तद्वा उपांशु भवतीति । तच्छब्दो न पञ्चनुष्ठानं परामृश्यते । उपांशुत्वं प्रतिपादयति— “एतद्वैतैः प्रजापतिः पशुभिरिति । पूर्वं ‘प्रजापतिः’ चयनाख्यं ‘कर्म’ ‘पशुभिः’ ‘इयेष’ इच्छति स्म । करिष्यमाणं कर्म ‘अत्र’ अस्मिन् पञ्चनुष्ठानकाले ‘अनदा’ अपत्यक्षम् ‘इव’ ‘भास’ । साकल्येनानुष्ठितत्वाद् बीजरूपत्वाच्चाप्रत्यक्षत्वम् । तदेवाह — “अनिरुक्त मिति । इदं कर्म इयदितिकर्तव्यतायुक्त मिति निर्वक्तुं मयोग्यम् ॥ २० ॥

उपांशुत्वं प्रशंसितुं मनुवदति— “यद्वैवोपांशु प्राजापत्यं वा एतदिति । ‘एतत्’ पशुकर्म ‘प्राजापत्यं’ प्रजापतिसम्बन्धि । एतावताप्यस्य कर्मणोऽनिरुक्तत्वं कथं मित्वाह— “अनिरुक्तो वा इति । प्रजापतेरपि सर्ववस्तुरूपत्वात् अयं मेतावानिति कर्मणस्तद्व्यप्यम् ॥ २१ ॥

प्रकारान्तरणोपांशुत्वं प्रशंसति — “यद्वैवोपांशु रेतो वेति । ‘अत्र’ पशौ यज्ञे ‘रेतः’ रेतोभूतः बीजरूपत्वात् । यज्ञे पशुव्यतिरिक्तान्यन्यान्यङ्गानि सन्ति , तत् कथं पशौ यज्ञो बीजभूतस्तिष्ठतीति तत् समर्थयते— “वपा पश्विति । ‘वपा’, पशुपुरोडाश-हवीरूपः ‘पशुः’, ‘एतावान्’ एव यज्ञ इति ‘पशुः’ यज्ञबीजात्मना तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

अग्निधारणार्थं मुखसम्भरणं विधत्ते— “अष्टकाया मुखां सम्भरतीति । अष्टकानामाष्टमी , तस्या मुखां विदध्यात् । पूर्वं फाल्गुनपौर्णमास्यां पञ्चालम् उक्तः , तस्यां बहुलाष्टम्या मुखार्थं मृत्तिकाट्टवल्लीकवपादिद्रव्यसम्भरणं मित्यर्थः । कात्यायनोऽपि— “उखासम्भरणं मष्टम्याम्”—इति * । उखा चोपलक्षणम् ,

* का० श्री० मू० १६. २. १ (‘फाल्गुनकृष्णाष्टम्याम्’) ।

अषाढाद्यपि अनया क्रियया संश्रियत एव । अष्टम्या मुखासम्भरणं प्रशंसति— “प्राजापत्य मितदिति । अष्टमीदिवसस्य अधिदेवता प्राजापतिरिति तदाह— “प्राजापत्य मिति । ‘उखा’ इति ‘यत्’ अस्ति, ‘तत्’ ‘प्राजापत्यं कर्म’ ; प्राजापत्यात्मकोऽग्निः, तद्धारणार्थकत्वात् । प्राजापत्योऽग्निः, तत्तत्त्वन्वि ‘अहन्’ अङ्गीत्यर्थः । “सुपां सुलुक्” * ॥ २३ ॥

पुनः प्रशंसितु मनुवदति— “यद्देवाष्टकाया मिति । ‘एतत्’ अहः अष्टम्याख्यम्, ‘संवत्सरस्य’ ‘पर्व’ सन्धिस्थानीयम् ; यथाङ्गुलेः पर्व सन्धिस्थानीय मेवम् । तत् पक्षस्य अन्तात् अष्टमी मध्येति पर्वरूपा भवति, तद्द्वारा संवत्सरस्यापीति ; ‘अने’ अध्येषा ‘उखा’ ‘पर्व’ ; सन्धिस्थानत्वात्, अत्र अग्निः सन्धीयते ॥ २४ ॥

अथाष्टम्या मुखासम्पादन मष्टकानामसाम्याद्युक्त मिति तत् पुनः प्रशंसति— “यद्देवाष्टकाया मष्टका वा उखेति । अष्टकानामाष्टसङ्ख्या भवतीति तदष्टसङ्ख्यावत्त्वं मुखायां दर्शयति— “निधिर्द्वा उक्षी इति । ‘निधिः’ नाम उखायाः प्रथमं मृत्पिण्डं प्रथमेन अग्निधारणार्थोऽधस्तात्प्रदेशः । ‘द्वा उक्षी’, ‘उक्षिः’ नाम प्रथितमृत्पिण्डस्योपरि प्रक्षिप्तः अन्यो मृत्पिण्डः, तौ द्वौ । ‘रास्त्रा’ नाम उखाकण्ठलग्ना ‘तिरस्त्री’ तिरःस्थाना वृत्ताकारा † । एवं निध्यादिवचतुष्टयम् । ‘उक्षीः’ प्रतिदिश मेकैकं

* पा० सू० ७. १. ३६ ।

† “विष्टतीये उत्तरे वर्त्ति सर्वतः करोति”—इति । ‘उखाया उत्तरभागस्योत्तरे उपरि वर्त्तमाने तृतीये भागे सर्वासु दिक्षु नक्षत्र्यो वर्त्ति वर्त्त्यकारां रास्त्रां करोति’ इति तत्र (का० श्रौ० सू० १६. २. ३०) कर्काचार्याः ।

वर्त्तिपर्यन्ताः ‘चतस्रः’ आश्रयभूताः , ताश्चतस्रः । एवम्
‘अष्टौ’ उखायां सम्पन्नाः ‡ । अतोऽष्टम्या मष्टकाकरणं युक्तं
मित्यर्थः ।

उत्तरत्र पञ्चमाध्याये †— “मृत्पिण्ड मुपादत्ते”—इति
प्रक्रम्य , “तम् प्रथयति वसवस्त्वेति , “अयं ह्येष लोके निधिः”—
इति प्रथमस्य पृथिवीरूपतोक्ता ‡ । “अथ पूर्वं मुहि मादधाति
०—० अथोत्तर मुहि मादधाति”—इति § , “अथ तिरस्वीष्टराज्ञां
पर्यस्यति ०—० अथ चतस्र जङ्घीः करोति”—इति ॥ । अत्र
काव्ययनः— “जङ्घास्तूष्णीं प्रतिदिशं चतस्रोऽपरा वर्त्ति
प्राप्ताः”—इति ¶ ॥ २५ ॥

अयनसहितस्य सोमयागस्य दीक्षाकालं विधत्ते— “अमा-
वास्यायां दीक्षत इति । फाल्गुनामावास्यायां दीक्षां कुर्यात् ।
सूत्रितञ्च— “दीक्षामावास्याया मामावास्येनेद्वेति ‡‡ । अमा-
वास्यासम्बन्धीष्टिकरणादनन्तरं मेव दीक्षा कर्त्तव्या ; पौर्ण-
मास्योपक्रमाद् दर्शयागेन तत्परिसमाप्तेरवकाशत्वादित्यभिप्रायः ।
“अमावास्यायै वा अधीति । अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी । ‘यज्ञः’
चन्द्रमाः , ‘तायते’ विस्तार्यते ; पौर्णमास्यां देवैरालम्ब्य

* निधिः , उङ्घी द्वौ , राज्ञा , वर्त्तयञ्चतस्र इत्यष्टौ ।

† ‘चतुर्थाध्याये’—इति च-पाठः ।

‡ इहेव काण्डे उपरिष्ठात् ५ अ० २ ब्रा० १ , ३ क० ।

§ इहेवोत्तरत्र ५ अ० २ ब्रा० ४ , ५ क० ।

॥ इहेवोत्तरत्र ५ अ० २ ब्रा० ११—१४ क० ।

¶ का० श्रौ० सू० १६. ३. ३१ ।

** का० श्रौ० सू० १६. ४. २७ ।

चन्द्रस्य अमावास्याया माष्यायनस्योक्तेः । ‘यतः’ यस्मात् दिना-
यक्तां (?) विस्तारितम्, तस्मात् अहं मपि ‘यज्ञम्’ उत्पादयेय
मिति । यद्वा, यज्ञपदेन दर्शेष्टिः ; दर्शपूर्णमासी हि सर्वस्या इष्टेः
प्रकृतिभूताविति । तस्मादस्या उपरि ‘यज्ञस्तायते’ । “तनी-
तेर्यकि”-इति * नलोपे “अकृत्सार्वधातुकयोः”-इति † दीर्घे
कृते ‘तायते’-इति रूपम् ॥ २६ ॥

प्रकारान्तरेण दीक्षाकरणं प्रशंसति— “यद्देवामावास्यायां
रेतो वा एतदिति । ‘दीक्षते’ यजमान इति ‘यत्’, ‘एतत्’
उखारूपायां ‘योनी’ ‘रेतोभूत मात्मानं’ सिक्तवान् । दीक्षा-
करणं मग्न्युत्पादनात् प्रागवस्थेति रेतस्त्रेकात्मकत्वं मित्यर्थः ।
‘यत्’ यदा ‘दीक्षितः’ प्राप्तदीक्षो ‘भवति’, तदा तस्मै रेतो-
रूपत्वेनोत्पद्यमानायामये ‘पुरस्तात्’ पूर्वं ‘लोकं’ स्थानं करोति,
स्थाने निष्पन्ने पश्चात् अग्निर्जायते । अयं मर्थः,— दीक्षाप्रारम्भो-
ऽग्नेरुत्पत्तिप्रागवस्था, तत्समाप्तिरेव जनिष्यमाणस्याग्नेः स्थान-
करणं मिति स्थानसम्पादनानन्तरं मुत्पत्तिं लोकप्रसिद्धया दृढ-
यति— “तस्मादाहुः कृतं लोकं मिति ॥ २७ ॥

सामिके क्रतौ “संवत्सरभृत मेव चिन्वीत”-इत्याम्नातात् ‡

* पा० सू० ६. ४. ४४ ।

† पा० सू० ७. ४. २५ ।

‡ उपरिष्ठात् दृष्टयम् (१० का० २ अ० ६ ब्रा० ६ क०) । “तयो-
र्विभागं माह, सामिके क्रतौ संवत्सरं दीक्षा आम्नाताः— ‘संवत्सरं
चिन्वीतेति (शत० ब्रा० १०. २. ६. ६.), पवित्रे चतस्रो दीक्षा
आम्नाताः ‘पवित्रश्चतुर्दोक्षः’-इति (का० श्रौ० सू० १५. १. ४.)”
—इति च का० श्रौ० १६. ६. ६. सूत्रे कर्कः ।

न्यूनातिरेकाभावेन संवत्सरपर्यन्तं दीक्षा कर्तव्येति सिद्धान्त-
यितुं न्यूनातिरेकपक्षयोर्दोषं मुपन्यस्यति— “स यत् कनीयः
संवत्सरादिति । अग्निस्तावत् संवत्सरात्मकः , तादृशस्याग्नेरव-
यवा यजुषस्त्य इष्टकाः षष्टासरत्रिंशत्सङ्ख्याका इति दशमे
काण्डे वक्ष्यते * । तत्र दीक्षाणां संवत्सरादवाक्ते कतिपयानां
मिष्टकानां माधारभूतकालराहित्यादधिका भवन्तीति प्रदेश-
रहिता इष्टका एवोपहिता हितवान् भवतीति । एवं तर्हि
एतद्दोषपरिहाराय दीक्षाणां वर्षाधिक्ये इष्टका न्यूना इति लोका
अतिरिक्ता भवन्तीति सोऽपि नेष्टव्यः ॥

इष्टकाकालं मनुवदति — “अथ यदमावास्यायां दीक्षित्वा मावा-
स्यायां क्रौञ्चातीति । प्रथमायां फाल्गुनामावास्यायां ‘दीक्षित्वा’,
ततः कतिदिवसं दीक्षितधर्मानाचरन् पुनः फाल्गुनामावास्यायां
राजानं सोमं ‘क्रौञ्चाति’, अतो न्यूनाधिकभावौ न स्तः ।
इष्टकातिरेको लोकातिरेको वा नाम्नीत्यस्मिन् पक्षे गुणान्तरं
दर्शयति— “अथास्यापूर्यमाणपक्ष इति । दीक्षानन्तरं राजक्रये
उपसद्यागः , तत्र हि अनूपसदं मग्निं चिनोतीति उपसरस्वनि-
चयनं स्यात् , तच्चयनं शुक्लपक्षे सम्पद्यत इति गुणः ॥ २८ ॥

एवं दीक्षाणां संवत्सरकालीनत्वेनेष्टेः कालसाध्ये सिद्धान्ते-
ऽपि वेदवादिनां कालविषया मधिका माशङ्क्यं दर्शयति—
“तदाहुर्व्यावत्य एतस्येति । यद्यपि प्रथमफाल्गुनामावास्यायां
दीक्षित्वा , आंगामिफाल्गुनामावास्यायां सोमक्रयावधिरूपवत्सर-

* “षष्टिश्च त्रीणि च शतानि परिश्रितः , षष्टिश्च त्रीणि च
शतानि यजुषस्त्यः”—इति १० का० ५ अ० ४ ब्रा० ५ क० ।

स्त्रीकारे अग्न्यवयवभूतेष्टकानां कालरूपाधारराहित्य माधिक्यं वा नास्ति , तथापि क्रयादनन्तराण्यहानि उपसदर्थानि विद्यन्ते ; तत्र कथं मिष्टकाभिर्यजमानस्य लोका उपहिता भवन्तीति प्रश्नः ।

“यद्वा अमावास्यायां दीक्षित्वेत्यादिपरिहारवाक्यस्यायं मर्थः— दीक्षादिक्रयकालपर्यन्तो यावान् कालरूपो लोकः , तावत्स इष्टका अभूवन्निति तावदविवादम् । यदि तस्माद्दूर्धानि यान्यहानि , सोऽवकाशोऽध्वर्योरग्निचयनस्य । यदि तान्यहानि चयनकालो न भवेत् , तर्हि ‘को हि’ कुत्रावकाशे ‘चिनुयात्’ ? अवकाशस्याभावात् । अन्येष्वहस्सु इष्टकोपधानं नास्तीति न भन्तस्य मिति । “यावन्ति वै संवत्सरस्याहोरात्राणि”—इत्यादिना क्रयोत्तरकालेऽपीष्टकोपधानं मस्तीत्याह । संवत्सरधारणात् तद्रूपोऽग्निरित्युक्तम् , तत्र इष्टका अग्न्यवयवा इति च , अतः संवत्सरस्य यावन्ति दिनानि , तावत्स इष्टका उपहिता इत्युक्ते संवत्सरे त्रयोदशमासस्यापि सम्भवात् तत्सङ्ख्याया इष्टकोपधानम् । अतस्त्रयोदशमासरूपाणि क्रयोत्तराण्यहानि तत्सङ्ख्याकाभिरिष्टकाभिर्यजमानलोका उपहिता भवन्तीत्यनेन यावन्तो लोकास्तावत्स इष्टका उपहिता इत्यर्थः ॥ २८ ॥

पञ्चालश्रोत्रासम्भरणदीक्षाकाला ये उक्तास्तेषां प्राथम्यं सुपजीव्यं प्रशंसति— “एतद् यैव प्रथमा पौर्णमासीति ।

अथ पशुकर्मणः संवत्सररूपान्नेषु सङ्ख्यासम्पत्तिं दर्शयितुं प्रतिजानीते— “अथातः सम्पदेवेति । ‘सम्पत्’ सम्पत्तिः , सङ्ख्यासाम्यम् , तत् पशुकर्मान्योर्दर्शयिष्यत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

“तदाहुः कथं मस्यैतत् कर्मेति । अग्निः संवत्सरात्मकः , तम् ‘कथं मेतत् कर्माप्नोति’ । अत्रानुपपत्तिं स्वयं मेव दर्शयति—

“कथं संवत्सरेणेति । संवत्सररूपेण ‘अग्निना’ सह ‘कथं सम्पद्यते’ सङ्ख्यातः कथं सम्पन्नं भवेदिति प्रश्नार्थः ॥

पञ्चपशुप्राजापत्यवायव्यरूपपञ्चत्रयेऽपि सम्पत्तिं दिदर्शयिषुः पञ्चपशुपञ्चे प्रथमं दर्शयति— “एतेषां वै पञ्चानां पशूनामिति । तस्मिन् यज्ञे ‘सामिधेन्यः चतुर्विंशतिः’ । उक्ताः प्रकृतिगताः पञ्चदश, “समास्त्वान्ने ऋतवः”—इत्याद्या मध्ये विहिता नवेति चतुर्विंशतिः । ‘द्वादश आप्रियः’ । “जहुर्वा अस्म्य समिधो भवन्ति”—इत्याद्याः आप्रीसक्नुक्ताः प्रयाजयाज्या द्वादशोक्ताः * । ‘एकादश अनुयाजाः’ । ‘एकादश उपयजः’ उपयजो नाम पशुगुदहोमाः । तदाहापस्तम्बः— “एकादशधा तिर्यक् हित्वा मन्त्रिन्द्रपर्यावर्त्तयन्ननूयाजानां वषट्कृते वषट्कृत एकैकं गुदकाण्डं प्रतिप्रस्थाता हस्तेन जुहोति”—इति † । एताः सर्वा मिलित्वा ‘अष्टापञ्चाशत्’ सङ्ख्या सम्पन्ना ॥ ११ ॥

अस्तु, प्रस्तुते किं मायात मित्याह— “ततो याष्टाचत्वारिंशदिति । उक्ताया मष्टापञ्चाशत्सङ्ख्यायां मध्ये दश सङ्ख्यां हित्वा अत्रशिष्टा अष्टाचत्वारिंशत्सङ्ख्या ; तावत्सङ्ख्याश्चरजगतीशब्दरूपा, जगत्त्रयपि हि द्वादशाक्षरपादेति पादचतुष्टये उक्तसङ्ख्या भवति । अस्यां भूमौ सर्वं जगत् प्रतिष्ठित मिति भूमिरपि जगतीशब्दवाच्या, सैव हि सर्वाग्निचयनाधिकरण मिति आधाराधेयोरभेदोपचारेण भूमिरेव अग्निशब्दवाच्या । अग्निर्यावत्परिमाण-

* पुरस्तात् (७४—८० पृ०) द्रष्टव्याः ।

† आप० श्रौ० सू० ७. २७. ११ । “समुद्रं गच्छ स्वाष्टेभ्येतेर्मन्त्रैः”—इति तत्सम्प्रत्ययः ।

वचनः, अस्मान्मेर्मात्रावयवो यावती यत्परिमाणः, तत्कर्म-
सङ्ख्याकं तावदग्निं तदवयवसङ्ख्याकं भवति ॥ ३२ ॥

प्रोक्ताया एव सङ्ख्यायाः प्राजापत्यात्मना सम्पत्तिं प्रशं-
सति— “यद्देवाष्टाचत्वारिंशदिति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ३३ ॥

अवशिष्टां दशसङ्ख्यां प्रशंसति— “अथ यानि दश सा दशा-
चरेति । ‘विराट् अग्निः’ अन्नात्मकत्वात् । अग्निर्विराट्
अन्नम् इति श्रुतेः विराजोऽन्नत्वम् * । अग्नेर्दिगात्मकत्वं प्रागादि-
दिक्षु विभज्योपधीयमानत्वात् । प्राणापानादयः पञ्च, नाग-
कूर्मककतदेवदत्तधनञ्जयाख्याः पञ्चेति ‘दश प्राणाः’ । यद्वा,
प्राणा दश इन्द्रियाणि । अग्नेः प्राणात्मकत्वम्, हिरण्यगर्भात्मक-
त्वात् । “यावानग्निरित्यादि पूर्ववत् ॥ ३४ ॥

एवं पञ्चपशुपक्षेऽष्टापञ्चाशतं सङ्ख्या मग्न्यात्मना सुत्वा संव-
त्सराग्निना सम्पत्तिं वक्तुं सङ्ख्यानंतरं दर्शयति— “वपापशुपुरो-
डाश इति । ‘वपा’ वैश्वानरः, ‘पशु पुरोडाशः’ इति द्वौ ।
एताभ्यां सह षष्टिसङ्ख्या जाता । ‘मासस्य’ संवत्सरावयवभूतस्य
षष्टिसङ्ख्यानि अहोरात्राणि विद्यन्ते, तत् षष्टिसङ्ख्याकं मासं
तावत्सङ्ख्याकं महोरात्रं माप्नोति । ‘आप्तः’ सम्पन्नः ‘मासः’
स्त्रावयविनम् ‘ऋतुम्’ ‘आप्नोति’; ऋतुर्हि मासद्वयात्मकः ।
‘ऋतुः’ अपि ‘संवत्सरम्’ आप्नोति; ऋतुषट्कात्मको हि संव-
त्सररूपोऽग्निरिति प्रागुक्तम् । अतः सामिधेन्यादि-वपापशुपुरो-

* “अग्निं मन्यन्ति ०—० अन्नं विराट्”—इत्यादि (तै० ब्रा० १. ६.
३. ३.), अन्नं विराट्, विराजेवान्नाद्य मवदन्त्ये—इत्यादि च (तै०
ब्रा० १. ८. १. २.) दृश्यम् ।

भाषान्तगता षष्टिसङ्ख्या संवत्सररूपात्मना सम्पन्नेति सर्वान्
संवत्सरमध्यवर्तिनः कामानाप्नोति । न चास्मिन् कर्मणि अत्रानि
वङ्गनि सङ्ख्येयानि विद्यन्ते , तत् कथं षष्टिसङ्ख्येत्युक्तं मतं भाव—
“अथेत्यादि । अथेति प्रश्ने । ‘अतः’ उक्तसङ्ख्यातः ‘अन्वत्’
‘यत्’ अस्ति , ‘तत्’ ‘संवत्सरे’ विद्यमानम् ‘अन्तम्’ एव
‘तत्’ ॥ ३५ ॥

एवं पञ्चपशुपक्षे सम्पत्तिं दर्शयित्वा प्राजापत्यपशुपक्षे
दर्शयति— “अथेतस्य प्राजापत्यस्येति । अग्नेः ‘एकविंशतिः
सामिधेन्यः’ इविः , पशुद्वयद्वयद्वयमिदं मित्यर्थः । एव मष्टा-
पञ्चाशत् सम्पन्ना । तत्र पूर्वेक्षं फलमितिदिशति— “स यो-
ऽष्टापञ्चाशतिं काम इति । अत्रापि संवत्सरान्निना सम्पत्तिं
वक्तुं सङ्ख्येयान्तरं समुच्चिनोति— “दावाधाराविति । सुवा-
धारः सुव्याधारश्चेत्यर्थः । एवं षष्टिसङ्ख्यायां सम्पन्नायां
पूर्वेक्षं षष्टिफलमितिदिशति— “स यः षष्ठ्यां कामोऽत्रैव
तमिति ॥ ३६ ॥

वायव्यपशुपक्षे सम्पन्ने सम्पत्तिं दर्शयति— “अथेतस्य
नियुत्वतीयस्येति । “द्वौ स्त्रिष्टकताविति । पशुपुरोडाशः स्त्रिष्ट-
कत् , पञ्चद्व्यस्त्रिष्टकश्चेति द्वयमिदं मित्यर्थः । “वनस्पतिश्च वसा-
होमश्चेति । पृषदाज्यद्रव्यको वनस्पतियागः स्त्रिष्टकतः प्रागनुष्ठेयः ,
इविषो याज्याया अर्धर्धे प्रतिप्रस्थात्रा कर्त्तव्यो वसाहोमः ।
अत्रापि फलद्वयवाक्यं पूर्ववद् योज्यम् ॥ ३७ ॥

पशुपशुष्ठानस्य अयनकर्मादित्वात् तदवसानः कर्त्तव्यः ;
देवताविसर्गरूपसमिष्टयशुहोमः समाप्तिरूपावभृथश्च न कर्त्तव्या-
विति केषाञ्चित् पक्षं सोपपत्तिकमुपपन्नमिति— “तदाहु-

नेतस्य पशोरिति । पशुपशुपक्षेऽपि “अजेन चरति”—इत्युक्तेः *
 अजस्य वा प्राजापत्यस्य वा वायस्यस्य वा पशोरित्यर्थः । ‘अग्नेः’
 अग्निचयनकर्मणः ‘एषः’ उक्तः ‘पशुः’ पशुयागः ‘आरम्भः’
 कर्मोपक्रमः ; आदावशुडीयमानत्वात् । ‘समिष्टयजूंषि’ इति
 यत् , तत् ‘देवतानां’ व्यवसर्गः’ विसर्जनम् । ‘अवभृथः’ इति
 यत् , तत् ‘संस्था’ कर्मसमाप्तिः । अतः कर्मोपक्रमे एव देवता-
 विसर्जनं कर्मसमापनं च कर्तुं न युक्तमित्यर्थः ।

तन्मतं निरस्यति — “स वै स मेव स्थापयेदिति । पूर्वं ‘प्रजा-
 पतिरेतेन पशुना इष्ट्वा’ ‘अपश्यद्’ विचारितवान्,— ‘यथा’ येन
 प्रकारेण ‘एतस्य’ ‘अग्नेः’ ‘अन्तः’ ‘न’ ‘पर्यैत्’ पर्यगच्छेत्, चिकीर्ष-
 माणः स स्वयं मेव तदपश्यत् इत्यन्वयः । यद्येकेनैव पशु-
 नेष्ट्वाग्नेरन्तं परिगच्छेत्, तर्हि समिष्टयजुरादिकं न कर्तव्यं
 स्यात् ; न तथा ; एकेन पशुना यागेऽपि इन्द्रेशं पशुशरी-
 राणां मष्णु प्रासनात् तत्परिमाणमृण्मणौष्टकोपधानादिकं
 विना अग्न्यन्तगमनाभावसिद्धेः पशुकर्म संस्थापयितव्यमित्य-
 भिप्रायः ।

संस्थापनाकरणे अनिष्टं दर्शयितुं मनुवदति— “यद्देव
 संस्थापयति प्राण एष पशुरिति । पशोः प्राणत्वं पुरस्तादुक्तम् ।
 ‘तस्य’ पशोः सम्बन्धि ‘यत्’ कर्म ‘अन्तरियात्’ व्यवहितं कुर्यात्,
 ‘प्राणस्य’ सम्बन्धिन मेकदेश मेव व्यवहितं कृतवान् भवति ।
 ‘ततः’ च प्राणादन्तरितः स अन्तर मेव ‘स्मिदेत’ मृतो
 भवति ; ‘तस्मात्’ पशुकर्म ‘संस्थापयेद्देव’ इत्यर्थः ॥

* पुरस्ताद् द्रष्टव्यम् (१ ब्रा० ७ क० ५४, ६८ पृ० । का० अ०
 सू० १६० १. १५—२९०) ।

अथ पशुयागानन्तरं चयनकर्मणि यजमानकर्तव्यानां निय-
मानां सीमांसा वक्षत इति प्रतिजानीते — “अथातो व्रताना
मेवेति ॥ ३८ ॥

कर्तव्याकर्तव्यविचारं पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां निरूपयति—“तदाहु-
र्नेतेनेति । ‘पशुः’ नाम ‘पूर्वा’ प्रथमभाविनी ‘दीक्षा’, दीक्षा-
कर्मोपक्रमार्थं मिति मत्वा पूर्वपक्षोद्भवः । ‘अतः’ पशुकर्मणो
दीक्षात्वात् यजमानस्योपरि शयनादिकम् ‘अनवकृतम्’ अयुक्त
मित्यर्थः । दृश्यति— “नेत्स्वेवेषा दीक्षेति । अत्र दीक्षा-
शब्दस्य मुख्यार्थस्वीकारः । मुख्यदीक्षायां “मेखलया दीक्ष-
यति”—“कृष्णाजिनेन दीक्षयति”—इति * , मेखलाजिनयोरत्रा-
भावात् इयं दीक्षा न भवतीत्यर्थः । किं तत् पञ्चनुष्ठान मिति ,
तत्राह— “इष्टकां वा एतां कुरुत इति । पशुयागो नामेष्टका-
करणमेव । ‘तस्मात्’ सांसोपर्यासने ‘कामं’ कुर्यात् । “एतदु
सर्वं मन्त्र मिति । पुरुषादिपशूनां सर्वान्नत्वात् । ‘तद्’
‘यदा’ ‘आप्तम्’ ‘आरब्धं’ प्रक्रान्तं भवति , तस्मात् ‘आ
मधुनः’ मर्यादाया माह् , मधुपर्यम् ‘यानि’ ‘अशनानि’
अन्नानि , ‘तेषां’ मध्ये ‘अस्य’ यदुः ‘कामाशनम्’ इच्छया
भोजनम् । किं सर्वदा ? नेत्याह — “यदि न लभेतेति † । ‘यदि’
इह अक्षं ‘न’ ‘लभेत’ लब्धं भवेत् , तर्हीत्यर्थः । एकं नियम
माह— “मिशुनं तु नोपेयादिति ‡ । मिशुनवर्जनं सर्वथा कार्यं

* तै० सं० ६. १. ३. १४ , ४ प्रभृतिकं दृश्यम् ।

† “यदि लभेत”—इत्येव सर्वमूलग्रन्थकण्ठः ।

‡ अहनि मांसमेधुने वर्जयेत्—इति का० श्रौ० सू० २. १. ८ ।

‘अहनि , अस्मिन् प्रहने त्रयोऽहनि’—इति तत्र तट्टीकाकारः ।

मित्येतत् प्राप्तम्, तस्यावधिं दर्शयति— “पुरा मैत्रावरुणौ
पयस्याया इति । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । अमिक्षायागपर्यन्तम् ।
अथ कात्यायनः— “मैथुनं वर्जयेदा पयस्यायाः, मांसो-
पर्यासने चेच्छन्”—इति * ।

तस्य नियमस्य विधायकं ब्राह्मण मतिदिशति— “तस्यो-
परि बभ्रुरिति । ‘उपरि’ उत्तरत्र नवमकाण्डे “अथ मैत्रा-
वरुण्या पयस्यया यजते”—इति † मैत्रावरुणीं पयस्यां विधाय
अस्मात्— “स यदेतयानिष्ट्वा मनुष्यां चरेत् प्रत्यवरोहः स यथा
दैवः सन् मानुषः स्यात् तादृक् तत्”—इति ‡ ॥ ३८ ॥

अस्मिन् यज्ञे ब्रह्मसम्प्रदायकं दक्षिणादानं पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां
निषेधयति— “तदाहुर्दद्यादेतस्मिन् यज्ञे दक्षिणा मिति ।
‘ब्रह्मणः’ ‘आदिष्टदक्षिणाम्’ प्रतिनियतदक्षिणाम् । ‘भिषज्जयितः’
चिकित्सितः । भिषज्-शब्दात् कण्ठादिभ्यो यक्, तदन्तात्
कर्मणि ङाः, इङागमः । “इष्टकां वा एता मिति । पशुयागो-
नामिष्टकाकरणम्, तस्मात् प्रतीष्टकं दक्षिणादानसमानम्, पशु-
यागे दक्षिणादान मित्यर्थः । पशौ देयाया दक्षिणायाः कालं
दर्शयति— “अमुर्होव दद्यादिति । ‘अमुर्हि’ अदःशब्दो विप्र-
कटवचनः । अग्रनक्रमणो दक्षिणादानकाले ‘अस्य’ ब्रह्मणो

* का० श्रौ० सू० १६. १. २८, २९ । “पयस्या मैत्रावरुणौ,
तत्रैव दोहनं श्रूते वा दद्यात्प्रति”—इति, “मित्रावरुणाभ्यां पयस्याम्”
—इत्यादि च द्रष्टव्यम् (४. ४. ७, ८; ६. १. १६ । पञ्चमं हविः) ।

†, ‡ ६ का० ५ अ० १ ब्रा० ५४ क० द्रष्टव्यम् । “अग्ने व्रतपतये
ब्रह्मेऽहनि मैथुनमांसभोजनं चेत्”—इति च तत्र प्रायश्चित्तं सूचि-
तम् (२५. ४. २७.) ।

‘यद्’ देयम् ‘उपकल्पेत’ अवकाशं स्यात्, तदा तद् देय-
मित्यर्थः ॥ ४० ॥ १ [२. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनयतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठे काण्डे द्वितीयेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

एतद्दे॒ दे॒वा अ॒ब्रुवन् । चे॒त॒य॒ध्व॒ मि॒ति चि॒ति
मि॒च्छ॒ते॒ति वा॒व त॒द्ब्रु॒वंस्तेषां॑ चे॒त॒य॒मा॒ना॒नां
प्र॒जा॒प॒ति॒रि॒मां प्र॒थ॒मा॒ऽस्व॒य॒मा॒त॒स्यां चि॒ति म॒प-
श्य॒त् त॒स्मा॒त्तां प्र॒जा॒प॒ति॒नो॒प॒द॒धा॒ति ॥ १ ॥

तु म॒ग्निर॒ब्रवी॒त् । उ॒पा॒ह मा॒या॒नी॒ति के॒ने॒ति
प॒शु॒भि॒रि॒ति तथे॒ति प॒श्विष्ट॒क॒या इ॒ त॒दु॒वा॒चैषा
वा॒व प॒श्विष्ट॒का यु॒ङ्मूर्ध्वेष्ट॒का त॒न्मा॒त् प्र॒थ॒मा॒यै
स्व॒य॒मा॒त॒स्या॒या ऽ॒न॒न्त॒र्हि॒ता दूर्ध्वेष्ट॒को॒प॒धी॒यते
त॒स्मा॒द॒स्या ऽ॒न॒न्त॒र्हि॒ता ओष॒धयो॒ ऽन॒न्त॒र्हि॒ताः
प॒श॒वो ऽन॒न्त॒र्हि॒तोऽ॒ग्निर॒न॒न्त॒र्हि॒तो ह्येष॑ ए॒तयो-
पै॒त् * ॥ २ ॥

ते ऽब्रुवन् । चेतुयध्व मेवेति चित्ति मिच्छ-
तेति वाव तदब्रुवन्नित ऊर्ध्व मिच्छतेति तेषां
चेतयमानाना मिन्द्राग्नी च द्विष्वकर्म चान्त-
रिक्षं द्वितीयां स्वयमावृक्षां चित्ति मपश्यं-
सुस्मात् ता मिन्द्राग्निभ्यां च द्विष्वकर्मणा चोप-
दधाति ॥ ३ ॥

तान् वायुरब्रवीत् । उपाह मायानीति केनेति
दिग्भिरिति रथेति दिश्यामिह तदुवाच तस्माद्
द्वितीयायै स्वयमावृक्षया ऽनन्तार्हिता दिश्या
उपधीयन्ते तस्मादन्तरिक्षादनन्तार्हिता दिशोऽनन्त-
र्हितो वायुरनन्तर्हितो ह्येष एताभिरुपैत् * ॥ ४ ॥

तेऽब्रुवन् । चेतुयध्व † मेवेति चित्ति मिच्छतेति
वाव तदब्रुवन्नित ऊर्ध्व मिच्छतेति तेषां चेतुय-
मानानां परमेष्ठी दिवं तृतीयां स्वयमावृ-
क्षां चित्ति मपश्यत् तस्मात् तां परमेष्ठितोपदधा-
ति ॥ ५ ॥

* 'एताभिरुपैत्'—इति ग, घ ।

† 'तेऽब्रुवन् चेतुयध्व'—इति क, ङ ।

तु मसावादित्योऽब्रवीत् । उपाह मायानीति
 केनेति लोकस्मृणयेति तथेत्येष वाव लोकस्मृणा-
 त्मना हैव तदुवाच तस्मात्तृतीया स्वयमाहस्या-
 नन्तर्हितालोकस्मृणाया ऽउपधीयते तस्मादसावा-
 दित्योऽनन्तर्हितो दिवोऽनन्तर्हितो ह्येष एत-
 योपैत् * ॥ ६ ॥

तदेता वाव षड् देवताः । इदं सर्वं
 मभवन् यदिदं किञ्च ते देवाश्चर्षयश्चाब्रुवन्निमा
 वाव षड् देवताः । इदं सर्वं मभून्नप तुज्जा-
 नीत यथा व्यय मिहाप्यसामेति तेऽब्रुवंश्चेतयध्व
 मिति चिति मिच्छतेति व्याव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथा
 व्यय मिहाप्यसामेति तेषां चेतयमानानां देवा
 द्वितीयां चिति मपश्यन्नृषयश्चतुर्थीम् † ॥ ७ ॥

तेऽब्रुवन् । उप व्यय मायामेति केनेति यदेषु
 लोकेषूपेति तथेति तद्यदृङ् पृथिव्या सर्वाचीन
 मन्तरिक्षात्तेन देवा उपायंस्तदेषा द्वितीया चिति-

* 'एतयोपैत्'—इति ग, घ । 'एतयोपैत्'—इति ङ ।

† 'चतुर्थीम्'—इति ग, घ । 'चतुर्थीम्'—इति ङ ।

रुय यदूर्ध्वं मन्तरिक्षादर्वाचीनं दिवस्तेनऽर्षय उपायं-
स्तु देषा चतुर्थी चितिः ॥ ८ ॥

ते यदब्रुवन् । चेतयद्वा मिति चिति मिच्छ-
तेति वाव तदब्रुवन् यच्चेतयमाना अपश्यंस्तस्मा-
च्चितयः ॥ ९ ॥

प्रजापतिः प्रथमां चितिं मपश्यत् । प्रजा-
पतिरेव तुत्या आर्षेयं देवा द्वितीयां चितिं मप-
श्यन् देवा एव तुत्या आर्षेयं मिन्द्राग्नी च विश्व-
कर्मा च तृतीयां चितिं मपश्यंस्तु ऽएव तुत्या आ-
र्षेयं मृषयश्चतुर्थीं चितिं मपश्यन्मृषय एव तुत्या
आर्षेयं परमेष्ठौ पञ्चमीं चितिं मपश्यत् परमेष्ठेऽव
तुत्या आर्षेयं स यो हैतदेवं चितीना
मार्षेयं वेदार्षेयवत्यो हास्य बन्धुमत्यश्चितयो
भवन्ति ॥ १० ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [२. ३.] ॥

उत्तरब्रह्मोपधास्यमानानां चितीना मृषिदेवतासम्बन्धेनोत्पत्ति-
प्रकारः, तत्सङ्ख्याविशेषः, स्वयमादृशेष्टकानां स्थानविशेष-
प्रदर्शनञ्च तृतीये ब्राह्मणे प्रतिपाद्यते । स्वयमादृशेष्टकास्तिस्त्रो

भूम्यन्तरिक्षशुलोकात्मिकाः । अत एव प्रथममध्यमोत्तमाश्च
चितिषूपधेयाः ।

तत्र प्रथमायाश्चितेरुपपत्तिं दर्शयति— “एतद्दे देवा अमु-
वन्निति । ‘एतद्’ वक्ष्यमाण मर्थजातम् अवोचत् । तदाह—
“चेतयध्व मित्येति । स्वय मेवैतस्व पदस्यार्थं माह— “चिति
मिच्छतेतीति । चेतयध्व मित्येतेन चिति मिच्छते वाव तदमुव-
न्निति । ‘तेषां’ ‘चेतयमानानां’ चिति मिच्छतां देवानां मध्ये
प्रजापतिः ‘इमां’ भूमिरूपां प्रथमां ‘स्वयमाहृषां’ स्वय मेव
मध्ये क्षिप्वां शिलारूपा मिष्टकां ‘चितिम्’ ‘अपश्यत्’ । यस्मात्
प्रजापतिरपश्यत्, ‘तस्मात्’ ‘ताम्’ इष्टकां ‘प्रजापतिना’
“प्रजापतिश्चा सादयत्”—इत्यादिना * प्राजापत्यमन्त्रेण ‘उप-
दधाति’ ॥ १ ॥

तस्मिन् मन्त्रे † “अग्निष्वाभिपातु”—इत्यग्निसम्बन्धः श्रूयते,
त मपि दर्शयति— “त मग्निरब्रवीदिति । ‘तम्’ इष्टकाकारं प्रजा-
पतिम् अग्निम् ‘अग्निः’ ‘अहं’ स्वयम् ‘उपायानि’ आगच्छानि
‘इति’ ‘अब्रवीत्’ । ‘केन’—इत्यादिनी प्रश्नोत्तरे प्रजापत्यग्न्योः ;
‘तथा’—इति प्रजापतिरङ्गीकारोक्तिः । ‘पशुभिः’—इति यदग्नि-

* वा० सं० १३. १६—१६ ।

† ‘तस्मिन् चतुर्ह्ये वर्गे’—इति वक्तव्यम् ; “अग्निष्वाभिपातु”—
इत्यस्य तत्तृतीये मन्त्रे समान्त्रागम्यते । वस्तुतो हि ध्रुवासीत्यादीनां
चतुर्णां मेव मन्त्राणां तत्र विधानम् । तथाहि— “स्वयमाहृषां पुरुषे
शर्करां क्षिप्वां ध्रुवासीति”—इति का० श्रौ० सू० १७. ४. १५ । तदेवं
स्वयमाहृषोपघानमन्त्राणां प्रथमो ध्रुवासीति, द्वितीयः प्रजापति-
इति, तृतीयो भूरसीति, चतुर्थो विश्वस्मा इति, तस्यैवोत्तरार्द्धं
श्रूयन् अग्निष्वाभिपात्विति ।

भोक्तम्, तद् विव्रणोति— “पश्चिष्टकया च तदुवाचेति । पश्चिष्टकास्वरूप माह— “यद् दूर्वेष्टकेति । दूर्वेष्टकया सहान्मिरह माधानीत्यर्थः सिद्धो भवति । यस्मादेतया अन्निरनन्तर्हित उपागच्छत्, ‘तस्मात्’ प्रथमं स्वयमाह्वोपधानानन्तर मेव ‘दूर्वेष्टकोपधीयते’ । तदिदं प्रशंसति — “तस्मादस्या अन्नन्तर्हिता ओषधय इति । ‘अस्याः’ भूमेः ‘ओषधयः’ अन्नन्तर मेवोत्पन्ना ; दूर्वाणा मोषधित्वात् । पशूनां दूर्वात्वात् दूर्वेष्टकया ‘पशवः’ अपि ‘अन्नन्तर्हिताः’ उपहिता भवन्तीति । अत एव स्वयमाह्वोपधानानन्तरं दूर्वेष्टकोपधानम् ।

तदुपधानमन्वहयं च सप्तमे काण्डे समान्नास्यते— “स्वयमाह्वसा सुपदधाति”—इत्युपक्रम्य *, “तां वै प्रजापतिनोपदधाति” †, “अथ दूर्वेष्टका सुपदधाति” ‡, “काण्डात्काण्डात् प्ररोहन्तीति”—इति § । प्रथमं स्वयमाह्वोपधानमन्वे प्रजापत्यभिसम्बन्धः, तस्या भूमिरूपत्वं चोक्तम्— “प्रजापतिस्त्वासादयत्वपाम्पृष्ठे”—इत्युपक्रम्य ॥ “भूरसि भूमिरस्यदितिरसि”—इति ¶ मध्ये, “अग्निद्वाभिपातु मद्या स्वस्त्वा ***”—इति चान्त इति ॥ २ ॥

* ७ का० ४ अ० २ ब्रा० १ क० ।

† ७ का० ४ अ० ३ ब्रा० ५ क० ।

‡ ७ का० ४ अ० २ ब्रा० १० क० ।

§ ७ का० ४ अ० २ ब्रा० १४ क० । “काण्डात्काण्डात्”—इति वा० सं १३. २० । “मूलाग्रवर्ती दूर्वा” तस्यां पुरस्तात् भूमिं प्राप्तां काण्डात् काण्डादिति—इति चात्र का० अ० सू० १७. ४. १८ ।

॥ ७ का० ४ अ० २ ब्रा० ६ क० ।

¶ वा० सं० १३. १८ ।

** वा० सं० १३. १६ ।

अथ द्वितीयस्वयमाहशेषकाप्रधानायाः तृतीयचितेरुत्पत्तिं दर्शयति— “तेऽब्रुवन्निति । पूर्ववद् व्याख्येयम् । चिति मिच्छतेति यदुक्तम्, तत्तात्पर्यं दर्शयति— “इत ऊर्ध्वं मिच्छतेति । ‘इतः’ पञ्चगुष्ठानाद् ‘ऊर्ध्वं’ चितिम् ‘इच्छत’ इत्यर्थः । ‘इन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च’ अन्तरिक्षरूपां ‘द्वितीयां’ स्वयमाहशेषकाम् ‘अपश्यन्’ । ‘तस्मात्’ ‘ताम्’ इष्टकाम् इन्द्राग्निदेवत्यमन्त्रेण ‡, विश्वकर्मदेवत्यमन्त्रेण ¶ चोपदध्यात् ॥ १ ॥

तन्मन्त्रे च “वायुद्वाभिपातु”-इति ‡ वायुसम्बन्धः श्रूयते, त माह— “तान् वायुरन्नवीदुपाह मिति । ‘तान्’ इन्द्राग्नी विश्वकर्माणश्च । ‘केन’-इत्यादिनी प्रश्नोत्तरे पूर्ववत् । “दिग्भिरिति । यदिन्द्राग्निभ्यां विश्वकर्मेणा चोक्तम्, तद् विवृणोति— दिश्याभिर्हं तदुवाचेति । दिशि भवा दिश्याः इष्टकाः, ताभिः अगच्छानीत्युक्तवान् । “दिगादिभ्यो यत्”-इति § दिक्शब्दात् यत् प्रत्ययः । ‘तस्मात्’ द्वितीयस्वयमाहशेषोपधानानन्तरम्, दिशेष्टकोपधानम् ॥ । तदुपधानमन्त्रद्वयश्चाष्टमे काण्डे प्रदर्शयिष्यते ¶ । तन्मन्त्रे प्रथम मिन्द्राग्निविश्वकर्मसम्बन्धः, मध्ये अस्या अन्तरिक्षरूपत्वम्, अन्ते वायुसम्बन्ध इति *** ॥ ४ ॥

* वा० सं० १४. ११ ।

† वा० सं० १४. १२ ।

‡ वा० सं० १४. १२ उत्तरार्द्धे द्रष्टव्यः ।

§ पा० सू० ४. ३. ५४ ।

॥ का० श्रौ० सू० १७. २. १, २, ३ ।

¶ ऋका० ३ अ० १३० १२, १३, १४ ।

*** वा० सं० १४. १३, १४ ।

अथ तृतीयस्वयमावृक्षाप्रधानायाः पञ्चमचितेरुत्पत्तिं दर्शयति—“तेऽस्रुवन्नित्यादि । पूर्ववत् । ‘परमेष्ठी’ ‘दिवं’ द्युलोकान्मिकां ‘तृतीयां’ ‘स्वयमावृक्षाम्’ इष्टकाम् ‘अपश्यत्’ । ‘तस्मात्’ ‘ताम्’ इष्टकाम् ‘परमेष्ठिना’ “परमेष्ठी त्वा सादयतु” —इति मन्त्रेण * उपदध्यात् † ॥ ५ ॥

तस्मिन् मन्त्रे सूर्यस्वाभिपातु” —इति सूर्यसम्बन्धः श्रूयते ‡, तं दर्शयति— “त मसावादित्योऽन्नवीदिति । “लोकम्मृणयेतीति । एतन्नामधेयेष्टकया । लोकम्मृणयेति यदादित्येनोक्तम्, तद् विवृणोति— “आत्मना ह्येव तदुवाचेति । तस्याः तृतीयायाः स्वयमावृक्षेष्टकाया लोकम्मृणायाश्च पौर्वापर्येण उपधानमुत्तरत्र वक्ष्यते । तन्मन्त्रे § पूर्ववदादिमध्यान्तेषु परमेष्ठिसम्बन्धः, द्युलोकरूपत्वम्, सूर्यसम्बन्धश्च विद्यते ॥ ॥ ६ ॥

इत्थं प्रथममध्यमोत्तमास्तिस्त्रश्चितय ऋषिदेवतासम्बन्धित्वेन दर्शिताः, इतः परं द्वितीयचतुर्थीश्चित्योरुत्पत्तिप्रकारं वक्तुं उक्तचितितयै ऋषिदेवताः परिगणयति— “तदेता वाष षड् देवता इति । प्रजापतीन्द्राग्निविश्वकर्मपरमेष्ठिनस्त्रय ऋषयः, अग्निवायुसूर्यास्तिस्त्रो देवताः, इति षड् देवताः इत्युक्तम् । इन्द्राग्नोर्विश्वकर्मणश्च सहैव चितिदृष्टत्वेनैका देवतेति परिगणनया षट् देवता भवन्तीत्यर्थः । लोकानां भूम्यादीनां त्रित्वात्,

* वा० सं० १५. ६४ । † का० श्रौ० सू० १७. १२. २६ ।

‡ का० श्रौ० १७. १२. २४ सूत्रेऽपि विहितः परमेष्ठेति मन्त्रः (वा० सं० १५. ५८), तस्मिन् नास्ति सूर्यसम्बन्ध इति चात्र ध्येयम् ।

§ वा० सं० १२. ५४—५६=१५. ५६—६१ ।

॥ का० श्रौ० सू० १७. १. १७. पुनस्तत्रैव १२. २५ ।

तदभिमानिना मन्वादीनाञ्च त्रित्वात्, एतेषु सर्वसङ्गहाभि-
प्रायेण “इदं सर्वं मभवन् यदिदं किञ्च”—इत्युक्तम् । “ते
देवा ऋषय इति । उक्तव्यतिरिक्ताः ‘ऋषयो देवाश्च’ परस्परम्
‘अब्रुवन्’ । उक्तिप्रकारं दर्शयति— “इमा वाव षड् देवता
इति । प्रजापत्यादय एव षड् देवताः ‘सर्वम्’ अभूवन्,
‘वयम् अपि’ देवा ऋषयश्च ‘इह’ अस्मिन् चयनकर्मणि ‘यथा’
येन प्रकारेण ‘असाम’ भवेम । अस्तेर्लोटि रूपम् । चयन-
मध्ये भवनम् ‘उपजानीत’ अन्योन्यं विचारयतेति अन्ये देव-
र्षयोऽब्रुवन् ॥

“तेऽब्रुवन्नित्यादिना द्वितीयचतुर्थीश्चित्योरुत्पत्तिरुक्ता । पथम-
स्वयमादृष्टाच्चितेरनन्तरं देवदृष्टा द्वितीया चितिः, द्वितीयस्वय-
मादृष्ट्यानन्तरं सृष्टिदृष्टा चतुर्थी चितिः, एवं पञ्च चितयः
सम्पन्ना इत्यर्थः ॥ ७ ॥

“तेऽब्रुवन्नुपेति । “तद् यदृषं” पृथिव्या इति । ‘पृथिव्याः’
भूलोकाद् ‘जर्षम्’ ‘अन्तरिक्षादर्वाचीनं’ ‘यत्’ पदार्थजात मस्ति,
‘तेन’ सह ‘देवाः’ द्वितीयां चितिम् उपागच्छन् । ‘अन्तरिक्षात्
जर्षम्’ ‘दिवः’ द्युलोकात् ‘अर्वाचीनम्’ ‘यद्’ वस्तुजात मस्ति,
‘तेन’ सह ‘ऋषयः’ चतुर्थीं चितिं मपश्यन्नित्यर्थः ॥ ८ ॥

चितिशब्दं निर्वर्ति— “ते यदब्रुवन्निति । यस्मात् तेषु
चोक्ताः प्रजापत्यादयः सर्वेऽपि ‘चेतयध्व मिति’ उक्ता चितिं
दृष्टवन्तः, ‘तस्मात्’ चितिसंसर्गात् चितिशब्दो निरुक्तः । “चिति
सञ्ज्ञानि” * , क्तिनि धातुतकारलोपे कृते रूप मिति मन्तव्यम् ।
यद्वा “चिञ् चयने”—इति † अस्य क्तिनि रूपम् ॥ ९ ॥

उक्तानां स्वयमात्म्यादीनां पञ्चानां चित्तीनां * प्रजापत्या-
दयोऽग्न्यादयश्च ऋषयो देवाश्चोक्ताः , तत्र ऋषीनेव सुखप्रति-
पत्तये दर्शयति— “प्रजापतिः प्रथमां चितिं मपश्यदिति ।
“प्रजापतिरेव तस्मात्तर्पेय मिति । एवकारोऽन्यनिवृत्त्यर्थः ।
‘तस्याः’ प्रथमायाश्चितेः ‘तर्पेयम्’ । ऋषिदेवार्पेयम् , स्वार्थिको
ढक् प्रत्ययः ।

चित्तीनां ऋषिविदुषः फलमाह— “स यो हितदेव मिति ।
‘अस्य’ वेदितुः ‘चितयः’ ‘तर्पेयवत्यः’ ऋषिसम्बन्धाः , ‘बन्धु-
मत्यः’ विधायकब्राह्मणानूदिताः । वेदनमात्रेण ऋषिदृष्टा ब्राह्मण-
विहिताश्चितयोऽनुष्ठिताः ‘भवन्ति’ इत्यर्थः ॥ १० ॥ २ [२. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे प्रथमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम् ,
समाब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोत्स्रां रत्नवाजिहिपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यौ ,
व्यश्याणीद्विश्चक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।
 आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मृणः शार्करं चार्कतेजाः ,
 रत्नाज्यो रत्नरूपं गिरि मज्जत मुदा पात्रसाक्षिष्णुणार्यः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

OSMANIA UNIVERSITY
 COLLEGE LIBRARY

* अत्रत्याष्टौष्यन्तः पञ्चमकाण्डेयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्याः ।

(अथ तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् .)

एतद्दे॒ दे॒वा अ॒ब्रुवन् । चे॒त॒य॒ध्व मि॒ति चि॒ति
मि॒च्छ॒ते॒ति वाव॒ त॒द॒ब्रु॒वंस्ते॒षां चे॒त॒य॒मा॒ना॒ना॒ण॒
स॒वि॒तै॒ता॒नि सा॒वि॒त्रा॒ण्य॒प॒श्य॒द्यु॒त् स॒वि॒ता॒प॒श्य॒त् त॒-
स्मा॒त् सा॒वि॒त्रा॒णि स॒ ए॒ता म॒ष्टा॒गृ॒ही॒ता मा॒हु॒ति
म॒नु॒हो॒त्ता॒ण॒ ह॒व॒रे॒मा म॒ष्ट॒धा॒वि॒हि॒ता म॒षा॒ढा म॒प॒श्य॒त्
पु॒रै॒व सृ॒ष्टा॒ण॒ स॒तीम् * ॥ १ ॥

ते य॒द॒ब्रु॒वन् । चे॒त॒य॒ध्व मि॒ति चि॒ति मि॒च्छ-
ते॒ति वाव॒ त॒द॒ब्रु॒वन्त्य॒चे॒त॒य॒मा॒ना अ॒प॒श्य॒न्स्ते॒स्मा-
च्चि॒ति॒रा॒हु॒ति॒र्वै य॒ज्ञो य॒दि॒ष्टा॒प॒श्य॒त् त॒स्मा॒दि॒-
ष्ट॒का ॥ २ ॥

तां वा ऽए॒ताम् † । ए॒का॒ण॒ स॒ती म॒ष्टा॒गृ॒ही॒ता
म॒ष्टाभि॒र्य॒जुर्भि॒र्जु॒होति॒ त॒स्मा॒दि॒य मे॒का स॒त्य॒ष्ट॒धा
वि॒हि॒ता ‡ ॥ ३ ॥

* 'सतीम्'—इति ग, घ ।

† 'एताम्'—इति ग, घ ।

‡ 'विहिता'—इति ग, घ ।

ता मूर्ध्ना मुङ्गुलान् जुहोति । इमां तद्व-
र्णां रूपैरुदगच्छाति तस्मादियं मूर्ध्ना रूपैः * ॥ ४ ॥

तां सन्ततां जुहोति । एतद्दे देवा अवि-
भयुर्यद्दे न इह रुचांसि नाष्टा नान्ववेयु रिति तु
ऽएतं सन्ततहोमं मपश्यन् रुचसां नाष्टाणां मन-
न्ववायनाय तस्मात् सन्ततां जुहोति ॥ ५ ॥

यद्देवैता माहुतिं जुहोति । सवितृषोऽग्निस्त-
मेतयाहुत्या पुरस्तात् प्रीणाति तु मिष्टा प्रीत्वा-
धेनं सम्भरति तद्यदेतया सवितारं प्रीणाति
तस्मात् सावित्राणि तस्मादा ऽएता माहुतिं
जुहोति ॥ ६ ॥

यद्देवैता माहुतिं जुहोति । सवितृषोऽग्निस्त-
मेतयाहुत्या पुरस्ताद्रेतो भूतं सिञ्चति यादृग्वे-
योनी रेतः सिञ्चते तादृग् जायते तद्यदेतया
सवितारं रेतो भूतं सिञ्चति तस्मात् सावि-
त्राणि तस्मादा ऽएता माहुतिं जुहोति ॥ ७ ॥

सुवश्चात्र सुक् च प्रयुज्येते । व्याग्वै सुक्

प्राणः सुवो व्याचा च वै प्राणेन चैतदग्रे देवाः
कर्मान्वैष्ण्वस्तस्मात् सुवश्च सुक् च ॥ ८ ॥

यदेव सुवश्च सुक् च । यो वै सु प्रजा-
पतिरासीदेष सु सुवः प्राणो वै सुवः प्राणः
प्रजापतिरथ या सा व्यागासीदेषा सा सुग्योषा
वै व्याग्योषा सुगथ यास्ता आप आयन्वाचो
लोकदितास्ता या मेता माहुतिं जुहोति ॥ ९ ॥

तां सन्ततां जुहोति । सन्तता हि ता आप
आयन्नथ यः सु प्रजापतिलब्ध्या विद्यया सहापः
प्राविशदेष स यैरेतद्यजुर्भिर्जुहोति ॥ १० ॥

तद्यानि त्रीणि प्रथमानि । इमे ते लोका
अथ यच्चतुर्थं यजुस्त्वथी सा विद्या जगती सा
भवति जगती सूर्वाणि हृन्दांसि सूर्वाणि
हृन्दांसि त्रयी विद्याथ यानि चत्वार्युत्तमानि
दिशस्तानीमे च वै लोका दिशश्च प्रजापतिरथेषा
त्रयी विद्या * ॥ ११ ॥

स जुहोति । युञ्जानः प्रथमं मन इति

प्रजापतिर्वै युञ्जानः स मन एतच्छै कर्मणेऽयुक्त्वा
तद्यन् मन एतच्छै कर्मणेऽयुक्त्वा तस्मात् प्रजा-
पतिर्युञ्जानः ॥ १२ ॥

तत्त्वाय* सविता धिय इति । मनो वै
सविता प्राणा धियोऽग्नेर्ज्योतिर्निचाय्येत्यग्नेर्ज्योति-
र्दृष्टेत्येतत् पृथिव्या ऽअध्याभरदिति पृथिव्यै ह्येन-
दध्याभरति ॥ १३ ॥

युक्तेन मनसा व्यय मिति । मन एवैतदे-
तच्छै कर्मणे युक्ते न ह्ययुक्तेन मनसा किञ्चन
सम्प्रति शक्नोति कर्त्तुं देवस्य सवितुः सव
ऽइति देवेन सवित्रा प्रसूता इत्येतत् स्वर्गाय
शक्नोति यथैतेन कर्मणा स्वर्गं लोकं मियादेव
मेतदाह शक्नोति शक्त्रा हि स्वर्गं लोक
मेति ॥ १४ ॥

युक्त्वाय सविता देवानिति । मनो वै
सविता प्राणा देवाः स्वर्गतो धिया दिव मिति
स्वर्गं हैनाल्लोकं यतो धियैतच्छै कर्मणे युयुजे

बृहज्ज्योतिः करिष्यत इत्यसौ वा ऽथादित्यो
 बृहज्ज्योतिरेषु उ ऽएषो ऽग्निरेतुस्वेतु संस्करिष्यन्तो
 भवन्ति सविता प्रमुवाति तानिति सवितृप्रमूता
 एतत् कर्म करवन्नित्येतत् ॥ १५ ॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धिय इति । मन-
 श्चैवैतत् प्राणाश्चैतस्मै कर्मणे युङ्क्ते विप्रा विप्र-
 स्येति प्रजापतिर्वै विप्रो देवा विप्रा बृहतो
 विपश्चित इति प्रजापतिर्वै बृहन्विपश्चिदि होत्रा
 दध ऽइति यद्वा ऽएष चीयते तदेष होत्रा विधत्ते
 चिते ह्येतस्मिन् होत्रा अधिर्विधीयन्ते व्युना-
 विदित्येषु हीदं व्युन मुविन्ददेक इदित्येको ह्येष
 इदं सर्वं व्युन मुविन्दन् मही देवस्य सवितुः
 परिष्टुतिरिति महती देवस्य सवितुः परिष्टुति-
 रित्येतत् ॥ १६ ॥

युजे वां ब्रह्मा पूर्यं नमोभिरिति । प्राणी
 वै ब्रह्मा पूर्यं मन्त्रं नमस्तत्तदेषैवाहुतिरुन्न मेतयैव
 तदाहुत्यैतेनान्नेन प्राणानेतस्मै कर्मणे युङ्क्ते
 विश्लोक एतु पथ्यैव मूररिति यथोभयेषु देव-
 मनुष्येषु कीर्त्तिश्लोको यजमानस्य स्यादेव मेतदाह

मृत्वन्तु विश्वे ऽमृतस्य पुत्रा इति प्रजापति-
 र्वा ऽमृतस्तस्य विश्वे देवाः पुत्रा आ ये
 धामानि दिव्यानि तस्युरितीमे वै लोका दिव्या-
 नि धामानि तद्य ऽएषु लोकेषु देवास्तानेतु-
 दाह ॥ १७ ॥

यस्य प्रयाण मन्वन्य ऽ इत्ययुरिति । प्रजा-
 पतिर्वा ऽएतदुद्ये कर्माकरोत् तत्ततो देवा अकुर्वन्
 देवा देवस्य महिमान मोजसेति यज्ञो वै महिमा
 देवा देवस्य यज्ञं व्वीर्यं मोजसेत्येतद्यः पार्थिवानि
 विश्वमे स एतश्च इति यद्वै किञ्चास्यां तत्
 पार्थिवं तदेष सर्वं विश्वमिमीने रश्मिभिर्ह्येन-
 दभ्यवतनोति रजांसि देवः सविता महित्व-
 नेतीमे वै लोका रजांस्यसावादित्यो देवः सविता
 तानेषु महिम्ना विश्वमिमीते ॥ १८ ॥

देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं
 भगायेति । असौ वा ऽआदित्यो देवः सविता
 यज्ञो भगस्तु मेतुदाह प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं
 भगायेति दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतं नः पुना-
 त्वित्यसौ वा ऽआदित्यो दिव्यो गन्धर्वो ऽन्नं केतो-

ऽन्नपूरकं नः पुनात्वित्येतद्वाचस्पतिर्वाचं नः स्वद-
त्विति व्याग्रा ऽइदं कर्म प्राणो व्याचस्पतिः प्राणो
न इदं कर्म स्वदत्वित्येतत् ॥ १९ ॥

इमं नो देव सवितर्यज्ञं प्रणयेति । असौ
वा ऽआदित्यो देवः सविता यदु वा ऽएष
यज्ञियं कर्म प्रणयति तदनार्त्तं स्वस्त्युद्वच मश्रुते
देवाव्य मिति यो देवानुवदित्येतत् सखिविदं
सत्राजितं धनजितं स्वर्जित मिति यु एतत्
सुर्व्वं विन्दादित्येतद्वचैत्यृचा स्तोमं समर्ह्य गाय-
त्रेण यथन्तरं बृहद् गायत्रवर्त्तनीति सामानि स्वा-
हेति यजूंषि सैषा त्रयी विद्या प्रथमं जायते
यथैवादो ऽमुत्राजायतैव मथ यः सोऽग्निरुष्टज्यतैष
स योऽत ऊर्ध्वं मग्निश्चीयते ॥ २० ॥

तान्येतान्यष्टौ सावित्राणि । अष्टाक्षरा गायत्री
गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन
मेतद्रेतो भूतं सिञ्चति तानि नव भवन्ति
स्वाहाकारो नवमो नव दिशोऽग्निर्नव प्राणाः
प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन
मेतद्रेतो भूतं सिञ्चति तानि दश भवन्त्या-

हुतिर्हृशमी दशाक्षरा ध्विराद्विराडग्निर्हृश द्विशी
द्विशीऽग्निर्हृश प्राणाः प्राणा अग्निर्यावानग्निर्याव-
त्यस्य मात्रा तावत् तद् भवति ॥ २१ ॥

एतस्या माहुत्यां हुतायाम् । अग्निर्हृवेभ्य
उदक्रामत्ते देवा अब्रुवन् पशुर्व्याऽअग्निः पशु-
भिरिम मन्विच्छाम स स्वाय रूपायाविर्भविष्य-
तीति तं पशुभिरन्वैच्छन्स स्वाय रूपायाविरभवत्
तस्माद् हेतुत् पशुः स्वाय रूपायाविर्भवति गौर्व्या
गवेऽश्वो वाश्वाय पुरुषो वा पुरुषाय * ॥ २२ ॥

तेऽब्रुवन् । यद्यह सर्वैरन्वेषिष्यामो यातयामा
अनुपजीवनीया भविष्यन्ति यद्युऽअसर्वैरसर्वं
मनुवेत्स्याम व्रति त एत मेकं पशुं द्वाभ्यां पशुभ्यां
प्रत्यपश्यन् रासभं गोश्चावेश्य तद्यदेत मेकं पशुं
द्वाभ्यां पशुभ्यां प्रत्यपश्यंस्तस्मादेष एकः सन्दि-
रेताः ॥ २३ ॥

अनडापुरुषं पुरुषात् । एष ह वाऽअनडा-
पुरुषो यो न देवानुवति न पितॄन् मनुष्यांस्तत्

* 'पुरुषाय'—इति न । 'पुरुषीय'—इति च ।

सुर्वैरुह पशुभिरन्वैच्छन्तो यातयामा अनुपजीव-
नीया अभवन् ॥ २४ ॥

त्रिभिरन्विच्छति । त्रिहृद्ग्निर्यावानग्निर्याव-
त्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदन्विच्छति ते पञ्च-
सम्पदा भवन्ति पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्त्तवः
संव्यत्सुरः संव्यत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावत्तद् भवति ॥ २५ ॥

ते मौञ्जीभिरभिधानीभिरभिहिता भवन्ति ।
अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत्स मुञ्चं प्राविशत् तस्मात्
सुसुषिरस्तस्माद्देवान्तरतो * धूमरक्त इव सैषा योनि-
रन्येयन् मुञ्चो ऽग्निरिमे पशवो न वै योनिर्गु-
र्भं हि नस्त्यङ्गि सायै योनेर्वै जायमानो जायते
योनेर्जायमानो जायाता ऽद्विति ॥ २६ ॥

त्रिवृतो भवन्ति त्रिवृद्वाग्निरश्वाभिधानीकृता
भवन्ति सर्व्वतो वा ऽश्वाभिधानी मुखं परिशेते
सर्व्वतो योनिर्गुर्भं परिशेते योनिरूप मेतत्
क्रियते ॥ २७ ॥

ते प्राञ्चस्तिष्ठन्ति । अश्वः प्रथमोऽथ रासभो-
 ऽथाज एवञ्छ्येतेऽनुपूर्व्वं यद्वै तदश्वं संक्षरित
 मासीदेष सोऽश्वाऽथ यत्तदुरसदिवैष रासभोऽथ
 यः स कपाले रसो लिप्त आसीदेष * सोऽजो-
 ऽथ यत्तत्कपालं मासीदेषा सा मृद्या मेतदाहरि-
 ष्यन्तो भवन्त्येतेभ्यो वा ऽएष रूमेभ्योऽप्येऽमृज्यत
 तेभ्य एवैन मेतज्जनयति ॥ २८ ॥

ते दक्षिणतस्तिष्ठन्ति । एतद्वै देवा अविभयु-
 र्यद्वै नो यज्ञं दक्षिणतो रुद्राऽसि नाष्टा न हन्यु-
 रिति त ऽएतं वृज्ज मपश्यन्नमु मेवादित्य मसौ वा
 ऽआदित्य एषो ऽश्वस्त ऽएतेन वृज्जेण दक्षिणतो
 रुद्राऽसि नाष्टा अपहृत्याभये ऽनाष्ट ऽएतं यज्ञं मतन्वत
 तथैवैतद्यजमान एतेन वृज्जेण दक्षिणतो रुद्रा-
 ऽसि नाष्टा अपहृत्याभये ऽनाष्ट ऽएतं यज्ञं
 तनुते ॥ २९ ॥

दक्षिणत आहवनीयो भवति । उत्तरत एषा-
 भिरुपशेते वृषा वा ऽआहवनीयो योषाभिर्दक्षिणतो

वै वृषा योषा सुपशेते ऽरत्निमात्रे ऽरत्निमात्रादि
वृषा योषा सुपशेते * ॥ ३० ॥

सा व्यैणवी स्यात् । अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत्यु
व्यैणुं प्राविशत् तस्मात् सु सुषिरः सु एतानि
व्युर्माण्ड्यभितोऽकुरुत पुर्व्वर्वाण्यननुप्रज्ञानाय यत्र-यत्र
निर्द्दाह † तानि कल्माषाण्यभवन् ॥ ३१ ॥

सा कल्माषी स्यात् । सा द्याग्नेयी यदि
कल्माषी न विन्देदप्यकल्माषी स्यात् सुषिरा तु
स्यात् सैवाग्नेयी सैषा योनिरग्नेर्यद्देगुरग्निरियं
मृन्न वै योनिर्गर्भः हिनस्यहिंसायै योनेर्व्वै
जायमानो जायते योनेर्जायमानो जायाता
ऽइति ॥ ३२ ॥

प्रादेशमात्री स्यात् । प्रादेशमात्रं ह्रीद् मभि
व्याग्वदत्परत्निमात्री त्वेव भवति बाहुर्चा ऽअरत्नि-
र्बाहुनो वै व्यीर्यं क्रियते व्यीर्यसंस्मृतैव तद्
भवति ॥ ३३ ॥

* 'सुपशेते'—इति ग, घ । 'सुपशेते'—इति ञ ।

† 'निर्द्दाह'—इति म, घ ।

अन्यतः क्षणत् क्षात् । अन्यतरतो हीदं व्याचुः
 क्षुत् मुभयतः क्षणत्रैव भवत्युभयतो हीदं व्याचुः
 क्षणत् यदेनया देवं च व्यदति मानुषं चाथो यत्
 सत्यं चानृतं च तस्मादुभयतः क्षणत् * ॥ ३४ ॥

यद्देवोभयतः क्षणत् † । अतो वा ऽअभेर्वीर्यं
 यतोऽस्यै क्षणत् मुभयत एवास्या मेतद् वीर्यं
 दधाति ॥ ३५ ॥

यद्देवोभयतः क्षणत् । एतद्वाऽएनं देवा अनुवि-
 द्यैभ्यो लोकेभ्योऽखनंस्तथैवैन मय मेतदनुविद्यैभ्यो
 लोकेभ्यः खनति ॥ ३६ ॥

स यदिति खनति । तदेन मस्माल्लोकात् ‡
 खनत्यथ यदूर्ध्वीच्चरति तदमुष्माल्लोकादथ § यदन्त-
 रीण सच्चरति तदन्तरिक्षलोकात् सर्व्वेभ्य एवैन मेत-
 देभ्यो लोकेभ्यः खनति ॥ ३७ ॥

ता मादत्ते देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
 र्बाह्नुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या माददे गायत्रेण कुन्दसा-

* , † 'क्षणत्'—इति ग , घ ।

‡ 'मस्माल्लोकात्'—इति घ ।

§ 'तदमुष्माल्लोकादथ'—इति घ ।

ङ्गिरस्वदिति सवितृप्रसूत एवैना मेतदेताभिर्देवता-
भिर्गुदत्ते गायत्रेण कुन्दसाथो अस्यां गायत्रं कुन्दो
दधाति पृथिव्याः सधम्यादग्निं पुरीष्य मङ्गिरस्व-
दाभरेति पशुवो वै पुरीषं पृथिव्या उपस्थादग्निं
पशुव्य मग्निवदाभरेत्येतत् चैष्टुमेन कुन्दसाङ्गिरस्व-
दिति तदेनां चैष्टुमेन कुन्दसादत्तेऽथोऽस्यां चैष्टुभं
कुन्दो दधाति ॥ ३८ ॥

अभिरसीति * । अभिर्ह्येषा तदेनां † सत्येना-
दत्ते नार्यसीति वृद्धो वा अभिर्येषा नारी न
वै योषा कुञ्चनं हिनस्ति शमयत्येवैना मेतदहिष्-
सायै त्वया व्वयं मग्निं शक्रेम खनितुं सधस्य
ऽएतौर्दं वै सधस्यं त्वया व्वयं मग्निं शक्रेम खनितुं
मच्छिन्त्सधस्य ऽइत्येतज्जागतेन कुन्दसाङ्गिरस्वदिति
तदेनां जागतेन कुन्दसादत्तेऽथो अस्यां जागतं कुन्दो
दधाति ॥ ३९ ॥

त्रिभिर्गुदत्ते । त्रिवृद्ग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य

* 'अभिरसीति'—इति क, ग, घ । 'अभिरसीति'—इति ख, ङ ।

† 'तदेनं'—इति ग, घ ।

मात्रा तावत्तैवैना मेतदादत्ते त्रिभिरादायाथैनां
चतुर्थेनाभिमन्त्रयत ऽएतद्वा ऽएनां देवास्त्रिभिरादा-
याथास्यां चतुर्थेन ज्वीर्य मदधुस्तथैवैना मय मेतत्-
त्रिभिरादायाथास्यां चतुर्थेन ज्वीर्य दधाति ॥ ४० ॥

हस्त ऽआधाय सवितृति । हस्ते ह्यह्याहिता
भवति बिभ्रद्भि मिति बिभृत्तिं ह्येनां हिरण्ययी
मिति हिरण्मयी ह्येषा या कुन्दोमय्यग्नेज्योति-
र्निचाय्येत्यग्नेज्योतिर्दृष्टेत्येतत् पृथिव्या ऽअध्याभर-
दिति पृथिव्यै ह्येनदध्याभरत्यानुष्टुभेन कुन्दसाङ्गि-
रस्वदिति तदेना मानुष्टुभेन कुन्दसादत्तेऽथो ऽअस्या
मानुष्टुभं कुन्दो दधाति तान्येतान्येव कुन्दां ह्येषा-
भिरारम्भायैवेयं ज्वैणवी क्रियते ॥ ४१ ॥

तां ह्यैके हिरण्मयीं कुर्वन्ति । हिरण्ययीति
वा ऽअभ्युक्तेति न तथा कुर्याद्यद्वा ऽएषा कुन्दां-
सि तेनैषा हिरण्य ममृतं हिरण्य ममृतानि
कुन्दांसि ॥ ४२ ॥

तां चतुर्भिरादत्ते । चतुरक्षरा वै सर्वा व्याग्-
वागित्येक मक्षुर मक्षुर मिति अक्षरं तद्यत्तद्
वागित्येक मक्षुरं यैवैषानुष्टुप्समा सा साथ यदक्षर

मिति आक्षर मेतानि तानि पूर्वानि यजूर्णि
सर्व्येवैतदाग्निं खनति सर्व्या व्याचा सम्भ-
रति तस्माच्चतुर्भिः ॥ ४३ ॥

यदेव चतुर्भिः । चतस्रो वै दिग्द्युतसृषु
तद्दिक्षु व्याचं दधाति तस्माच्चतसृषु दिक्षु व्याग्
वदति छन्दोभिश्च यजुर्भिश्चादत्ते तदष्टौ चतस्रो
दिग्द्युतस्रोऽवान्तरदिग्ः सर्वासु तद्दिक्षु व्याचं
दधाति तस्मात् सर्वासु दिक्षु व्याग्वदति ॥ ४४ ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [३. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे , त महं वन्दे त्रिद्यातीयमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अध्यायद्वयेन चीयमानाग्नेरुत्पत्तिप्रकारः , चयनोपयुक्तपशू-
दककर्म , मृत्तिकासिकताद्युत्पत्तिः , पुरुषादिपञ्चपशुप्राजापत्य-
वायव्येऽन्यतमेन प्रकारेणानुष्ठानप्रकारः , पञ्चचित्युत्पत्तिश्च
दर्शिताः ; इतस्तृतीयादिभिरध्यायैः “युञ्जानः प्रथमं मन
इत्यादीनां चयनमन्त्राणां विनियोगोऽभिधास्यते । तत्र प्रथमं
“युञ्जानः प्रथम मित्यादिभिरष्टभिः * सावितृहोमः कार्यः ।

तदाह कात्यायनः— “अष्टगृहीतं जुहोति सन्ततं मुहूर्तान्
युञ्जान इति”—इति * । अष्टवारं सुवेण सुचि गृहीतं माण्ड-
द्रव्यं ‘सन्ततम्’ अविच्छेदेन ‘उहृङ्गन्’ ऊर्ध्वं गृह्णन् “युञ्जानं प्रथमं
मनः”—इत्यादिभिरष्टभिः सविष्टदेवत्वैर्मन्त्रैर्जुहुयात् † । “अष्टा-
गृहीता मष्टाभिर्यजुर्भिर्जुहोति”—इति वक्ष्यति ‡ । एतेषां यजुर्द्धं
यजुर्वेदे पाठात् ; अन्यथा पादवक्ष्यानां यजुर्दानुपपत्तेः । अथवा
यजुस्संहितापठिता मन्त्राः कृत्रिन्यायेन यजुःशब्देनोक्ताः ; अत्रा-
ष्टमो मन्त्रो यजुः । तथा चापस्तम्बः— “यजुरष्टमाभिर्हविर्गिरिका
माहुतिं जुहोति”—इति § ।

तमिमं सावितृहोमं विधास्यन् सविष्टसम्बन्धमादौ दर्श-
यति— “एतद्दे देवा अमुवसिति । ‘चेतयमानानां’ चित्ति
मिच्छतां देवानां मध्ये ‘सविता’ देवः ‘एतानि’ वक्ष्यमाणानि
सावित्राणि कर्माणि ‘अपश्यत्’ । यस्मात् सविता एतानि
दृष्टवान् अतः सावित्राणीत्युच्यन्ते । सवितुरिमान्नीत्यर्थे “तस्ये-
दम्”—इति ॥ अण् प्रत्ययः । सम्बन्धसामान्ये प्रत्ययविधानात्
आत्मनोऽभ्यन्तरेऽपि देव इति कृत्वा दृष्टदृश्यसम्बन्धे कर्मणा
मपि सविष्टदेवत्वेन “सास्य देवता”—इत्यर्थे ¶ विशेषे च विशेष-
प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ॥

* का० श्रौ० सू० १६. २. ७ ।

† “युञ्जानः प्रथमम् (१), युक्तेन मनसा (२), युक्ताय सविता (३).
युञ्जते मनः (४), युजे वाम् ब्रह्म (५), यस्य प्रयाण मन्त्रन् (६), देव
सवितः (७), इमं गो देव सवितर् (८)”—इत्यष्टौ वा० मं० ११. १-८ ।

‡ तृतीयकाण्ड्याम् (१३० ए० १३ पं०) इदमम् ।

§ आप० श्रौ० सू० १६. १. ४ ।

॥ पा० सू० ४. ३. १२० ।

¶ पा० सू० ४. २. २४ ।

आज्यस्याष्टयज्ञं विधातु माह — “स एता मष्टागृहीता मिति । “तां जुल्वेमा मिति । यतः ‘अष्टागृहीता माहुतिं सविता अजुहोत्’, ‘अष्टधा विहिताम्’ अष्टप्रकारेण विहिताम् ‘अषाढां’ नामिष्टकाम् ‘अपश्यत्’ ॥ १ ॥

“ते यदनुवन्निति । अषाढाया इष्टकात् सुपपादयति — “आहुतिर्वै यज्ञो यदिद्वापश्यदिति । ‘यत्’ यस्मात् एतां सावित्राहुतिम् ‘इद्वा’ ‘अपश्यत्’, ‘तस्मादिष्टका’ अषाढेति, आहुतिसदृशीष्टकेति ॥ २ ॥

तत् प्रशंसति — “तां वा एता मेकां सती मष्टागृहीता मिति । यस्मादेकाहुति मष्टाभिर्मन्त्रैरष्टगृहीतेनाज्यद्रव्येण हुतवान्, तस्मात् अषाढा वस्तुत एकापि अष्टधा विधीयत इति तत्समानत्वं तस्योपचरित मित्याशयः ॥ ३ ॥

तस्या आहुतेरुच्यं यज्ञं विधत्ते — “ता मूर्द्धा मिति । (‘उदगृह्णन्’) उदुपसर्गस्यार्थः ऊर्ध्वं मित्यनेनोक्ताः । “इमां तदूर्द्धा मिति । ‘इमां’ भूमिम् ॥ ४ ॥

तस्याः सान्तत्येन हवनं विधत्ते — “तां सन्ततां जुहोतीति । ‘सन्तताम्’ अविच्छिन्नधारा मित्यर्थः । सन्ततत्वं सोपपत्तिकं प्रशंसति — “एतद्दे देवा अभिभयुरिति । “अि भी भये” * लङि “सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च” — इति † भेर्जुस् । राज्ञेभ्यः सकाशात् देवा भीतवन्तः । ‘यत्’ यथा ‘इह’ यज्ञे ‘नाद्वा’ नाशकानि ‘रक्षांसि’ कर्त्तृपदम्, ‘नः’ अस्मान् देवान् ‘नान्ववेयुः’ न

* जु० प० २ ब्रा० ।

† पा० क० ३. ४. १०६ ।

सङ्गता भवेयुः । “इण् नती” * लिटि रूपम्, ‘इति’ इती, अस्मात् कारणात् ‘एनं’ सावितं ‘होमं’ ‘सन्ततम्’ अनवच्छिन्नम् ‘अपश्यत्’ ; अवकाशान्वेषिणां राक्षसानां मसङ्गमनाय ; अवकाशे हि यज्ञविघातकाः प्रविशन्ति ॥ ५ ॥

अस्या माहुतेः सविष्टदेवत्वत्व मिदानी माह— “यद्देवता माहुति मिति । आग्नेये कर्मणि कुतः सवितुः प्रसङ्ग इत्यत आह— “सवितैषोऽग्निरिति । “धू प्रेरणे”—इति †, अस्मात्तृचि पदं सवितेति ।

“सवितारं प्रीणाति, तस्मात् सावित्राप्तीति । अनेनाहुतेः सविष्टप्रीणनसाधनत्वात् तद्देवत्वत्व मिति, प्रत्ययसु पूर्वं निबोक्तः ॥ ६ ॥

प्रकारान्तरेणाहुतिकरणं प्रशंसति— “यद्देवता माहुति मिति । रीतोभूतं सिञ्चतीति । चयनकर्मणः प्रारम्भादित्यर्थः ॥ ७ ॥

आज्यहोमत्वादत्र केवलसुवेण होमकरणं व्युदसितु माह— “सुवद्यात् सुक् च प्रयुज्येत इति । स्त्रीलिङ्गत्वात् सुचो वाक्त्वम्, पुल्लिङ्गत्वात् सुवस्य प्राणत्वम् । ताभ्यां वाक्प्राणाभ्याम् ‘अग्ने’ पूर्वं ‘देवाः’ इदं ‘कर्म’ अनुष्ठितवन्तः । अतोऽस्मिन् सुक्सुवौ प्रयुज्येत ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेचैतयोः प्रयोगं प्रशंसितु मनुवदति— “यद्देव सुवस्य सुक् चेति । सुक्सुवयोर्वाक्प्रजापतिरूपत्वं यदर्थं सुक्तम् ; तद् दर्शयति— “अथ यास्ता आप इति । ‘याः आपः’ यानि उदकानि प्रजापतिस्त्वृष्टानि ‘वाचो लोकात्’ वायुपाप्नोकात्

* अदा० प० ३५ धा० ।

† तु० प० २८ धा० ।

सकाशात् 'आयन्' आगतानि , 'ताः' आप एवेदानीं ज्ञयमाना-
हुतिरित्यर्थः । पूर्वं प्रजापतिर्वाचः सकाशात् अपः सृष्टवान्
इत्यान्नातम् , तथा प्रथमाध्याये— “सोऽपोऽसृजत वाच एव
लोकात्”—इति * ॥ ८ ॥

“तां सन्तता मिति । आहुतिसाधनान् मन्त्रान् प्रशंसति—
“अथ यः स प्रजापतिस्त्वय्या विन्ययेति । पूर्वं प्रजापतिरपः
सृष्ट्वा पुनरपि बहुलं सुत्पत्तिं त्रयीमय्या विन्यया सह ता
आपः प्रविष्टवान् , अत इदानीं मपि आहुतिरूपतोक्ते मन्त्रा-
णाञ्च त्रयीरूपत्वात् तैर्होमकारणं प्रजापतेर्बहुधोत्पत्तये विन्यया
संज्ञोदकप्रवेशसमानमित्यर्थः । एतदपि पूर्वं मान्नातम्— “सो-
ऽकामयताभ्योऽङ्गोऽधि प्रजायेयेति , सोऽनया त्रय्या विन्यया
सहापः प्राविशदिति † ॥ १० ॥

मन्त्रानष्टौ प्रविभज्य स्तोति— “तद् यानि त्रीणि प्रथमा-
नीति । ‘तत्’ तत्र तेषु मन्त्रेषु ‘यानि प्रथमानि त्रीणि’
यजूंषि । यजुर्वेदपठितत्वात् यजूंषीत्युच्यन्ते ; अन्यथा पाद-
ब्रह्मानां यजुश्चानुपपत्तेः , यजुरन्तगा ‡ वा मन्त्राश्च त्रिन्यायेन यजुः-
शब्देनोक्ताः । तन्मन्त्रत्रयं पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकालकम् , चतुर्थो
मन्त्रस्त्रयीविद्यात्मकः । त्रयीत्वं छन्दोद्वारा प्रतिपादयति—
“जगती सा भवतीति । “युञ्जते मन उत युञ्जते धियः”—इति §
चतुर्थो मन्त्रो जगतीच्छन्दस्तः ; जगत्याः सर्वच्छन्दोमयत्वात्

* इहेव काण्ठे ४ ए० ३ पं० द्रष्टव्यम् ।

† इहेव पुरस्तात् ४ ए० ६ पं० द्रष्टव्यम् ।

‡ ‘यजुरन्तिमा’—इति च पाठः ।

§ वा० सं० ११. ४ ।

मन्त्राश्च तत्सम्भवात्, चतुर्थस्यास्य त्रयीरूपत्वम् । इमानि चत्वारि यजुंषि प्रागादिमहादिशः ; सङ्ख्यासाम्यात् । “इमे वै लोकाः”—इत्यादिना समानां मन्त्राणां प्रजापतिरूपत्वम्, एकास्यास्त्रयीवित्यारूपत्वञ्च प्रदर्शित मिति मन्तव्यम् ॥ ११ ॥

अथ होम मनुष्य प्रथमा मृचं विधत्ते— “स जुहोति युञ्जान इति * । प्रथमा ऋक्, अनुष्टुप् । अथ मर्थः— “सविता सर्वस्य स्वस्वकार्ये प्रेरकः सूर्यः ‘प्रथमम्’ आदौ अग्निचयन-विषये ‘मनः’ ज्ञानसाधनभूतं चित्तं ‘युञ्जानः’ कर्मविषयं ज्ञानमुत्पादयितुं मात्मना संयुक्तं कुर्वन् अनन्तरं ‘धियः’ बुद्धीः प्राणान् वा ‘तत्त्वाय’ । “तनु विस्तारे” †, ज्ञाप्रत्यये “उदिनो वा”—इति ‡ इडभावपक्षे “अनिदिताम्०”—इति § न-लोपे, “जो यक्”—इति ॥ यक्प्रत्यये च कृते रूपम् । तनित्वा विस्तार्य, मनसा बुद्धिं प्राणं वा पर्यालोच्य । यत्र मनस्तत्र प्राणः इति हि व्याप्तिः । यद्वा, एकं वाक्यम् ; प्रथमं मनो ज्ञानसाधनं धियम् तत्कार्यं ज्ञानञ्च ‘तत्त्वाय’ तत्त्व-शब्दाच्चतुर्थी, तत्त्वं नामान्नित्वम् । तच्छब्देन प्रकृतत्वादग्निः परामृश्यते, तस्य भावस्तत्त्वम्, अग्निरूपावाप्तये । मनो ज्ञानञ्च नियुञ्जानः अग्नेः सम्बन्धि ज्योतिः पञ्चसु पशुषु प्रविष्टं तेजः ‘निचाय्य’ । “चायू

* “युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियम् ।

अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अद्वाभरतु”—इति वा० सं ११. १ ।

† तना० उ० १ धा० ।

‡ पा० सू० ७. २. ५६ ।

§ पा० सू० ६. ४. २४ ।

॥ पा० सू० ७. १. ४७ ।

युजानिशामनयोः” * । निशामनं दर्शनम् । पृथिव्याः चिताया
अधि उपरि विशिष्टप्रदेशं प्रति ‘आभरत्’ । ततः पशुभ्यः
सक्ताशात् अग्नितेज आहृतवान् । “ह्रयहोर्भञ्जन्दसि”—इति †
हकारस्य भकारः ।

मन्त्रप्रतिपाद्य मन्त्रव्य व्याचष्टे — “प्रजापतिर्वै युक्ता न इति ।
अत्र सवितृपदेन धात्वर्थमात्र माश्रित्य प्रजापतिरुच्यत इति
विशेषः । अत्र “तत्त्वाय अग्निरूपायातये अग्नये ज्योतिः पशुषु
हृद्वा”—इत्यादिकं सर्वं युज्यते ॥ १२, १३ ॥

द्वितीयं मन्त्रं विधत्ते — “युक्तेन मनसा वयं मितौति ‡ ।
इयं गायत्री । अयं मर्थः— ‘युक्तेन’ कर्मविषये एकाग्र्येण मनसा ।
अन्यत्र व्यापके मनसि कर्म कर्तुं न शक्यते, अतः कर्मणि युक्ते-
नेत्युक्तम् । तादृशेन ‘मनसा’ सहिताः ‘सवितुः देवस्य’ ‘सवे’
अभ्यनुज्ञाने वर्त्तमानाः ‘वयम्’ अनुष्ठानातारः ‘स्वर्ग्याय’ हितार्थं
यत्-प्रत्ययः § स्वर्गहिताय स्वर्गसाधनाय कर्मणे, तदर्थम्, “क्रिया-
धीपपदस्य०”—इति ॥ चतुर्थी । ‘शक्त्या’ कर्मकरणसामर्थ्येन, तदर्थ-
द्रव्यसामर्थ्येन च प्रयत्नः कार्य इति वाक्यशेषः ¶ । नित्ये तावत्,
यथा शक्नुयात् तथा कुर्यादिति प्रकारवाचिना यथाशब्देन शक्ते-

* भा० उ० ८८० ।

† पा० ८. २. ३२ सू० १ वा० ।

‡ का० श्री० सू० १६. २. ७ ।

§ पा० सू० ५. १. ५ ।

॥ पा० सू० २. ३. १६ ।

¶ “युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे ।

स्वर्ग्याय शक्त्या”—इति वा० सं० ११. २ ।

येथासम्भवोक्तिः ; काम्ये , यदा शक्नुयात् तदा कुर्यादिति पूर्वोक्तेः सम्पूर्णता चोक्ता ॥

मन्त्रप्रतिपाद्य मनुद्य व्याचष्टे— “मन एवेतदिति । मनसो युक्तत्वं व्यतिरेकमुखेन प्रतिपादयति— “न ह्ययुक्तेनेति ॥ १४ ॥

तृतीयं मन्त्रं विधत्ते— “युक्ताय सविता देवानिति * । तादृशान् ‘युक्ताय’ पूर्ववत् क्तो यक् , मनसा युक्ता स्थित इति विशेषः । यद्वा, ‘देवान्’ प्राणान् ‘युक्ताय’ इत्येत मेकं वाक्य मिति प्रदर्शितम् । ‘युयुजे’ इति लिट् प्रयुक्तः । ‘बृहत्’ महत् ‘ज्योतिः’ अग्न्यात्मकं सूर्यात्मकश्च ‘करिष्यतः’ संस्करिष्यतः, आत्मत्वेन भावयतः ‘तान्’ देवान् ‘सविता’ ‘प्रसुवाति’ अभ्यनुजानातु † । सुवतेः पञ्चमे लकारे “लेटोऽडाटौ”—इत्याडागमः ‡ । अत एव ‘करवन्’—इति पञ्चमो ल उदाहृतः § ॥ १५ ॥

चतुर्थीं विधत्ते— “युञ्जते मन इति ॥ । इयं जगती ¶ । ‘विप्राः’ मेधाविनो देवाः । ‘बृहतो विपश्चितः’ । “विप्”—इति वाङ्-नाम ** । सकलशाखागता मन्त्रा एकत्र कर्मणि सञ्चिताः । ‘विप्रस्य’ मेधाविनः प्रजापतेः अग्न्यात्मकस्य विस्रस्तं पुनः सन्धानार्थं

* का० श्रौ० सू० १६. १. ७ ।

† “युक्ताय सविता देवान् स्वर्यतो धिया दिवम् ।

बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवाति तान्”—इति

वा० सं० ११. ३ ।

‡ पा० सू० ३. ४. २४ ।

§ १३४ ए० ४ पं० मूले द्रष्टव्यम् ।

॥ का० श्रौ० सू० १६. २. ७ ।

¶ “युञ्जते मन उन युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।

वि होत्रा ह्ये वयुनाविदेक इक्ष्मही देवस्य सवितुः परिहृतिः”—

इति वा० सं० ११. ४ ।

** निघ० १. ११. ४१ ।

‘मनो युञ्जते’ कर्मार्थं मेकाग्रं कुर्वन्ति । ‘उत’ अपि च ‘धियः’ बुद्धीः प्राणान् वा ‘युञ्जते’ । ‘वयुनाविद्’ ‘वयुना’-इति प्रश्ना-
नाम * , इह ज्ञातव्ये कर्तव्ये ज्ञानवान् जानात् ‘एकः’ ‘इत्’ एव
चीयमानः अग्निः, ‘होत्राः’ सप्तहोत्रकाणां प्रस्थितयान्याः ‘विदधे’
चकार । तदिदं ‘सवितुः देवस्य’ ‘मही’ महती ‘परिश्रुतिः’ ।
स यत् प्रजापतिः समिधानाय देवाः कर्मणो मनः प्राणांश्च
युञ्जे , अतोऽग्निहोत्रं विदधे इति ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— “युञ्जते मन इत्यादि । स्पष्टोऽर्थः । “यद्वा
एव चीयत इति । यश्चीयते स एष ह्येतत्कर्माणि करोतीत्यर्थं
दृढयितुं माह— “चिते ह्येतस्मिन्निति । ‘चिते’ अग्नौ होत-
मेवावस्थादिक्रियाणां विधानात् तस्यैव कर्तृत्वं मित्युप-
चरितम् ॥ १६ ॥

पञ्चमी नृचं विधत्ते—“युञ्जे वां ब्रह्म पूष्य मिति† । त्रिष्टुप् ।
‘वाम्’-इति पत्नीयजमानानुच्येते । युवाभ्यामर्थाय , ‘नमोभिः’
अग्नेः संहितं , ‘पूष्यं’ पुरातनं ‘ब्रह्म’ ब्रह्मणि ‘युजे’ युक्त-
वान् सवितेति । अत्राज्ञवाचिना नमः-पदेनाहुतिरभिधीयते ,
तयाहुत्या पत्नीयजमानयोः बुद्धीः प्राणान् एतस्मै कर्मणे युञ्जे
इत्यर्थः । यद्वा, ‘युञ्जे’-इत्युत्तमेके रूपम् , अध्वर्युरह मिति ।
किमर्थम् ? तदाह— ‘सूरेः’ कर्मविदुषो यजमानस्य ‘श्लोकः’
कीर्तिः ‘व्येतु’ विविधं गच्छतु , उभयत्र देवमनुष्येषु प्रसृता
भवत्विति । ‘पथ्येव’ पथि-शब्दात् “धर्मपथ्यर्थन्यायात्”-इति ‡

* निघ० ३. ११. १० ।

† का० श्रौ० सू० १६. २. ७ ।

‡ पा० सू० ४. ४. ६२ ।

यत् । पथो यज्ञमार्गात् अनपेता आहुतिः यथा उभयत्र प्रसारिणी भवति , एवं श्लोक इत्यर्थः । ‘अमृतस्य’ मरणधर्म-
रहितस्य प्रजापतेः ‘पुत्राः’ ‘विश्वे’ देवाः ‘शृण्वन्तु’, यजमान-
श्लोक मित्यनुषङ्गः । ‘ये’ देवाः दिव्यानि धामानि सर्वलोक-
स्थानि ‘तस्युः’ अधिष्ठितवन्तः , ते शृण्वन्त्विति * ॥

मन्त्रप्रतिपाद्य मन्त्रस्य व्याचष्टे— “युजे वां ब्रह्म पूर्णं नमो-
भिरित्यादि । निगदसिद्ध मेतत् ॥ १७ ॥

षष्ठी मृच माह — “यस्य प्रयाण मिति † । इयं जगती ‡ ।
अय मर्थः— अन्ये देवाः ‘यस्य देवस्य’ द्यौतनशीलस्य प्रजापतेः
‘प्रयाणं’ प्रथमगमनं कर्मानुष्ठानं मनुलस्य ‘भोजसा’ वीर्येण ‘महि-
मानं’ चयनात्मकं यज्ञं ‘ययुः’ अन्वगच्छन् । प्रजापत्यनुष्ठानानन्तरं
सर्वे देवा अनुष्ठितवन्तः । ‘यः’ ‘सविता’ ‘पार्थिवानि’ पृथिव्या
मवस्थितं वस्तुजातं ‘विममे’ । “माङ् माने” § । स्वीयेस्तेजोभिः
सर्वं वस्तु व्यनक्ति । ‘एतशः’ सर्वत्र चरणशीलः । यद्वा, ‘एतशः’
—इत्यश्वनाम ॥ , मत्वर्थीयलोपः अश्ववान् । ‘सविता’ आदित्यो
‘देवः’ । ‘रक्षांसि’ पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकान् ‘महित्वना’ स्वमहिम्ना
‘वि ममे’ विमिमीते ॥

* “युजे वाम् ब्रह्म पूर्णं नमोभिर्वि श्लोक एतु पथेव सूरैः । शृण्वन्तु
क्वि अन्वस्य पुत्रा आ ये धामानि तस्युः”—इति वा० सं० ११. ५ ।

† का० श्रौ० सू० १६. २. ७ ।

‡ यस्य प्रयाण मन्त्रस्य इत्ययुर्देवा देवस्य महिमानं भोजसा ।
चः पार्थिवानि वि ममे स एतशो रक्षांसि देवः सविता महित्वना”
—इति वा० सं० ११. ६ ।

§ जु० आ० ६ धा० ।

॥ निघ० १. १४. १० ।

“प्रजापतिर्वा एतदग्रे कर्मेत्यादि, मन्त्रव्याख्यानम् ॥ १८ ॥

सप्तमं मन्त्रं विधत्ते— “देव सवितः प्रसुव यज्ञ मिति * ।

वाजपेये व्याख्यातोऽयं मन्त्रः † ॥ १८ ॥

अष्टमं यजुर्विधत्ते— “इमं नो देव सवितर्यज्ञ मिति ‡ ।
प्रणयेतिपदस्यार्थं माह— ‘यज्ञियं कर्म’ ‘प्रणयति’ प्रकर्षेण
नयति । तदेवाह— ‘तत्’ सवित्रा प्रणीतं कर्म ‘अनार्त्तम्’ अनु-
पहतम्, ‘स्वस्ति’ चेमेण ‘उट्ठं’ समाप्तिम् ‘अश्रुते’ । देवाव्य
मिति पदं व्याचष्टे— “यो देवानवदिति । देवानवति तपयतीति
देवावीः । “अवितृस्तृत्तन्निभ्य ईः”—इति § ई-प्रत्ययः । अस्य
यजुषः त्रयीविद्यात्वं सुपपादयितुं माह— “ऋचेति । अस्मिन्
यजुषि तावत् ‘ऋचा स्तोमं समर्हय’ । “गायत्रेण रथन्तरं
हृद् गायत्रं वर्त्तन्ति स्वाहा”—इति पठ्यते ॥ । तत्र ऋचेतिपदेन
ऋग्वेदोऽभिधीयते, स्तोमा गायत्ररथन्तरहृदादिभिः सामान्य-
च्यन्ते, स्वाहेतिपदेन यजुर्वेदः । अत एवैष मन्त्रो वेदत्रया-
ज्जत्वात् ‘त्रयी विद्या’ । अत्र त्रयाः कः प्रसङ्ग इत्यत आह—
“यथैवादोऽमुत्रेति । ‘अदः’ स्थितिक्रियाविशेषणम्, ‘अमुत्र’—
इति विप्रकृतवचनः । यथा प्रागध्यायादौ सर्वसृष्टेः पुरा त्रयी
विद्या उत्पन्ना, एव मेतद् यजुरपि— “स आन्तस्तेपानो ब्रह्मैव

* का० श्रौ० सू० १६. २. ७ ।

† ५ का० १ अ० १ ब्रा० १४ क० = ५ भा० १३८० १ पं० द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १. ६. २. ७ । § उ० ३ पा० १५८ सू० ।

॥ “इमं नो देव सवितर्यज्ञं प्रणय देवाच्यं सखिविदं सत्राजितं
धनजितं स्वर्जितम् । ऋचा स्तोमं समर्हय गायत्रेण रथन्तरं
हृद् गायत्रवर्त्तन्ति स्वाहा”—इति बा० सं० ११. ८ । विहितस्वास्त्येव
मन्त्रस्यान्तिमो भाग एव द्रष्टव्यः ।

प्रथम मसृजत तथौ मेव विद्याम्”—इति * । पूर्वं योऽग्निः सृष्टः, अथ यो गर्भेऽन्तरासीत्, ‘सोऽग्निरसृज्यतेति । ‘सः’ सृष्टोऽग्निरैव, इदानीं चीयमानोऽग्निरित्यर्थः ॥ २० ॥

उक्तानष्टौ मन्त्रान् सम्भूय प्रशंसितु मनुवदति— “तान्ये-
तान्यष्टौ सावित्राणीति । गायत्र्या अष्टौ अक्षराणि, अक्षरेषु
अष्टनामत्वात् अग्नेर्गायत्रत्वं प्रागुक्तम् † । अतोऽग्नेर्यावन्तोऽव-
यवाः, तैः तावन्त मेवाग्निम् एतया आहुत्या सिक्तवान्
भवतीत्यर्थः ।

अष्टममन्त्रान्ते यः स्वाहा-शब्दः पठितः ‡, तेन नवमेन सह
सङ्ख्यां दिक्प्राणात्मना प्रशंसति— “तानि नव भवन्ति, स्वाहा-
कारो नवम इति ।

स्वाहा-शब्दप्रयोगानन्तर मग्नावाण्याहुतिर्हूयते, तथा सह
पूर्वसङ्ख्यां विराट्प्राणात्मकान्यात्मना स्तौति— “तानि दश
भवन्ति आहुतिर्दशमीति । अष्टौ मन्त्राः, स्वाहाकारो नवमः,
स्वाहाकारान्ते ह्यमाना ‘आहुतिः’ ‘दशमी’ दशसङ्ख्यापूर-
णीति ॥ २१ ॥

अत्र पूर्वं यत्र पुरुषादीनां चतुर्णां पशूनां कायप्रासनम्,
तस्मात् प्रदेशात् उखाषाटेष्टकाकरणार्थं सृत् आनेतव्या ; “चतुर्णां
मसु कायप्रासनम्, ततो मृदिष्टकार्थापञ्च”—इति § आजातम् ।

* एतस्मिन्नेव भागस्य ३ ए० १४ पं० दृश्यम् ।

† “यद्देवाद्यावन्मिरूपाणि अष्टाक्षरा गायत्री तस्मादाहुर्गायत्री-
ऽयिरिति”—इति ४३ ए० ४ पं० ।

‡ १५४ ए० ‘॥’ टीप्पन्यां प्रकाशितो मन्त्रो द्रष्टव्यः ।

§ का० श्री० सू० १६. १. १६ ; २० । इह च ७० ए० २१ पङ्क्तिः ।

तत्र नेतव्यान् पशून् विधातु माख्यायिका माह— “एतस्या माहुत्यां हुताया मिति । पूर्वे अग्निर्देवसकाशादुत्क्रान्तः , ‘ते देवाः’ परस्परम् ‘अनुवन्’, ‘पशुः अग्निः’ अतः ‘पशुभिः’ ‘इमं’ पशुरूपमग्निम् ‘अन्विच्छाम’ अन्विष्यामः । ‘सः’ अग्निः पशुः ‘स्त्राय’ स्वजातीयपशुरूपाय , तं दृष्ट्वा ‘आविः’ प्रत्यक्षो भविष्यतीति विचार्य , पशुभिरन्विष्टवन्तः । सोऽप्यग्निः प्रत्यक्षोऽभवत् । तस्मात् लोके पशुः सजातीयरूपं दृष्ट्वा प्रत्यक्षो भवतीत्यर्थं लोकप्रसिद्धापपादयति— “गौर्वा गवे, अश्वो वाश्राय, पुरुषो वा पुरुषायेति ॥ २२ ॥

“तेऽनुवन् यद्यह सर्वे रन्वेषिष्याम इति । ‘यदि’ ‘सर्वैः’ पुरुषादिपञ्चपशुभिः पशुरूपमग्निमन्वेष्टुमिच्छामः , तर्हि ते पशवः ‘यातयामाः’ गतसाराः , अतः ‘अनुपजीवनीयाः’ न भवन्ति ; ‘यदि’ ‘असर्वैः’ पशुभिः , तर्हि ‘असर्वम्’ असम्पूर्णमग्निमेव ‘अनुवेक्ष्यामः’ लाभार्थस्य विदेरूपम् * । ‘इति’ देवाः विचार्य ‘द्वाभ्यां’ प्रतिनिध्यर्थं कर्मप्रवचनीयः , “प्रतिः प्रतिनिधिं प्रतिदाने च” † । ‘तस्मात्’-इति , ‘पशुभ्याम्’-इति च पञ्चमी । गवाविपशुद्वयप्रतिनिधित्वेन एकं रासभं ‘प्रत्यपश्यन्’, यतः ‘एषः’ हयोः प्रतिनिधिः , ‘तस्मात्’ रासभः स्वरूपेण ‘एकः’ अपि ‘हिरताः’ विलक्षणपशुद्वयजनकः । रासभादश्वतरेण गर्दभस्य चोत्पत्तिर्दृश्यते । अतः अश्वजौ, गवाविप्रतिनिधित्वेन रासभ इति त्रयः पशव इत्युक्तम् भवति ॥ २३ ॥

* “विदुल्लुल्लभे”-इति तु० उ० १५२ घा० ।

† पा० बृ० १. ४. ६२ ।

उत्तरत्र अनङ्गापुरुष मीक्षतेऽग्निम्यूरीथ मिति वक्ष्यति * ;
अत्रानङ्गापुरुषस्य कः प्रसङ्ग इति , तं दर्शयति— “अनङ्गा पुरुषं
पुरुषादिति । × × × पुरुषपशोः प्रतिनिधि मनङ्गापुरुष मप-
श्यत् । अनङ्गापुरुषस्य लक्षण माह— “एष ह वा अनङ्गा-
पुरुषो यो न देवानवति, न पितॄन् , न मनुष्यानिति † । ‘अवति’
प्रीणयति , देवपितृमनुष्याणा मनर्थक इत्यर्थः । अतः पुरुषपशोः
प्रतिनिधिरनङ्गापुरुषः , गवाविप्रतिनिधित्वेन रासभः , पूर्वावेवा-
श्वाजौ । एवं ‘सर्वैः पशुभिः’ पशुरूप मग्नि मन्विष्टवन्त इति ।
सर्वैरन्वेषणे असर्वाग्निस्त्राभदोषो नास्तीत्याह— “नो यातयामा
इति । सर्वैरन्वेषणे यातयामत्वादिदोषो नास्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

उत्तरत्रानङ्गापुरुषस्य तत्कर्मकेक्षणे विनियोगस्य वक्ष्यमाण-
त्वात् तदितरैरश्वगर्दभाजैस्त्रिभिरन्नेरन्वेषणं दर्शयति— “त्रिभि-
रन्वि ऋतीति । पशुगतत्रित्वसङ्ख्यां प्रशंसति— “निष्ठदग्निरिति ।
अग्नेस्त्रिहृत्स्वं प्रागुक्तम्— “अष्टौ (रुद्रादीनि) अग्निरूपाणि ,
कुमारो नवम इति ; सैवाग्नेस्त्रिहृत्स्वम्”—इति ‡ । अत्र पशु-
त्रित्वसङ्ख्याया विद्यमानत्वात् तावन्तं तावत्परिमाण मग्निम् ,
तावत्सङ्ख्याकैरश्ववायवैरेवान्विष्टवान् भवतीति उक्तम् । अत्रानङ्गा-
पुरुषाश्चरासभाजा एव चत्वारः पशवः , कथं तैरन्वेषणे सर्वै-
रन्वेषणं कृतमित्याशङ्क्य , तेषां चतुर्णां मेव पञ्चसम्पत्ति माह—
“ते पञ्चसम्पदा भवन्तीति । रासभः खलु गवाविप्रतिनिधिरिति
तौ गवावी द्वौ , पुरुषादयस्तथ इति पञ्चसम्पत्त्या पञ्च भवन्ती-

* उपरिष्ठात् (६. ३. ३. ४.) द्रष्टव्यम् ।

† का० श्री० सूत्रे च १६. २. १३ ।

‡ पुरस्तात् ४३ पृ० २ पं० द्रष्टव्यम् ।

त्यर्थः । ता मेव पञ्चसङ्ख्या मन्वाकना स्तीति— “पञ्चचितिको-
ऽग्निरिति ॥ २५ ॥

तेषां त्रयाणां पशूनां मौञ्जीबन्धनं विधत्ते— “ते मौञ्जी-
भिरभिधानीभिरिति । मुञ्जानाम स सुषिरस्तृणविशेषः, तेन
निर्मिताभिरभिधानीभीरशनाभिरभिहिता बद्धा भवन्ति । अभि-
पूर्वी दधातिबन्धने वर्तते । अभिधीयन्ते बध्यन्ते अभि-
धान्यो रशनाः । करणे ल्युट् प्रत्ययः * । मुञ्जेनेव रशनाकरण-
माख्यायिकासुखेनाह— “अग्निर्देवेभ्य इति । ‘तस्मात्’ अन्त-
रग्निप्रवेशात् ‘सः’ मुञ्जः ‘सुषिरः’ अन्तश्छिद्रवान् । तच्च-
णान्तर माह— “तस्माद्देवेति । ‘उ’, ‘एव’ इति पदद्वयम् ।
‘तस्मात्’ अग्निप्रवेशादेव कारणात् स मुञ्जः ‘अन्तरतः’ मध्ये
‘धूमरक्तः’ धूमेन युक्तो रक्तवर्ण इव दृश्यते । अत एव
‘मुञ्जः अग्नेः योनिः’, ‘अग्निरग्ने पशवः’ पशवश्चाग्निरिति
प्राशुक्तम् । तस्मात् पशुरूपस्य गर्भभूतस्याग्नेरहिंसायै अन्त-
रग्निरूपमुञ्जवेष्टनं युक्तम् । यथा लोके ‘योनिर्गर्भं न हिनस्ति’,
‘योनिः’ खलु सर्वः ‘जायमानः’ जनः ‘जायते’, एव मग्निश्च
‘योनिः’ ‘जायाते इति’ पशुनो मुञ्जरशनाभिधानम् । ‘जायाते’
—इति, “जनी प्रादुर्भावे” †, पञ्चमे लकारे, “लेटोऽडाटी”
—इति ‡ तिप्प्रत्ययस्याडागमः, “वैतोऽन्धत्र”—इति § प्रत्ययस्ये-
कारस्य ऐकारादेशश्च ॥ २६ ॥

* पा० सू० ३. ३. ११७ ।

† दि० व्या० ४२ धा० ।

‡ पा० सू० ३. ४. ६४ ।

• § पा० सू० ३. ४. ६६ ।

रशनात्रिवृत्त्वं विधत्ते— “त्रिवृतो भवन्तीति । त्रिगुणिता इत्यर्थः । “अश्वत्थाभिधानीकृता इति । अश्वत्थाभिधानीवत् कृताः यथाश्वत्थाभिधानी कविका मुखं सर्वतो वेष्टयति, एव मीता-स्तिस्त्रः कार्या इत्यर्थः । अत्र कात्यायनः— “आहवनीयं दक्षिणेन त्रिवृत्पञ्चपञ्चाङ्गीबद्धास्तिष्ठन्ति प्राच्योऽश्वगर्दभाजाः पूर्वापरा रासभो मध्येऽश्वपूर्वाः”—इति * । अस्मायः— दक्षिणाशब्दात् “एनबन्धतरस्या मदूरे पञ्चम्याः”—इति † एनप् प्रत्ययः । “एनपा द्वितीया”—इति ‡ ‘दक्षिणेन’ शब्दप्रयोगे आहवनीयस्य द्वितीया विभक्तिः । आहवनीयस्य दक्षिणप्रदेशे त्रिवृत्पञ्चरशनाबद्धाः अश्वगर्दभाजाः पशवः अश्वपूर्वाः पद्भ्यां पूरापराः सन्तः प्राङ्मः प्राङ्मुखाः तिष्ठन्तीति ॥ ३७ ॥

तदिदं विधत्ते— “ते प्राच्यस्तिष्ठन्तीत्यादिना । अश्वत्थादीनां यदानुपूर्व्यम्, ‘अश्वः प्रथमः’, मध्ये ‘रासभः’, अन्ते ‘अजः’ इति । पूर्वोक्तं सृष्टिक्रमं प्रमाणयति— “यद्दे तदशु संचरित मासीदित्यादिना । एवं हि तत्र प्रथमाध्याये समान्नातम्— “अथ यदशु संचरित मासीत्, सोऽशुरभवत् ; अशुर्ह वै त मश्व इत्याचक्षते परोक्षम्, परोक्षकामा हि देवाः । अथ यद-रसदिव, स रासभोऽभवत् । अथ यः कपाले रसो लिप्त आसीत्, ‘सोऽजोऽभवत् । अथ यत् कपाल मासीत्, सा पृथिव्यभवत्”—इति § । तत्र यत् कपाल मासीत्, सा पृथिवी सृष्ट्युद्दे-

* का० श्रौ० सू० १६. २. ४ ।

† पा० सू० ५. ३. ३५ ।

‡ पा० सू० २. ३. ३१ ।

§ पुरस्तादिहैव (पृ० ५ पं० ३) दृश्यम् ।

नोक्ता 'एतत्' इदानीम् 'याम्' सृत्तिकाम् 'आहरिष्यन्तो भवन्ति'
इति । अध्वर्यवो सृत्तिकाहरणेन किं करिष्यन्तीति, तत्राह—
“एतेभ्यो वा एष रूपेभ्य इति । 'रूपेभ्यः' अश्वगर्दभाजिभ्यः 'अग्रे'
पुरा 'एषः' अग्निः 'असृज्यत', 'एतत्' इदानीं मपि 'तेभ्यः' पुरा
'एनम्' अग्निं 'जनयति' । सृत्तिकाहरणेन तम् अग्रे सृष्ट मेवाग्निं
जनितवन्तो भवन्तीत्यृत्विज इत्यर्थः । अश्वादिभ्यः पूर्वं मग्नि-
सृष्टिरेव मान्नायते— “अथ यो गर्भोऽन्तरासीत्, सोऽग्निरसृ-
ज्यत । स यदस्य सर्वस्याग्रं असृज्यत, तस्मादग्रिर्ह वै त मग्नि-
रित्याचक्षते परोक्षम्”—इति * ॥ २८ ॥

तेषां पशूना माहवनीयस्य दक्षिणतोऽवस्थानं विधत्ते — “ते
दक्षिणतस्तिष्ठन्तीति । दक्षिणदेशेऽवस्थानं प्रशंसितुं माह—
“एतद्दे देवा अविभयुरिति । 'एतद्' सप्तम्या लुक् १, एत-
स्मिन्नवकाशे 'देवाः' भीतवन्तः । 'यत्' यस्मात् 'नः' अस्मदीयं
'दक्षिणतः' प्रदेशे 'नाष्टा' नाशकानि 'रक्षांसि' 'न हन्युः' न
बाधेरन् 'इति' । अथवा 'यत्' यथा 'न हन्युरिति' हननाभावं
देवाः चिन्तितवन्त इत्यर्थः । 'ते एते' देवाः 'यज्ञ' वज्ररूपम्
'अमु मादित्यम् अपश्यत्' । अत्रादित्यस्य कः प्रगङ्ग इत्यत आह—
“असौ वा आदित्य एषोऽश्व इति । योऽयं मश्वोऽत्र त्रिह-
न्मुञ्जरशनावहः, स हि आदित्यः । तथाच तैत्तिरीयकम्—
“अमु मादित्यं मश्वं श्वेतं भूतं दक्षिणा मनयन्”—इति । तत-
स्तेन वज्ररूपादित्यात्मना अश्वेन सर्वाणि यज्ञविघातीनि रक्षांसि
अपश्यन् भयरहिते नाशकरहिते स्थाने 'एतम्' अग्न्याख्यं यज्ञं

* पुरस्तादिहैव (ए० ४ पं० १४) द्रष्टव्यम् ।

† पा० ब० ७. १, ३६ द्रष्टव्यम् ।

कृतवन्तः पूर्वदेवाः । तथैव 'एतत्' इदानीं यजमानः 'दक्षिणतः' स्थितेन अश्वेन 'यज्ञं' निर्वाध मनुतिष्ठतीति । अत्र कात्यायनः—
 "उत्तरत आहवनीयस्यारत्निमात्र उभयतस्तीक्ष्णा वैणवी सुषिराभिः कल्माषभावेऽकल्माषी प्रादेशमात्ररत्निमात्री वा"—
 इति * । पूर्वोक्ताहवनीयस्य अरत्निमात्रे उत्तरतः प्रादेशमात्री अरत्निमात्री वा उभयतः पार्श्वयोस्तीक्ष्णाया कल्माषलक्षणा-
 वेणुनिर्मिता अन्तः-सुषिरा , अग्निखननसाधनस्थानीयकल्माष-
 लक्षितत्वासम्भवे 'अकल्माषी' कल्माषलक्षणरहिता सुषिरा
 कार्येति तस्यार्थः ॥ २८ ॥

तदिदं सार्थवादं विधत्ते— "दक्षिणत आहवनीयो भव-
 तीत्यादिना । "ता मादत्ते"—इत्यतः † प्राक्तनेन वाक्यसन्दर्भेण
 'एषा' वक्ष्यमाणा 'अभिः' 'उपशेते' तिष्ठते । आहवनीयाभ्योः
 पुंस्त्रीलिङ्गसाम्यात् स्त्रीपुंसात्मना प्रशंसति— "एषा वा आह-
 वनीय इति । 'एषां' पुरुषः , 'योषां' स्त्रियम् , 'दक्षिणतः'
 स्त्रियाः दक्षिणप्रदेशे 'उपशेते' । आहवनीयाभ्योर्मध्यप्रदेशस्य
 व्यवधानस्वरूपता माह— "अरत्निमात्र इति । एतदपि स्त्रीपुंसयो-
 र्योजयति— "अरत्निमात्रादिति । स्त्रीपुंसयोर्मध्ये ग्रासादि-
 सञ्चाराय , सम्बाधपरिहाराय च अरत्निमात्रोऽवकाशो युक्त
 इत्यर्थः ॥ ३० ॥

"सा वैणवीति । वेणुनैव कार्येति । अत्रेतिहास माह—
 "अग्निदेवेभ्य इति । यतो वेणुं प्रविष्टवान् अतः 'सुषिरः' ।
 प्रविष्टः 'सः' अग्निः 'अननुप्रज्ञानाय' ययान्ये मां न जानीयुः,

* का० श्रौ० सू० १६. १. ५ ।

† एतस्मिन्नेव ब्राह्मणे ३८ कण्वारम्भे (१४१८० १५५०) दृश्यम् ।

तथा स्त्राष्टादनाय यानि 'वर्माणि' पाश्वर्योरकरोत्, तानि 'पर्वाणि' सन्धयः वेणोः प्रवेशकाले 'यत्र-यत्र' प्रदेशे अग्निः 'ददाह', 'तानि' 'कल्माषाणि' क्षणविन्दुचिह्नानि 'अभवन्' ॥ ११ ॥

“सा कल्माषीत्यादि । अतः 'सा' अभिः 'कल्माषी' कल्माष-
कलितवेषुमयी कर्तव्या । अतः कल्माषो वेणुरग्नेयः । “यदि
कल्माषीति । कल्माषासम्भवे अन्यरूपो वेणुः कार्य इत्यर्थत उक्तः ।
तत्र कल्माषाकल्माषयोः सुषिरत्वं तु सर्वथा सम्पाद्य मित्याह—
“सुषिरा तु स्त्रादिति । यस्मात् सुषिरो वेणुरग्नेर्योनिः “सैषा
योनिरग्नेर्यद् वेणुः”—इति वेणोरग्निरूपत्वं प्रागुक्तम् * , अतो-
ऽग्निरूपसृष्टिकाखनने अग्नियोनिरूपाभिकरणम् स्त्राद् 'योनिः'
सकाशादेव अग्निः 'जायातै इति' एव मर्थं मित्यर्थः ॥ १२ ॥

अभ्रेः प्रादेशप्रमाणत्व मरत्निप्रमाणत्वञ्च कल्पितम्, तत्रा-
रत्निमात्रत्व मभिमत मिति दर्शयितुं प्रादेशमात्रपक्ष मनुवदति—
“प्रादेशमात्रीति । 'हि' यस्मात् इदानीं वागिन्द्रियम् प्रादेश-
प्रमाण मभिलष्यते ; प्रथमं तात्त्वोष्ठपुटव्यापारेण प्रादेशपर्यन्तं
वाच मुच्चार्य ततो देशसंयोगविभागाभ्यां परत्रोत्वं गृह्णाति ।
अथवा, वाक्पदेन जिह्वीक्यते ; सा हि प्रादेशमात्री सती वाक्
वदति । यद्वा, वाक्पदेन प्राणवायुर्लक्ष्यते ; स हि नासापुटा-
जिह्वरत् प्रादेशपर्यन्तं गच्छतीत्यागमसिद्धम् । स्वाभिमतं पक्ष
माह— “अरत्निमात्री त्वेवेति । 'तु'-शब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः ।
बाह्येकदेशत्वादरत्नेः समुदायभूतो बाहुरेकदेशेनापि व्यवह्रियते,
तत्प्रमाणकरणी अभिरपि बाहुकृतवीर्यसन्निभैव भवति । पुन्यञ्च

अग्नेरेकतस्तीक्ष्णत्वं मुभयतस्तीक्ष्णत्वञ्चोक्तम् । यदाहापस्तम्भः—

“उभयतः क्षूणं मन्यतरः क्षूणं वा”—इति * ॥ ३३ ॥

तत्र अग्रमूलयोः उभयत्र तीक्ष्णत्वं सिद्धान्तयितुं पूर्वपक्ष मनु-
वदति— “अन्यतः क्षूणत्वं स्यादिति । “क्षूणु तेजने” †, तेजनं
नाम निश्चितत्वम् । “अन्यतरतो ह्रीदं वाच इति । वाचो
निश्चितत्वं अन्यतरतो वचनापेक्षया । वाक्पदेन जिह्वोच्यते,
तस्यास्तु एकत एव तीक्ष्णम् ; अथात्र वचनव्यापार इति । “उभ-
यतः क्षूणस्वेवेति । ‘तु’-शब्दः पूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थः । निश्चित-
पार्श्वद्वया कार्येत्यर्थः । ‘यद्’ यस्मात् ‘एनया’ वाचा जिह्वया
‘दैवं’ देवसम्बन्धि वाक्यं संस्कृतम्, ‘मानुषं च’ मनुष्यसम्बन्धि
भाषामयञ्च वाक्यं ‘वदति’ ; अथवा एकयैव वाचा ‘सत्यम्’,
‘अनृतं’ मिथ्या च वदति, अत उभयतः क्षूणत्वम् ॥ ३४ ॥

उभयतः क्षूणत्वं प्रकारान्तरेण स्तोतुं मनुवदति— “यद्दे-
वोभयतः क्षूणदिति । ‘अस्ये’ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । ‘यतः’ यस्मिन्
प्रदेशे ‘क्षूणत्वं’ निश्चितत्वम्, तस्मादेव प्रदेशात् ‘अग्नेः
वीर्यम्’, ‘अतः’ उभयतस्तेक्षणकरणेन वीर्यं नैव निश्चितवान्
भवति ॥ ३५ ॥

“यद्देवोभयत इति । ‘एतत्’ एतया अग्न्या निश्चिता-
ग्रया ‘एनम्’ मृदूप मग्निम् ‘अनुविद्य’ ज्ञात्वा ‘एभ्यो लोकेभ्यः’
सकाशात् ‘अखनन्’ अवदारितवन्तः । ‘तथैव’ ‘अयं’ यष्टा
‘एतया’ अग्न्या लोकत्रयसकाशात् ‘खनति’ मृदात्मक मग्निं
मित्यर्थः ॥ ३६ ॥

* व्याप० श्रौ० सू० १६. १. ७ ।

† अदा० प० १६ धा० ।

कथं यजमानेनैकया अभ्रा लोकत्रयादग्नेः खनन मित्या-
शङ्क्य तदुपपादयति— “स यदिति खनतीति । ‘इति’-शब्दो-
ऽभिनेयप्रदर्शने , मृदः खननव्यापार मभिनयेन दर्शयतीत्यर्थः ।
अभ्रेः खननव्यापारे तावत् प्रथम मवक्षेपण मुत्क्षेपणम् मध्ये
सञ्चारक्रिया चेति व्यापारत्रय मस्ति, तस्मादभ्रेव्यापारत्रयेण
पृथिव्यादिलोकत्रयादग्नेः खनन मिति तात्पर्यार्थः ॥ ३७ ॥

अभ्रेरादानं विधत्ते— “ता मादत्त इति । उत्तरत्र “त्रिभि-
रादत्ते”—इति * आदाने त्रित्वसञ्ज्ञाविशिष्टानां मन्त्राणां विधा-
नम्, अभ्रिं त्रिभिर्मन्त्रैराददीतेत्यर्थः । तत्र प्रथममन्त्रं विधत्ते—
“देवस्य त्वा सवितुरिति † । मन्त्रस्याय मर्थः— देवेन सवित्रा
अनुज्ञात एवाह मध्वर्युः ‘अग्निनोः बाहुभ्यां’, ‘पूष्णो हस्ता-
भ्याम्’, ‘अङ्गिरस्वत्’ अङ्गिराः अग्निः स इव ; अङ्गिरःपदात्
उत्तरस्य वतुनः सञ्ज्ञाविधानात् पदसञ्ज्ञानिवन्धनं कृत्वं न
भवति , अग्निवत् । ‘गायत्रेण छन्दसा’ अभ्रिं ‘त्वाम् आददे’ ‡ ॥

मन्त्रस्य तात्पर्यार्थ माह— “सवितृप्रसूत एवैना मित्यादि ॥

द्वितीयं विधत्ते— “पृथिव्या इति § । अग्निः त्वम् ‘पृथिव्याः’
‘सधस्यात्’ उपस्थात् सहस्यानात् । पुरीषमिति , पुरीषपदेन
पशवोऽभिधीयन्ते ; पशुहितम् । “तस्मै हितम्”—इति ॥ यत्

* इहेवानुपदम् (१४२ पृ० १६ प०—४० क०) द्रष्टव्यम् ।

† का० औ० सू० १६. २. ८ क ।

‡ “देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽग्निर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या
माददे । गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वत्”—इति बा० सं० ११. ६ क ।

§ “पृथिव्याः सधस्यादग्निं पुरीष्य मङ्गिरस्वदाभर ।

अहेभेन छन्दसाङ्गिरस्वत्”—इति बा० सं० ११. ६ ख ।

॥ पा० सू० ५. १. ५ ।

प्रत्ययः । अग्निम्, 'अग्निरस्वत्' 'आभर' । "द्वपद्भोभः"—इति
हकारस्य भकारः * । किञ्च, 'त्रैलुभेन छन्दसा' अग्निवदाभरेति ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— "पशवो वै पुरीष मिति ॥ ३८ ॥

तृतीयं विधत्ते— "अभिरसीति † । 'अभिः' वज्रः 'असि',
हननसाधनत्वादुभयोः ; अभिनामासि । 'नारी' स्त्री च 'असि' ;
स्त्रीत्वारोपस्तस्यास्तत्कर्तृकहिंसोपशमनार्थः । किञ्च, त्वया अभ्रा
'वयम्' 'सधस्ये' पृथिव्याम्, अस्मिन् सहस्याने 'अग्निम्' मृष्टुषं
'खनितुं' 'शक्नेम' शक्ता भूयाः स्म । "शक्तुं शक्नो" ‡, आशी-
र्लिङि रूपम् ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— "अग्निर्होषेति । अभिरसीत्यनेन 'सत्येन'
स ह खनकः 'एनां' गृहीतवान् भवति । "नार्यसीति । अस्य
तात्पर्यं माह— "वज्रो वा अभिरिति । यथा योषा स्त्री न
कश्चन पुरुषं हिनस्ति, एव मन्त्रेः स्त्रीत्वेन सा न कस्यापि हन्ती-
त्यर्थः सिद्धो भवति । सधस्यपदस्य विवरणम्— "इदं वै सधस्य
मिति ॥ ३९ ॥

अभ्रादाणे विनियुक्तानां मन्त्राणां त्रित्वसङ्ख्यां प्रशंसितुं
मनुवदति— "त्रिभिरादत्ते त्रिहृदग्निरिति । त्रिभिरादत्ताया
अम्रेष्टतुर्थेन मन्त्रेणाभिमन्त्रणं विधत्ते— "त्रिभिरादायाथेनां
चतुर्थेनाभिमन्त्रयत इति § । 'अथ'-शब्दो व्यवधानाभावं सूच-

* पा० द. २. ३२ सू० १ वा० ।

† "अभिरसि नार्यसि त्वया वय मग्निं शक्नेम खनितुं सधस्य आ ।
आगतेन छन्दसाग्निरस्वत्"—इति वा० सं० ११. १० ।

‡ स्वा० प० १४ धा० ।

§ का० औ० सू० १६. २. ८ ख दृश्यम् ।

यति । इदं मेवोत्तरत्र “चतुर्मिरादत्ते”—इत्यस्य * वाक्यस्य
वीजम् । आदानसमये एवाभिमन्त्रणात् चत्वारोऽप्यादाने विनि-
युक्ता इति पक्षस्य वीजं मस्ति ; खननादिवत् स्पष्टव्यापारा-
भावात् , अष्टास्यभिमन्त्रणवत् । पृथगवस्थिताया अभिरेभि-
मन्त्रणत्वाच्च । अत एव त्रिभिरादाय चतुर्थेनेतत्पूर्वमन्त्रसङ्ख्या-
नुवादपुरस्सरं चतुर्थत्वोक्तिरभिमन्त्रणमन्त्रस्येति तात्पर्यम् । अभि-
मन्त्रणं नाम वीर्याधानं मिति प्रशंसति— “अथास्यां चतुर्थेन
वीर्यं मदधुरिति ॥ ४० ॥

मन्त्रं विधत्ते— “हस्ते आधाय सवितेति । ‘सविता’ देवः
‘हस्ते’ ‘आधाय’ अवस्थाप्य ‘हिरण्ययी’ हितरमणीयाम् ;
अथवा हिरण्यपदेन, अमृतं कन्दोच्यते , अमृतमयीम् ; प्रागुक्त-
गायत्र्यैष्टुभजागतानुष्टुभच्छन्दोरूपां वा ‘एनाम्’ अभिरे ‘विभ्रत्’
सर्वदा अधारयन् , ‘अग्नेर्ज्यातिः’ ‘निचाय्य’ दृष्ट्वा ‘पृथिव्या अभिरे’
ततः सकाशात् ‘आभरत्’ आहृतवान् । ‘आनुष्टुभेन कन्दसा’
अग्निवदाहृतवानिति † ।

मन्त्रं व्याचष्टे— “हस्ते आधाय सवितेति । ‘हिरण्ययी’-पद-
व्याख्याने “हिरण्ययी ह्येषा या कन्दोमयीत्युक्तम् । तदुपपा-
दयति— “तान्येतान्येवेति । ‘आरम्भाय’ आलम्भनाय ॥ ४१ ॥

अत्र केचिन्मन्त्रगतहिरण्ययीपदबलेन अभिरे मपि हिरण्य-
निर्मिता मिच्छन्तीति तत्पक्षं मनुवदति— “तां हैके हिर-

* इहैवानुपदं (१४३ पृ० १७ पं०—४५ क०) द्रष्टव्यम् ।

† “हस्त आधाय सविता विभ्रदभिरे हिरण्ययीम् ।

अग्नेर्ज्यातिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत् ।

आनुष्टुभेन कन्दसाङ्गिरस्तु”—इति वा० सं० ११, ११ ।

क्षय्यीं कुर्वन्तीति । अतएव कात्यायनः— “हिरण्ययी मेके”—
इति * पचान्तरं सूत्रितवान् । “अभ्युक्तेति । “हस्त आधाय
सविता बिभ्रदग्निं हिरण्ययीम्”—इति मन्त्रे समाप्ते इत्यर्थः ॥

तद् दूषयति— “न तथा कुर्यादिति । अत्र पूर्वोक्त मेव
छन्दोमयत्व मिहोपदिशति— “यद्वा एषा छन्दांसीति ॥ ४२ ॥

आदानाभिमन्त्रणविनियुक्तानां मन्त्राणां सङ्ख्यां प्रशंसितु
माह— “तां चतुर्भिरादत्त इति । ‘चतुर्भिः’ अभिमन्त्रणमन्त्र-
सहितैः पूर्वस्त्रिभिर्मन्त्रैः ‘ताम्’ अभिम् ‘आदत्ते’ । आदाने
मन्त्रचतुष्कप्रकार उपपादितः । अत एव मीमांसायां द्वादशाह-
यागे इदं मेव विषयवाक्यं सुदाहृतम् । तदर्थः स गृहीत-
स्वास्त्वविद्भिराचार्यैः—

“चतुर्भिरभि मित्यत्र विकल्पो वा समुच्चयः ।

विकल्पः पूर्ववन्मैवं समूहे करणत्वतः ॥”—इति † ॥

यतश्चतुर्भिरादत्ते, ‘सर्वा वाक्’ ‘चतुरक्षरा’ अक्षरचतुष्टय-
वती । कथं वाचश्चतुरक्षरत्वम् ? तदाह— “वागित्येक मिति ।
अत्र एकाक्षरवायूपत्वेन त्र्यक्षरात्मकेन च स्तूयमानान् मन्त्रान्
विभज्य दर्शयति— “यैवैवानुबुक्तमेति । प्रथमेन ‘सा’—इति-
पदेन वागुच्यते ; द्वितीयेन अभिमन्त्रणे विनियुक्ता चतुर्थी ऋक्
अनुष्टुप् ‘त्र्यक्षरं’ पदम् । ‘अक्षर मिति’ यदुक्तम्, ‘तानि’
आदाने विनियुक्तानि “देवस्य त्वा”—इत्यादीनि ‘यजूंषि’ ।
‘तस्मात्’ ‘चतुर्भिः’ अभिआदानं नाम, ‘सर्वया वाचा’ खनन
मेवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

* का० श्रौ० सू० १६. २. ७ ।

† मी० जै० न्या० १२ अ० ३ पा० (३० सू०) १४ अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

मन्त्रगतचतुष्टयसङ्ख्यां चतुर्दिगात्मना च स्तौति— “यदेव
चतुर्भिश्चतस्त्रो वै दिश इति । अत्र मन्त्रगत-गायव-त्रैष्टुभ-जागता-
शुष्टुभिः छन्दोभिः सह पूर्वां चतुःसङ्ख्यां महादिगवान्तर-
दिगात्मना स्तौति— “छन्दोभिश्च यजुर्भिश्चादत्ते तदष्टा-
विति * ॥ ४४ ॥ ३ [३. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठे काण्डे तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

— — —

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् .)

हस्त ऽएषाभिर्भवत्यथ पशून्भिमन्त्रयते । एतद्वा
ऽएषु देवा अन्वेषिष्यन्तः पुरस्ताद्दीर्यं मदधुस्तुथै-
वैष्वय मेतदन्वेषिष्यन् पुरस्ताद्दीर्यं दधाति ॥ १ ॥

सोऽश्व मुभिमन्त्रयते । प्रतूर्त्तं व्वाजिन्नाद्र-
वेति यद्वै क्षिप्रं तत्तूर्त्तं मथ यत् क्षिप्रात् क्षेपीय-

* गायत्रम्, त्रैष्टुभम्, जागतम्, आशुष्टुभम्, इति चत्वारि
छन्दांसि; देवस्य त्वा एयिशाः, अभिरमि, हस्त आधाव (वा० सं०
११.६ क, ६ ख, १०, ११.) इति चत्वारि यजुर्वेदोक्तं सङ्कलनया
अष्टाविति सिद्धम् ॥

स्तत् प्रतूत्तं व्वरिष्ठा मनु संव्वत मितीयं वै व्वरिष्ठा
 संव्वदिमा मनु संव्वत मित्येतद्विवि ते जन्म परम
 मन्तरिक्षे तव नाभिः पृथिव्या मधि योनिरिदिति
 तदेन मेता देवताः करोत्यग्निं व्वायु मादित्यं
 तदृश्वे व्वीर्यं दधाति * ॥ २ ॥

अथ रासभम् । युञ्जाथा ॥ रासभं युव मित्य-
 ध्वर्युं चैतद्यजमानं चाहास्मिन्यामे व्वृषणवस्व ऽदु-
 त्यस्मिन् कर्मणि व्वृषणवमू ऽदुत्येतदग्निं भरन्त
 मन्मयु मित्यग्निं भरन्त मन्मत्प्रेषित मित्येतत्तद्रा-
 सभे व्वीर्यं दधाति † ॥ ३ ॥

अथाजम् ‡ । योगे-योगे तवस्तरं व्वाजे-व्वाजे
 हवामह ऽदुत्यन्नं वै व्वाजः कर्मणि-कर्मणि तव-
 स्तर मुन्नेऽन्ने हवामह ऽदुत्येतत् सुखाय इन्द्र मूत-
 य ऽदुतीन्द्रियवन्त मूतय ऽदुत्येतत्तदजे व्वीर्यं
 दधाति § ॥ ४ ॥

त्रिभिरभिमन्त्रयते । त्रिवृदग्निर्यावानग्नि-

* , † , § 'दधाति'—इति क , ज ।

‡ 'अथाजम्'—इति ग , घ ।

यावत्त्यक्तं मात्रा तावत्तैवैष्वेतद्दीर्घं दधाति * ॥ ५ ॥

अथैनान् प्राच उत्क्रमयति । तदेन मेतैः
पशुभिरन्विच्छति नोपपृशत्यग्निरेष यत् पशवो
नेन्मायु मग्निर्हि न सद्दिति ॥ ६ ॥

सोऽश्व मुत्क्रमयति । प्रतूर्ध्वन्नेष्टवक्रामन्न-
शक्तीरिति पाप्मा वा ऽअशस्तिस्त्वरमाण एष्टा-
वक्रामन् पाप्मान मित्येतद्दृष्ट्य गाणपत्यं मयो-
भूरेहीति रौद्रा वै पशवो या ते देवता तस्यै गाण-
पत्यं मयोभूरेहीत्येतत्तदेन मश्वेनान्विच्छति † ॥ ७ ॥

अथ रासभम् । उर्ध्वन्तरिक्षं व्वीहि स्वस्ति-
गन्धूतिरभयानि कृण्वन्निति यथैव यजुस्तथा बभूवुः
पूष्णा सयुजा सहेतीयं वै पूषानया सयुजा सहे-
त्येतत्तदेन ५ रासभेनान्विच्छति ‡ ॥ ८ ॥

अथाजम् । पृथिव्याः सधुस्यादग्निं पुरीष्य
मङ्गिरस्वदाभरेति पृथिव्या उपस्यादग्निं पशव्य मग्नि-
वदाभरेत्येतत्तदेन मजेनान्विच्छति § ॥ ९ ॥

* 'दधाति'—इति क, ङ ।

†, ‡, § 'नान्विच्छति'—इति क, ख ।

त्रिभिरुन्विच्छति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्याव-
त्यस्य मात्रा तावत्तैवेन मेतदुन्विच्छति त्रिभिः
पुरस्तादभिमन्त्रयते तत् षट् षडृतवः संवत्सरः
संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तुद्
भवति ॥ १० ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [३. २.] ॥

पूर्वं माहवनीयस्य दक्षिणप्रदेशे त्रिवृदग्निर्यवानाववाः प्राक्षुखा
येऽश्वगर्हभाजास्तिष्ठन्ति, तेषां मिदानीं यथाक्रमं मभिमन्त्रणं
समन्त्रकं विधिक्षुरादावभिमन्त्रणं वीर्यात्मना प्रशंसति— “इस्त
एषाभिर्भवतीति । अत्रिं इस्ते गृहीत्वैव पशून्मभिमन्त्रयते * ॥ १॥

प्रथमं मन्त्राभिमन्त्रणं समन्त्रं विधत्ते— “सोऽश्व मिति ॥ ।
मन्त्रस्याय मर्थः,— हे ‘वाजिन्’ अश्व ! ‘वरिष्ठाम्’ अतिशये-
नोर्वीम्, ‘अनुसंवतं’ सम्पूर्वात् वनतेः क्विपि “अनुदात्तोपदेश-
वनति०”—इति ः न-लोपे, “इस्वस्य पति०”—इति § तुक् ।
अस्माभिः क्रियमाणं सभजनम् ‘अनु’-लक्ष्य भूमिं, ‘प्रतूर्त’ त्वरतेः

* “देवस्य त्वयिभि मादाय, इस्त आघायेत्येना मभिमन्त्रयते”—
इति का० औ० सू० १६. २. ८ । मन्त्रस्वयम्— वा० सं० ११. ६, ११ ।

† का० औ० सू० १६. १. ६ ।

‡ पा० सू० ६. ४. ३७ ।

§ पा० सू० ५. १. ७१ ।

“स्वरत्वरं”—इत्युठि * कृते “नसत्-निषत्तानुत्त-प्रतूर्त्त-सूर्त्त-गूर्त्त-
नि छन्दसि”—इति † निष्ठा-तस्य नत्वाभावेन निपातनम् । अति-
क्षिप्रम् ‘आद्रव’ आगच्छ । हे अश्व ! ‘ते’ तव ‘परमं जन्म दिवि’
आदित्यरूपेण , ‘अन्तरिक्षं’ तव ‘नाभिः’ वायुरूपेण , ‘पृथिव्यां’
तव ‘योनिः’ उत्पत्तिस्थानम् अग्न्यात्मकत्वेनेति , अश्वस्य लोक-
त्रयाभिमानिदेवतात्वेन स्तुतिः कृतेति तात्पर्यम् ‡ ।

अथ प्रतूर्त्तपदं व्याचष्टे — “यद्वे क्षिप्रं तत् प्रतूर्त्तं” मिति ।
‘क्षिप्रं = तूर्त्तम्’, ‘अथ’ ‘यत् क्षिप्रात्’ अपि ‘क्षेपीयः’ क्षिप्रतरम् ,
‘तत् प्रतूर्त्तम्’ इत्युच्यते । क्षिप्रशब्दादौयसुनि “स्थूलदूरयुवक्ल-
क्षिप्रं”—इति § यणादिपरस्य लोपः , पूर्वस्येकारस्य गुणः ।
उत्तरार्द्धस्य तात्पर्यं माह— “तदेन मेता देवता इति । अभि-
मन्त्रणेनाश्वस्य किं मायातम् ? तदाह— “तदश्वे वीर्यं
दधातीति ॥ २ ॥

रासभाभिमन्त्रणं समन्त्रं विधत्ते — “अथ रासभ मिति ॥ ।
अभिमन्त्रयत इत्यनुषङ्गः । ‘युवम्’ इति द्विवचनेन अध्वर्युयज-
मानावुच्येते । ‘वृषण्वसू’ वृषा सेक्ता गर्हभः , स ययोर्वसु धनम् ,
तौ । ‘युवं’ युवाम् । ‘अस्मिन्’ ‘यामि’ यायते गम्यते प्राप्यते
देवेरिति , यान्ति सङ्गच्छन्ते यत्र परस्परं देवा इति वा , यामं
कर्म , तस्मिन् रासभं ‘युञ्जाथाम्’ । तं विशिनष्टि— “अग्निं

* पा० सू० ६. ४. २० ।

† पा० सू० ८. २. ६१ ।

‡ मन्त्रत्वयम्—वा० सं० ११. १२ ।

§ पा० सू० ६. ४. १५६ ।

॥ का० श्रौ० सू० १६. २. ६ ।

भरन्त मिति । “हृयहोर्मः” * । ‘अक्षयुः’ अक्षभ्यं फलं
कामयमानम् ; यद्वा, यातेः रूपम् , अक्षत्येषित मिति । मन्त्रं च
व्याचष्टे— “अध्वर्युं चैतदिति ॥ ३ ॥

अजाभिमन्त्रणं विधत्ते— “अयाजं योगे योग इति † ।
अभिमन्त्रयत इति शेषः । अस्यार्थः,— हे ‘सखायः’ समान-
ख्याना ऋत्विजः ! ‘तवस्तरं’ तव इति बलनाम ‡ , बलिनम्
‘इन्द्रम्’ इरां भूमिं दृणन्तम् । “इन्द्र इन्द्रं दृणातीति वेरां
ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारयत इति वा”-इति ॥ यास्का-
चार्यः । इन्द्रियवन्तं बलवन्तं वा तम् , अजम् । ‘योगे’
युञ्जन्ति देवा अत्रेति योगः कर्म, वीप्सायां कर्मणि कर्त्तव्ये ।
‘वाजे वाजे’ मनुष्याणाम् अग्ने अग्ने दातव्ये स्थिते सति ‘ऊतये’
तर्पणाय ‘हवामहे’ वयं अध्वर्यव इति ¶ ।

मन्त्रगतयोगवाजेन्द्रपदानि व्याचष्टे— “अक्षं वै वाजः
कर्मणि-कर्मणीति ॥ ४ ॥

अभिमन्त्रणमन्त्रत्रित्वसङ्ख्यां त्रिहृदग्न्यात्मना स्तोति— “त्रि-
भिरिति । अत्र सूत्रम्— “अनुपसृशन्नुत्क्रमयत्येनान् प्राचः प्रति-
मन्त्रं प्रतूर्वन्तुर्वन्तरिचं पृथिव्याः सधस्यादिति”-इति *** ॥ ५ ॥

* पा० द. २. ३२ सू० १ वा० ।

† वा० सं० ११. १३ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. २. ६ ।

§ निघ० २. ६. ५ ।

॥ निरु० १०. १. ८ ।

¶ मन्त्रस्त्वयम्— वा० सं० ११. १४ ।

*** का० श्रौ० सू० १६. २. १० ।

तदिदं विधत्ते— “अथैवान् प्राच इति । ‘एनान्’ पशून् प्राक्षुखानुव्रमयेत् । उन्नमितैः पशुभिः ‘एनम्’ सृद्रूप मन्त्रिन् पन्विष्टवान् भवति । “नोपसृशतीति । ‘यत्’ यतः ‘पशवोऽग्निः’ स्रग्नेन हिंसा स्यात्, सा माभूदिति । ‘हिनसत्’— इति हिंसेः पञ्चमलकारे रूपम् ॥ ६ ॥

उत्क्रमण मन्त्रस्य मन्त्रं विधत्ते— “सोऽग्न सुत्क्रमयतीति । “प्रतूर्वजेहीति ॥ । अस्याय मर्थः,— ‘अशस्तीः’ पाप्मनः ‘अवक्रामन्’ अभिगमयन् ‘प्रतूर्वन्’ प्रकर्षेण त्वरमाणः ‘एहि’ आगच्छ । ‘मयोभूः’ सुखस्य भावयिता ‘रुद्रस्य’ पशुपतेः ‘गाणपत्यं’ गणपतित्वम् ‘एहि’ गच्छ । अशस्तिपदं व्याचष्टे— “पाप्मा वा अशस्तिरिति । अशस्य रुद्रगणपतित्वं प्रतिपादयति— “रौद्रा वै पशव इति । पशुरूपस्याश्वस्य देवता रुद्रः, तस्य गणपतित्वं मेहीत्यर्थः । अश्रोत्रक्रमणेन नः किं जात मिति, तद् दर्शयति— “तदेन मश्नेनान्विच्छतीति ॥ ७ ॥

रासभोत्क्रमणं विधत्ते— “अथ रासभ सुर्वन्तरिक्ष मिति ॥ । ‘उरु’ विस्तीर्णम् अन्तरिक्षं ‘वीहि’ प्राप्नुहि । किं कुर्वन् ? ‘गव्यूतिः’ गोसञ्चारभूमिं ‘स्रस्ति’ क्षेमेष कुर्वन्, ‘अभयानि’ कृण्वन्, ‘पूष्णा’ पृथिव्या यागभूम्या ‘सयुजा’ सहायेन सह वीहीति ॥ । मन्त्रस्य पूर्वार्धं निगदव्याख्यात मित्याह— “यथैव यशुस्तथा बभ्रुरिति । न व्याख्यातुं महतीत्यर्थः । उत्तरार्ध-पूषपदं विवृणोति— “इयं वै पूषेति ॥ ८ ॥

* वा० सं० ११. १५ क ।

† का० औ० सू० १६. २. १० ।

‡ वा० सं० ११. १५ ख ।

अजोत्क्रमणं विधत्ते— “अथाजम् पृथिव्या इति * । व्याख्यातोऽयं मन्त्रः † ॥ ८ ॥

उत्क्रमणमन्त्रगतत्रित्वसङ्ख्या मग्न्यात्मना स्तोति— “त्रिभिरन्विष्यति षष्ठदग्निरिति । पूर्वं मीतेषा मध्वरासभाजाना मभि-
भन्त्रणे त्रयो मन्त्रा विनियुक्ताः , इदानीं मुत्क्रमणे त्रय इति
तां सङ्ख्यां सम्भूय ऋतुसंवत्सराग्निरूपत्वेन प्रशंसितुं मुक्ता मनु-
स्मारयति— “त्रिभिः पुरस्तादभिमन्त्रयते तत् षडिति । अष्टो-
ऽर्थः ॥ १० ॥ ४ [३. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे तृतीयेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

इति षष्ठकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ‡ ॥

— — —

* का० अ० सू० १६. २. १० ।

† १६४ पृ. १६ पं० (वा० सं० ११. ८ क) इदमम् ।

‡ “कल्लीसङ्ख्या १०४”—इति क, ख; “कल्लिकासङ्ख्या १०४”—
इति ग, घ । तत्र, १ ब्रा० ४० क०, २ ब्रा० १० क०, ३ ब्रा० ४४ क०,
४ ब्रा० १० क०; सङ्कलनया १०४ इति सिद्धम् ॥

अथ

तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,

अपि वा

तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

प्रदीप्ता एतेऽग्नयो भवन्ति * । अथ सृद मुच्छ-
यन्तीमे वै लोका एतेऽग्नयस्ते यदा प्रदीप्ता
अथैतु ऽइमे लोकाः पुरो वा ऽएतदेभ्यो लोकेभ्यो
ऽये देवाः कर्मान्वेच्छंस्तद्यदेतानग्नीनतीत्य सृद
माहरति तदेनं पुरेभ्यो लोकेभ्योऽन्विच्छति ॥ १ ॥

प्राञ्चो यन्ति । प्राची हि दिग्गन्तेः स्वाया
मेवैन मेतद्दिश्यन्विच्छति स्वायां दिशि विन्दति ॥ २ ॥

ते प्रयन्ति । अग्निं पुरीष्य मङ्गिरस्वदुच्छेम
ब्रूत्यग्निं पशव्य मग्निवदुच्छेम ब्रूत्येतत् † ॥ ३ ॥

* 'भवन्ति'—इति ग, घ ।

† 'ब्रूत्येतत्'—इति ग, घ ।

अथानडापुरुषं मीक्षते । अग्निं पुरीष्य मङ्गि-
रस्तुह्नरिष्याम इत्यग्निं पशुव्य मग्निवुह्नरिष्याम
इत्येतत्तुदेन मनडापुरुषेणान्विच्छति* ॥ ४ ॥

अथ व्वल्मीकवपा सुषिरा व्यध्वे निहिता
भवति । ता मन्वीकृत इदं वै व्वल्मीकवपेयं मु वा
इदमे लोका एतद्वा ऽएनं देवा एषु लोकेषु
व्विग्राह मैच्छंस्तुथैवैन मय मेतुदेषु लोकेषु व्विग्राह
मिच्छति† ॥ ५ ॥

अन्वग्निरुषसा मय मुख्यदिति । तुदेन मुषः-
स्त्रैच्छन्नन्वहानि प्रथमो जातवेदा इति तुदेन
महःस्त्रैच्छन्ननु सूर्यस्य पुरुत्रा च रश्मीनिति तुदे-
नः सूर्यस्य रश्मिष्वैच्छन्ननु द्यावापृथिवी ऽआत-
तन्येति तुदेनं द्यावापृथिव्योरैच्छंस्तु मविन्दंस्तुथैवैन-
मय मेतुद्विन्दति तं यदा परा पश्यत्यथ ता मुवाच-
त्यागच्छन्ति मृदम् ॥ ६ ॥

अथाश्व मभिमन्त्रयते । एतद्दे देवा अभुवन्

* 'निच्छति'—इति क, ख ।

† 'मिच्छति'—इति क, ख ।

पाप्मानं मृक्षापहनामेति श्रमो वै पाप्मा श्रमं मृक्ष
पाप्मानं मृपहनामेति तस्मै श्रमं पाप्मानं मृपाप-
स्तथैवास्त्राय मेतच्छ्रमं पाप्मानं मृपहन्ति ॥ ७ ॥

आगत्य व्याज्यध्वानमिति * । आगतो ह्यव्याध्वा
भवति स्रज्वा मृधो विधूनुत ऽइति पाप्मा वै
मृधः स्रज्वां पाप्मनो विधूनुत ऽइत्येतत्तस्मादु
हैतदुग्रः स्रज्वा + विधूनुते ऽग्निं सधस्थे महति
चक्षुषा निचिकीष ऽइतीदं वै महत् सधस्थ
मग्निं मस्मिन् महति सधस्थे चक्षुषा दिदृक्षत
ऽइत्येतत् ‡ ॥ ८ ॥

अथैनमाक्रमयति । एतद्वा ऽएष एतं देवेभ्यो
ऽनुविद्य प्राञ्चवीद्यथाय मिहेवेत्येवम् § ॥ ९ ॥

यदेवाक्रमयति । एतद्देवा अविभयुर्यदे न
इमं मिह रुचांसि नाष्टा न हन्वुरिति तस्मा
ऽएतं व्यज्ज सुपरिष्ठादभिगोप्तारं मकुर्वन्नमु मेवा-

* 'मिति'—इति क । 'मिति'—इति ग, घ ।

† 'स्रज्वा'—इति ग, घ ; डा०-वेवरेण च ङइम् ।

‡ 'इत्येतत्'—इति ग, घ ।

§ 'मिहेवेत्येवम्'—इति ग, घ ।

दित्यु मसौ वा ऽथादित्यु एषोऽश्वस्तुयैवाक्का ऽथय
मेतं व्यञ्ज सुपरिष्ठादभिगोप्तारं करोति ॥ १० ॥

आक्रम्य व्याजिन् । पृथिवी मग्नि मिच्छ रुचा
त्व मिति चक्षुर्वै रुगाक्रम्य त्वं व्याजिन् पृथिवी
मग्नि मिच्छ चक्षुषेत्येतद् भूम्या व्यृत्वाय * नो ब्रूहि
यतः खनेम तं व्यय मिति भूमेस्तुत् स्याशयित्वाय
नो ब्रूहि यत एनं खनेमेत्येतत् † ॥ ११ ॥

अथैन मुन्मुशति । एतद्वा ऽएनं देवाः प्रीचि-
वाऽसं व्यीर्येण समर्हयस्तुयैवैन मयु मेतुत् प्रीचि-
वाऽसं व्यीर्येण समर्हयति द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी
सधुस्य मात्मान्तरिचद् समुद्रो योनिरितौत्यम-
सौत्य मसौत्येवैतदाह विख्याय चक्षुषा त्वमभि-
तिष्ठ पृतन्यत इति विख्याय चक्षुषा त्वमभि-
तिष्ठ सुर्वान् पाप्मान इत्येतन्नोपस्पृशति व्यञ्जो वा
ऽअश्वो नेन्मायं व्यञ्जो हिंसदिति ‡ ॥ १२ ॥

अथैन मुत्क्रमयति । एतद्दे देवा अभुवन्

* 'वृत्वाय'—इति च इष्टं डा०—वेवरमहोदयेन ।

† 'मेत्येतत्'—इति ग, घ ।

‡ 'हिंसदिति'—इति क, ख, ङ ; 'हिंसदिति'—इति ग, घ ।

किं मिमं मभ्युत्क्रमिष्याम इति महत् सौभग
 मिति तं महत् सौभग मभ्युदक्रमयंस्तथैवैन मयु मे-
 तन् महत् सौभग मभ्युत्क्रमयत्युत्क्राम महते
 सौभगायेत्युत्क्राम महत्ते सौभग मित्येतत्तस्मादु
 हैतदुश्वः पशूनां भगितमो ऽस्मादास्थानादिति
 यच्चैतत्तिष्ठसौत्येतद्द्रविणोदा इति द्रविणं ह्येभ्यो
 ददाति व्वाजिन्निति व्वाजी ह्येष व्वयं ह्याम
 सुमतौ पृथिव्या अग्निं खनन्त उपस्थे ऽअस्या इति
 व्वय मस्यै पृथिव्यै सुमतौ ह्यामाग्नि मस्या उपस्थे
 खनन्त इत्येतत् * ॥ १३ ॥

अथैन सुरक्रान्त मभिमन्त्रयते । एतद्वा ऽएनं
 देवाः प्रोचिवांसं यथा ददिव्वांसं व्वन्देतैव मु-
 पास्तुवन्नपा महयंस्तथैवैन मयु मेतदुपस्तौत्युप मह-
 यत्युदक्रमीदित्युदक्रमीद् द्रविणोदा इति द्रविणं
 ह्येभ्यो ददाति व्वाज्यर्वेति व्वाजी च ह्येषो
 ऽर्वा चाकः सुलोकं सुकृतं पृथिव्या मित्यकरः
 सुलोकं सुकृतं पृथिव्या मित्येतत्ततः खनेम सुप्र-

तीक मग्नि मिति तत एनं खनेमेत्येतत् सुप्रतीक
मिति सर्व्वतो वा ऽग्निः सुप्रतीकः स्वो रुहाणा
अधि नाक मुत्तम मिति स्वर्गो वै लोको नाकः
स्वर्गं लोकं रोहन्तोऽधि नाक मुत्तम मित्येतत्तं
दक्षिणोपसङ्क्रमयति * यचेतरौ पशू भवतस्ते दक्षि-
णतः प्राञ्चस्तिष्ठन्ति स य एवामुत्र दक्षिणतः
स्थानस्य बन्धुः सोऽत्र ‡ ॥ १४ ॥

अथोपविश्य मृद मभिजुहोति । एतद्दे देवा
अब्रुवंश्चेत्यध्व मिति चिति मिच्छन्तेति व्याव तद-
ब्रुवंस्ते चेतयमाना एत माहुति मपश्यंस्ता मजुहवु-
स्तां हुत्वेमांल्लोकानुखा मपश्यन् ॥ १५ ॥

ते ऽब्रुवन् । चेतयध्व मेवेति चिति मिच्छ-
न्तेति व्याव तदब्रुवंस्ते चेतयमाना एतां द्वितीया
माहुति मपश्यंस्ता मजुहवुस्तां हुत्वा विश्व-
ज्योतिषोऽपश्यन्नेता देवता अग्निं व्यायु मादित्य-

* 'दक्षिणतोपसंक्रमयति'—इति घ ।

† 'दक्षिणतः'—इति क, ख ।

‡ 'सोऽत्रा'—इति क, 'सोऽत्र'—इति ख, 'सोऽत्रा'—इति घ ।

§ 'मपश्यन्'—इति ग, घ ।

मेता ऋषि देवता विश्वं ज्योतिस्तुयैवैतद्यजमान
 ऽएते आहुती हृत्वेमांश्च लोकानुखां पश्यत्ये-
 ताश्च देवता विश्वज्योतिषो व्यतिषक्ताभ्यां जुहोती-
 मांश्च तल्लोकानेताश्च देवता व्यतिषजति ॥ १६ ॥

यदेवैते ऽआहुती जुहोति । मृदं च तद-
 पश्च प्रीणाति ते ऽदृष्ट्वा प्रीत्याथैने सम्भरति
 व्यतिषक्ताभ्यां जुहोति * मृदं च तदपश्च व्यति-
 षजति † ॥ १७ ॥

आज्येन जुहोति । व्यज्यो वा ऽआज्यं व्यज्ज
 मेवास्मा ऽएतदभिगोप्तारं करोत्यथो रता वा ऽआ-
 ज्यं रेत एवैतत् सिञ्चति स्तुवेण व्यृषा वै स्तुवी
 व्यृषा वै रेतः सिञ्चति स्वाहाकारेण व्यृषा वै स्वाहा-
 कारो व्यृषा वै रेतः सिञ्चति ‡ ॥ १८ ॥

आ त्वा जिघर्म्मि मूनसा घृतेनेति §। आ त्वा
 जुहोमि मूनसा च घृतेन चेत्येतत् प्रतिक्षियन्तं

* ग-घ-पुस्तकयोरच (।) द्विदोऽस्ति ।

† 'व्यतिषजति'—इति क ।

‡ 'सिञ्चति'—इति क ।

§ 'घृतेनेति'—इति ग, घ; 'घृतेनेति'—इति क, ख ।

भुवनानि त्रिविधेति प्रत्यङ् ह्येष स्रज्वाणि भुव-
नानि क्षियति पृथुं तिरश्चा व्ययसा बृहन्त मिति
पृथुर्वा ऽएष तिर्यङ् व्ययसो बृहन्मूमेन व्यचिष्ठ मन्त्रै-
रभसं दृशान मित्यवकाशवन्त मुग्धैरन्नादं दीप्य-
मान मित्येतत् * ॥ १९ ॥

आ त्रिविधतः प्रत्यङ् जघर्मीति † । आ
स्रज्वातः प्रत्यङ् जुहोमीत्येतद्वरजसा मुनसा तज्जु-
षेत्युहोडमानेन मुनसा तज्जोषयेत्येतन्मर्यश्री
स्पृहयद्गर्णी ऽअग्निरिति मर्यश्रीर्ह्येष स्पृहयद्गर्णी
ऽग्निर्नाभिमृशे तन्वा जर्भुराण इति न ह्येषो ऽभि-
मृशे तन्वा दीप्यमानो भवति ॥ २० ॥

दाभ्या मुभिजुहोति । द्विपाद्यजमानो यज-
मानो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवेन
मेतद्वेतो भूतं सिञ्चत्याग्नेयीभ्या मग्नि मेवैतद्वेतो-
भूतं सिञ्चति ते यदग्नेय्यौ तेनाग्निरथ यत्
त्रिष्टुभौ तेनेन्द्र ऐन्द्राग््नौ ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य

* 'मित्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'जघर्मीति'—इति ग, घ । 'जघर्मीति'—इति छ, ङ ।

मात्रा तावतैवैन मेतद् रेतोभूतं सिञ्चतीन्द्राग्नी
 वै सर्व्वे देवाः सर्व्वदेवत्यो ऽग्निर्यावानग्नि-
 र्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतद् रेतोभूतं
 सिञ्चति * ॥ २१ ॥

अश्वस्य पदे जुहोति । अग्निरेष यदश्वस्तथो
 हास्येते ऽग्निमत्येवाहुती हुते भवतः ॥ २२ ॥

अथैनं परिलिखति । मात्रा मेवास्मा ऽएतत्
 करोति यथेतावानसीत्येवम् † ॥ २३ ॥

यदेवैनं परिलिखति । एतद्वै देवा अविमयु-
 र्यदे न इम मिह रुचांस्ति नाष्टा न हन्युरिति तस्मा
 ऽएतां पुरं पर्यश्चयंस्तथैवास्मा ऽअयु मेतां पुरं परि-
 श्रयत्यभ्या व्वज्रो वा ऽअभिर्व्वज्र मेवास्मा ऽएतदभि-
 गोप्तारं करोति सर्व्वतः परिलिखति सर्व्वत
 एवास्मा ऽएतं व्वज्र मभिगोप्तारं करोति त्रिष्टु-
 त्वः परिलिखति त्रिष्टु मेवास्मा ऽएतं व्वज्र
 मभिगोप्तारं करोति ॥ २४ ॥

* सिञ्चति'—इति ख ।

† 'भवतः'—इति क , ख ।

‡ 'सीत्येवम्'—इति ग , घ ।

परि व्याजपतिः कविः * । परि त्वाग्ने पुरं
 ध्वयं त्वं मग्ने द्युभिरित्यग्निं मेवास्मा ऽएतदुपस्तुत्य
 ध्वर्मं करोति परिवर्तौभिः परीव हि पुरं चाग्ने-
 योभिरग्निपुरा मेवास्मा ऽएतत् करोति सा ह्येषा-
 ग्निपुरा दीप्यमाना तिष्ठति तिष्ठभिस्त्रिपुरं मेवा-
 स्मा ऽएतत् करोति तस्मादु हैतत् पुरां परमं
 रूपं युत्तिपुरं स वै वर्षीयसा-वर्षीयसा कुन्दसा
 परां-परां लेखां व्वरीयसीं करोति तस्मात्
 पुरां परा-परा व्वरीयसीं लेखा भवन्ति लेखा
 हि पुरः † ॥ २५ ॥

अथैन मस्यां खनति । एतद्दे देवा अविभयु-
 र्यद्दे न इमं मिह रुक्षांसि नाष्टा न हन्युरिति
 तस्मा ऽइमा मेवात्मानं मकुर्वन् गुप्या ऽआत्मा-
 त्मानं गोप्यतीति सा समम्बिला सातदस्येय
 मात्मा भवति युदेव समम्बिला योनिर्वा ऽइयं
 रेत इदं यद्दे रेतसो योनि मतिरिच्यते ऽमुया तद्

* 'कवि'—इति ग, घ ।

† 'पुरः'—इति ख, 'पुरः'—इति ग, घ, 'पुरः'—इति ङ ।

भवत्यथ युग्यूनं व्यृङ्गं तदेतद्वै रेतसः समृद्धं यत्
समम्बिलं चतुःस्त्रक्तिरेष कुपो भवति चतस्रो वै
दिशः सर्वाभ्य एवैन मेतद्दिग्भ्यः खनति ॥ २६ ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [३. ३.] ॥

कात्यायनः— “अग्निषु ज्वलत्सु पिण्डं गच्छत्यग्निष्पूरीय
मिति”—इति * । गार्हपत्यादिषु त्रिष्वग्निषु दीप्यमानेषु “अग्नि-
ष्पूरीय मिति मन्त्रेण सृत्पिण्ड मभिलक्ष्य गच्छेयुरित्यर्थः । तद्वि-
धत्ते— “प्रदीप्ता एतेऽग्नय इति । “अच्छयन्तीति । अभिगच्छ-
न्तीति । ब्रह्माध्वर्युयजमानाः । ‘अच्छ’-शब्दस्य “अच्छ गत्यर्थ-
वदेषु”—इति † । गतिरुच्छा । अग्निसार्वाभ्यं प्रशंसति— “इमे वै
लोका इति । ‘अग्ने’ पूर्वं ‘देवाः’ ‘एभ्यो लोकेभ्यः’ ‘पुरः’ पूर्व-
स्मिन् प्रदेशे , लोकानां पुरःप्रदेशे कर्मचयन मन्विष्टवन्तः । ‘तत्’
तस्मात् ‘एतान्’ लोकत्रयात्मकान् ‘अग्नीन्’ (‘अतीत्य’) ‘आदीप्य’
प्रज्वाल्य ‘सृदम्’ आहरेयुः । अग्निषु ज्वलत्सु सृदानयनलोकानां
पुरोदेशे सृद्रूप मग्निं कृतवन्तो भवन्ति ॥ १ ॥

तत्र गच्छता मध्वर्युप्रभृतीनां प्राप्नुखत्वं विधत्ते -- “प्राप्नो
यन्तीति ॥ २ ॥

अभिगमन मनूय मन्त्रं विधत्ते— “ते प्रयन्त्यग्निष्पूरीय
मङ्गिरस्वदच्छेम इतीति ‡ । ‘पूरीय’ पशुहितं सृद्रूपम् , ‘अङ्गि-
रस्वत्’ अग्निवत् ‘अच्छेम’ अभिगच्छामः ॥ ३ ॥

* का० श्रौ० सू० १६. २. ११ ।

† पा० सू० १. ४. ६६ ।

‡ वा० सं० ११. १६ ।

पूर्वं पुरुषपशोः प्रतिनिधित्वेन अनन्नापुरुष उक्तः *, तस्ये-
दानीं विनियोग माह— “अथानन्नापुरुष मीक्षत इति † । देव-
पितृमनुष्यानर्थकः स इति प्रागुक्तः ‡ । ‘भरिष्यामः’ आह-
रिष्याम इत्यर्थः । अनन्नापुरुषनिरीक्षणं तेनाग्नेरन्वेषण
मित्येतत् ॥ ४ ॥

अत्र सूत्रम्— “पिण्ड मपरेण व्यध्वे वल्मीकवपां छिद्रां निद-
धाति”—इति § । अश्वादिपशूनां त्रिविधमुन्नाभिधानीबन्धनात्
पूर्वं सृपिण्डस्य पश्चिमदेशे ‘व्यध्वे’ पिण्डाहवनीययोरर्द्धपथे
सच्छिद्रा वल्मीकवपा निधयेत्युक्तम्; इदानीं “वल्मीकवपा मादाय
छिद्रेण पिण्ड मीक्षतेऽन्वग्निरिति”—इति ॥ ; तदिदं विधिद्वयं
दर्शयति— “अथ वल्मीकेति । पूर्वं मेव व्यध्वे सुषिराया वल्मीक-
वपायाः स्थापनं सूचयितुं ‘निहिता’—इति भूतकालवाचि ज्ञानं
पदम्, ‘ता मनु’ हितां वपा मनुलक्ष्य ईक्षेत, सृदं वपाच्छिद्रेण
पिण्डं पश्येदित्यर्थः । “इयं वै वल्मीकवपेत्यादेरय मर्थः,—वल्मीक-
वपा नाम ‘इयं’ भूमिः ; तत्कार्यत्वात् । भूमिर्हि सर्वे लोकाः
तत्प्रमुखत्वात् इतरेषां कर्मभूमित्वेन विशिष्टत्वाच्च । पूर्वं ‘देवाः’
‘एनम्’ अग्निम् ‘एषु’ सर्वलोकेषु ‘विद्याहम्’ ऐच्छत्, विगृह्या-
त्वास्तीति सर्वानान्विष्टवन्तः, इदानीं तच्छिद्रेण पिण्डनिरीक्षणं
सर्वलोकेषु सृद्रूपस्याग्नेर्विगृह्यान्वेषण मिति ॥ ५ ॥

* १३७ ए० १६ पं० द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६. २. १३ ।

‡ १५७ ए० ४ पं० भाष्यं द्रष्टव्यम् ।

§ का० श्रौ० सू० १६. २. ३ ।

॥ का० श्रौ० सू० १६. २. १४ ।

निरीक्ष्य मन्त्रं विधत्ते— “अन्वमिरिति * । प्रजापति-
रूपेणाग्निः स्तूयते— “अन्वमिरिति । ‘उषसाम् अयम्’ आदि-
त्यम् ‘अनु’-लक्ष्य अग्निम् ‘अन्वस्यत्’ अनुदीप्यते । ‘प्रथमः’
आद्यः ‘जातवेदाः’ जातप्रज्ञः । जातानि भूतानि वेत्तीति वा,
जाते जाते विद्यते जायत इति वा जातवेदाः † । अहानि ‘अनु’-
लक्ष्य दीप्यते । ‘पुरुषा’ बहुषु देशेषु ‘सूर्यस्य रश्मीन्’ ‘अनु’-लक्ष्य
दीप्यते । एवं पारोक्ष्येणोक्ता चतुर्थपादेनाग्निं सम्बोध्याह— स
स्य मन्त्रे ! ‘व्यावापृथिवी’ ‘अनु’-लक्ष्य ‘आततन्य’ स्वतेज आते-
निय । “बभूयाततन्यजगृभ्रववर्थ०”—इति ‡ निगम इडभावेन
निपातितः ॥

मन्त्रस्य तात्पर्यं माह— “तदेन मुषःस्वेच्छन्नित्यादिना ।
“परा पश्यतीति । यदा पिण्डं छिद्रेण पश्येत्, तदा ‘मृदम्’
‘अवस्सति’ चिनोति, जानाति । ‘अथ’ ‘ताम्’ मृद मभि-
लक्ष्य गच्छेदिति ॥ ६ ॥

“अथाश्च मिति § । “एत द्वे देवा इति । पूर्वं ‘देवाः’
पथि आन्तस्य अश्चस्य अमलक्षणं पाप्मानं मपहतवन्तः, एव
मभिमन्त्रणेन पथि आन्तस्य अमापनयनं भवति ॥ ७ ॥

मन्त्रं विधत्ते— “आगत्य वाजीति ॥ । ‘वाजी’ वेजनवान्
बलवान् अश्वः ‘अध्वानं’ मार्गम् ‘आगत्य’ ‘सर्वाः’ ‘मृधः’ सङ्गा-

* वा० सं० ११. १७ ।

॥ निरु० ७. ५. १ दृष्टव्यम् ।

† पा० सू० ७. २. ६४ ।

§ का० श्रौ० सू० १६. २. १६ ।

॥ वा० सं० ११. १८ ।

मान् 'विधूनते' कम्पयति । 'महति सधस्त्रे' पृथिव्यां वर्तमानम्
'अग्निम्' 'चक्षुषा' 'निचिकीषते' द्रष्टु मिच्छति ।

द्वितीयं पादं व्याचष्टे — "पाप्मा वै मृध इति । कथं मश्व-
विधूनन मिति , तदुपपादयति — "तस्मादु हैतदिति । 'अश्वः'
'स्यत्वा' स्यन्दनेः ज्ञा-प्रत्यये इडभावे नलोपे च कृते रूपम् ।
अध्वानं गत्वा स्वशरीरं 'विधूनते' कम्पयति ॥ ८ ॥

तत्र सूत्रम् — "आक्रम्येत्येनेन पिण्ड मधिष्ठापयति" — इति * ।
एनेनेत्यश्वोऽभिधीयते । "आक्रम्य वाजिन्" — इति मन्त्रेण †
पिण्ड मनेनाश्वेनाधिष्ठापयति आक्रमयतीत्यर्थः । तद् विधत्ते —
"अथैन माक्रमयतीति । 'एनं' मृत्पिण्ड मश्वेनाक्रमयेदित्यर्थः ।
"एतद्वा इति । पूर्वं 'यथा' 'एतम्' अश्वम् अग्निस्थानम् 'अनु-
विद्य' लब्ध्वा 'देवेभ्यः' 'अयम्' अग्निः 'इह' देशे तिष्ठतीति
पादाक्रमेण 'प्राज्वीत्', 'एवम्' अश्वेन पिण्डाधिष्ठापनं नाम,
तस्मादग्नेर्वेदन मित्यर्थः ॥ ९ ॥

आक्रमणं प्रकारान्तरेण स्तोतु मनुवदति — "यद्देवेति ।
'देवाः' रक्षेभ्यो भीतवन्तः 'एतं' 'वज्रम्' वज्ररूप मश्वम् आदि-
त्यम् 'उपरिष्ठात्' उपरि भागे 'अभिगोप्तारं' रक्तकम् 'अकुर्वन्' ।
आदित्यस्वाश्वरूपता प्रागुक्ता ‡ । 'तथैव' तेन प्रकारेण 'अग्नी'
पिण्डपायाग्नये 'अयम्' अनुष्ठाता अश्वक्रामणेन 'एतं' वज्ररूप

* का० श्रौ० सू० १६. २. १७ ।

† वा० सं० ११. १६ ।

‡ २. ६. ३. ३ (२ भा० ४०७ पृ० १ पं०) । ३. ५. १. १६, २०
(३ भा० २७५, २७६ पृ०) । "असौ वा आदित्य एषोऽश्वः" — इति आतोत्तरम् ।
(७. ३. २. १८) । "सूरादश्वं वसवो निरतत" इति च अ० सं० १. १६३. २ ।

मन्त्र आदित्यम् 'उपरिष्ठात्' उपरि भागि 'अभिगोप्तारं' रक्षकं
'करोति' कृतवान् भवतीति ॥ १० ॥

मन्त्रं विधत्ते— "आक्रम्य वाजिनिति * । हे 'वाजिन्'
अश्व ! 'त्वं' 'पृथिवीम्' 'आक्रम्य'; 'रुचा' "रुच दीप्तौ" †,
क्षिबन्तात् तृतीयैकवचनम्, अनेन 'चक्षुषा' 'अग्निम्' 'इच्छ',
कृतं तिष्ठतीत्यन्वेषणं कुरु । 'हत्त्वाय' वृणातेर्वर्त्तमाने ज्ञा,
हत्त्वायेति ज्ञो यत् । अत्र ह-धातुः स्पर्शनार्थे ; धातूना
मनेकार्थत्वात् । 'भूम्याः'—इति कर्मणि षष्ठी, भूमिम्, 'हत्त्वाय'
सृष्ट्वा, भूपदेशं स्पर्शयित्वा 'नः ब्रूहि', 'यतः' यस्मात् प्रदेशात्
'तम्' मृदूप मग्निं 'खनेम' इति ॥

अत्र मन्त्रे 'रुचा'—इति, 'हत्त्वाय'—इति पदं व्याचष्टे—
"चक्षुर्वै रुगिति, "भूमेस्तात् पाशयित्वायेति । "स्पर्श बाधनस्पर्श-
नयोः ‡"—इत्यस्य रूपम्, "स्पर्शयित्वायेति, पूर्ववत् ज्ञो
यत् ॥ ११ ॥

अश्वमभिमन्त्रणं विधत्ते— "अथैनं सुमृशतीति § । 'प्रोचि-
वात्सम्' अत्राग्निस्तिष्ठतीति चोक्तवन्तम् । उन्मर्शनं नाम
अश्वपृष्ठस्योपरि पाणिधारणम् । मन्त्रं विधत्ते— "द्यौस्त इति ॥ ।
हे अश्व ! 'ते' तव 'द्यौः' द्युलोकः 'पृष्ठम्' उपरि भागः,
'पृथिवी' 'सधस्यम्' सधस्यानम्, पादावित्यर्थः ; 'आत्मा'

* वा० सं० ११. १६ ।

† भा० व्या० ७४५ धा० ।

‡ भा० उ० ८८७ धा० ।

§ का० औ० सू० १६. २. १८ क ।

॥ वा० सं० ११. २० ।

शरीरम्, 'अन्तरिक्षम्', 'समुद्रः' उदकं 'योनिः' उत्पत्ति-
स्थानम् । तादृशः 'त्वम्' 'चक्षुषा' 'विख्याय' निरीक्ष्य, 'पुत-
न्यतः' सङ्ग्रामेच्छून् पुरुषान् 'पाप्मनः इति' 'एतत्' 'अभि-
तिष्ठ' सहस्र । 'पुतना'-शब्दात् कचि "कव्यध्वरपुतनस्यर्चि
लोपः"—इति * अवर्णस्य लोपः ॥

पूर्वादिष्य तात्पर्यं माह— "इत्य मसीत्य मसीति । 'द्युलो-
कात्मासि, पृथिव्यात्मासि'-इत्याद्यर्थो वीप्साकृतः । उत्तरार्द्धगतं
पुतन्यत्पदं व्याचष्टे— "सर्वान् पाप्मन इत्येतदिति । अत्र सूत्रम्—
"अनुपसृशन्नुत्क्रामेत्युत्क्रमयति"—इति † । अथ मसृशन्नेवोत्क्रा-
मेति मन्त्रेणाश्वस्योत्क्रामणं कारयेदित्यर्थः । तद् विधत्ते—
"नोपसृशतीत्यादि ॥ १२ ॥

"अथैन सुत्क्रमयतीति । अत्रोत्क्रमणस्य प्रयोजनं वक्तुं
देवानां प्रश्न माह— "किं मिम मभ्युत्क्रमिष्याम इतीति ।
किम्प्रयोजनं मुद्दिश्येति तस्यार्थः । प्रयोजनं माह— "महत्को-
भग मितितीति । मन्त्रं विधत्ते— "उत्क्रामेति ‡ । हे 'वाजिन् !'
हे 'द्रविणोदः !' धनस्य दातः !, त्वम् 'अस्मात् स्थानात्' पूर्वं
मवस्थिताद् देशात् 'उत्क्राम' उद्गच्छ 'महते' 'सौभगाय' ऐश्व-
र्यायेति तदर्थः । 'अस्याः' पृथिव्याः 'उपस्ये' उपस्थाने 'अग्निम्'
उद्दिश्य मृत्पिण्डं 'खनन्तः' वयम् 'अस्याः' पृथिव्याः 'सुमती'
शोभनदानादियुक्तमती 'स्याम' भवेमिति ॥

अश्वस्य सौभाग्यं माह— "तस्माद् हतदशः पशूना मिति ।

* पा० सू० ७. ४. ३६ ।

† का० श्रौ० सू० १६. २. १८ ।

‡ वा० सं० ११. २१ ।

ये अश्वः व्यापनशीलाः शौघगामिनः तेषां मध्ये असावश्चो 'भगि-
तमः' अतिशयेन भाग्यवान्, 'राजवाहनत्वात् । 'अस्मादास्थानात्'
—इति पदं व्याचष्टे — "यत्रैतत् तिष्ठसीति ॥ १३ ॥

पुनरप्यश्वस्याभिमन्त्रणं विधत्ते — "अथैनं सुत्क्रान्तं मभि-
मन्त्रयत इति * । पूर्वं 'देवाः' यथा 'एनम्' अग्निम् 'प्रोचिवांस'
उक्तवन्तं 'ददिवांस' धनं दत्तवन्तं लोको 'वन्देत' सुवीत, 'एवं'
वयं मपीति अश्वम् 'अस्तुवम्', 'अमहयम्' अपूजयञ्च ; 'तथा'
अनुष्ठातापि अभिमन्त्रणेन सुतवान् पूजितवान् भवति ॥

मन्त्रं विधत्ते — "उदक्रमीदतीति † । 'द्रविणोदाः' धनस्य
दाता, 'अर्वा' अरणशीलो 'वाजी' वेजनवान् अश्वः 'उदक्रमीत्'
जङ्घं पादविक्षेपम्, पृथिव्यां 'सुक्तं' सुष्ठु निष्पादितम् 'सुलोकं'
शोभनं लोकम् 'अकः' कृतवान् । स्वकार्यकारणयोरपि साधुत्वं
द्योतयितुं सुभयत्र सुशब्दप्रयोगः । अकरिति, करोतेर्लुङि
"मन्त्रे घसङ्करणशेति ‡ झ्र्लुकि, गुणे, सिलोपे रूपम् । यद्यपि
प्रथमपुरुषैकवचने तिलोपे च रूपं समानम्, तथापि 'अकरः
सुलोकम्'—इति ब्राह्मणव्याख्यानानुसारेण मध्यमः, तद् व्याख्यात
मकरिति । तच्च करोतेर्लुङि च्चुः "कमृदृक्कृद्भिभ्यश्चन्दसि"—
—इति § अडादेशे, गुणे, मध्यमसकारस्य कत्वविसर्गयोः कृतयोः
रूपम् । 'ततः' तस्मात् प्रदेशात् 'सुप्रतीकं' शोभनावयवम् 'अग्निम्'
सृष्टूपम् । 'खनेम' । किं कुर्वन्तः ? 'नाकं' क मिति सुखनाम,

* का० श्री० सू० १६. २. १६ ।

† वा० सं० ११. २२ ।

‡ पा० सू० २. ४. ८० ।

§ पा० सू० ३. १. ५६ ।

न कम् अकम् असुखम् दुःखम्, तद् यत्र नतानां नास्ति, सर्वदा
सुखमयम्; अत एव 'उत्तमम्' उत्कृष्टं 'खः' स्वर्गं लोकां
'अधिरुहाणाः' आरोहन्तः; स्वर्गारोहणाय गन्तेमिति । 'यकः
सुनोकम्'—इति व्यासटे— 'सर्गो नै लोको नाक इति ॥

आमन्त्रितस्याश्वस्य रासभाभ्यां सहावस्थापनं विधत्ते— "ते
दक्षिणतोपसङ्क्रमययीति * । दक्षिणशब्दादाचि प्रत्यये कृते रूपं
दक्षिणेति । "स य एवासुत्र दक्षिणत इति ॥

पूर्वं मश्वरासभाजपशुविधानं प्रस्तुत्य त्रिहन्मन्त्रेण ब्रुवाः "ते
प्राचस्तिष्ठन्ति"—इत्युपक्रम्य, "ते दक्षिणतस्तिष्ठन्त्येतद् देवा
अभिभयुरिति यद् ब्राह्मणमुक्तम् †, 'सोऽत्र' 'बभूवुः' ब्राह्मण
मिति ब्राह्मणातिदेशः ॥ १४ ॥

अत्र कात्यायनः— "उपविश्य मृदमभिशुद्धीत्या त्वा जिघर्षीति
व्यतिषक्ताभ्या मृग्भ्या माहुती सुवेणाश्वपदे"—इति ‡ । 'व्यति-
षक्ताभ्याम्' व्यतिषङ्गश्च एकस्याः पूर्वार्धः इतरस्या उत्तरार्धं
इत्येका ऋक्; एव मितरावप्यर्धैर्धौ संयोजनीयौ । तथा ऋक्
द्वितीया । एवं व्यतिषक्ताभ्याम् "आ त्वा जिघर्षि"—इति §
दाभ्या मृग्भ्या मश्वस्य पदे द्वे माहुती शुद्धयान् ।

तदिदं सार्ववादं विधत्ते— "अथोपविश्य मृद मभिशुद्धो-
मीत्यादि, "अश्वस्य पदे शुद्धीतीत्यन्तेन । 'उपविश्य'—इति

* का० श्रौ० सू० १६. २. २० ।

† १३६ ए० १ पङ्क्तिः, ८ पङ्क्तिस्तत्र ऋचम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. २. ११ ।

§ वा० सं० ११. २३, २४ ।

मृत्संस्कारत्वादुपदेशः * । “तां हुत्वेति । प्रथमाहुतिं हुत्वा लोका-
त्रयात्मिकाम् ‘उत्खाम्’ ‘अपश्यन्’ ॥ १५ ॥

“तेऽब्रुवन्निति । द्वितीयाहुतिं हुत्वा विश्वज्योतिर्नामिष्टकां
दृष्टवन्तः । विश्वज्योतिस्सञ्ज्ञकानां तिमृणा मिष्टकानां देवता-
सम्बन्धमाह— “अग्निं वायुमादित्यमिति । “व्यतिषक्ताभ्यां
जुहोति”—इति व्यतिषङ्गप्रकारः पूर्वमुक्तः †, तादृग्भ्यामृभ्यां
हवनेन त्रीणिमांसोक्तान् ‘एताः’ अग्निवाय्वादित्यस्वरूपा देव-
ताश्च व्यतिषक्तवान् भवति ; पृथिवीलोकस्याग्निम्, अन्तरिक्ष-
लोकस्य वायुम्, द्युलोकस्यादित्यमिति ॥ १६ ॥

प्रकारान्तरेणाहुतिद्वयं स्तोतुमनुवदति— “यदेवेति आहुती
इति । आहुतिद्वयेन मृदमप्यप्रणीतवान् भवति । यतो
व्यतिषक्ताभ्यामृभ्यां होमः, अतो मृदमप्योखार्थं संयो-
जयति ॥ १७ ॥

होम्यं द्रव्यं विधत्ते— “आज्येन जुहोतीति । आज्यस्य
वज्रत्वं प्रागुक्तम् ‡ । होमकरणं विधत्ते—“सुवेणेति । मन्त्रान्ते
‘स्वाहा’-शब्दः प्रयोक्तव्य इत्याह— “स्वाहाकारेणेति । जुहोती-
त्यनुषङ्गः ॥ १८ ॥

मन्त्रं विधत्ते— “आ त्वा जिघर्मीति § । मन्त्रस्थायमर्थः,—
‘मजसा’ ‘घृतेन’ आज्येन च त्वाम् ‘आजिघर्मि’ । “घृत्तारश्च-

* का० श्रौ० १६. २. २१ सूत्रियं व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

† एतत्पूर्वकण्डोपक्रमे (१४० पृ० ६ पं०) द्रष्टव्यम् ।

‡ का० १. ४. ४. ४ (१ भा० ३६२ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

§ पा० श्रौ० ११. २३ ।

दीप्तोः” * । आ जुहोमि, आसिञ्चामि, आण्यं सिञ्चामीत्यर्थः ।
 अग्निं विशिनष्टि पादत्रयेण— ‘विष्ठा सर्वाणि भुवनानि प्रति
 सिध्यन्तम्’ सर्वत्र भूतजातेषु निवसन्तमित्यर्थः । ‘तिरसा’
 —इति भावपरो निर्देशः, ‘पृथुं’ विस्तृतम् । यद्वा, ‘तिरसा’
 —इति धूमविशेषणम्; ‘वयसा’ धूमेन ‘हृदन्तम्’ । अत एव
 ‘व्यचिष्ठ’ व्यापनवन्तम्, अवकाशवन्तम् । ‘अग्नेः’ स्वस्मिन्
 हुतैर्घृतादिभिः, ‘अभसम्’ उत्साहवन्तम् । अत एव ‘दृशानं’
 दर्शनीयं, दीप्यमानम् । अग्निं त्वा माजिघर्षीति सम्बन्धः ॥

मन्त्रं प्रतिपाद मन्त्रं व्याचष्टे— “आ त्वा जुहो-
 मीति । व्यचिष्ठ-रभस-पदयोर्व्याख्यानम्—“अवकाशवन्त मन्त्राद
 मिति ॥ १८ ॥

द्वितीयं मन्त्रं विधत्ते—‘आ विश्वत इति † । अयं मर्थः,—
 ‘विश्वतः’ सर्वतः ‘प्रत्यञ्च’ प्रत्यगात्मतया प्रतीयमान मग्निम्,
 ‘अरक्षसा’ रक्षोदोषरहितेन ‘मनसा’ युक्तः अहम् ‘आजिघर्षि’
 आसिञ्चामि । ‘तत्’ घृतं ‘जुषेत’ सेवेत इति परोक्षनिर्देशः, युष्म-
 ङ्क्त्वसमानार्थो भवच्छब्दाध्याहारो वा । ‘मर्थश्च्रीः’ श्रयतेः कर्मणि
 क्तिप्, मर्थैर्मनुष्यैराश्रयणीयः । ‘सृष्टयद्वर्णः’ सृष्टयन् परेषां
 क्वचि सुत्पादयन् वर्णो यस्य, शुक्लभास्वररूपत्वात् । ‘तत्त्वा’ शरी-
 रेण ‘जर्भुराणः’ दीप्यमानो ‘अग्निः’ ‘नाभिमृशे’ तुमर्थं केन्-
 प्रत्ययः ‡, अभिमर्शनीयो न भवति ॥

* जु० प० १४ धा० ।

† वा० सं० ११. २४ ।

‡ पा० सू० १. ४. ८ हृदन्तम् ।

मन्त्रं व्याचष्टे— “या सर्वत इति । ‘अरचसा’-इति पदं व्याख्यातम्— “अहीडमानेनेति ॥ २० ॥

मन्त्रगतसङ्ख्यां प्रशंसति— “हाभ्या मभिलुङ्गति द्विपा-
दिति । ‘यज्ञमानोऽग्निः’-इति विराड् रूपव्याप्त्यर्थजमानभावि-
जरीराजकतया च तद्रूपत्वम् । मन्त्रदेवतां प्रशंसति— “आग्ने-
यीभ्या मिति । “अग्नेर्देव” * । अग्नयोर्मन्त्रयोरग्निसम्बन्धं त्रिष्टुप्-
छन्दः मिलित्वा प्रशंसति— “यदानेय्याविति । अग्निदेवत्ये-
नाग्निरुच्यते ; मन्त्रगतत्रिष्टुप्छन्दसा इन्द्रः, त्रिष्टुबिन्द्वयोः
सङ्घातपत्तेः ; “त मिन्द्रा देवतात्वसृज्यग त्रिष्टुप् छन्दः”-इति † ।
अग्निरप्येन्द्राग्नस्तदुपपादयति— “इन्द्राग्नी इति । इन्द्रः सर्वेषां
देवानां परमः, अग्निदेवानां मवमः, उभयोर्मध्यवर्त्तिन्यः
सर्वा देवता इति इन्द्राग्नी सर्वदेवात्मको ‡ । अग्निरपि सर्व-
देवत्वः ; तस्मिन्नेवान्मौ सर्वदेवतोद्देशेन हविः प्रक्षेपात्, “अग्निर्वै
सर्वा देवताः”-इति § अुतेष । अतः ‘अग्निः यत्परिमाणः,
‘तावता’ तत्परिमाणेन इन्द्राग्निरूपेण प्रकारान्तरेण ‘एनम्’
तत्सङ्ख्याकाभ्या मिन्द्राग्निरूपाभ्यां प्रीणितवान् भवति ॥ २१ ॥

आहुतिद्वयस्याधिकारणं विधत्ते— “अश्वपदे जुहातीति । ।
यथाश्वपदं इवनम्, तर्हि कथं मन्त्रदेवत्वमन्त्रप्रयोगः ? तत्राह—
“अग्निरेव यदश्व इति । अश्वस्याग्निरूपत्वं प्रागुक्तम्—

* पा० सू० ४. २. ३३ ।

† तै० सं० ७. १. १. ६—६ ।

‡ ऐ० ब्रा० १. १. १ द्रष्टव्यम् ।

§ १ का० ५. १. ८ (१भा० ४०७ ए०) द्रष्टव्यम् ।

॥ का० मौ० सू० १६. २. २१ ।

“स एतान् पञ्च पशून् प्राविशत्, स एते”—इत्यादिना ॥ २२ ॥

अत्र सूत्रम्—“अग्नेऽग्निं पिबेत्” त्रिः परिलिखति परिवाज-
पतिरिति, बहिर्बहिर्दत्तरयोत्तरयेति † । एतं सृष्टिच्छब्दं “परि-
वाज पतिः”—इत्यादिभिस्त्रिभिः ‡ उत्तरोत्तराधिकच्छब्दस्काभिः
त्रिवारं परिलिखेदिति । तदिदं विधत्ते—“अथैनं परिलिख-
तीत्यादि । परिलेखनेन ‘अग्ने’ सृष्टूपायामये ‘मातां’ परि-
च्छेदम्, इयत्ताम् ‘करोति’ कृतवान् भवति । तदेव विवृणोति—
“यद्येतावानिति ॥ २३ ॥

“यद्येवं परिलिखतीति । परिलेखनं प्रशंसितुं देववृत्ताय
माह—“एतद्दे देवा इति । ‘एतां पुरं’ रेखारूपां पुरं परि-
श्रितवन्तः । परिलेखने साधनं विधत्ते—“अग्नेऽग्निं § ।
“सर्वतः परिलिखतीति । चतुर्दिशं वृत्तमित्यर्थः । परिलेख-
नस्य त्रित्वं विधत्ते—“त्रिष्वृत्त इति । त्रिवारं परिलेखनेन
‘त्रिवृतं’ त्रिगुणितं ‘वज्रम्’ ‘अग्ने’ सृष्टिच्छब्दाय ‘अभिगोप्तारं’
रक्षकं कृतवान् भवति ॥ २४ ॥

मन्त्रं विधत्ते—“परि वाजपतिरिति । आग्ने गायत्री ।,
“परि त्वान्ने पुरं वयम्”—इति द्वितीया अनुष्टुप् १, “त्व मग्ने
शुभिः”—इति तृतीया त्रिष्टुप् ५५ ; तिस्रोऽप्याग्नेयः । यतो-

* पुरस्तादिहेव (५३ पृ० ६ पं०) द्रष्टव्यम् ।

† का० श्री० सू० १६. २. २२ क ।

‡ वा० सं० ११. २५, २६, २७ ।

§ का० श्री० सू० १६. २. २२ ख ।

॥ वा० सं० ११. २५ ।

१ वा० सं० ११. २६ ।

०० वा० सं० ११. २७ ।

ऽग्निदेवत्वः, अत एताभिः परिलेखनेन अग्निमेव 'वर्म' कवचं
कृतवान् भवति ।

मन्त्रत्रयगतं परिशब्दं स्वीति— “परिवर्तीभिरिति । यतो
रेखाः पुरात्मिकाः, अतस्तासां परिशब्दयुक्ताभिः ऋग्भिः कर-
णेन प्राकारपरिवृतपुरात्मकत्वं युक्तम् । मन्त्रगतं त्रित्वं प्रशं-
सति— “तिसृभिस्त्रिपुर मेवेति । प्राकारत्रयपरिवृतत्वं पुरा-
मुत्कृष्टतमं रूपम् । “स वै वर्षीयसेत्यादि । अस्याय मर्थः,—
'सः' अध्वर्युः 'वर्षीयसा' वृद्धेन, ततोऽपि 'वर्षीयसा' वृद्धतरेण
'छन्दसा', उत्तरोत्तराधिकच्छन्दस्काभिः ऋग्भि रित्यर्थः । छन्दांसि
इदानीं प्रदर्शितानि, ताभिर्ऋग्भिः रेखा मपि उत्तरोत्तरवरी-
यसीं महत्तरां करोति । तस्मादुत्तरोत्तराधिकरेखात्रयकरणेन
तादृग्भूतप्रकारेण पुरेण सृत्पिण्डं रक्षितवान् भवतीति ॥ २५ ॥

अथ पिण्डखननं विधत्ते— “अथैन मस्यां खनतीति * ।
'अस्यां' भूमौ 'एनम्' पिण्डं खनेदिति । आधेयाधिकरण-
भावेन भूमिसृत्पिण्डयोः प्रतीयमानं पार्थक्यं मपाकरोति—
“एनदे देवा इति । पूर्वं देवा रन्नोभीत्या 'तस्मै' पिण्डाय
'इमां' भूमिमेव 'आत्मानं' स्वरूपम् 'अकुर्वन्' । स्वरूपं
स्वरूपरत्नकं भविष्यतीत्यतो हेतोः रक्षणाय 'सा' खन्यमाना
भूमिः 'समम्बिला' चतुर्दिशं समानविवरा कर्तव्या । अथ
मर्थः,— यावत् उखाषाठादय इष्टकाः कर्तव्याः, तावत्परि-
माणमेवेदं खनेत् । समम्बिलत्वं स्वीति— “यदेव समम्बिलेति ।
'इयं' भूमिः 'योनिः' अग्न्युत्पत्तिस्थानम्, 'इदं रेतः' उखा-

षाढाद्यर्थं खन्यमानं मृत्स्वरूपं रेतः ; अतः 'रेतसः' सम्बन्धी विन्दुः,
यावन् 'योनिम् अतिरिच्यते', तावत् उखादिपर्याप्ती मृत् खनितुं
शुक्लेत्यर्थः । "चतुःस्त्रक्तिरेष कूप इति * । मृदयं खन्यमानः
कूपः चतुरस्त्रः कर्तव्यः । स्त्रक्तीचतुर्दिगात्मना स्तोति — "चतस्त्रो
वै दिश इति †" ॥ २६ ॥ १ [३. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठे काण्डे तृतीयेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाचतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ३ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम् ,
समाब्धीन् पद्मसीरींस्त्रिदशतलताधेनुसीवर्णभूमीः ।
रत्नोस्त्रां कक्कवजिहिपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्थः ,
व्यश्याणीद्विष्वक्क्रां प्रथितविधिमहाभूतयुक्तां घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्वजन्मा तिलभव मतुनः स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।

* अथेव एवेतस्य खगाकारो रज्जुरिव हि सर्पाः, कूपा इव हि
सर्पाणां मायतनानि—इति स्येनपूर्वस्मिन् काण्डे श्रुतम् ४. ५. ३ ।

† "अपि" खनन्त उपस्थे पृथिव्याः—इति च (वा० अं ११. ११.) ।

आण्योत्वं प्राण्यजसा जवणज ममृचः शार्करं चार्कमीजाः,
रक्षाव्या रक्षरूपं गिरि मल्लत मुदा पात्रसामिह्नचार्यः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरवेदिकमार्गप्रवर्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्नायधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

Nyāyavārtika (Text) Fasc. 1-6 @ 1/10/	...	3	10
*Nirukta, (Text) Vol. IV, Fasc. 1-8 @ 1/10/ each	...	5	0
*Nītilāra, Fasc. 2-5. @ 1/10/ each	...	3	5
Nityācārapaddhati Fasc. 1-7 (Text) @ 1/10/ each	...	4	6
Nityācāra-pradīpā, Fasc. 1-8 @ 1/10/	...	5	0
Nyāyabinduṭīkā, Fasc. I	...	0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 2-6, Vol. II, Fasc. 1-3 @ 1/10/ each	...	5	0
Paduma wati, Fasc. 1-5 @ 2/	...	10	0
Paricīṣṭa Parvan, Fasc. 3-5 @ 1/10/ each	...	1	14
Prāk ta - Paingalam, Fasc. 1-7 @ 1/10/ each	...	4	6
Prithivirāj Rāsa, Part II, Fasc. 1-5 @ 1/10/ each	...	3	2
Ditto (English) Part II Fasc 1, @ 1/-	...	1	0
Prāk ta Lakṣaṇam, Fasc. I @ 1/8/-	...	1	8
Parācara Smṛiti, Vol. I, Fasc. 1-8 ; Vol. II, Fasc. 1-6 ; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/10/ each	...	12	8
Parācara, Institutes of (English) @ 1/	...	1	0
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	...	3	12
*Sāma Vēda Saṁhitā, Vols. I, Fasc. 7-10 ; II, 1-6 ; III, 1-7 ; IV, 1-6 ; V, 1-8 ; @ 1/10/ each	...	19	6
Sāṅkhya Sūtra V Iti, Fasc. 1-4 @ 1/10/	...	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	3	0
*Sankara Vejay, Fasc. 2-3 @ 1/10/	...	1	4
Shaddarsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ 1/10/	...	1	4
Śraddha Kriya Kaumudi, Fasc. 1-6	...	3	12
Sucruta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/-	...	1	0
Suddhi Kaumudi, Fasc. 1-4	...	2	8
*Taittereya Saṁhitā, Fasc. 27-45 @ 1/10/ each	...	11	14
* Ditto Brāhmaṇa, Fasc. 6-25 @ 1/10/	...	12	8
Ditto Prātiśākhya, Fasc. 1-3 @ 1/10/	...	1	14
Tāndya Brāhmaṇ, (Text) Fasc. 6-19 @ 1/10/ each	...	6	14
Tantra Vārtika (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/	...	7	8
Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol. II, Fasc. 2-10 ; Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ 1/10/ each	...	23	18
Tattvārthādhigama Sūtram, Fasc. 1-3	...	1	14
Tīkāpāda-Māṇḍanam, Fasc. 1-3 @ 1/10/	...	1	14
Tul'si Satsai Fasc. 1-5 @ 1/10/	...	3	2
Upamita-bhava-prapañcha-kathā Fasc. 1-11 @ 1/10/ each	...	6	14
Uvāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/	...	6	0
Vallāla Carita, Fasc. I	...	0	10
Varṣa K yā Kaumudi, Fasc. 1-6 @ 1/10/	...	3	12
*Vāyu Puāṇa, Vol. I, Fasc. 3-6 ; Vol. II, Fasc. 1-7, @ 1/10/ each	...	6	14
Vidhāno Pārigāt, Fasc. 1-8 : Vol II Fasc 1	...	5	10
Vivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ 1/10/ each	...	4	6
V hat Sayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6	...	3	12
*Yoga Aphorisms of Patanjali, Fasc. 3-5 @ 1/10/ each	...	1	14

Tibetan Series.

Pag-Sam Thi Śiñ, Fasc. 1-4 @ 1/ each	...	4	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 2-5 ; Vol. II, Fasc. 1-3 ; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/ each	...	14	0
Rtogs brjod dpag Akhari Śiñ (Tib. & Sans. Abadān Kalpalatā,) Vol. I, Fasc. 1-6 ; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	11	0

Arabic and Persian Series.

Ālamgirnamah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ 1/10/ each	...	8	2
Al-Muquaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-3 @ 1/	...	3	0
Āin-i Akbarī, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each	...	33	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, @ 2/ each	...	34	0
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/8/	...	55	8
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-8 ; Vol. II, Fasc. 1-4 @ 1/4/	...	15	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	...	0	10
*Bādhshāhnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ 1/10/	...	11	14
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts 1-2	...	2	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each	...	3	0
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ 1/10/	...	5	10
Dictionary of Arabic Technical Terms & Appendix Fasc 1-21 @ 1/8/	...	31	8

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

Farhang-i-Rashidi, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/8/ each	Rs 21 0
Fihrist-i-Tust, or Tusty's list of Shy'ah Books Fasc. 1-4 @ 1/ each	4 0
Futūh-ush-Shām of Wāqidi, Fasc. 1-9 @ 1/10/ each	5 10
Ditto of Azādi, (Text) Fasc. 1-4 @ 1/10/ each	2 8
Haft Asmān, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1 @ 1/2/	0 12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 1/10/ each	7 8
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. 1-3 @ 1/10/ each	1 14
Isābah, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ 1/ each	51 0
Magir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, Fasc. 1-10; Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-12; Index to Vol. III, Fasc. 11-12; @ 1/10/ each	35 0
Maghāzi of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-5 @ 1/10/ each	3 2
Muntakhabu-t-Tawarikh, Fasc. 1-15 @ 1/10/ each	9 6
Muntakhabu-t-Tawarikh, (English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 and 3 Indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/ each	15 0
Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc. 1-10 @ 1/10/ each	11 14
Ma'āgiri-i-'Alamgiri, Fasc. 1-6 @ 1/10/ each	3 12
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1	0 10
Nizāmī's Khirad-nāmah-i-Iskandari, Fasc. 1-2 @ 1/2/ each	1 8
Riyāzu-s-Salātin Fasc. 1-5 @ 1/10/ each	3 2
Ditto (English) Fasc. 1-5 @ 1/	5 0
Tabaqāt-i-Nāgiri, Fasc. 1-5 @ 1/10/ each	3 2
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ 1/ each	14 0
Ditto Index	1 0
Tārkh-i-Firāz Shāhi of Ziyāu-d-din-Barni Fasc. 1-7 @ 1/10/ each	4 6
Tārkh-i-Firūshahi, of Shams-i Siraj Alil, Fasc. 1-6 @ 1/10/ each	3 12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each	3 0
Tuzuk i-Jahāngiri, (English) Fasc. 1	1 0
Wis o Rāmin, (Text) Fasc. 1-5 @ 1/10/ each	3 2
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9 Vol. II, Fasc. 1-8 @ 1/10/ each	10 10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES, Vols. XIX and XX @ 10/ each ... 20 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1870 to 1904 @ 18/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1870 (S), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (6), 1903 (8), 1904 (10), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members.
N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. Journal and Proceedings, N. S., 1905, to date, @ 18 per No. to members and Rs. 2/ per No. to Non members.
5. Memoirs 1905 to date. Price varies from No. to No. Discount of 25% to Members.
6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ... 3 0
A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by R. B. Shaw (Extra No., J.A.S.R., 1878) ... 4 0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J.A.S.R., 1875) ... 4 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ... 3 8
8. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each ... 40 0
9. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I.—III with 8 colored plates, 4to. @ 6/ each ... 18 0
10. Tibetan Dictionary, by Csoma de Kőrös ... 10 0
11. Ditto Grammar ... 8 0
12. Kacmracaladāmta, parts I and II @ 1/8/ ... 3 0
13. A descriptive catalogue of the paintings, statues, &c., in the rooms of the Asiatic Society of Bengal, by C. R. Wilson ... 1 0
14. Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kacmir, by M. A. Stein, Ph.D., J.L. Extra No. 2 of 1899 ... 4 0
15. Persian Translation of Hāji Bābā of Isfāhān, by Hāji Shaikh Ahmad-i-Kirmāsi and edited with notes by Major D. C. Phillott. ... 10 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-34 @ 1/ each ... 34 0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5 0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society," only. 1-4-08.

BOOKS ARE SUPPLIED BY V.-P.-P.

BIBLIOTHECA INDICA :
Collection of ^AOriental Works

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 1189. f

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ सायणाचार्यकृतवेदार्थप्रकाशाख्यभाष्यसहितम् ॥

THE CATAPATHA BRĀHMAṆA
OF THE WHITE YAJURVEDA,
WITH THE
COMMENTARY OF SAYANACĀRYA.

EDITED BY
ĀCĀRYA SATYAVRATA SĀMAS'RAMI'.

Lecturer of Sanskrit in the University of Calcutta.

VOL. VI, FASCICULUS II.

~~~~~
CALCUTTA :

PRINTED BY HITAVRATA CHATTERJI, SATYA PRESS.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,
1908.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

Asiatic Society of Bengal,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM THE SOCIETY'S AGENTS,—

MR. BERNARD QUARITCH, 11, Grafton Street, New Bond Street, London, W.,
AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

*Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2,4 @ 1/0/ each	Rs. 1	4
Advaitachintā Kaustubhe, Fasc. 1-3 @ 1/0/ each	1	14
*Agni Purāṇa, Fasc 3-14 @ 1/0/ each	7	8
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-5 ; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ 1/0/	14	6
Aitareyālochanum, (the preface of the Ditto) by Ācārya S.V.Sāmasrami	2	0
*Anu bhāshya, Fasc 2-5 @ 1/0/ each	2	8
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. 1	1	0
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ 1/0/ each	3	12
Acavavāidyaka, Fasc. 1-5 @ 1/0/ each	3	2
*Ātharvāna Upanishad, Fasc. 3-5 @ 1/0/ each	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sams. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-6 ; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	11	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
Bālam Bhāṭṭi, Vol I Fasc 1-2, Vol II Fasc I @ 1/0/	1	14
Bauddhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3, Vol II Fasc I @ 1/0/ each	2	8
*Bhā nati, Fasc 4-8 @ 1/0/-	3	2
Bhāṭṭa Dipikā Vol. I, Fasc. 1-5 @ 1/0/-	3	2
Brahma Sūtra, Fasc. 1, @ 1/0/-	0	10
Bṛhaddēvatā, Fasc. 1-4 @ 1/0/ each	2	8
Bṛhadharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ 1/0/ each	3	12
Bodhicāryāvatāra of Cāntidevi, Fasc. 1-5	3	2
Catadusani, Fasc. 1-2	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	8	0
Catapatha Brāhmaṇa Vols. I Fasc 1-7, II Fasc 1-5, III Fasc 1-7, V Fasc 1-4	14	6
*Catasāhasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-12 @ 1/0/ each	7	8
*Caturvarga Chintāmaṇi, (Text) Vols. II, 1-25 ; III. Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10 @ 1/0/ each ; Vol. IV, Fasc. 1-6	36	14
Ālokavārtika, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/-	7	8
*Crauta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 9-17 @ 1/0/ each	5	10
Ditto Ācāryāyan, Fasc 4-11 @ 1/0/ each	5	0
Ditto Āṅkhāyan, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-4 ; Vol. III, Fasc. 1-4, Vol IV Fasc. I @ 1/0/ each	10	0
Ditto Lātyāyan Fasc. 1-9 @ 1/0/ each	5	10
Āṅk Bhāshyam, (Text) Fasc. 1-3 @ 1/0/ each	1	14
Dān Kriyā Kaumudi, Fasc. 1-2	1	4
Gadādhara Paddhati Kālasāra, Vol I, Fasc. 1-7	4	6
Ditto Ācārasāra, Vol II, Fasc. 1-3	1	14
Gobhiliya G hyo Sūtrum, Fasc. 4-12 @ 1/0/	5	10
Kāla Viveka, Fasc. 1-7	4	6
Kālantra, Fasc. 1-6 @ 1/2/ each	4	8
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc 1-14 @ 1/4/- each	17	8
Kūrma Purāṇa, Fasc. 3-9 @ 1/0/ each	3	2
Lalitā-Vistāra, (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
Ditto Fasc. 3-6 @ 1/0/ each	2	8
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ 1/0/ each	6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpālyāta, Vol. I Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-12, Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/0/ each	16	14
Manuṣṭkā Sangraha, (Text) Fasc 1-3 @ 1/0/ each	1	14
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each	9	0
*Ditto (Text) Fasc 5-7 @ 1/0/	1	14
*Mīmāṃsā Darśana, (Text) Fasc. 6-19 @ 1/0/ each	8	14

(अथ चतुर्थोऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् .)

अथैन मृतः खनत्येव* । एतद्वा ऽएनं देवा अनु-
विद्यान्वनंस्तथैवैन मय मेतदनुविद्य खनति देवस्य
त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां
पृथिव्याः सधस्यादग्निं पुरीष्य मङ्गिरस्वत् खना-
मीति सवितृप्रसूत एवैन मेतदेताभिर्देवताभिः
पृथिव्या उपस्थादग्निं पशव्य मग्निवत् खनति ॥ १ ॥

ज्योतिष्मन्तं त्वाग्ने सुप्रतीक मिति । ज्यो-
तिष्मान्वा ऽअग्निः † सुप्रतीको ऽजस्त्रेण भानुना
दीद्यत मित्यजस्त्रेणार्चिषा दीप्यमान मित्येतच्छिवं
प्रजाभ्यो ऽहिंसन्तं पृथिव्याः सधस्यादग्निं पुरीष्य
मङ्गिरस्वत् खनाम इति शिवं प्रजाभ्यो ऽहिं-
सन्तं पृथिव्या उपस्थादग्निं पशव्य मग्निवत्
खनाम इत्येतत् ‡ ॥ २ ॥

* 'खनत्येव'—इति ग, घ ।

† 'स्यु मग्निः'—इति ग, घ ।

‡ 'इत्येतत्'—इति ग, घ ।

दाभ्यां खनति । द्विपाद्युजमानो युजमानो
ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत्
खनत्यथो। इयुः ह्येवैतद्रूपं मृच्छापञ्च ॥ ३ ॥

स वै खनामि खनाम इति खनति । खना-
मीति वा ऽएतं प्रजापतिरुखनत् खनाम इति
देवास्तस्मात् खनामि खनाम इति * ॥ ४ ॥

स वा ऽअभ्या खनन् । व्वाचा खनामि ख-
नाम इत्याह व्वाग्वा ऽअभिरारम्भायैवेयं व्वैणवी
क्रियते व्वाचा वा ऽएत मभ्या देवा अखनंस्तयैवैन
मय मेतद्वाचैवाभ्या खनति † ॥ ५ ॥

अथैनं कृष्णाजिने सम्भरति । यज्ञो वै कृष्णा-
जिनं यज्ञ ऽएवैन मेतत् सम्भरति लोमतश्चुन्दा-
सि वै लोमानि कुन्दः स्वेवैन मेतत् सम्भरति
तत्तूष्णीं मुपस्थणाति यज्ञो वै कृष्णाजिनं प्रजा-
पतिर्व्वै यज्ञो ऽनिरुक्तो वै प्रजापतिरुत्तरतस्तस्योपरि
बभूवुः प्राचीनग्रीवे तद्वि देवत्रा ‡ ॥ ६ ॥

* 'इति'—इति ग, घ ।

† 'खनति'—इति क ।

‡ 'देवत्रा'—इति ग, घ ।

अथैनं पुष्करपर्णे सम्भरति । योनिर्वै पुष्कर-
पर्णं योनौ तद् रेतः सिञ्चति यदै योनौ रेतः
सिञ्चते तत् प्रजनिष्णु भवति तन्मन्त्रेणोपस्थणाति
व्वाग्वै मन्त्रो व्वाक् पुष्करपर्णम् ॥ ७ ॥

अपां पृष्ठं मसि योनिरग्नेरिति । अपां ह्ये-
तत् पृष्ठं योनिर्ह्येतदग्नेः समुद्रं मभितः पिन्व-
मान मिति समुद्रो ह्येतदभितः पिन्वते वर्द्धमानो
महां २॥ ऽआ च पुष्कर ऽद्विति वर्द्धमानो मही-
यस्व पुष्कर ऽद्वत्येतद्दिवो मात्रया व्वरिम्णा प्रथ-
स्वेत्यनुविमार्ष्टसौ वा ऽआदित्य एषोऽग्निर्नो हैतु
मन्यो दिवो व्वरिमा यन्तु मर्हति द्यौर्भूत्वेनं यच्छे-
त्येवैतदाह ॥ ८ ॥

तदुत्तरं कृष्णाजिनादुपस्थणाति । यज्ञो वै
कृष्णाजिनं मियं वै कृष्णाजिनं मियं मु वै यज्ञो
ऽस्यां हि यज्ञस्तायते द्यौः पुष्करपर्णं * मापो वै
द्यौरापः पुष्करपर्णं मुत्तरो वा ऽअसावस्यै ॥ ९ ॥

अथैने ऽअभिमृशति । सञ्ज्ञा मेवाभ्या मेतत्

करोति शुर्मं च स्थो व्वर्मं च स्थ इति शुर्मं च
 ह्यथैते व्वर्मं चाच्छिद्रे बहुले ऽउभे ऽद्वयच्छिद्रे
 ह्येते बहुले ऽउभे व्यचस्वती संव्वसाथा मित्यवकाश-
 वती संव्वसाथा मित्येतद् भृत मग्निं पुरीष्य मिति
 विभृत मग्निं पशव्य मित्येतत् * ॥ १० ॥

संव्वसाथाः स्वर्विदा । समीची ऽउरसात्मनेति
 संव्वसाथा मेनः स्वर्विदा समीची ऽउरसा चात्मना
 चेत्येतदग्निमन्तर्भरिष्यन्ती ज्योतिष्मन्त मजस्र मि-
 दित्यसौ वा ऽआदित्य एषोऽग्निः सु एष ज्योति-
 ष्मानजस्रस्तु मेते ऽअन्तरा विभृतस्तस्मादाह ज्योति-
 ष्मन्त मजस्र मिदिति ॥ ११ ॥

द्वाभ्या ममिमृशति । द्विपाद्यजमानो यजमानो
 ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवाभ्या मेतत्
 सव्वां करोत्यथो इयः ह्येवैतद्रूपं कृष्णाजिनं च
 पुष्करपर्णं च ॥ १२ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [४. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निश्चमे , त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ खननविधिं सुवन मन्त्रं विधत्ते — “अथैन मतः खन-
तीति * । ‘अतः’ चतुःस्रक्तेः कृपात् ‘अनुविद्य’ लब्ध्वा । देवस्य
त्वेति मन्त्रस्य तात्पर्यं माह — “सवितुः प्रसूता इति †” ॥ १ ॥

खनने द्वितीयमन्त्र माह — “ज्योतिष्मन्तं त्वाम्न इति ‡ ।
अयमर्थः । हे ‘अग्ने !’ ‘ज्योतिष्मन्तं’ ज्योतिर्युक्तं ‘सुप्रतीकं’
सुसुखावययम्, ‘अजस्त्रेण’ अनवच्छिन्नेन ‘भानुना’ तेजसा ‘दीद्यतं’,
व्यत्ययेन शब्दप्रत्ययः, दीप्यमानम् ; ‘शिवं’ शास्त्रम्, ‘प्रजाभ्यः’
प्रजार्थं शिव मिति सम्बन्धः ; ‘अहिंसन्तं’ प्राणिनां हिंसा मकुर्वा-
णम् । पृथिव्यादि व्याख्यातम् । तादृश मग्निं भूप्रदेशादग्निवतः
खनामः अध्वर्यव इति ॥ २ ॥

खननमन्त्रगतां हित्वसङ्ख्यां यजमानरूपाग्न्यात्मना प्रयंसति—
“द्वाभ्यां खनति द्विपादिति । प्रकारान्तरेण स्तौति— “अथो
दय मिति । मृत्तिका उदकानि चेति इय मित्यर्थः ॥ ३ ॥

* का० श्री० मू० १६. २. २२ ।

† “देवस्य त्वा सवितुः प्रसवश्चिरोर्बाहुभ्यां पूष्णी हस्ताभ्याम् ।
पृथिव्याः सधस्तादग्निस्पृशीष्य मङ्गिरस्वन खनामि” वा० सं० ११. २८. १ ।

‡ “ज्योतिष्मन्तं त्वाम्नं सुप्रतीकं मजस्त्रेण भानुना दीद्यतम् ।
शिवं प्रजाभ्यो हिंसन्तं पृथिव्याः सधस्तादग्निं पुरीष्य मङ्गिरस्वन
खनामः”—इति वा० सं० ११. २८. २ ।

यत् “देवस्य त्वा”—इति पूर्वमन्त्रः, तत्र खनामीत्येकवचनम् *,
 ल्योतिष्मत्स्य मिति द्वितीयमन्त्रे खनाम इति बहुवचनम् †, तस्यो-
 भयस्य निर्वाह माह— “स वै खनामीति । प्रजापतिविवक्षया
 एकवचनम्, देवविवक्षया बहुवचनम् । ते च अग्निकर्माण्यत्य-
 तिष्ठन् ॥ ४ ॥

प्रागुक्तं खननसाधनं विदधत् तस्य वायूपता माह— “स वा
 अभ्रगखनन्निति । यदि वाग्भिस्तर्हि वाचैव खननं युक्तम्, किं
 मभ्रिकरणेनेति, तत्राह— “आरभ्यायेति । ‘आरभ्याय’ आल-
 भनायैव इयं वेणुमयी अभ्रिः ‡ क्रियते ॥ ५ ॥

अत्र कात्यायनः -- “कृष्णाजिन मास्तीर्योत्तरतस्तस्मिन्
 पुष्करपर्णं मपाम्पृष्ठमिति, विमार्ष्ट्येनद् दिव इति, आलभत
 उभे शर्म च स्य इति”—इति § । अयं मर्थः । उत्तरतो देशे कृष्णा-
 जिनं प्राग्धीव सुत्तरलोमम् तूष्णीं मास्तीर्य, तस्मिन् कृष्णाजिने
 अपाम्पृष्ठमितिमन्त्रेण ॥ पुष्करपर्णं मास्तृणाति । एतत् पुष्करपर्णं
 दिवो मात्रयेति ¶ चतुर्थपादेन विमार्ष्टि । ततः कृष्णाजिन पुष्कर-
 पर्णं “शर्म च स्यो वर्म च स्यः”—इति ** मन्त्राभ्यां आलभेतेति ।

*, † २०५ पृ० द्वितीयतृतीयटीप्यन्युद्धृतयोर्मन्त्रयोरन्त्ये पदे द्रष्टव्ये ।

‡ वेणुवी, कल्माषी, सुधिरा, प्रादेशमावी, अन्यतः ण्तु,
 उभयतः ण्तु, तीक्ष्णा, औदम्बरी, वैकङ्कती, अरन्निमावी अभि-
 र्भवति । इहैव काण्डे पुरस्तात् (३. १. ३०.) द्रष्टव्यम् ।

§ का० श्रौ० सू० १६. २. २३, २४, २५ ।

॥ वा० सं० ११. २६. १ ।

¶ वा० सं० ११. २६. २ ।

** वा० सं० ११. ३०, ३१ ।

तदिदं ब्राह्मणशेषेण विधीयते— “अथैनं कृष्णाजिन इति । यद्यपि कृष्णाजिनस्योपरि पुष्करपर्णे सृत्पिण्डसम्भरणम् , तथापि कृष्णाजिनसम्बन्धोऽप्यस्तीति मत्त्वा तस्मिन् सम्भरणोक्तिः । “लोमत इति । लोमवत्प्रदेशे ।

कृष्णाजिनास्तरणं समन्वक मित्याह— “तत् तूष्णी मिति । तूष्णी सुपस्तरण सुपपादयति— “यज्ञ इति । यज्ञस्य कृष्णाजिनत्वम् ; “कृष्णो रूपं कृत्वोदक्रामत्”—इत्याम्नानात् । यज्ञस्य प्रजापतित्वम् ; प्रजापतिदेव्यत्वात् । प्रजापतिर्हि सकलस्यूलसूक्ष्मप्रपञ्चात्मत्वेनाय मीटुगिति निर्वक्तुं मनर्हत्वात् अनिरुक्तः । तस्मात् तद्रूपस्य कृष्णाजिनस्यापि आस्तरणम् ‘अनिरुक्तम्’, अमन्वक मित्यर्थः । तदास्तरणस्य प्रदेशं विधत्ते— “उत्तरत इति । आस्तरणस्तावकं ब्राह्मण मुत्तरत वक्ष्यत इत्याह— “तस्योपरि बन्धुरिति । “प्राचीनश्रीवेति । श्रीवाप्रदेशः प्राचीनो यथा भवति तथा आस्तरणीयम् । ‘देवत्रा’ देवेषु भवति “देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्तस्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्”—इति † देवशब्दात् ‘त्रा’-प्रत्ययः ॥ ६ ॥

कृष्णाजिनस्योपरि विधातव्ये पुष्करपर्णे सृत्पिण्डसम्भरणं दर्शयति— “अथैन मिति । “योनिरिति । यतोऽग्निः पुष्करपर्णाद् जातः , तस्मात् तत् योनिरूपम् , अग्निश्च रितोरूपः ; इदानीं सुत्यद्यमानत्वात् ‘प्रजनिष्णु’ प्रजननशीलम् । “वाक् पुष्करपर्ण मिति । अग्निवाचोरन्यत्र तादात्म्यश्रवणात् ‡—“अग्नि-

* श० ब्रा० १. १. ४. १ (१ भा० ७१ पृ०) ।

† पा० सू० ५. ४. ५६ ।

‡ तै० आर० २. ४. २ ।

वाग् भूत्वा सुखं प्राविशत्”—इति । पुष्करपर्णादग्निजननात्
कार्यकारणयोरभेदोपचारेण वागेव पुष्करपर्णे मित्युक्तम् ॥ ७ ॥

तदास्तरणे मन्त्रं विधत्ते — “अपामृष्ट मिति * । हे पुष्कर-
पर्ण ! ‘अपामृष्टम्’ उपरिस्थानम् ‘असि’, ‘अग्नेः योनिः’ च
‘असि’, ‘समुद्रः’ समुद्गमशील मुदकम् अभितः ‘पितृमानं’
वर्द्धमानं भवसि , किञ्च ‘पुष्करे’ ‘वर्द्धमानः’ जात एव ‘आ’ सर्वतः
‘महान्’ आस्तरणात् महत्त्वम् ; अत एव ‘आ महान्’—इति पद-
द्वयस्य ‘महोयस्व’—इति व्याख्यानम् ।

अग्निसमादेन विसर्जनं विधत्ते— “दिव इति † । ‘दिवः’
द्युलोकस्य माचया परिमाणेन ‘वरिष्णा’ अतिशयेनोरुणा त्वं
‘प्रथस्व’ विस्तीर्णी भव । पादं व्याचष्टे— “असौ वा आदित्य
इति । यतः ‘एषः अग्निः’ ‘आदित्यः’, अतो लोकत्रय मस्य
‘वरिमा’ उरुत्वम् , ‘एतम्’ आदित्यात्मकं ‘यन्तु’ परिच्छेत्तुं
नार्हतीति । अतो ‘द्यौः’ द्युलोकात्मकं ‘भूत्वा’, ‘एनं’ सृष्टिच्छेदं
‘यच्छ’ परिच्छिन्नं कुर्विति पुष्करपर्णप्रार्थना ॥ ८ ॥

तदास्तरणस्य प्रदेश माह— “तदुत्तरं कृष्णाजिनादिति ।
‘तत्’ पुष्करपर्णं ‘कृष्णाजिनात्’ ‘उत्तरं’ तस्योपरि ‘आस्तरणात्’
एकस्योपरि अन्यस्यास्तरणं भूलोकद्युलोकात्मना प्रशंसति—
“यन्नो वा इति । कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोः भूलोकद्युलोकात्म-
त्वेन तयोर्यथा उत्तराधरभावः , एवं लोकयोरुत्तराधरभावो
दृश्यत इत्याह— “उत्तरो वा असावस्या इति । ‘असौ’ द्यौः ।
‘अस्याः’ भूम्याः ॥ ९ ॥

* वा० सं० ११. २६. १ ।

† मन्त्रान्तर मिदम् : कर्मान्तरे विनियुक्त्वात् (वा० सं० ११. २६. २.) ।

अथैतयोः कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोः युगपदभिमर्शनं विधत्ते—
 “अथैनेऽभिमृशतीति * । शक्यत्वादुभयोर्युगपदालम्बनम् । “सञ्ज्ञा
 मिति । समानसञ्ज्ञम् ‘एतत्’ एतेन अभिमर्शनेन ‘करोति’
 कृतवान् भवति । तत्र मन्त्रद्वयं विधत्ते— “शर्म च स्य इति † ।
 कृष्णाजिनपुष्करपर्णे सम्बोध्ये । ‘शर्म’ शरणं ‘च’ ‘स्यः’, युव-
 योरुपरि निधीयमानस्य मृत्पिण्डस्य ‘शरणं’ भवयः, ‘वर्म’
 कवचं ‘च’ अस्य ‘स्यः’ भवयः । ‘अच्छिद्रे’ किद्ररहिते ‘बहुले’
 महाप्राणे ‘उभे’ युवां ‘व्यचस्वती’ आकाशवन्धौ भूत्वा ‘संवसायाम्’
 आच्छादयतां मृदम् । वसेराच्छादनार्थस्य ‡ रूपम् । ‘पुरीथं’
 पशव्यम् अग्निम् ‘बिभृतम्’ । भृजो लोटि बहुलवचनाद्
 द्विवचनाभावः । एतयोः शरणत्वं कवचत्वम् । मृत्पिण्ड मुद्गस्य
 व्याचष्टे— “शर्म च ह्यस्यैते वर्म चेति ॥ १० ॥

“संवसाया मिति § । ‘समीची’ समञ्चने, युवां कृष्णा-
 जिनपुष्करपर्णे ‘उरसा’ हृदयेन विज्ञानेन, ‘आत्मना’ अवयव-
 संस्थानेन च ‘संवसायाम्’ सञ्ज्ञादयताम् ‘एनं’ मृद्रूपमग्निम् ।
 किमर्थम् ? ‘स्वर्विदा’ स्वर्गलाभाहेतोः ‘अजस्त्रम्’ अनुपक्षीणम्
 ‘इत्’ एव ‘ज्योतिष्मत्’ तेजस्विनम् ‘अग्निम्’, ‘अत्तर’ युवयो-
 र्मध्यप्रदेशे ‘भरिष्यन्ती’ धारयमाणे भवेता मिति शेषः ॥

द्वितीयमन्त्रस्योत्तराहे ॥ व्याचष्टे— “असौ वा आदित्स
 इति ॥ ११ ॥

* “अथैन अभिमर्शनीति”—इति सायणभाष्यधृतपाठः ।

† वा० सं० ११. ३०, ३१ ।

‡ अदा० व्या० १३ धा० ।

§ वा० सं० ११. ३१ क ।

॥ वा० सं० ११. ३२ ख ।

अभिमर्शनमन्त्रगतां हित्वसङ्गां यजमानाग्निद्वयेषु प्रशंसति— “दाभ्या मिति , व्याख्यातम् * ॥ १२ ॥ २ [४. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाख्ये चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् .)

अथ मृत्पिण्डं मभिमृशति । पुरीषो ऽसीति
यशव्यो ऽहौत्येतद्विश्वस्मरा इत्येष ह्रीदु सर्व्वं बिभ-
र्क्ष्यथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्यदग्न ऽइति प्राणो
वा ऽअथर्वा प्राणो वा ऽएत मुने निरमन्यत्तद्यो-
ऽसावग्रे ऽग्निरसृज्यत सोऽसीति तदाह त मेवैन
मेतत् करोति † ॥ १ ॥

अथैनं परिगृह्णाति‡ । अथ्वा च दक्षिणतो
हस्तेन च हस्तेनैवोत्तरतस्त्वा मग्ने पुष्करादध्य-

* १६६ ए० ३ पं० दृष्टमिति ॥

† ‘करोति’—इति ख । ‘करोति’—इति क ।

‡ ‘परिगृह्णाति’—इति क, ख ।

यर्वा निरमन्यतेत्यापो वै पुष्करं प्राणो ऽयर्वा
प्राणो वा ऽएत मयेऽहो निरमन्यन् मूर्ध्नी विश्वस
व्वाघत इत्यस्य सर्वस्य मूर्धं इत्येतत् * ॥ २ ॥

तु मु त्वा दध्यङ्ङृषिः । पुत्र ईधे ऽअथर्वण
इति व्वाग्वै दध्यङ्ङाथर्वणः सु एनं तत ऐन्द्र
वृत्रहृषं पुरन्दर मिति पाप्मा वै वृत्रः पाप्महन्
पुरन्दर मित्येतत् † ॥ ३ ॥

तु मु त्वा पाथ्यो वृषा । समीधे दक्षु-
हन्तम मिति मनो वै पाथ्यो वृषा सु एनं तत
ऐन्द्र धनञ्जय् रणेरण ऽइति यथैव यजुस्तथा
बन्धुः ॥ ४ ॥

गायत्रीभिः । प्राणो गायत्री प्राण मेवा-
स्मिन्नेतद्दधाति तिष्ठभिस्त्रयो वै प्राणाः प्राण
उदानो व्यानस्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति तासां नव
पदानि नव वै प्राणाः सप्त शीर्षन्वाञ्छी दौ
तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ५ ॥

* 'इत्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'मित्येतत्'—इति ग, घ ।

अथैते त्रिष्टुभा उत्तरे भवतः । आत्मा वै
 त्रिष्टुबात्मान मेवास्मैताभ्यां संस्करोति सौद होतः
 स्व उत् लोके चिकित्वा नित्यग्निर्वै होता तस्यैष
 स्त्री लोको यत् कृष्णाजिनं चिकित्वा निति
 विद्वानित्येतत् सादया यज्ञं सुकृतस्य योना-
 विति कृष्णाजिनं वै सुकृतस्य योनिर्देवावीर्देवान्
 हविषा यजासीति देवः सन् देवानुषन् हविषा
 यजासीत्येतद्गने बृहद्यजमाने व्ययो धा इति यज-
 मानायाशिष माशास्ते ॥ ६ ॥

नि होता होतृषदने विद्वान इति । अग्नि-
 र्वै होता कृष्णाजिनं होतृषदनं विद्वान इति
 विद्वानित्येतत्त्वेषो दीदिवा २॥ असदत् सुदत्त
 इति त्वेषो दीप्यमानो असदत् सुदत्त इत्येतद्-
 दध्वव्रतप्रमतिर्व्वसिष्ठ इत्यदध्वव्रत प्रमतिर्ह्येष व्वसि-
 ष्ठः सहस्रम्भरः शुचिजिह्वो अग्निरिति सर्व्वं वै
 सहस्रं सर्व्वम्भरः शुचिजिह्वो अग्निरित्येतद् हाभ्या
 माग्नेयीभ्यां त्रिष्टुब्भ्यां तस्योक्तो बभूवुः ॥ ७ ॥

अथैषा बृहत्युत्तमा भवति । बृहती वा
 एष सञ्चितोऽभिसम्पद्यते यादृग्वै योनौ रेतः

सिच्यते तादृग् जायते तद्यदेता मुञ्च बृहतीं करोति
तस्मादेष सुञ्चितो बृहती मभिसम्पद्यते ॥ ८ ॥

सुत्सीदस्व मष्टां २॥ ऽअसौति । इद् मेवै-
तद् रेतः सिक्तं सुत्सादयति तस्माद्योनौ रेतः
सिक्तं सुत्सीदति शोचस्व देववीतम इति
दौष्यस्व देववीतम इत्येतद्भि धूम मग्ने ऽअरुषं
मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शत मिति यदा वा ऽएष
समिध्यते ऽथैष धूम मरुषं व्विसृजते दर्शत मिति
ददृश ऽइव ह्येषः * ॥ ९ ॥

ताः षट् सम्पद्यन्ते । षडृतवः संवत्सरः
संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्
तद् भवति यदेव संवत्सर मभिसम्पद्यते तद्
बृहती मभिसम्पद्यते बृहती हि संवत्सरो द्वादश
पौर्णमासी द्वादशाष्टका द्वादशमावास्यास्तत् षट्-
त्रिंशत् षट्त्रिंशदक्षरा बृहती तु दक्षिणत
उदच्च माहरति दक्षिणतो वा † उदग्योनौ रेतः

* 'ह्येषः'—इति ग, 'ह्येषः'—इति घ ।

† 'वा'—इति क ।

सिच्यत ऽएषो ऽअस्यैतर्हि योनिरविच्छेद माहरति
रेतसोऽविच्छेदाय ॥ १० ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [४. २.] ॥

कात्यायनः— “पिण्डं पुरीषोऽसीति, पाणिभ्यां परिगृह्णा-
त्येनं दक्षिणोत्तराभ्यां दक्षिणः सांभ्रिस्त्वा मग्न इति षड्भिः
सर्वां सक्तद् धृत्वा, पुष्करपणं निदधाति”—इति * । “त्वा मग्ने”—
इत्यादिभिः षड्भिः ऋग्भिः † यावदपेक्षितां मृदं ‘सर्वां’
‘सक्तत्’ एकवारमेव गृहीत्वा ‘पुष्करपणं’ निदध्यादिति । तदिदं
द्वितीयम् । प्रथमतो ‘मृत्पिण्ड’ “पुरीषोऽसि”—इति मन्त्रेण ‡
आलभते, ‘अथ’ दक्षिणोत्तराभ्यां ‘पाणिभ्याम्’ ‘एनं’ ‘परिगृह्णा-
ति’ । तत्र ‘दक्षिणः’ हस्तः ‘सांभ्रिः’ अंभ्रिसंहितः, वामस्तु
केवलः । अथ तद् ब्राह्मणेन विधीयते— “अथ मृत्पिण्ड मिति ।

मृत्पिण्डाभिमर्शनयज्ञोऽय मर्थः ।— हे ‘मग्ने !’ त्वम्
‘पुरीषः’ पशुहितः ‘असि’, ‘विश्वम्भराः’ भूलोकस्य सर्वस्य
धारकश्च ; चीयमानान्नेर्विराड् रूपत्वात् । ‘अथर्वा’ अरणवान्,
प्राणः ‘प्रथमः’ पूर्वः त्वां ‘निरमन्यत्’ निर्मयितवान् । पुरीषो-
ऽसीति सिद्धवत्कथनेन यदुक्तम्, तदुपपादयति—“पशव्योऽसीति ।
“प्राणो वा अथर्वा”—इत्यर्थवादोऽस्य सिद्धवदर्थकथनम् । “तद्

* का० श्रौ० सू० १६. २. २६, २७ ; ३. १ ।

† वा० सं० ११. ३२. २—७ ।

‡ वा० सं० ११. ३२. १ ।

योऽसौ अयेऽग्निरसृज्यत , सोऽसीतीति । पूर्वं योऽग्निः सृष्टः,
त मेतं पुरीष्योऽसीत्यनेनोक्तवान् भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

“अथेन मिति । ‘परिगृह्णाति’ मृगिण्डं धारयन् प्राङ्-
मुखस्याध्वर्योः ‘दक्षिणतः’ प्रदेशे वर्त्तमानः, दक्षिणो हस्तः साम्निः,
उत्तरतः केवलः , ताभ्यां पाणिभ्यां धारयेत् ।

ग्रहणमन्त्रान् विधत्ते— “त्वा मग्ने पुष्करादधि”—इत्यारभ्य *,
“ताः षट् सम्पद्यन्ते”—इत्यतः † प्राक्तनेन । तत्राद्यास्तिस्त्री
गायत्रयः , त्रिष्टुभी द्वे, षष्ठी बृहती ।

“त्वा मग्ने”—इत्यस्याय मर्थः । हे ‘अग्ने !’ ‘त्वाम्’ ‘अथर्वा’
अरणशीलः प्राणः , ‘पुष्करात्’ उदकात् , ‘अधि’-शब्दः पञ्च-
मर्थानुवादी , ‘निरमन्यत’ । अग्निं विशिनष्टि— “विश्वस्य वाघत
इतीति । ‘मूर्ध्नः’ मूर्धानम् । कर्मणि षष्ठी ॥

पुष्कराथर्वपदयोरर्थ माह—“आपो वै पुष्करं प्राणोऽथर्वेति ॥ २ ॥

द्वितीया मृचं विधत्ते— “त सु त्वा दध्यङ्किति ‡ । ‘अथ-
र्वणः पुत्रः’ ‘दध्यङ्क्’ नाम ऋषिः ‘ह्रत्तवणं’ ह्रत्तस्य पाप्मनः
हन्तारम् , ‘पुरन्दरं’ असुरपुराणां दारयितारं ‘त्वाम्’ एव
‘ईधे’ दीपयति । “अि इन्धी दीप्ती” §, लिटि “इन्धिभवति-
भ्याञ्च”—इति ॥ कित्वात्रलोपः । “दध्यङ्ङाथर्वण इति । मधु-
प्रवचनात् वाक्यत्वेन श्रुतिः ॥ ३ ॥

* वा० सं० ११. ३२. २ ।

† २१३ ए० १० पंक्तिर्दृष्टव्या ।

‡ वा० सं० ११. ३३ ।

§ रु० व्या० १० धा० ।

॥ पा० सू० १. २. ६ ।

तृतीया सृचं विधत्ते— “त सु त्वा पाथ्य इति * । पाथो-
ऽवम्, तत्कार्यत्वात् तत्र भवः ‘पाथ्यः’ । “पाथोनदीभ्यां
घण्” † । बलम् । सर्वेन्द्रियानुग्राहकः । ‘पाथ्यो वृषा’—इति मन
उच्यते ; “मनो वै पाथ्यो वृषा”—इति श्रुती ‡ व्याख्यानात् ।
‘दस्युहन्तमम्’ शत्रूणां मतिशयेन हन्तारम्, ‘रणे’ सङ्ग्रामे
‘धनञ्जयं’ धनस्य जितारं ‘त्वा’ त्वां ‘समीधे’ । तृतीयपादो विस्म-
ष्टार्थत्वात् व्याख्यातुं नार्हतीत्याह— “यथैव यजुः, तथैव
बभ्रुरिति ॥ ४ ॥

उक्तानां तिमृणा सृचां गायत्रीच्छन्दस्त्व मनूय प्रशंसति—
“गायत्रीभिः प्राण इति । गायत्र्याः प्राणरूपत्वं सुक्तम् ।
मन्त्रगतचित्ससङ्ख्यां प्राणोदानव्यानात्मना प्रशंसति— “तिसृभि-
स्त्रयो वै प्राणा इति । एकैकस्या गायत्र्या ऋचः त्रयस्त्रयः
पादाः । तासां नव प्राणान् सम्भूय नवप्राणात्मना प्रशंसति—
“तासां नव पदानि, नव वै प्राणा इति । एतेन मन्त्रत्रयेण
मृत्पिण्डस्य परिग्रहे तस्यां मृदि प्राणानेव संहितवान् भव-
तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

धारणमन्त्रेषु त्रिष्टुभावित्युक्तम्, तौ विधातुं तद्वतं छन्दः
प्रशंसति— “अथैतन्निष्टुभाऽउत्तरे भवत इति । त्रिष्टुभ आत्म-
रूपत्वं प्रागुक्तम्, ताभ्यां मन्त्राभ्यां धारणेन मृत्पिण्डस्यात्मानं
स्वरूपमेव संस्कृतवान् भवति ॥

* वा० सं ११. ३४ ।

† पा० सू० ४. ४. ११ ।

‡ इहैव २११ पृ० ६ पं० द्रष्टव्यम् ।

विदुभौ विधत्ते— “सीद होतरिति * । हे ‘होतः’
 देवाना माहातः ! मृदूपान्ने ! ‘स्वे’ स्वकीये कृष्णाजिने ‘सीद’
 निषीद । ‘चिकित्वान्’ विद्वान्, अस्मदीयं कर्म जानन्,
 तथा ‘सुक्ततस्य’ सुष्टु क्रियमाणस्य कर्मणो ‘योगौ’ स्थाने ‘यज्ञ’
 ‘सादय’ । कृष्णाजिने विस्तीर्यमाषि ब्रीह्या भवघातः पेषणं
 क्षोभनिधानादिकञ्च भवतीति ‘देवावीः’ । “अवितृस्तृतन्निभ्य
 ईः” † । देवान् त्वं सपर्यन् ‘हविषा’ ‘अवन्’ ‘यजासि’
 यजतेः पञ्चमे लकारे रूपम् । हे ‘अग्ने !’ ‘यजमाने’ ‘हवत्’
 प्रभूतं ‘वयः’ धनं ‘धाः’ देहि ॥ ६ ॥

“निहोतेति ‡ । मन्त्रं प्रतिपाद मनूष्य व्याचष्टे— “अग्नि-
 र्हे होतेति । निहोतेति ‘नि’-इत्थुपसर्गः ‘असदद्’-इति क्रियया
 सम्बध्यते, निषीदति । ‘होता’ आह्वाता योऽग्निः, ‘होतृ-
 षदने’ अग्नेः सदने कृष्णाजिने ‘विद्वानः’ कर्म जानन्, ‘त्वेषः’
 “त्वेष दीप्तौ” §, दीप्यमानः, ‘दीदिवान्’, ‘सुदणः’ सुबलः,
 साधु चिप्रकारी वा ‘अदध्यव्रतप्रमतिः’ अनुपहतकर्मविषय-
 प्रकष्टमतिः, ‘वसिष्ठः’ वसुमत्तरः, ‘सहस्रधरः’ सर्वस्य भर्ता, यद्वा
 “हृषहोर्मः” ॥ सहस्रधा विज्रियमाणः । तथा चैतातानुरेयक (?)
 प्राक्कथम्— “एष ह वा अस्य सहस्रं भरता यदेन मेकं सर्वं
 बहुधा विहरन्ति”—इति ।

* वा० सं० ११. ३५ ।

† उ० ३ पा० १५८ सू० ।

‡ वा० सं० ११. ३५ ।

§ भा० उ० १००१ धा० ।

॥ पा० ८. २. ३२ सू० १ वा० ।

अनयोर्होहोत्वसङ्क्राऽऽग्नेयत्रिष्टुप्स्तावकं ब्राह्मण मति-
दिशति— “तच्छोक्तो बभ्रुरिति । “आ त्वा जिघर्मीत्येताभ्यां
व्यतिषक्ताभ्या माहुतिद्वयं कार्यं मित्यत्र प्रकरणे “दिपाद्
यजमान इत्यादिना * ॥ ७ ॥

षष्ठी सृचं विधातुं तद्वतं ब्रह्मतीच्छन्दः प्रशंसति— “अथैषा
ब्रह्मतीति । ‘एषा’ वक्ष्यमाणा । “ब्रह्मतीं वा एष इति ।
‘सञ्चितः अग्निः ब्रह्मतीम् अभिसम्पद्यते’ सम्पत्यक्षरसङ्क्राको
भवति ; अथाप्युत्तरत्र ब्रह्मतीसम्पत्तिरान्नास्यते † । सामान्ये-
नायं सम्पत्तिप्रकारः ;— संवत्सररूपोऽग्निरिति प्रागुक्तम् ‡,
तत्र संवत्सरे द्वादश पौर्णमास्यः , द्वादश कृष्णाष्टम्यः , द्वा-
दशमावास्याः , ताः षट्त्रिंशत् संवत्सरे धार्यमाणेऽग्नी सम्प-
द्यन्ते , ब्रह्मत्यपि षट्त्रिंशदक्षरेति तत्साम्यम् ।

एवन्तर्हि अग्निचयनकर्मान्ते सम्पत्तिर्वक्तव्येति चेत्, तच्चाह—
“यादृग्वै योनाविति । ‘योनी यादृग् रेतः सिञ्चते’, ‘तादृग्’
एवोपरं ‘जायते’ । अत इदानीं वीजभूतमृदूपान्ते ब्रह्मत्या
धारणे ब्रह्मत्यात्मकत्वं मेव तस्य सम्पादितवान् भवति ॥ ८ ॥

ता सृचं विधत्ते— “संसीदस्व महानिति । हे ‘अग्ने !’
मृदूप ! ‘संसीदस्व’ सम्यग् वीजात्मनावतिष्ठस्व , यतो ‘महान्’
त्वम् ‘असि’ । ‘देववीतमः’ अतिशयेन इविषा देवानां तर्प-
यिष्यतमः , त्वं ‘शोचस्व’ दीप्यस्व । हे ‘मिथेध्य’ मेधो यज्ञ-

* पुरस्ताद् (३ प्र० १ ब्रा० १६—२१ क०) द्रष्टव्यम् ।

† अनुपदमेव दशमकण्डिकायां (११३ , २१६ प्र०) द्रष्टव्यम् ।

‡ वा० सं० ११, ३७ ।

स्तदर्हतीति हे 'प्रशस्त' प्रकर्षेण स्तुत ! चम्पे ! 'दर्शितम्' दर्शनीयम् , 'अरुषम्' आरोचमानं धूमं 'विसृज' ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— “इद मेवैतदिति । उत्पत्त्यमानाग्ने रेतोरूपत्वात् मृत्पिण्डस्य बाहुभ्यां धारणं नाम ; योनौ सिक्तस्त्र रेतसः संसादन मित्यर्थः । 'धूमं विसृज'—इति यदुक्तम् , तदुपपादयति— “यदा वा एष समिध्यत इति ॥ ८ ॥

परिग्रहणे विनियुक्तानां मन्त्राणां सङ्ख्यां सम्भूय संवत्सराग्न्यात्मना प्रशंसति— “ताः षट् सम्पद्यन्त इति । प्रकारान्तरेण स्तोतुं मनुवदति— “यद्देव संवत्सर मिति । संवत्सरे तावद् द्वादश पौर्णमास्यः , द्वादशाष्टकाः , द्वादशमावास्याः ; षट्त्रिंशत्सङ्ख्या सम्पद्यते , ब्रह्मत्या अपि षट्त्रिंशदक्षरत्वात् संवत्सरसञ्चितोऽग्निः ब्रह्मत्यात्मना सम्पद्यत इत्यर्थः ।

विधत्ते— “तं दक्षिणत उदञ्च मिति । 'तं' मृत्पिण्डं 'दक्षिणतः' प्रदेशात् 'उदञ्च' उदङ्मुखम् आहरेत् । तत् प्रशंसति— “दक्षिणतो वा इति । यतो लोके दक्षिणतः स्थितेन पुरुषेण , वामविभागे स्थितया स्त्रिया “योनौ रेतः सिध्यते” ; 'एतर्हि' इदानीं मध्ये धार्यमाणस्याग्नेः एषः मृत्पिण्डो 'योनिः' 'अविच्छेदं' विच्छेदराहित्येन मृत्पिण्डाहरणं कर्तव्यम् ; 'रेतसः' रेतोभूतस्याग्नेः 'अविच्छेदाय' इति ॥ १० ॥ ३ [४. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

अथ तुत्राप उपनिनयति । यदा ऽपस्यै क्षतं
यद्विलिष्टं मन्त्रिर्वै तत् समीयते ऽग्निरेवास्या ऽएतत्
क्षतं विलिष्टं सन्तनोति सन्धधाति ॥ १ ॥

अपो देवीरुपसृज । मधुमतीरयक्ष्माय प्रजाभ्य
इति रसो वै मधु रसवतीरयक्ष्मत्वाय प्रजाभ्य
इत्येतत्तासा मास्थानादुज्जिहता मोषधयः सुपिप्पला
इत्यर्पा वा ऽप्तास्थानादुज्जिहता ऽमोषधयः सु-
पिप्पलाः * ॥ २ ॥

अथैनां व्यायुना सन्धधाति । यदा ऽपस्यै क्षतं
यद्विलिष्टं व्यायुना वै तत् समीयते व्यायुनेवास्या
एतत् क्षतं विलिष्टं सन्तनोति सन्धधाति ॥ ३ ॥

सन्ते व्यायुर्मातरिष्वा दधात्विति । अयं वै
व्यायुर्मातरिष्वा योऽयं पवत ऽउत्तानाया इदं
यद्विकस्तं मित्युत्तानाया इत्या एतद्विदं व्विकस्तं
यो देवानां चरसि प्राणथेनेत्येष हि सर्वेषां
देवानां चरति प्राणथेन कश्चो देव व्यषडस्तु तुभ्य

मिति प्रजापतिर्वै कस्तस्मा ऽएवैतदिमां व्यषट्
करोति नो हैतावत्यन्याहुतिरस्ति यथैषा • ॥ ४ ॥

अथेनां दिग्भिः सन्धधाति । यदा ऽप्यसौ
क्षतं यद्विलिष्टं दिग्भिर्वै तत् सन्धीयते दिग्भि-
रेवास्या एतत् क्षतं विलिष्टं सन्तनोति सन्ध-
धाति स इमां चेमां च दिशौ सन्धधाति तस्मा-
देते दिशौ संहिते ऽपथेमां चेमां च तस्मादेवैते
संहिते ऽद्वय्ये ऽथेति अपथ्यथेति तद्वक्षिणावृत्तश्चि
देवत्रानयानया वै भेषजं क्रियते ऽन्यैवैना मेतद्
भिषज्यति † ॥ ५ ॥

अथ कृष्णाजिनं च पुष्करपर्णं च समुद्गृह्णाति ।
योनिर्वैपुष्कर पर्णं योन्या तद् रेतः सिक्तं समुद्-
गृह्णाति तस्माद्योन्या रेतः सिक्तं समुद्गृह्यते
सुजातो ज्योतिषा सह शुर्मं व्यरूय मामदत्
स्वरिति सुजातो ज्योतिषा सह शुर्मं चैतद्वरूयं
च श्वश्चासौदति ‡ ॥ ६ ॥

* 'यथैषा'—इति ग, 'यथैषा'—इति घ ।

† 'भिषज्यति'—इति ख, ग, घ ।

‡ 'सौदति'—इति क, ख ।

अथैन मुपनद्यति । योनौ तद्रेतो युनक्ति
तस्माद्योनौ रेतो युक्तं न निष्पद्यते योक्तेण योक्तेण
हि योग्यं युञ्जन्ति मौञ्जेन त्रिवृता तस्याक्तो
बन्धुः ॥ ७ ॥

तत्पर्यस्यति । व्यासो ऽग्ने विश्वरूपं
संव्ययस्व विभावमविति व्वरुण्या वै यज्ञे रुज्जु-
रवरुण्य मेवैनदेतत् कृत्वा यथा व्यासः परिधापये-
देवं परिधापयति * ॥ ८ ॥

अथैन मादायोत्तिष्ठति । असौ वा ऽत्रादित्य
एषो ऽग्निरमुं तदादित्य मुत्यापयत्युदु तिष्ठ स्वध्व-
रेत्यध्वरो वै यज्ञ उदु तिष्ठ सुयज्ञित्येतद्वा नो
देव्या धियेति या ते दैवी धीस्तया नो ऽवेत्ये-
तद् दृष्टे च भासा बृहता सुशक्नुनिरिति दर्श-
नाय च भासा बृहता सुशक्नुनिरित्येतदाग्ने याहि
सुशक्नुभिरिति ये व्योढारस्ते सुशक्नुय आग्ने
याहि व्योढृभिरित्येतत् † ॥ ९ ॥

* 'परिधापयति'—इति ख ।

† 'व्योढृभिरित्येतत्'—इति ग, घ ।

अथैन मित् जुह्वं प्राञ्चं प्रगृह्णाति । असौ
 वा ऽआदित्य एषो ऽग्निरमुं तदादित्य मित् जुह्वं
 प्राञ्चं दधाति तस्मादसावादित्य इत जुह्वः प्राङ्
 धीयत ऽजहुं ऊ षु ण जतये तिष्ठा देवो न सवि-
 तेति यथैव यजुस्तथा बभ्रुर्हवीं व्याजस्य सनि-
 तेत्यूर्ध्वी वा ऽएष तिष्ठन्वाज मन्त्रं सनोति यदञ्चि-
 भिर्वाघनिर्व्विह्वयामह ऽइति रश्मयो वा ऽएतस्या-
 ञ्जयो व्याघतस्तानेतदाह परोबाहु प्रगृह्णाति परो-
 बाहु ह्येष इतो ऽथैन मुपावहरति तमुपावहृत्यो-
 परि नाभि धारयति तस्योपरि बभ्रुः ॥ १० ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [४. ३.] ॥

कात्यायनः— “अप श्वस्त्रेऽपनयत्यपो देवीरिति, सन्त इति
 वा त मपश्चिपति”—इति * । उदकं निनयेत् । तद्विधत्ते—
 “अथ तत्राप उपनिनयतीति । ‘अथ’ अनन्तरं ‘तत्र’ ‘आपः’
 ‘निनयेत्’ आसिञ्चेत् । तत् प्रशंसति— “यद्वा अस्यै चत मिति ।
 ‘अस्यै’ षष्ठ्यर्थः । पृथिव्याः यत् ‘चतं’ खण्डितम्, ‘यत्’
 च ‘विलिष्टम्’, “लिश अल्पी भावे” † ‘अल्प’ खलम्, ‘तत्’

* का० श्रौ० सू० १६. ३. २, ३ ।

† दि० आ० ७३ घा० ।

सर्वं खलम् 'अग्निः' 'सन्धीयते' जलसन्धाने हि विषमं खलं
समं भवति । तस्मादापः कुण्डे निधेयाः ॥ १ ॥

मन्त्रं विधत्ते — “अपो देवीरिति * । अत्राग्निः सम्धीयते ।
'प्रजाभ्यः' प्रजानाम् 'अयच्छाय' यस्माद्व्याधिः तदभावाय, 'मधु-
मतीः' रसवतीः 'देवीः' द्योतमानाः 'अपः' 'उदसृजन्'
आसिञ्चत । आसां भूमिगतानां मपाम् 'आस्थानात्' उदक-
संसृष्टभूदेगात् 'सुपिप्पलाः' पिप्पलं पक्षं फलम्, सुफलाः,
'ओषधयः' फलपाकान्ताः शस्यादयः उज्जिहत' उद्गच्छन्तु,
रोहन्तु । “ओ हाङ् गतौ” † ।

'अयच्छाय'-इति पदं भावत्वेन व्याचष्टे — “अयच्छ-
त्वायेति ॥ २ ॥

अत्र सूत्रम् — “सन्ते इति वा त मवक्षिपतीति ‡ । “सन्ते-
वायुर्मातरिद्या”-इति मन्त्रेण § वायु मवक्षिपेत्, मन्त्रपाठेना-
वटे वायुं पूरयेत् । तदिदं विधत्ते — “अथैनां वायुना सन्ध-
धातीति । 'एनां' खननभूमिम् । इदानीं मुक्तः (?) यद्वा
अस्यै क्षत मिति । यथा लोके क्षतं शस्त्रं निम्नस्थलं वायुना
सन्धीयते । वायुसञ्जचालितैः पर्णादि कण्टकादिकं पूर्यते, एव
मत्रापीति मन्त्रव्ययम् ॥ ३ ॥

मन्त्रं विधत्ते — “सन्ते वायुरिति । पूर्वोऽर्द्धः, पृथिवी-
देवत्वः, उत्तरो वायव्यः । 'उत्तानायाः' उन्मुखतया विस्तृ-

* वा० सं० ११. २८. १ ।

† जु० व्या० ६ धा० ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ३. ३ ।

§ वा० सं० ११. ३६ ।

तायाः 'ते' तव पृथिव्याः 'यत्' 'हृदयं' 'विकस्यम्' अवट-
करणेन खातम्, तत् 'मातरिश्वा' मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति
पवते इति 'मातरिश्वा' वायुः, 'सन्धधातु' सम्पूरयतु । उत्त-
राह्णे वायुं सम्बोध्योच्यते । 'यः' च त्वं 'देवानाम्' अग्न्यादीनां
वागादिदेवानां वा 'प्राणत्वेन' प्राणत्वेन 'चरसि' । वाधौ सति
वागादीन्द्रियाणि चेष्टन्ते । हे 'देव' द्योतमान वायो ! 'कक्षौ'
क्षः प्रजापतिः, तद्रूपाय 'तुभ्यं' 'वषट् असु' । इयं पृथिवी
वषड्भूता भवतु । 'क'-पदस्यार्थं माह— "प्रजापतिर्वै कः"—
इति । वषट्करणेनाहुतिः कार्येति कृत्वा प्रशंसति— "नो हैता-
वत्यन्याहुतिरिति । 'यथा' 'एषा' आहुतिः सन्धानकरी, एव
मन्या नास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

कात्यायनः— "अनामिकाया संवपति पुरस्तात् पश्चाद्
दक्षिणत उत्तरतश्च"—इति * । अनामिकाङ्गुल्या अवटस्य पुरस्तात्
प्राच्या दिशः सकाशात् 'पांसु' अवटे संवपेत् । एवं प्रत्यगा-
दिभ्यः सकाशात् तद् विधत्ते— "अथेनां दिग्भिः सन्ध-
धातीति । तत्र क्रमं विधत्ते— "स इमां चेमां च दिशी सन्ध-
धातीति । 'इमा मिमाम्' इत्यभिनयेन प्राक्प्रतीच्या दिशी
विवक्ष्येते । एतयोर्विवक्षायां कारणं माह— 'एते दिशी' 'सं-
हिते' । इम मिति लोकप्रसिद्धे प्राक्प्रतीच्याविति युज्येते, पुनः
इमाश्च—इत्यनेन दक्षिणोदीची दिशी विवक्ष्येते । अत्रापि
संहितत्वमेव कारणम् । अथ चतुर्दिशं सन्धानप्रकारं मभि-
नयेन दर्शयति— "इत्यग्रेऽथेति । 'इति' एवम् 'अथे' प्रथमं
प्राचीं दिशं मित्यर्थः । इतर्गदिक्रियापेक्षया 'अथेति'-पदत्रयम् ।

उत्तरतः समापनं प्रशंसति— “तद् दक्षिणावर्तदिति । ‘तत्’
कर्म दक्षिण माहदावर्त्तनं समापनं यस्य तद् भवति । ‘तद्’
दक्षिणावर्त्तनं कर्म ‘देवता’ देवेषु भवतीत्यर्थः । तां चात्र-
करणभूता मङ्गुलि मभिनयेन दर्शयति— “अनयेति । ‘अनया’
अनामिकाङ्गुल्या ; भेषज्यक्रियासाधनत्व मस्याः अङ्गुलिः प्रसिद्ध
मिति शब्दार्थः ॥ ५ ॥

अथास्तीर्णयोः कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोः अन्तोद्गृहणं विधत्ते—
“अथ कृष्णाजिनश्चेति * । ‘उद्गृहणम् उर्ध्वकरणम् । पुष्कर-
पर्णस्य योनिस्त्वं प्रागुक्तम् † , तद् विधत्ते— “सुजात इति ‡ ।
‘ज्योतिषा’ ‘सह’ संयुक्तः , सुजातोऽय मग्निः ‘वरुण’ वरणीयं,
‘स्वः’ स्वर्गाख्यं, ‘शर्म’ शरणं गृहम् ‘आसदत्’ आसीददिति ।
सदर्लुङि चुरङि रूपम् ॥ ६ ॥

अथ कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोरुद्गृहीतत्वात् विवृता मुञ्च-
योक्तेण बध्नीयादिति विधत्ते— “अथैन मुपनञ्जतीति § । “एह
बन्धने” ॥ “न निष्पद्यत इति । निष्पत्तीत्यर्थः । ‘योक्तेण’
दाक्षा ‘योग्यं’ योजनीयम् , अज्ञाननादिवन्धनं च मौञ्जेन कर-
णीयम् । “तत्र विवृत्”-इत्यत्र पूर्वं मुक्तं च ब्राह्मण मति-
दिशति— “तस्यो बन्धुरिति ॥ ७ ॥

* का० अ० सू० १६. ३. ५ ।

† अस्या मेव कङ्ठा (२२१ पृ० १२ पं) द्रष्टव्यम् ।

‡ वा० सं० ११. ४०. १ ।

§ का० अ० सू० १६. ३. ६ क ।

॥ हि० उ० ६० धा० ।

¶ २ प्र० ३ ब्रा० २७ क० (१३८ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

पूर्वं मन्त्ररासभाजान् पशून् प्रसुत्व , ते मीक्षीभिरभिधानी-
भिरभिहिता भवन्तीत्यादिना, त्रिवृतो भवन्तीत्यनेन च रशना-
विधानं मुक्तम् * , अथ योक्तस्य समन्तं वेष्टनं विधत्ते— “तत्
पर्यस्यति वास इति † । ‘तत्’ योक्तं ‘पर्यस्यति’ परिवेष्टयति ।
हे ‘विभावसो’ दीप्तिभिर्वासयितः ! , दीप्तिधन ! वा , हे
‘अग्ने !’ ‘विश्वरूपं’ विचित्ररूपं ‘वासः’ ‘संव्ययस्व’ । “व्येज्
संवरणे” ‡ , परिधत्स्व । योक्तबन्धने वासः संव्ययस्वेति वस्त्र-
परिधापनोक्तेस्तात्पर्यं माह— “वरुण्या वै यज्ञ इति । ‘यज्ञे’ हि
वरुणुः । ‘वरुण्या’ वरुणदेवत्या भवति § । यथा— योक्तपरित्यागे
“प्रत्या मुञ्चामि वरुणस्य पाशात्”—इति ॥ मन्त्रः , नैवम् ; इह तु
‘एतद्’ योक्तम् ‘अवरुण्यं कृत्वा’ ‘यथा वासः परिधापयेत्’ ‘एवं’
तदित्यभिप्रायेण “वासः •—• संव्ययस्वेत्युक्तम् ¶ । पाशस्यैव हि
वरुणो देवता , न वासस इत्यर्थः ॥ ८ ॥

विधत्ते— “अथैन मादायोत्तिष्ठतीति ** । ‘एनं’ ऋत्विण्य
मादाय जज्ञंस्तिष्ठेत् । तत् प्रशंसति— “असौ वा आदित्य इति ।
“त्रेधात्मानं धिकरोति,— अग्निं तृतीयं, वायुं तृतीयम् , आदित्यं
तृतीयम्”—इति श्रुतेः †† । ऋत्विण्योऽग्निरिति चोक्तम् । ऋद-
मादायोत्यानेन अमु मादित्य मेवोत्यापितवन् भवतीति ॥

* २ प्र० ३ ब्रा० २६ , २७ क० (१३८ ए०) द्रष्टव्यम् ।

† का० औ० सू० १६. ३. ६ ख ।

‡ भा० उ० १००७ घा० ।

§ १ भा० २ प्र० ४ ब्रा० १२ कण्ठीतो द्रष्टव्यम् ।

॥ ऋ० सं० ८ अष्ट० ३ अ० २४ व० द्रष्टव्यम् ।

¶ वा० सं० ११. ४०. २ ।

** का० औ० सू० १६. २. ७ । †† ते० ब्रा० १. ७. १. २७

मन्त्रं विधत्ते— “उदु तिष्ठ स्वध्वरेतीति * । हे ‘स्वध्वर’ सुयज्ञ ! ‘उत्तिष्ठ’ । ‘उ’-शब्दोऽप्यर्थः । अपि च ‘देव्या’ देव-सम्बन्धिन्या ‘धिया’ बुद्ध्या ‘नः’ अस्मान् ‘अव’ पालय । ‘दृशे’ दर्शनाय ‘ब्रह्मता भासा’ प्रीटेन तेजसा ‘सुशक्कनिः’ अत्यन्तं दीप्यमानः ‘सुशस्तिभिः’ शोभनशक्तितैः ‘वोटृभिः’ अश्वैः ‘आयाहि’ आगच्छ ‘अग्ने’ अदरूपः इति । सुशस्तिभिरितिपद-स्वार्थं माह— “ये वोटारस्ते सुशस्तय इति ॥ ८ ॥

अत्र सूत्रम्,— “जर्ध्वबाहुः प्राञ्चं प्रगृह्णाति , जर्ध्वं ज णु ण इति , अवहृत्योपरि नाभिघारयन्निति * । तदूर्ध्वधारणं विधत्ते— “अथैन मित जर्ध्वं मिति । ‘इतः’ भूमिः सकाशात् ‘जर्ध्वं’ प्राङ्मुखं प्रगृह्णीयात् । “असौ वा आदित्य इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् † ।

मन्त्रं विधत्ते— “इत जर्ध्वं मिति । ‘नः’ अस्माकम् ‘जतये’ तर्पणाय सुदु ‘जर्ध्वः’ ‘तिष्ठ’ । तत्रोपमा माह— “देव इति । ‘न’-शब्द उपमार्थः । यथा सविता देवः ‘वाजस्य’ अन्नस्य ‘सनिता’ सन्धत्ता ‘जर्ध्वः’ तिष्ठति । ‘यद्’ यस्मात् ‘अस्त्रिभिः’ अभिव्यञ्जकैः ‘वाघद्भिः’ रश्मिभिः उपलक्षितं त्वां ‘विह्वयामहे’ बहु-विधं माह्वयामः ।

अत्र मन्त्रे ‡ पूर्वाह्णं निगदव्याख्यात मिति दर्शयति— “यथैव यजुः , तथा बभ्रुरिति । उत्तराह्णं ‘वाजस्य’-इत्यादे-

* वा० सं० ११. ४१ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ३. ८, ९ क ।

‡ पूर्वत्र (२२७ पृ० १४ पं०) दृश्यम् ।

§ वा० सं० ११. ४२ ।

रथं माह— “जह्वीं वा एष तिष्ठन्नित्यादिना । पूर्वं मितं
जह्वं मिति सामान्येनोक्तम्, तद् विशिनष्टि— “परोबाहु
प्रगृह्णातीति । बाह्वोः परस्तात् अनूह्यं बाहुः, प्राञ्च
मित्युदगृह्णीत ।

सृत्पिण्डस्याधो नयनं विधत्ते— “अथैनं सुपावहरतीति ।
उपावहरणस्य अवधिं दर्शयति— “तं सुपावहृत्येति । उपरि-
नाभिधारणस्य स्तावकं ब्राह्मणं मित्यतिदिशति— “तस्योपरि
बन्धुरिति । रुक्मधारणप्रस्तावे “यद्देवोपरि नाभिः प्रवाग् वै
नाभिरेतः प्रजातिरिति * ०—० एतद्दे पशोर्मेध्यतरं यदुपरि-
नाभि”-इति † ॥ १० ॥ ४ [४. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम् .)

हस्तोऽएष भवत्युथ पशून्भिमन्त्रयते । एतद्वा
ऽएषु देवाः सम्भरिष्यन्तः पुरस्ताद्दीर्यं मदधुस्तुष्टैवैष्वय
मेतत् सम्भरिष्यन् पुरस्ताद्दीर्यं दधाति ॥ १ ॥

सोऽश्वं भिमन्त्रयते । सुजातो गर्भोऽसि

रोदसोरिति मे वै द्यावापृथिवी रोदसी तयो-
 रेष जातो गर्भोऽग्ने चारुर्विभृत ओषधीष्विति
 सर्वास्तु ह्येष चारुर्विभृत ओषधिषु चित्रः शिशुः
 परि तमाख्यत्नूनि चित्रो वा ऽएष शिशुः
 परेण तमाख्यत्नूनि तिरोचते प्र मातृभ्यो ऽग्नि-
 कृत्तिकदक्ता इत्योषधयो वा ऽएतस्य मातरस्ताभ्य
 एष कृत्तिकदत्तमैति तदुश्वे व्वीर्यं दधाति * ॥ २ ॥

अथ रासभम् । स्थिरो भव व्वीडङ्ग आशुर्भव
 व्वाज्यव्वन्निति स्थिरस्य भव व्वीडङ्गसाशुस्य भव
 व्वाजी चार्वन्नित्येतत् पृथुर्भव सुषदस्त्व मग्नेः
 पुरीषवाहण इति पृथुर्भव सुशीमस्त्व मग्नेः पशव्य-
 वाहन इत्येतत्तद्रासभे व्वीर्यं दधाति ॥ ३ ॥

अथाजम् । शिवो भव प्रजाभ्यो मानषीभ्यस्त्व
 मङ्गिर इत्यङ्गिरा वा ऽअग्निराग्नेयोऽजुः शमय-
 त्वेन मेतदहिंसायै मा द्यावापृथिवी ऽअभि-
 शोचीर्मान्तरिक्षं मा व्वनस्पतीनित्येतत् सर्वं मा
 हिंसीरित्येतत्तदजे व्वीर्यं दधाति ॥ ४ ॥

त्रिभिरभिमन्त्रयते । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्या-
वत्यस्य मात्रा तावतैवेष्टेतदीर्यं दधाति ॥ ५ ॥

अथैन मेतेषां पशूना मुपरिष्ठात् प्रगृह्णाति ।
तदेन मेतैः पशुभिः सम्भरति नोपस्पृशति व्वज्जो
वै पशवो रेत इदं नेदिदं रेतो व्वज्जेण हिन-
सानीत्यथो ऽअग्निरयं पशव इमे नेदय मग्निरि-
मान् पशून् हिनसदिति ॥ ६ ॥

त मश्वस्योपरिष्ठात् प्रगृह्णाति । प्रैतु व्याजी
कनिक्रददिति प्रैतु व्याजी कनिक्रद्यमान इत्ये-
तन्मानदद्रासभः पश्वेति तदश्वस्य यजुषि रासभं
निराह तद्रासभे शुचं दधाति भुरन्नग्निं पुरीष्यं
मा पाद्यायुषः पुरेति भुरन्नग्निं पशव्यं मो
ऽअस्मात् कर्मणः पुरा पादीत्येतत्तदेन मश्वेन
सम्भरति ॥ ७ ॥

अथ रासभस्य । व्वृषाग्निं वृषणं भुरन्निति
व्वृषा वा ऽअग्निर्वृषा रासभः स वृषा वृषाणं
भवत्यपाङ्गर्भं समुद्रिय मित्यपाङ्ग्रेष गर्भः समु-
द्रियस्तदेन रासभेन सम्भरति ॥ ८ ॥

अथापादत्ते * । अग्न ऽद्यायाहि ध्वीतय ऽद्भ-
त्यवितव ऽद्भत्येतत्तदेनं ब्रह्मणा यजुषैतस्माच्छौद्रा-
द्वर्णादपादत्ते † ॥ ६ ॥

अथाजुस्य । ऋतुं सत्यमृतुं सत्यमित्ययं
वा ऽअग्निर्ऋतुं मसावादित्यः सत्यं यदि वासावृत-
मयुं सत्यं मुभयमेतदयं मग्निस्तस्मादाहर्तुं सत्य-
मृतुं सत्यं मिति तदेन मजेन सुम्भरति ॥ १० ॥

त्रिभिः सुम्भरति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्या-
षत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् सुम्भरति त्रिभिः
पुरस्तादभिमन्त्रयते तत् षट् तद्योक्तो बभूवुः ॥ ११ ॥

अथैतान् पशूनावर्त्तयन्ति । तेषां मजः प्रथमं
एत्यथ रासभो ऽथाश्वो ऽथेतो यता मश्वः प्रथमं
एत्यथ रासभो ऽथाजः क्षत्रं वा ऽअन्वश्वो ध्वैश्यं च
शूद्रं चानु रासभो ब्राह्मणं मजः ‡ ॥ १२ ॥

तद्यदितो यताम् § । अश्वः प्रथमं एति तस्मात्

* 'अथापादत्ते'—इति क, ख ।

† '०द्भादत्ते'—इति ग, घ ।

‡ 'मजः'—इति ग, घ ।

§ 'यताम्'—इति ग, घ ।

क्षत्रियं प्रथमं यन्त मितरे ज्यो व्यर्णाः पश्चादनु-
 यन्त्यथ यदमुत आयता मजः प्रथम एति तस्माद्
 ब्राह्मणं प्रथमं यन्त मितरे ज्यो व्यर्णाः पश्चादनु-
 यन्त्यथ यन्मैवेतो यतां नामतो रासभः प्रथम
 एति तस्मान्न कदा चन ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च व्यैश्यं
 च शूद्रं च पश्चादन्वितस्तस्मादेवं यन्त्यपापवन्-
 सायाथो ब्रह्मणा चैवेतत् क्षत्रेण चेतौ व्यर्णा-
 वभितः परिगृह्णीते ऽनपक्रमिणौ कुरुते * ॥ १३ ॥

अथानवापुरुष मौक्षते । अग्निं पुरीष्य मङ्गि-
 रस्वह्वराम इत्यग्निं पश्य मग्निवह्वराम इत्येतत्-
 दिन मनवापुरुषेण सम्भरति ॥ १४ ॥

त मज्जस्योपरिष्ठात् प्रगृह्णन्नेति । आग्नेयो
 वा ऽपजः स्त्रेणैवैन मेतदात्मना स्वया देवतया
 सम्भरत्यथो ब्रह्मा वा ऽपजो ब्रह्मस्त्रेणैवैन मेतत्
 सम्भरति ॥ १५ ॥

अथैन मुपावहरति । ओषधयः प्रतिमोदध्व
 मग्निं मेतु शिव मायन्त मभ्यञ्ज युष्मा इत्येतत्तै-

स्मादायत ओषधयो विभ्यति यद्दे नो ऽयं न हि-
 ष्यादिति ताभ्य एवैन मेतुष्कमयति प्रत्येनं मोद-
 ध्वं शिवो वो ऽभ्येति न वो हि ऽसिष्यतीति
 व्यस्यन्विष्वा अनिरा अमीवा निषीदन्नो ऽअप
 दुर्मतिं जहीति व्यस्यन्विष्वा अनिराश्चामीवाश्च
 निषीदन्नो ऽप सर्व्वं पाप्मानं जहीत्येतत् * ॥ १६ ॥

ओषधयः प्रतिगृह्णीत । पुष्पवतीः सुपिप्पला
 इत्येतद्देतासां समृद्धं रूपं यत् पुष्पवत्यः सुपि-
 प्पलाः समृद्धा एनं प्रतिगृह्णीतेत्येतदयं वो गर्भं
 ऋत्विजः प्रब्रू सधस्य मासददित्ययं वो गर्भं ऋतु-
 व्यः सनातनं सधस्य मासददित्येतत् † ॥ १७ ॥

हाभ्या मुपावहरति । द्विपाद्यजमानो युजमानो
 ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदुपा-
 वहरति तं दक्षिणत उदञ्च मुपावहरति तस्योक्तो
 बन्धुरुद्धत मुवोक्षितं भवति यच्चैन मुपावहरत्युद्धते वा
 ऽअवोक्षितेऽग्नि मादधति सिकता उपकीर्णा भवन्ति
 तासा मुपरि बन्धुः ॥ १८ ॥

* 'जहीत्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'सधस्य मासददित्येतत्'—इति ग, घ ।

परिश्रितं भवति । एतद्वै देवा अविभयुर्यद्वै
न इमं मिह रुक्षाऽसि नाष्टा न हन्युरिति तस्मा
ऽएतां पुरं पर्यश्रयंस्तथैवास्मा ऽअय मेतां पुरं परि-
श्रयत्यथो योनिर्वा ऽइयं रेत इदं तिर इव वै
योनी रेतः सिच्यते योनिरूप मेतत् क्रियते
तस्मादपि स्वया जायया तिर इवैव चिच-
रिषति * ॥ १९ ॥

अथैनं विध्यति । तद्यदेवाद्यात्रोपनहस्य स-
शुच्यति ता मेवास्मादेतच्छुचं बहिर्धा दधात्यथो
ऽएतस्या एवैन मेतद्योनेः प्रजनयति ॥ २० ॥

वि पाजसा पृथुना शोशुचान इति । वि
पाजसा पृथुना दीप्यमान इत्येतद्बाधस्व द्विषो
रक्षसो ऽअमीवा इति बाधस्व सुर्वान् पाप्मान इत्ये-
तत् सुशर्मणो बृहतः शर्मणि स्या मग्नेरहं सुह-
वस्य प्रणीतावित्याशिष माशास्ते † ॥ २१ ॥

अथाजलोमान्याच्छिद्य ‡ । उदीचः प्राचः

* 'चिचरिषति'—इति क ।

† 'माशास्ते'—इति क, ख ।

‡ 'अथाजलोमान्याच्छिद्य'—इति क, ग, घ ।

पशून् प्रसृजत्येषा होभयेषां देवमनुष्याणां दिग्य-
दुदीची प्राञ्चेतस्त्रां तद्दिशि पशून् दधाति तस्मादुभये
देवमनुष्याः पशून् उपजीवन्ति ॥ २२ ॥ ५ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [४. ४.] ॥

अथ ऋत्विण्यसाहित्येन पञ्चभिर्मन्त्रं विधत्ते— “इस्त एष
भवतीति । ‘एवः’ ऋत्विण्यः । “एतद्वा इत्यादेरय मर्थः— ‘एतद्’
इदानीं पिण्डसम्भरणकाले पञ्चभिर्मन्त्रेण एषु ‘वीर्यं’ ‘देवाः’
इव ‘अयं’ यजमानोऽपि ‘दधाति’ निहितवान् भवतीति ॥ १ ॥

पूर्वं मन्त्राभिर्मन्त्रं विधत्ते— “सोऽश्न मिति * । अग्नी-
ऽग्न्यात्मना स्तूयते— ‘सः’ त्वं ‘रोदसीः’ आवापृथिव्योः ‘गर्भः’
इति जातः असि’, तथा ‘ओषधीषु’ ओषधिवनस्पत्यादिषु विष-
येषु ‘चाक्षः’ ‘विभृतः’ विशेषेण सम्भृतोऽसि, ‘चित्तः’ चित्त-
वर्णः, ‘शिशुः’, ‘अक्तून्’ अक्तुशब्दो रात्रिवचनः, तत्रत्यानि
‘तमांसि’ ‘परि’ योग्यक्रियाध्याहारः, परीत्य, अतिरोचत
इति । ‘मातृभ्यः’—इति चतुर्थी । ओषधयोऽत्र मातृशब्दवाच्याः,
तदर्थम्, तद्वचनार्थं ‘कनिष्कदत्’ अत्यर्थं ऋषितशब्दं कुर्वन्
‘प्रगाः’ प्रगच्छसि † । “इषो गा लुङि”—इति गादेशः ‡ ।

मन्त्रं प्रतिपद मनूय व्याचष्टे— “इमे वै आवापृथिवी
रोदसी इति ॥ २ ॥

* का० श्रौ० सू० १६. ३. ३ ।

† वा० सू० ११. ४३ ।

‡ पा० सू० २. ४. ४५ ।

रासभाभिमन्त्रणे मन्त्रं विधत्ते— “अथ रासभं स्त्रिरो भवेति ॥ ३ ॥ हे ‘अवेन्’ अरण्यवन् ! रासभ ! ‘स्त्रिरः’ निबलः ‘भव’ । ‘वीड्वङ्गः’ इडाङ्गः , ‘आयुः’ शीघ्रगतिः , ‘वाजी’ वेगवांश्च ‘भव’ इति । ‘पृथुः’ खूलः भव । ‘सुषदः’ शोभन-सदनवान् भव । ‘अग्नेः पुरीषवाहनः’ गोमयस्य सेकतस्य वा वाहकत्वात् रासभस्य पुरीषबोधत्वं प्रसिद्धम् ॥ ३ ॥

अजाभिमन्त्रणं विधत्ते— “अथाजं शिवो भवेति ॥ ४ ॥ अङ्गिरः-पदेन अग्निरुच्यते ; तद्देवत्वत्वात् । हे ‘अङ्गिरः’ अग्निरूप ! अज ! त्वं ‘मानुषीभ्यः प्रजाभ्यः’ ‘शिवो भव’ । ‘आवापृथिवी’ ‘मा अभिशोचीः’ मा हिंसीः । तथा ‘अन्तरिक्षं’, ‘वन्-स्पतीन्’ । सर्वत्र ‘मा अभिशोचीः’-इति क्रियापदं सम्बन्धुम् नेति पदं प्रयुक्तम् । मन्त्रस्यार्हयोस्तात्पर्यं साह— “अङ्गिरा वा अग्निरित्यादिना ॥ ४ ॥

अग्नादिपशुत्रयाभिमन्त्रणगतसङ्ख्यां प्रशंसति— “त्रिभिरभि-मन्त्रयते इति । अग्नेस्त्रिहृत्त्वं पुरस्तादुक्तम् ॥ ५ ॥

अत्र सूत्रम्— “धारयत्येषा सुपरि पिण्डं मनुपस्पृशन्ति ॥ ६ ॥ ‘एषां’ अयाणां पशूना सुपरितनान् पशून् अनुपस्पृशन् पिण्डं धारयेदित्यर्थः । तदिदं विधत्ते— “अथैन मेतेषां पशूना मिति । उपस्पृशनाभावं प्रशंसति— “वज्रो वै पशव इति । यतो वज्र-रूपाः पशवः , मृत्पिण्डश्च रेतोरूपः , अतो वज्रेण रेतः विच्छिद्यं न करोमीति बुद्ध्या न स्पृशे पशून् । अथवा ‘अयं’ मृत्पिण्डो

* वा० ख० ११. ४४ ।

† वा० ख० ११. ४५ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ३. १०

हि 'अग्निः', अग्निः पशून् मा हिंस्रीदिति बुद्ध्या न स्पृशेत् ।
'हिनसानि'-इति लोटि रूपम्, 'हिनसत्'-इति पञ्चमलकारे
रूपम् ॥ ६ ॥

अथाश्वस्योपरि धारणं समन्त्रं विधत्ते—“त मश्वस्योपरिष्ठा-
दिति * । 'वाजी' अश्ववान् अश्वः 'प्रैतु' आगच्छतु । तं
विशिनष्टि—'कनिक्रदन्' अत्यर्थशब्दं कुर्वन्, 'नानदत्' सर्वा
दिशो नादयन् 'रासभः' उपमाशब्दलोपः गर्हभ इव 'पत्त्वा'
पतनशीलः । पतेः कनिपि रूपम् । 'पुरीथं' पशुहितम्
'अग्निम्' धारयन्, 'आयुषः' कर्मणोऽस्मात् 'पुरा' 'मा पादि'
मा विगच्छतु † । पदेष्ट्विणि रूपम् ।

अश्वस्योपरि धारणमन्त्रे रासभः पत्त्वेति गर्हभवचनस्य
प्रयोजन माह—“तदश्वस्य यजुषि रासभं निराहेति । अश्व-
मन्त्रे रासभवचने तस्माद्रासभः अश्वस्यातिशयितत्वेऽक्तेः तस्मिन्
गर्हभे शोकबलराहित्यमेव निहितं भवतीति । 'आयुषः'-इति-
पदस्यार्थ माह 'कर्मणः' इति ॥ ७ ॥

अथोत्तरा ऋक्, संहिताया मेव मान्नायते ‡—

“वृषामिं वृषथं भरन्नपाङ्गर्भं ससुद्रियम्
अग्न आयाहि वीतये ऋतं सत्यं सृतं सत्यं
मग्निम्युरीथ मङ्गिरस्वद् भरामः”—इति § ।

* का० श्रौ० सू० १६. ३. १० ।

† वा० सं० ११. ४६. १ ।

‡ अथदृढसंहितायासु “वृषामिम्”-इत्यादिः “ससुद्रियम्”-इत्य-
न्तश्च पाठः ४६ कण्ठपरान्तः ।

§ वा० सं० ११. ४७ ।

महाहृतीयम् ; “चत्वारोऽष्टकाः पादा जागतश्च महाहृती”
—इति । तस्य विभक्त्य विनियोगो विधीयते । तत्र तस्याः
पूर्वाह्ने तु रासभस्योपरि धारणम् , तृतीयपादेनाजस्योपरि धार-
णाय रासभ-मृत्पिण्डहरणम् , चतुर्थेनाजस्योपरि धारणम् , पञ्च-
मेनानङ्गापुरुषेक्षणम् । तदाह सूत्रकृत्— “प्रैतु वाज्री वृषान्नि
मित्यश्वस्वरयोः अग्न आयाहीत्याहृत्य खराच्छागम्यत्तं सत्य
मित्यानिधानात् , आयन्यावर्त्य पशूनजः पुरस्ताद्रासभो मध्ये ,
स्वस्थानस्थिताना मेवावृत्तिः , अनङ्गापुरुष मीक्षते पूर्ववदग्निं
पुरीष्य मिति”—इति * । तदिदं सर्वं विधत्ते— “अथ रासभस्य
वृषान्नि वृषण मित्यादिना ।

मन्त्रस्याय मर्थः †,— ‘वृषणं’ वर्षकं मृद्रूपम् ‘अग्निं’ ‘भरन्’
‘अपाङ्गर्भे’ गर्भभूतं , समुद्रे अन्तरिक्षे भवं ‘समुद्रियं’ ‘भरन्’
‘अग्निं’ मृद्रूपं ‘वृष’ सिञ्च । वृषतेर्लोटि रूपम् । अपाङ्गं
रासभः सम्बोध्यः ।

ब्राह्मणे , वृषेति कम्प्रत्ययान्तं पद मिति व्याख्यातं— “वृषा
वा अग्निरिति । —तत्राय मर्थः ,— ‘वृषा’ रेतसः सेक्ता ‘रासभः’
‘वृषणम्’ अग्निं भरन् , तिष्ठतीति क्रियाध्याहारः । तृतीयपादे
अग्निः सम्बोध्यः । हे ‘अग्ने’ मृद्रूप ! ‘वीतये’ तर्पणाय ‘आयाहि’
रासभादागच्छ । ‘ऋतम्’ अग्निः , ‘सत्यम्’ आदित्यः ; यदा,
‘ऋतम्’ आदित्यः , ‘सत्यम्’ अग्निः ; उभयरूप मग्निम् , आह-
रिष्यामीति शेषः । ‘पुरीष्यं’ पशुहित मग्निम् , ‘अङ्गिरस्वदृ’
अग्निवत् ‘भरामः’ सन्भरामः इति ।

* का० श्री० सू० १६. ३. ११, १२, १३ ।

† पाठस्य वा० सं० ११. ४६ ख, ४७ क ।

मन्त्रगतानि पदानि व्याचष्टे— “ब्रवा वा अग्निरिति । “तदेनं
रासमेनेति । मन्त्रस्य पूर्वार्द्धेन रासभस्योपरि मृत्पिण्डधारणेन
तस्मिन् इदं सम्भृतवान् भवति ॥ ८ ॥

परात् सकाशात् अदाहरणं समन्त्रं विधत्ते— “अथा-
पादत्त इति । “अग्न आयाहीति तृतीयः पादः * । ‘वीतये’
—इत्यस्यार्थं माह— “अवितव इतीति । तर्पणार्थाद् वेतेः †
“मन्त्रे ब्रवेव०”—इति ॐ क्तिन् , स चोदात्तः । अपादानं प्रशं-
सति— “तदेनं ब्रह्मवेति । ‘एनं’ मृत्पिण्डं ‘ब्रह्मणा’ ब्रह्म-
रूपेण ‘यजुषा’ “अग्न आयाहि”—इति पादेन ‘एतस्मात्’ ‘श्रीद्रात्’
वर्णात् अपादत्तवान् भवति । रासभस्य वैश्यशूद्रजातिसम्बन्धो
वक्ष्यते— “वैश्यं च शूद्रं चानु रासभ इति § ॥ ९ ॥

अजस्योपरि धारणमन्त्रं विधत्ते— “अथाजस्यत्” मिति ।
कृतं सत्य मिति द्विवारं पठ्यते , तत्र प्रथमतस्तत्पदयोरर्थं
माह— “अथं वा अग्निकर्त मिति । “यदि वेति , द्वितीयर्त-
सत्यपदयोरर्थवचनम् । ‘असौ’ विप्रकष्टः ‘आदित्यः’ ‘कृतम्’ ,
‘अथ मतिः सत्यम्’ ; उभयरूपोऽयं मन्त्रिर्मृदूपः ॥ १० ॥

अग्निष्पुत्रीत्य मिति मन्त्रशेषस्य विनियोग उत्तरत्र वक्ष्यते । ,
इदानीं मन्त्रादीनां सुपरि धारणे विनियुक्तमन्त्रगतसङ्ख्यां त्रिह-
दन्त्यात्मना स्वीति— “त्रिभिरिति । “प्रेतु वाजी”—इति

* ३३८ पृ० १८ पं० दृश्यः ।

† अथा० प० ३७ धा० ।

‡ पा० सू० ३. ३. २४ ।

§ इहेव द्वादशकक्षा (१३९ पृ०) दृश्यम् ।

॥ इहेवोपरिष्ठात् षतुर्दशकक्षा (१३३) दृश्यम्

एको मन्त्रः, “वृषानिः”—इति महाह्रस्वत्वा मपरः ; रासभाजयो-
रुपरि धारणे विनियुक्तौ द्वौ मन्त्रौ * । मन्त्रस्य लक्षणं याज्ञिक-
समाख्यान मिति ; अत एकस्या ऋचि विभज्य विनियोगात्
मन्त्रा बहवः सम्पाद्यन्त इत्यविरोधः † ।

पूर्वं मन्त्राद्यभिमन्त्रणे विनियुक्तमन्त्रसङ्ख्याम् मिलित्वा प्रशं-
सति—“त्रिभिः पुरस्तादिति । अभिमन्त्रणमन्त्रास्त्रयः , धारण-
मन्त्रास्त्रयः , ते षट् सम्पद्यन्ते ; तस्य स्तावकं ब्राह्मण मति-
दिशति—“तस्योक्तो बन्धुरिति । पिण्डपरिग्रहमन्त्रसङ्ख्याप्रस्तावे--
“ताः षट् सम्पद्यन्ते , षड् ऋतवः”—इत्यादिना ‡ ॥ ११ ॥

अथैतेषां पशूनां मावर्त्तनं विधत्ते—“अथैनान् पशूनि ।
स्वस्थानावस्थितानां सेवावर्त्तनम् । तत्रागन्तॄणां पशूनां क्रमं विधत्ते
—“तेषां मजः प्रथम इति § । पूर्वम् ‘इतः’ ऋदाहरणार्थं ‘यतां’
गन्तॄणां ‘पशूनां’ मध्ये ‘अश्वः’ प्रथमो गतः , ‘रासभः’ मध्ये,
पश्चात् ‘अजः’ ; अधुना ‘अजः’ प्रथमः , ‘रासभः’ मध्ये,
पश्चात् ‘अश्वः’ । गमनागमनयोरुभयोरपि रासभस्य मध्येऽव-
स्थानम् , अश्वजयोरेव पौर्वापर्यम् । “यत्र वा अन्वश्वः”—

* वा० सं० ११. ४६. १ , ४६. २ , ३. ४७. १ । अत्राह मही-
धरः—“का० धारयन्नेषां सुपरि पिण्डं मनुष्यश्वान् प्रेतुं वाजी वृषाणि
मित्यन्वस्वरयोरिति । अन्वादीनां सुपरि पिण्डं धारयति तानश्वान्
प्रेतुं वाजीत्वन्मोपरि वृषाणि मिति खरोपर्येति सूत्रार्थः । महा-
पङ्क्तिस्त्रावसाना अष्टार्णवट्पादा महापङ्क्तिः । आद्यावर्द्धर्षावन्व-
देवतौ , तृतीयोर्द्धर्षोरासभदेवतः , तृतीयचतुर्थपादौ ब्यूतौ”—इति ।

† पुरस्तात् २३८ ए० ४ पङ्क्तिः २३६ ए० १० पङ्क्तिपर्यन्तं द्रष्टव्यम् ।

‡ पुरस्तात् ३ प्र० ३ आ० १० क० (२१३ ए०) द्रष्टव्यम् ।

§ का० श्रौ० सू० १६. ३. ११ ।

इत्यादेरय मर्थः— अश्वादिपशुत्रयस्य क्षत्रियजातिसम्बन्धः, क्षत्रि-
यस्य राज्ञ इतरेभ्यस्त्रिभ्यो वैश्यशूद्रब्राह्मणेभ्यः पुरस्तात् गमनं
लोके दृष्ट मिति । तत्र यथा गमनसमये अश्वस्य प्राथम्यम्,
तथा ब्राह्मणस्यानूचानस्य स्वव्यतिरिक्तवर्णत्रयात् प्रथमगमनं च
दृश्यत इति अधुना अजस्य प्राथम्यम्, वैश्यशूद्रयोः क्षत्रियाद्
ब्राह्मणाद्वा पुरस्ताद् गमनं नास्तीति मृदाहरणसमये पुनरागमन-
समये च रासभस्य न प्राथम्यम् । तस्मात् कारणादेवम्— यान्ति
अश्वपूर्वाः प्रथमे, अधुनाजपूर्वा आगच्छन्ति ‘अपापवस्वसाय’
पापपरिहाराय । ब्राह्मणेन क्षत्रियेण च ‘एतौ’ वैश्यशूद्रौ
‘अभितः’ मध्ये ‘परिगृह्णीतौ’, ‘अनपक्रमिणौ’ अनपक्रान्तौ
‘कुरुते’ ॥ १२, १३ ॥

विधत्ते— “अथानवापुरुष मिति * । तत्र पुरुष मिति
पञ्चमम् । “अग्निं पुरीष मिति † । तदीक्षणेन तेनापि ‘अनवा-
पुरुषेण’ पुरुषपशुप्रतिनिधिना मृदं सम्भृतवान् भवति ॥ १४ ॥

विधत्ते — “त मजस्योपरिष्ठादिति । अजस्योपरि मृत्पिण्डं
धारयन्नेव ‘एति’ आगच्छेदध्वर्युः । तथाविधं गमनं मुभयथा
प्रशंसति— “आग्नेयो वा अज इति । ‘अजः’ अग्निदेवत्यः,
मृदप्यग्निः ; अतोऽजस्योपरि धारणात् स्वेन रूपेण स्वदेवत्वं
च सम्भृतवान् भवति । अपि अजो ब्राह्मणजातीयः ; ततो ब्राह्म-
णिनाप्येनं मृत्पिण्डं सम्भृतवान् भवति ॥ १५ ॥

अथाजसकायात् मृत्पिण्डस्यावरोहणं समन्त्रं विधत्ते ‡—

* का० श्रौ० सू० १६. ३. १३ ।

† वा० सं० ११. ४७. २ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ३. १४ ।

“अथैन मुपावहरतीति । हे ‘ओषधयः !’ ‘युष्माः’ अत्र
शसः सकारस्य “तस्माच्छसो नः”—इति * नत्वं रुत्वं विसर्जनीयः,
युष्मानभिलस्य ‘आयत्तम्’ आगच्छन्तं ‘शिवम्’ ‘एतं’ पुरोवर्त्ति-
नम् ‘अग्निं’ ‘प्रति मोदध्वम्’ प्रतिमोदस्व भयराहित्यार्थम् ।

उत्तरार्द्धे † मृदूपोऽग्निः सम्बोध्यः । ‘विश्वाः’ ‘अनिराः’ ‘इरा’
—इत्यन्ननाम ‡ । अन्नप्रतिबन्धहेतून् अनाष्टृणादीन्, ‘अमीवाः’
रोगाश्च ‘व्यस्यन्’ विक्षिपन्, हेतौ शब्दप्रत्ययः । रोगादिविक्षे-
पाहेतोः ‘निषीदन्’ उपविशन्, ‘नः’ अस्माकं ‘दुर्मतिं’ दुष्ट-
तिमयीं मतिम् ‘अपजहि’ अपनयेति ।

प्रतिमोदध्व मिति यदोषधीः प्रत्युक्तम्, तस्याभिप्राय माह—
“एतद्वैतस्मादायत ओषधय इति । ‘आयतः’ अग्नेः सकाशात्
‘ओषधयो विभ्यति’ स्वस्थात्मानं भजयिष्यति किलेति । तत्परि-
हाराय प्रतिमोदध्व मिति । यतोऽग्निः शान्तः, ओषधयो यूय
मेनं प्रतिमोदध्वम्, ‘शिवः’ सुखकर एव स्वरूपः ‘वः’
युष्मान् ‘अभ्येति’ अभिगच्छति ; न वो हिंसिष्यतीति तात्प-
र्यार्थः । उत्तरार्द्धगतं दुर्मतिपदं व्याचष्टे— “सर्वं पाप्मानं
जहोति ॥ १६ ॥

द्वितीयं मन्त्रं विधत्ते— “ओषधयः प्रतिगृह्णीतेति § ।
हे ‘ओषधयः !’ ‘एनम्’ अग्निम् ‘प्रतिगृह्णीत’ । ता विशि-
नष्टि— ‘पुष्पवतीः’ पुष्पवत्यः, पुष्पसम्पन्नाः, ‘सुपिप्पलाः’

* पा० सू० ६. १. १०३ ।

† वा० सं० ११. ४७. २ द्रष्टव्यम् ।

‡ निघ० २ अ० ७ सू० १३ प० ।

§ वा० सं० ११. ४८ ।

शोभनफलवत्यः, 'अथम्' अग्निर्वै युष्माक मोषधीनां 'गर्भः'
'ऋत्वियः' ऋतुषु भवः प्राप्तकालः 'प्रद्वं' पुरातनम्, 'सधस्व'
सहस्रानम् 'आसदत्' आगमत् । सदर्लुङि चुरङि रूपम् ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— “एतद्वै तासां समृद्ध मिति । पुष्पफलवत्त्व
मिव समृद्धं रूपमित्यर्थः ॥ १७ ॥

उपावहरणमन्त्रगतसङ्गां प्रशंसति— “ह्यभ्या मुपावहरति
हिपाद् यजमान इति । उक्तोऽर्थः † । पिण्डनिधानप्रदेशं कात्या-
यनः सूत्रयामास— “उत्तरत आहवनीयस्योद्यतावोक्षिते सिक-
तोपकीर्णं परितृते गार्गहारे पिण्डं निदधत्योषधय इति”
—इति ‡ । तदिदं विधत्ते— “तं दक्षिणत उदक्ष मित्यादि,
“तिर इवैव चिचरिषतीत्यन्तेन § । ‘तं’ पिण्डं ‘दक्षिणतः’ प्रदे-
शात् ‘उदक्षम्’ आहरति उदङ्मुखम् ‘उपावहरेत्’ निद-
ध्यात् । दक्षिणत उदगागमनस्य स्तावकं ब्राह्मण मतिदि-
शति— “तस्योक्तो बभूवुरिति । पिण्डहरणसमये “तं दक्षिणत
उदक्ष आहरति दक्षिणतो वा उदग् योनौ रेतः सिध्यत इति § ।

‘यच्च’ स्थाने ‘एनं’ पिण्डं निदध्यात्, तत् स्थानम् ‘उद-
तम्’ उद्वननसंस्कृतम्, ‘अवोक्षितम्’ उदकसिक्तं भवेत् । पिण्ड-
स्याग्नित्वात् तत्प्रमाणप्रदेशकरणं युक्तमित्याह— “उद्वते वा
अवोक्षितेऽग्नि मिति । गार्हपत्यादिधिष्ण्य इत्यर्थः । तस्मिन् प्रदेशे
सिकताया विकीर्णा भवन्ति । तस्मात्तावकं ब्राह्मण मुत्तरव

* पुरस्तान् १६६ पृ० ३ पङ्क्तिर्द्वयम् ।

† का० श्रौ० सू० १६. ३. १४ ।

‡ पुरस्तान् (२३४ पृ० १४ पं०—२३५ पृ० ७ पं०) द्वयम् ।

§ पुरस्तान् २१३ पृ० १५ पं० १० क० द्वयम् ।

सप्तमकाण्डादौ गार्हपत्यचयनप्रस्तावे वक्ष्यत इत्याह— “तासां मुपरि बन्धुरिति * ॥ १८ ॥

“परिश्रितं भवतीति । तासां विकीर्णानां परिश्रितमिव परिहृतं भवेत् । परिश्रितकरणं नाम रक्षोभीत्या पुरस्य करणमित्यर्थः । प्रकारान्तरेण स्तौति— “अथो योनिर्वा इयमिति । इदं परिश्रितं स्थानं योनिरूपम्, ‘इदं’ पिण्डरूपं ‘रेतः’ इतश्च योनी ‘तिरः’ तिरोहितम् अप्रकाशं ‘सिध्यते’ । उक्तमर्थं लोकप्रसिद्धया दृढयति— “तस्मादिति । ‘तस्मात्’ खलु लोके ‘स्वया जायया अपि’ परिहृतस्थाने ‘तिर इवैव’ ‘विचरिषति’ चरितुमिच्छति ॥ १८ ॥

“अथैनं विष्यतीति † । ‘विष्यति’ प्रमुञ्चेत् । पूर्वं कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोर्मध्ये पिण्डं निधाय, अन्तान् उद्गृह्य, योक्त्रेण बन्धनं कृतम् ; तद् योक्तमन्तोदयद्वयञ्च मुञ्चेदित्यर्थः । “तद्यदेवास्तेति । पूर्वमन्त्रोपनहस्य बहस्य पिण्डस्य शोको जातः, ‘तां’ बन्धनजातां ‘शुचं’ ‘बहिर्वा’ तद्विमांसेन निहितवान् भवति । किञ्च पुष्करपर्णं च योनिरूपमित्युक्तम् ‡, अतो बन्धनरूपयोक्तविमोकात् ‘योनिरेव’ पिण्डमुखाद्यात्मना जायतामित्यभिप्रायेण तद्विमोक इत्यर्थः ॥ २० ॥

मन्त्रं विधत्ते— “विपाजसा पृथुनेति § । पाज इति बलनाम ।। ‘पृथुना’ बलेन ‘शोशुचानः’ दीप्यमानोऽग्निस्त्व’

* उपरिहृत (७ का० ५ प्र० १ ब्रा० ६, १० क०) दृश्ये ।

† का० औ० सू० १६. ३. १५ क ।

‡ पुरस्तात् २०३ पृ० ७ क० दृष्ट्या ।

§ वा० सं० ११. ५६ ।

॥ निघ० २ अ० ६ ख० २ प० ।

‘हिषः’ हेयान् ‘रक्षसः’ राक्षसांश्च ‘अमीवाः’ रोगांश्च ‘वि
बाधस्व’ । एवं प्रत्यक्षतो याचित्वा , इदानीं ममिं परोक्षीकृत्य
स्वयं माशिक्षमाणः ते ‘सुशर्मणः’ साधुशरणस्थ , ‘हृहतः’ ,
‘सुहृवश्च’ शोभनाङ्गानस्य ‘अग्नेः’ ‘प्रणीतौ’ प्रकृष्टनीतौ ‘शर्मणि’
शरणे अहं ‘साम्’ भवेयमित्यर्थः । मन्त्रस्यार्जयोस्तापस्यं
माह — “बाधस्व सर्वान् पाप्मन इति , “माशिक्ष माशास्ते
इति च ॥ २१ ॥

अत्र सूत्रम् — “अजलोमान्यादाय प्रागुदीचः पशून्सृज-
तीति ॥ तद् विधत्ते — “अथाजलोमानीति । ‘उदीचः प्राचः’
ईशानदिग्भिमुखान् ‘प्रसृजति’ विसृजेत् । तां दिशं प्रशंसति —
“एषा होभयेषा मिति । गतं मन्थत् ॥ २२ ॥ ५ [४. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनयतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांचतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ४ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम् ,
समाब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्त्रां रुक्मराजिहिपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यः ,
व्यश्राणीहिंस्रचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।
 आण्योत्थं प्राण्यजन्मा लवणज मन्त्रुषः शार्करं चार्कतेजाः ,
 रत्नाख्यो रत्नरूपं गिरि मल्लत मुदा पातसास्त्रिङ्गणार्यः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

— — —

(अथ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् .)

पर्णकषायुनिष्पक्ता एता आपो भवन्ति । स्थिमे
न्वेव यदेव पर्णकषायेण सोमो वै पर्णश्चन्द्रमा उ
वै सोम एतदु वा ऽएक मग्निरूप मेतस्यैवाग्नि-
रूपस्योपास्यै ॥ १ ॥

ता उप सृजति । आपो हि ष्ठा मयोभुव
वृत्ति यां वै देवता मृगभ्यनूक्ता यां यजुः सैव
देवता सऽर्कः सो देवता तद्यजुस्ता हेता आप
एवैष त्रिचस्तद्या अमूराप एकं रूपं समदृश्यन्त
ता एतास्तदेवैतद्रूपं करोति * ॥ २ ॥

अथ फेनं जनयित्वान्ववदधाति । यदेव तत्
फेनो द्वितीयं रूपं मसृज्यत तदेवैतद्रूपं करोत्यथ
या मेव तत्र मृदं संयौति सैव मृद् यत्तत् तृतीयं
रूपं मसृज्यतैतेभ्यां वा ऽएष रूपेभ्यो ऽग्रेऽसृज्यत
तेभ्य एवैन मेतज्जनयति ॥ ३ ॥

गौस्तुखा ऽएतदूधो येषां तिरुष्ठी रास्ना सा ब्वि-
तृतीये भवति ब्वितृतीये हि गोदूधः ॥ १७ ॥

तस्यै स्तनानुन्नयति । ऊधसस्तत् स्तनानुन्न-
यति सा चतुस्तना भवति चतुस्तना हि
गौः * ॥ १८ ॥

तां हैके द्विस्तनां कुर्वन्ति । अथो ऽअष्ट-
स्तनां न तथा कुर्यादो वै गोः कनीयस्तनाः
पशवो ये भूयस्तना अनुपजीवनीयतरा वा ऽअस्यैते
ऽनुपजीवनीयतरां हैनां ते कुर्वन्तेऽथो ह ते न गां
कुर्वन्ते शुनीं वाविं वा ब्वडबां वा तस्मात्तथा
न कुर्यात् ॥ १९ ॥

अथास्यै बिलं मभिपद्यते । अदितिष्टे बिलं
गृभ्णात्विति ब्वाग्वा ऽअदितिरेतद्वा ऽएनां देवाः
कृत्वा ब्वाचादित्या निरुष्ठापयन्त्येवैना मयु मेतत्
कृत्वा ब्वाचादित्या निरुष्ठापयति ॥ २० ॥

तां परिगृह्य निदधाति । कृत्वाय सा मही
मुखा मिति कृत्वाय सा महती मुखा मित्येतन्

* 'गौः'—इति ग, घ ।

मृन्मयीं योनिं ममूय ऽइति मृन्मयीं क्षोषा योनि-
रग्नेः पुत्रेभ्यः प्रायश्चददितिः अपयानित्येतद्वा
ऽएना मदितिः कृत्वा देवेभ्यः पुत्रेभ्यः अपणाय
प्रायश्चक्षयेवैना मय मेतत् कृत्वा देवेभ्यः अपणाय
प्रयच्छति ॥ २१ ॥

ता हैके तिस्रः कुर्वन्ति । त्रयो वा ऽइमे
लोका इमे लोका उखा इति वृद्धन्तोऽथो अन्यो
ऽन्यस्मै प्रायश्चित्त्यै यदीतरा भेरस्यते ऽथेतरस्यां
भरिष्यामो यदीतराथेतरस्यां मिति न तथा कुर्यादो
वा ऽएष निधिः प्रथमोऽयं सु लोको यः पूर्वं
उद्भिरन्तरिक्षं तद्य उत्तरो द्यौः साथ यदेतच्चतुर्थं
यजुर्दिशो हैव तदेतावद्वा ऽइदं सर्वं यावदिमे
ष लोका दिशश्च स यदन्नोपाहुरदिति तद्रेचयेद्युद्
वै यज्ञोऽतिरिक्तं क्रियते यजमानस्य तद् दिषन्तं
भातव्यं मभ्यतिरिच्यते यद् भिक्षायै प्रायश्चित्ति-
रुत्तरास्मिन्तदन्वाख्याने ॥ २२ ॥ ७ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् [पृ. २.] ॥

अधोखाया अधस्तात् पर्याप्तमृत्पिण्डादानं विधत्ते— “अथ
मृत्पिण्ड मिति । ‘निधिः’ नाम उखाया अधस्तलम्, तस्मै ;
‘धावन्तं’ पर्याप्तं ‘मन्यते’ यजमानः, तावन्तम् आददीत । उखा-
करणे यजमानः कर्त्ता । तथाच कात्यायनः— “यजमान उखां
करोति मृद मादाय मखस्य शिर इति”—इति * । आदाने मन्त्रं
विधत्ते— “मखस्य शिरोऽसीतीति † । एतद् यजुर्व्याचष्टे—
“यज्ञो वै मख इति । यथा आहवनीयो यज्ञस्य शिरः, अन्या-
धारत्वात्; एवं मृत्पिण्डोऽपि वग्न्याधारत्वात् आहवनीयस्य चीय-
मानत्वाच्च लक्षणया यज्ञशिर इत्युच्यते ॥ १ ॥

प्रकारान्तरेण स्तोतुं मनुवदति— “यद्देवाह मखस्येति ।
दृष्टकीभिश्चीयते इति यत्, तत् एषोऽग्निर्जायते । चयनं नाम
जम्बेत्यर्थः । लोके क्षुत्पद्यमानः पुरुषः प्रथमं ‘शीर्षतः’ शिरःप्रभृ-
तिक एव ‘चीयते’ जायते । एव मग्निः शीर्षतो जायता मित्यभि-
प्रायेण “यज्ञस्य शिरोऽसि”—इत्युक्तम् । ‘जायातै’—इति जनेः
पञ्चमलकारे रूपम् ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं समन्त्रं विधत्ते— “तं प्रथयतीति ‡ । ‘प्रथयति’
विस्तारयति । उखा नाम लोकत्रयात्मिकेति स्तुता, तत्र ‘निधिः’
भूलोकः; उत्तरत्र “दीर्घंष उद्दिर्धारयेति श्रवणात् § । उत्त-
रोत्तरमृत्पिण्डप्रक्षेपौ अन्तरिक्षद्व्यलौकात्मकौ; अतो मन्त्रत्रये-
ऽपि लोकत्रयवाचकानि पदानि विद्यन्ते । यथा,

* का० श्रौ० सू० १६. ३. १३ ।

† वा० मं० ११. ५७. २ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ३. २६ ।

§ एतस्मिन्नेव ब्राह्मणे पञ्चमकण्ठां (२६१ पं० १२ पं०) दृष्टव्यम् ।

निधिप्रथममन्त्र एव मान्वायते—

“वसवस्त्वा कण्वन्तु गायत्रेण छन्दसाऽङ्गिरस्वद् भुवासि पृथिव्यसि धारया मयि प्रजा ए रायस्योषं गौपत्य ए सुवीर्य ए सजातान् यजमानाय”—इति ॥

अयं मर्थः,— ‘वसवः’ नाम भूलोकरक्षका देवाः ‘त्वा’ त्वाम् उखां भूलोकात्मिकां ‘कण्वन्तु’ कुर्वन्तु ‘गायत्रेण छन्दसा’ सह ‘अङ्गिरस्वत्’ प्राणवत्, हे उखे ! ‘भुवा असि’ स्थिरा असि, ‘पृथिवी’ भूलोकात्मिका च भवसि । “धारया मयि”—इति यजुः-शेषेण यजमाने आशिव माशास्ते ; यजमानाय मयीतिसप्तमी-निर्देशात् । ‘यजमानाय’—इति सप्तम्यर्थं चतुर्थी । ‘प्रजां’ ‘धारय’ स्थापय । ‘रायस्योषं’ धनपुष्टिम्, ‘गौपत्यं’ गवां पतित्वम्, ‘सुवीर्यं’ सुवीराणां कर्म, अथ ‘सजातान्’ समानोदरे जातान् आतृणपि । धारयेति सर्वत्र सम्बन्धः ॥

मन्त्रं व्याचष्टे,— “अयं हैव लोको निधिरिति । ‘एषः’ भूलोकः ‘निधिः’ उखाया अधस्तनम् । तदेतत् यथा ‘वसवोऽकुर्वन्’, एवं यद्यापि वसव इति पाठेन भूलोक मेव कृतवान् भवति । भुवासीत्यस्य व्याख्यानं स्थिरासीति, तस्य व्याख्यानं प्रतिष्ठितासीति । पृथिव्यसीत्यस्य व्याख्यानं पृथिवी श्लेष निधिरिति । निधिर्नामोखाया अधस्तन मिति प्रागुक्तम् ॥ धारया-मीत्यादिना यजमानस्य स्वाशीराशासनम् ॥

उत्तरत्रोखाया ऊर्ध्वपरिमाणं वक्ष्यते ‡, अत्र निधेस्तिर्यग्-

* वा० सं० ११. ५८. १ ।

† प्रथमकण्ठीयाख्याने (२६७ पृ० २ पं०) द्रष्टव्यम् ।

‡ अष्टमकण्ठीयाख्याने (२६२ पृ० १६ पं०) ।

विस्तारस्य परिमाणं विधत्ते— “तां प्रादेशमात्री मिति । ‘तां’ निधिं पर्याप्तां मृदं तिर्यक् ‘प्रादेशमात्रीं’ कृत्वा ‘अथ’ अन्तरम् ‘अस्यै’ अस्याः विस्तारिताया निधिर्मृदः ‘सर्वतः’ ‘तीरम्’ अन्तम् ‘उन्नयति’ ऊर्ध्वं कुर्यात् । तथाच सूत्रम्— “वसवस्त्वेति प्रथय-
त्यन्तानुवीय सर्वतः”—इति * ॥ ३ ॥

अथ तिर्यक् प्रादेशमात्रं विस्तारिताया निधिर्मृदः उपरि मृत्पिण्डप्रक्षेपमन्त्रं विधत्ते— “अथ पूर्वं मुञ्चि मादधातीति । ‘पूर्वं’ प्रथमम् । ‘उच्चि’-शब्दो मृत्पिण्डप्रक्षेपवाची । अत एव कात्यायनः— “प्रथमं धातु मादधाति”—इत्युक्तवान् † । धातुशब्द उत्तरोत्तर-
क्रमेणावस्थान माह ; “त्रिधात्वलावुपात्रम्”—इत्यादिप्रयोगदर्श-
नात् ‡ ॥

अथ द्वितीयमन्त्र एव मान्नायते— “रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु त्रैष्टु-
भेन ऋन्दसाऽऽङ्गिरस्वद् भुवाऽन्तरिक्ष मसि धारया मयि प्रजाऽ
रायस्योषं गोपत्यऽ सुवीर्यऽ सजातान् यजमानाय”—इति § ।

मन्त्रस्वाय मर्थः,— हे उच्छे ! त्वां ‘रुद्राः’ अन्तरिक्षाभि-
मानिनः ‘कृण्वन्तु’ । अत्र मन्त्रे ‘त्रैष्टुभेन ऋन्दसा’—इति, ‘अन्त-
रिक्ष मसि’—इति च विशेषः । शेषं पूर्ववत् । निधिर्भूतोकात्मकत्वा-
दुपरिनिहितमृत्पिण्डस्यान्तरिक्षलोकात्मकत्वम् । मन्त्रव्याख्यापकं
ब्राह्मणं मपि पूर्ववत् ।

* का० औ० सू० १६. ३. २६, २७ क ।

† का० औ० सू० १६. ३. २७ ख ।

‡ धातुशब्दाभ्युत्पत्तेर एव । प्रथितस्य तलप्रान्तानुवीय ऊर्ध्वान्
अमयति, धातुं प्रथमपिण्डिकाम्” का० औ० सू० २० ।

§ वा० सं० ११. ५८. २ ।

“संलिप्येति । तां निधेरुपरिनिहितां मृदं ‘संलिप्य’ सम्भार्य
‘संश्लक्ष्य’ श्लक्ष्णां स्निग्धां कुर्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ प्रथमोद्वेकपरि अन्यमृत्पिण्डप्रक्षेपं समन्त्रं विधत्ते—
“अथोत्तरं मुञ्चि मादधातीति ॥”

अथ तृतीयमन्त्र एव मान्नायते—

“आदित्यास्त्वा कृण्वन्तु जागतेन हृन्दसाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवासि
द्यौरसि धारया मयि प्रजा ए रायस्योषं गीपत्य ए सुवीर्य ए सजा-
तान् यजमानाय”—इति ॥

अत्र आदित्या द्युलोकाभिमानिनो देवताः त्वा मुखां कुर्वन्तु ।
अत्र ‘जागतेन हृन्दसा’—इति, ‘द्यौरसि’—इति च विशेषः । शेषं
पूर्ववत् । प्रथमोद्वेकपरिचात्मकत्वात् तस्योपरि विहितमृत्पिण्डस्य
द्युलोकात्मकत्वम् ॥ ५ ॥

अथ निधेरुद्विहयस्य च समीकरणं समन्त्रं विधत्ते— “अथै-
तेन चतुर्थेनेति § । उक्तमन्त्रत्रयापेक्षया एतस्य यजुषश्चतुर्थत्वम् ।
‘वैश्वानराः’ विश्वनरसम्बन्धिनो ‘विश्वेदेवाः’ त्वाम् ‘आनुष्टुभेन
हृन्दसा’ कुर्वन्ति । “दिशो ह्येतद्यजुरित्यादेरयं मर्थः,—
उखाया लोकत्रयात्मकत्वात् ‘एतेन’ ‘यजुषा’ समीकरणेन तस्या
दिश एव निहितवन्तो भवन्ति ।

सोऽयं चतुर्थी मन्त्रः—

“विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः कृण्वन्तुऽनुष्टुभेन हृन्दसाङ्गिरस्वद्

* का० श्रौ० सू० १६. ३. २८ क ।

† का० श्रौ० सू० १६. ३. २८ ख ।

‡ वा० सं० ११. ५८. २ ।

§ का० श्रौ० सू० १६. ३. २६ ।

ध्रुवासि दिशोऽसि धारया मयि प्रजाए रायस्सोषं गीपत्वए सुवीर्यए सजातान् यजमानाय”-इति * ।

अत्र मन्त्रे ‘मानुष्टुभेन छन्दसा’-इति, ‘दिशोऽसि’-इति च विशेषः ॥ ६ ॥

पूर्वम् “अथैतेन चतुर्थेन यजुषा करोतीति क्रियासामान्य मुक्तम्, तद् विशिनष्टि-- “तेनैतेनान्तरतश्च बाह्यतश्चेति । ‘अन्तरतः’ उद्दिश्यस्य मध्यदेशे अपरिमितं छिद्रं कुर्यात्, ‘बाह्यतः’ अपि निम्नोन्नतत्वपरिहारेण सर्षतः समं कुर्यात् । एतस्य यजुषो दिशात्मकत्वात्, उखायाश्च लोकत्रयात्मकत्वात्, ‘एतेन’ अन्तरतो बाह्यतश्च समीकरणेन लोकत्रयस्य मध्ये बहिश्च ‘अपरिमिता दिशः’ निहितवान् भवति ॥ ७ ॥

उखाया ऊर्ध्वपरिमाणं विधत्ते-- “तां प्रादेशमात्री मिति । एवकारेण परिमाणान्तरनिवृत्तिः । ऊर्ध्वा यथा प्रादेशमात्री, तिरस्चीनापि प्रादेशमात्री † । तिर्यक् प्रादेशमात्रीति निधिप्रथनसमये प्राशुक्तम् ‡ । ऊर्ध्वतिर्यक् समा कार्येत्यर्थः ।

तत्परिमाणं प्रशंसति-- “प्रादेशेति । ‘योनिं’ गर्भसदृशीं कृतवान् भवति । उखाया योनित्वम् अग्न्याधारत्वात्, अग्नेश्च गर्भत्वम् तन्मध्ये संवत्सर भवस्थानात् ॥ ८ ॥

सर्वथोखा प्रादेशमात्री कर्तव्येत्याह-- “सा यदीति । ‘यदि’ ‘सा’ उखा ‘प्रादेशाद्’ ‘वर्षीयसी’ अधिकपरिमाणा ‘स्यात्’, तर्हि ‘एतेन’ “विश्वे त्वा देवाः”-इति ‘यजुषा’ ‘ऋषीयसीम्’ अधि-

* वा० सं० ११. ५८. ३ ।

† का० श्रौ० सू० १६. २. २४ ।

‡ २६० पृ० १३ पं०, २६६ पृ० १ पं० दृश्ये ।

कांश्च परिहृत्य प्रादेशमाभी मेव कुर्यात् । 'यदि' उखा 'ऋसीयसी' स्यात्, 'एतेन' यजुषा तिर्यग् प्रादेशसन्निता मेव कुर्यात् ॥ ८ ॥

उखायाः परिमाणं पञ्चनुष्ठानापेक्षया विकल्पित मिति दर्शयति— “स यद्येकः पशुः स्यादिति । एकपशुपक्षे एव प्रादेशमात्री उखा कर्त्तव्या ; पञ्चपशुपक्षे पञ्चप्रादेशपरिमाणा , इषुमात्री वा कर्त्तव्या । एतत् परिमाणद्वयं तिर्यगपेक्षया ; ऊर्ध्वपरिमाणं त्वचापि एकप्रादेशमात्रीति । तथा च कात्यायनेन सूत्रितम्— “प्रादेशमात्रीं तिर्यगूर्ध्वञ्च , पञ्चप्रादेशा मिषुमात्रीं वा तिर्यक् पञ्चपशौ”—इति * । तिर्यगेव पञ्चपशुपक्षे परिमाणद्वयम् , ऊर्ध्वञ्च एकप्रादेशैवेत्यर्थः ॥ १० ॥

अथोखाया उत्तरभागे वर्त्तिकरणं विधत्ते— “अथ तिरश्ची मिति † । 'पर्यस्यति' परितः सर्वतः कुर्यात् । तां रास्त्रां दिगाङ्गना स्तौति— “एतद्दे देवा इत्यादिना । पूर्वं 'देवाः' यथा 'उखां कृत्वा' 'दिग्भिः' दृढा मकुर्वन् , एवं यष्टा वर्त्तिकरणेन दिग्भिरेव विततां दृढाञ्च कृतवान् भवति ॥ ११ ॥

रास्त्राकरणस्य स्थानं विधत्ते— “ता मुत्तरे विहृतीय इति ‡ । उखां त्रिधा विभज्य 'उत्तरे' ऋद्धे 'विहृतीये' हृतीयभागादप्यदूरे प्रदेशे उखाकण्ठप्रदेशे यत्ति सर्वतः तिरश्चीनां कुर्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

मन्त्रं विधत्ते— “अदित्यै रास्त्रासीति § । हे वर्त्ते ! 'अदित्यै'

* का० श्रौ० सू० १६. ३. २४, २५ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ३. २० ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ३. ३० ख ।

§ वा० सं० ११. ५८. १ ।

अथाजलोमैः सृजति । स्थेभ्ने न्वेव यदे-
वाजलोमैरेतद्वा ऽएनं देवाः पशुभ्योऽधि समभरं-
स्तथैवेन मय मेतत् पशुभ्योऽधि सम्भरति तद्यद-
जलोमैरेवाजे हि सर्वेषां पशूनां रूप मथ यज्ञोम
लोम हि रूपम् ॥ ४ ॥

मित्रः सृज्य । पृथिवीं भूमिञ्च ज्योतिषा
सहेति प्राणो वै मित्रः प्राणो वा ऽएतदुये कर्मा-
करोत् सृजातं जातवेदस मयक्ष्माय त्वा सृजामि
प्रजाभ्य इति यथैव यजुस्तथा बभूवुः ॥ ५ ॥

अथैतत्तथं पिष्टं भवति । शुर्कराश्मायोरस-
स्तेन सृजति स्थेभ्ने न्वेव यदेव तेनैतावती
वा ऽइय मये ऽसृज्यत तद्यावतीय मये ऽसृज्यत
तावती मेवैना मेतत् करोति * ॥ ६ ॥

रुद्राः सृज्य । पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समी-
धिर ऽइत्यसौ वा ऽआदित्य एषो ऽग्निरेतद्दे तद्गुद्रा
सृज्य पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समीधरे तेषां

* 'करोति'—इति क, ख ।

भानुरजस्रः शुक्रो देवेषु रोचत ऽइत्येष वा ऽएषां
भानुरजस्रः शुक्रो देवेषु रोचते ॥ ७ ॥

वाभ्यां सु॒सृजति । द्विपाद्यजमानो यज-
मानो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवेन
मेतत् सु॒सृजति ॥ ८ ॥

अथ प्रयौति । सु॒सृष्टां व्वसुभी रुद्रैरिति
सु॒सृष्टा योषा व्वसुभिश्च रुद्रैश्च भवति यन्
मित्रेण तद्वसुभिर्यद्रुद्रैस्तत्तद्रुद्रैर्धूर्धुरैः कर्मण्यां मृद
मिति धीरा इति कर्मण्यो ऽइयं मृदस्ताभ्यां
मृद्नीं कृत्वा सिनीवालीं कृणोतु ता मिति
व्याग्वे सिनीवालो सैनां इस्ताभ्यां मृद्नीं कृत्वा
करोत्वित्येतत् * ॥ ९ ॥

सिनीवाली सुकपर्दा सुकुरीरा स्त्रीपशेति ।
योषा वै सिनीवाल्येतदु वै योषायै समृद्धं रूपं
यत् सुकपर्दा सुकुरीरा स्त्रीपशा समर्द्धयत्येवैना
मेतत् सा तुभ्य मदिते मृद्धोखां दधातु इत्ययोरि-
तीयं वा ऽप्रदितिर्मृद्धस्यै तदाह ॥ १० ॥

उखां कृणोतु । शृक्ता बाहुभ्या मदितिर्हि-
येति शृक्ता च हि करोति बाहुभ्यां च धिया च
माता पुत्रं यथोपस्थे साग्निं विभर्त्तु गर्भं ऽपृति
यथा माता पुत्रं मुपस्थे विभृयादेव मग्निं गर्भं
विभर्त्विष्येतत् * ॥ ११ ॥

त्रिभिः प्रयौति । त्रिष्टुदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
मात्रा तावतैवैन मेतत् प्रयौति द्वाभ्यां सृष्ट-
सृजति तत् पञ्च पञ्चचितिको ऽग्निः पञ्चऽर्त्तुवः
संव्वत्सरः संव्वत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावत्तद् भवति त्रिभिरप उपसृजति तदष्टावष्टा-
क्षरा गायत्री गायत्रीऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
मात्रा तावत् तद् भवत्यथो ऽष्टाक्षरा वा ऽद्वय
मग्रेऽसृज्यत तद्यावतीय मग्रेऽमृज्यत तावती मैवैना
मेतत् करोति ॥ १२ ॥ ६ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [५. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्गमे , त म हं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अत्र कात्यायनः— “आपो हि हेति पर्णकषायपक्व मुदकं मासिच्छति पिण्डे”—इति * । पलाशपर्णकथित मुदकं मृत्पिण्डे सिञ्चेत् । तत्र जलानां पर्णकथितत्वं विधत्ते— “पर्णकषाय-निष्पक्वा एता इति । ‘एताः’ मृत्पिण्डे सिञ्च्यमाना आपः ‘पर्णकषायनिष्पक्वाः’ पलाशपर्णकथिता भवेयुः । ‘स्थेन्ने’ स्थिरत्वा-येव ; केवलमृदोखादिकरणे विगच्छन् स्यात् । पर्णकषायेण पाकं प्रशंसति— “यद्देव पर्णेति । सोमस्य पर्णत्वम् , सर्वोपध्यनु-पवेशात् । सोमो नाम चन्द्रमाः । स हि ‘एकम् अन्निरूपम्’ । पूर्वं कुमारस्याम्नेरष्टौ रुद्रादिनामान्युक्तानि †, तेषाञ्चान्युदकी-षध्यादीनि रूपाण्युक्तानि ‡ । तत्र महादेवेति सप्तमन्त्रः चन्द्रमा रूपम् ; चन्द्रमास्तद्रूप मभवदित्युक्तम् § । तादृश-स्वान्निरूपस्थोपायैः पर्णकषायपक्वाः कुर्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

उपसेवनं समग्रं विधत्ते— “ता उपसृजत्यापो हि हेति । । अन्देवत्यं त्वं गायत्रम् । त्वत्स्याय मर्थः— हे ‘आपः’ आप्यते सर्वं कार्यं प्राणिनां याभिरित्यापः । आप्नोतेः करणे कर्त्तरि वा क्तिप् , तत्सम्बोधनम् । ‘मयोभुवः’ मय इति सुखनाम , सुखस्य

* का० औ० सू० १६. ३. १६ ।

†, ‡ १ प्र० ३ ब्रा० १० कञ्जीतः (४१ पृ०) दृष्टव्यम् ।

§ ४२ पृ० १३ पं० दृष्टव्यम् ।

॥ व० ख० ११. ५० ।

भावयिष्यः । 'स्वाः' । 'हि' यस्मात् ता एवम्भूता यूयं 'नः' अस्मान् 'जर्जे' अस्माद्याय 'दधातन' स्थापयत । "तप्तनप्तनव-
नाथ"—इति * तस्य तनवादेशः । 'महे' महते 'रषाय' रमणी-
याय 'वचसे' दर्शनाय , ज्ञानाय धत्तेति ॥ ॥ "यो व
इति । 'वः' युष्माकं 'यः' शिवतमः अतिशयेन सुखकरः 'रसः',
'तस्य' रसस्य 'नः' अस्मान् 'इह' लोके 'भाजयत' भागिनः
कुरुत । 'उशतीः' कामयमानाः 'मातरः इव' यथा मातरः
पुत्रस्य हितं कामयन्ते , एवं यूय मिति ॥ ॥ "तस्मा
अर मिति । 'वः' युष्मत्सम्बन्धिने 'तस्मै' रसाय 'अरं' शीघ्रम् ,
'अलं' पर्याप्तं वा 'गमाम' गच्छेम । "क्रियार्थोपपदस्य"—इति †
चतुर्थी । 'यस्य' रमस्य 'क्षयाय' अस्मासु निवासार्थं हि स्वयं
'जिन्वथ' प्रीणयथ । "जिविः प्रीणनकर्मा ‡ । येन रसेन
अस्मान् तर्पयथ , तं गच्छेम । हे 'आपः' 'नः' अस्मान् 'जन-
यथ' युष्मदीयभोक्तृत्वेनोत्पादयतेति त्वत्त्वस्य सङ्गृहीतोऽर्थः ॥

तिस्र ऋचः , तत्प्रतिपाद्या मन्त्रदेवताश्च प्रशंसति— "यां
वै देवता मिति । "आपो हि ष्ठत्यादिका 'ऋक्' 'यां देवताम्'
'अभ्यनुक्ता' अनुवदति , कर्त्तरि क्त प्रत्ययः । 'यां' देवतां 'यजुः'-
मन्त्रोऽपि । यथा ऋचा , येन यजुषा च , या देवता अन्यगुणा-
भिधानपुरस्सरं प्रतिपाद्यते , सैव प्रतिपाद्या देवता , सा च
प्रतिपादिका ऋक् ; यजुर्मन्त्रपदैरप्रतीयमाना देवता नोत्त-
मेत्यर्थः । अतः प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदोपचारेण 'एताः'

* पा० ख० ७. १. ४५ ।

† पा० मृ० २. ३. १४ ।

‡ भा० प० ५६४ धा० ।

आपः 'एव' देवताः, 'एवः' "आपो हि ष्ठाः"—इति 'त्रिवः' ।
 'तत्' तस्माद् 'याः' 'अमूः' अदःशब्दो विप्रकष्टप्रदेशवचनः ।
 पूर्वं काण्डादौ अग्निसृष्टेरनन्तरम् अग्नादि पृथिव्यन्तं सृष्टि
 मुक्ता * , "सोऽकामयताभ्योऽद्भ्योऽधि प्रजनयेयमित्युपक्रम्य † ,
 "तदिदं मेकमेव रूपं" कृतवान् भवति । एवमनुसन्धानार्थं
 मुदकफेनसृत्सिकाताशर्कराश्मादिसृष्टिरुक्तेति चयनादौ प्रति-
 पादितम् ‡ ॥ २ ॥

पिण्डे फेनासेचनं विधत्ते— "अथ फेनं जनयित्वेति § ।
 कषायोदक्तेषु हस्तचालनेन फेनमुत्पाद्य पिण्डे तूष्णीमासि-
 च्चेत । "यदेव तत्फेन इत्यादेरयमर्थः । पूर्वं "सोऽकामय-
 ताभ्योऽद्भ्यो ह्रीमां प्रजनयेयम्"—इत्युपक्रम्य, "तदिदं मेकमेव
 रूपं समदृश्यताप एव"—इति || , उदकलक्षणं रूपमुक्ता,
 "सोऽकामयत भूय एव स्यादिति तेषां फेनमसृजत"—इति ¶
 द्वितीयं फेनात्मकं रूपं सृष्ट्यात्मकम् । अत्र फेनस्य पिण्डे
 आसेचनेन पूर्वसृष्टफेनात्मकं द्वितीयं रूपमेव मुद्रूपेऽग्नौ निहित-
 वान् भवति ।

अथ सितोऽग्नौ उदकेन मुदः सन्मिश्रणं विधत्ते— "अथ या
 मेव तत्र मुदमिति । तत्र 'यां मुदं' 'संयोजति' जलेन सन्मि-
 श्रयति 'सामृत्' । एतदन्तरं सृष्टं मुदात्मकं तृतीयं रूपम् ।
 तत्र ह्येव मान्नातम्— "अथ यो गर्भोऽन्तरासीत् सोऽग्निरसृज्य-

* १ प्र० १ ब्रा० ११ कण्ठीतः (४ प्र०) दृश्यम् ।

† , § ५ ए० ८ पङ्क्तितो दृश्यम् ।

§ का० श्री० सू० १६. ३. १० ।

|| , ¶ ५ ए० ८ पङ्क्तितो दृश्यम् ।

तेति * । “स आन्तस्तेषानो मृदत् शुष्काप मिति †, तेभ्यो वा एषः”—इति । ‘एषः’ अग्निः ‘तेभ्यः’ उदकफेनमृदादिभ्यः पूर्वं सृष्टः । अतो जलफेनमृदां सम्मिश्रणेन अवादिरूपेभ्यः पूर्वं सृष्टाग्निमेव उत्पादितवान् भवति ॥ ३ ॥

अथ तलाजलोममिश्रणं विधत्ते— “अथाजलोमेः संसृज-
तीति ‡ । ‘स्येन्ने’ स्थिरत्वाय । अजलोमं प्रशंसति— “यद्दे-
वाजलोमैरिति । यथा पूर्वं ‘देवाः’ ‘एनम्’ अष्टरूपात्मना गूढ
मग्निं पुरुषादिपञ्चपशुभ्यः सकाशात् सम्भृतवन्तः, तथा ‘अयं’
यथा पिण्डेऽजलोमसंसर्गेण सर्वेभ्यः पुरुषादिभ्यः अग्नेः सम्पादन
मित्याशङ्क्य अजपशौ सर्वं पशुरूपं सुपपादयति— “अजे हि
सर्वेषां मिति । तथा पुरस्तात् वायव्यैकपशुप्रस्तावे समान्ना-
तम्— “यद्देवैतं पशुं मालभत एतस्मिन् ह पशौ सर्वेषां पशू-
नात् रूपम्, यत् तूपरो लप्सुदी तत् पुरुषस्य रूपम्”—इत्या-
दिना § प्रकारेण अजे सर्वपशुरूपं माह— “अथ यज्ञोमेति ।
लोमानि सर्वेषु पशुषु सन्ति ; लोमलक्षणं रूपं सर्वसाधारण
मित्यर्थः ॥ ४ ॥

लोमसम्मिश्रणं विधत्ते— “मित्रः संसृज्येति ॥ । ‘मित्रः’
प्राणः, आदित्यो वा । ‘पृथिवीं भूमिं च’ लोकत्रयस्यापि पृथिवी-
शब्दवाच्यत्वम्, भूमिशब्दवाच्यत्वं च दृश्यते— “तिस्रो भूमी-

* ४ ए० १४ पङ्क्तितो द्रष्टव्यम् ।

† ६ ए० २ पङ्क्तितो द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ३. १८ ।

§ २ प्र० १ ब्रा० १५ क० (६० ए० ११ पं०) द्रष्टव्यम् ।

॥ वा० खं० ११. ५३ ।

धोरयन् त्रींशत् सूनून्—इति * । 'तिस्रः भूमिः' तिस्रः पृथिवीः
अत्रैतयोर्भयोर्दर्शनात् चकारशब्देनापि त्रीन् लोकानित्यर्थः
सिद्धः । 'ज्योतिषा' तेजसा । अत्र ज्योतिःशब्दोज्ज्वलोमवचनः ।
अजस्राम्नेयत्वादजलोमभिः 'सह' 'सुजातं जातवेदसम्' सद्रूप
मग्निं त्वान् 'प्रजाभ्यः' 'अयस्त्राय त्वा' रोगरूपपापापनुत्तये
'संसृजामि' सन्मित्रं करोमि , अह मध्युरिति ॥ ५ ॥

अथ शर्कराश्मायोरसचूर्णैः संसर्गं विधत्ते— "अथैतत् त्रयं
पिष्ट मिति † । 'एतद्' वक्ष्यमाणं शर्करादित्रयं चूर्णितं भवेत् ।
"पिष्टुसचूर्णनै"—इत्यस्य ‡ निष्ठा । पूर्वं शर्करादीनि त्रीणि
रूपाणि सृष्टानि ; "शर्करा मश्मान मयो हिरण्य सोषधिवनस्पत्य-
सृजत"—इति हि प्रागान्नातम् § , अधुना तेन त्रयेण संसर्गं तेरेव
विभीरूपैर्मृदं रूपवतीं कृतवान् भवति ॥ ६ ॥

मन्त्रं विधत्ते— "रुद्राः सप्तसृज्येति ॥ । 'रुद्राः' 'पृथिवीं'
पार्थिवं 'हृहज्योतिः' अग्निलक्षणं पार्थिवं पिण्डं 'शर्करा-
श्मयोः', तैः 'संसृज्य' 'समीधिरे' उखायां दीपितवन्तः । रुद्राः
उखाया मग्निं संवत्सरं धारितवन्तः । तेषां फल माह— "तेषां
मिति । 'तेषां' रुद्राणाम् 'भानुः' दीप्तिः 'अजस्र इत्' अनु-
पचीत्येव 'देवेषु' मध्ये 'शुक्रः' शुक्लवर्णी 'रोचते' दीप्यते ॥ ७ ॥

* अ० सं० २. २७. ८ अक्षप्रथमचरणं सिद्धम् ।

† का० श्रौ० सू० १६. ३. १६ ।

‡ ख० प० १४ धा० ।

§ १ प्र० १ ब्रा० १३ क० (६ ए० ३ पं) । "शर्कराः सूनूज्जु-
काः, अयोरसो लोहरसो यस्ताप्यमाणात् लोहात् पृथग् भवति कीदृ
इति लोके प्रसिद्धः, अजस्रा इष्टः पाषाणः"—इति कर्काचार्यः ।

॥ वा० खं० ११. ५४ ।

“हाभ्यां संसृजतीति । पूर्वं मज्जलोमैः संसर्गं एकी मन्त्रः, शर्करादिसंसर्गं द्वितीयः, तावुभौ मिलित्वा प्रयंसति—
“हिपाद्यजमान इति ॥ ८ ॥

अथ मृदः सन्निश्रयणं समन्त्रं विधत्ते— “अथ प्रथीतीति * ।
तिष्ठभिर्जग्भिः † मृदं प्रकर्षेण ‘यौति’ पिण्डे सन्निश्रयेत् ।
‘धीरैः’ कर्मणीभिः मृद्भिः, ‘वसुभिः’ ‘रुद्रैः’ च ‘मंसृष्टाम्’ ।
वसुपदेनात्राजलोमसंसर्गमन्त्रो “मित्रः संसृज्य”—इति विव-
क्षितः । रुद्रपदेन शर्करादिसंसर्गमन्त्रो “रुद्राः संसृज्य”—इति
विवक्षितः । तन्मन्त्रद्वयप्रतिपाद्येः वसुभिः रुद्रेषु संयोजिताभ्यां
कर्मभ्यां सम्पादितां ‘मृदं’ मृत्तिकां ‘सिनीवाली’ दृष्टेन्दुः, तदभि-
मानिदेवता ‘हस्ताभ्यां’ ‘मृद्ही’ मृदुरूपां ‘कृत्वा’, ‘तां’ कर्माह्नीं
‘कृणोतु’ करोतु ।

वसुरुद्रपदाभ्यां “मित्रः संसृज्य”, “रुद्राः संसृज्य”—
इति मन्त्रो विवक्षितावित्याह— “यन्मित्रेण तद् वसुभिर्यदुद्रै-
रिति ॥ ८ ॥

“सिनीवालीति ‡ । एष द्वितीयो मन्त्रः । तस्याय मर्थः,—
सिनीवाल्या योषात्वात् तदुचिता धर्मा उच्यन्ते— “सुकपदे-
त्यादि । ‘सुकपदा’ कपदः केशसंयमनवेणिः, साधुवेणियुक्ता ।
‘सुकुरीरा’ कुरीरो मुकुटः, तद्वती । “स्त्रीपशा” स्त्रीपशो
नाम जघनभागः, सुजघना । यद्वा, उपशेते शयनं करोति
शेरवयवविशेषः ते सर्वेऽप्युपशाः, तेषां समूहः स्त्रीपशः, स्त्रीप-

* का० श्रौ० सू० १६. ३. २० ।

† वा० सं० ११. ५५, ५६, ५७ ।

‡ वा० सं० ११. ५६ ।

प्रवर्त्तते * । या एवविधा सिनीवाली, सा । हे 'अदिति', हे 'महि' महीरूपे ! 'तुभ्यं' 'हस्तयोः' 'उखां' 'दधातु' स्थापयतु । "योषा वै सिनीवाली"—इत्यादिना योषात्वसमर्थनम् ॥ १० ॥

"उखां कृणोत्विति † । अयं तृतीयो मन्त्रः । तस्याय मर्थः,— 'अदितिः' अखण्डनीया, एतन्नामधेया देवता 'बाहुभ्यां' 'शक्त्या' सामर्थ्येन 'धिया' बुद्ध्या च 'उखां' 'कृणोतु' करोतु । 'यथा माता, पुत्रं' 'उपस्ये' स्त्रोत्सङ्गे 'विभर्त्ति', एवं सा अदितिः 'गर्भे' उखाभ्यन्तरे 'अग्निम्' 'आविभर्त्तु' सर्वतो धारयतु 'इति' ॥ ११ ॥

सन्निश्चयमन्त्रगतत्रित्वसङ्गां त्रिष्टदग्न्यात्मना स्तौति— "त्रिभिः प्रयौति त्रिष्टदिति । पूर्वं मज्जलोमशर्करादिसंसर्गे मन्त्री द्वौ, ताभ्यां सहोक्तसङ्गां प्रशंसति— "हाभ्यां संसृजति, तत् पञ्च पञ्चचित्तिकोऽग्निरिति । "पञ्चर्त्तव इति । "हेमन्तशिगिरयोः समासेन"—इत्युक्तम् ‡ । अग्नेः संवत्सरात्मकत्वात्, अनेन पञ्चसङ्ख्याया तद्रूपां सृष्टं सम्पादितवान् भवति, अथोदकसेचने "आपो हि हेत्याद्यास्तिस्रः, ताभिः सहैतां पञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति— "त्रिभिरप उपसृजति तदष्टाविति । अग्नेर्गायत्रत्वं सङ्ख्यासामान्यात् । तथाचान्यत्रान्नातम्— "यद्देवाष्टावग्निरूपाणि अष्टाचरा गायत्री, तस्मादाहुर्गायत्रोऽग्निरिति"—इति § ।

* अशुद्धं पदं मिदं स्यात् सायणस्य ; "न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिचेत् तदर्थप्रतिपत्तिकरः"—इति वैयाकरणसिद्धान्तात् ।

† वा० सं० ११. ५७ ।

‡ ऐ० ब्रा० १. १. १ ।

§ १ प्र० ३ ब्रा० ६ क० (४१ ए०) दृश्यम् ।

प्रकारान्तरेणाष्टसङ्गां प्रशंसति—“अथो अष्टाक्षरेति । पूर्वं प्रथमाध्याये तृतीयब्राह्मणे प्रजापतिरेक एव सन् अस्मां पृथिव्यां बहुधा प्रजायेयेति विचार्य उदकफेनमृत्तिकाशर्कराश्मायो-
हिरण्याष्टौ सृष्टाक्षरत्—“तद् यदसृज्यताक्षरत् तद्यदक्षरत् तस्मादक्षरम्, अष्टौ कृत्वोऽक्षरत् सैवाष्टाक्षरा गायत्र्यभवत्”—
इति * । यथा ‘यावती’ अष्टाक्षरा ‘अये’ पूर्वम् ‘असृजत’, तथा अग्निः “आपो हि ष्ठाः”—इत्यादिभिर्मन्त्रैर्मृत्पिण्डे उदकसेचनाज-
लोमशर्करादितयसंसर्गमिश्रणैः ‘तावतीम्’ तत्सङ्ग्राम् ‘एनां’ सृष्टं कृतवान् भवतीति ॥ १२ ॥ ६ [५. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् .)

अथ मृत्पिण्ड मपादत्ते । यावन्तं निधयेऽलं
मन्यते मखुख शिरो ऽसीति यज्ञो वै मखस्तस्यै-
तच्छिर आहवनीयो वै यज्ञस्य शिर आहवनीय
मु वा ऽएतं चेयन् भवति तस्मादाह मखुख शिरो
ऽसीति ॥ १ ॥

यदेवाह मुखस्य शिरो ऽसीति । जायत ऽएष
एतद्युच्चीयते शीर्षतो वै मुखतो जायमानो जायते
शीर्षतो मुखतो जायमानो जायाता ऽइति ॥ २ ॥

तं प्रथयति । व्वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण
कुन्दसाङ्गिरस्वदित्ययुः हैष लोको निधिस्तु मेतद्-
सवो गायत्रेण कुन्दसाकुर्वन्त्यैवैन मयु मेतद्
गायत्रेण कुन्दसा करोत्यङ्गिरस्वदिति प्राणो वा
ऽष्मङ्गिरा ध्रुवासीति स्थिरासीत्येतद्यो प्रतिष्ठिता-
सीति पृथिव्यसीति पृथिवी ह्येष निधिधारया मयि
प्रजाः रायस्पोषं गौपत्युः सुवीर्यं सजातान्यज-
मानायेत्येतहै व्वसव इमं लोकं कृत्वा तस्मिन्नेता
माशिष माशासत तथैवैतद्यजमान इमं लोकं
कृत्वा तस्मिन्नेता माशिष माशास्ते तां प्रादेशमात्रीं
कृत्वाथास्यै सर्व्वतस्तौर मुन्नयति ॥ ३ ॥

अथ पूर्व्वं मुञ्चि मादधाति । रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु
चैष्टुभेन कुन्दसाङ्गिरस्वदित्यन्तरिक्षः हैष उद्विस्तु
मेतद् रुद्रास्त्वैष्टुभेन कुन्दसा कुर्वन्त्यैवैन मयु मेतत्
चैष्टुभेन कुन्दसा करोत्यङ्गिरस्वदिति प्राणो वा
ऽष्मङ्गिरा ध्रुवासीति स्थिरासीत्येतद्यो प्रतिष्ठिता-

सौत्यन्तरिक्षं मसौत्यन्तरिक्षं ह्येष उद्भिर्धारया मयि
 प्रजां रायस्योषं गौपत्यं सुवीर्यं सजातान्यज-
 मानायेत्येतद्दे रुद्रा अन्तरिक्षं कृत्वा तस्मिन्नेता
 माग्निष माशासत तथैवैतद्यजमानो ऽन्तरिक्षं कृत्वा
 तस्मिन्नेता माग्निष माशास्ते तां संलिप्य स-
 श्रच्छा * ॥ ४ ॥

अथोत्तर मुञ्चि मादधाति । आदित्यास्त्वा कृ-
 ग्वन्तु जागतेन कुन्दसाङ्गिरस्वदिति द्यौर्ह्येष उद्भिस्तु
 मेतदादित्या जागतेन कुन्दसाकुर्वन्त्येवैन मय
 मेतज्जागतेन कुन्दसा करोत्यङ्गिरस्वदिति प्राणो
 वा ऽङ्गिरा ध्रुवासीति स्थिरासीत्येतदुयो प्रति-
 ष्ठितासीति द्यौरसीति द्यौर्ह्येष उद्भिर्धारया मयि
 प्रजां रायस्योषं गौपत्यं सुवीर्यं सजातान्यज-
 मानायेत्येतद्वा ऽआदित्या दिवं कृत्वा तस्या मेता
 माग्निष माशासत तथैवैतद्यजमानो दिवं कृत्वा
 तस्या मेता माग्निष माशास्ते ॥ ५ ॥

अथेतेन चतुर्थेन यजुषा करोति । विश्वे

त्वा देवा व्वैश्वानराः कृण्वन्त्वानुष्टुभेन कृन्दसाङ्कि-
 रस्वदिति दिशो ह्येतद्यजुरेतद्वै व्विश्वे देवा व्वैश्वान-
 नरा एषु लोकेषूखाया मेतेन चतुर्थेन यजुषा दिशो-
 ऽदधुस्तथैवैतद्यजमान एषु लोकेषूखाया मेतेन
 चतुर्थेन यजुषा दिशो दधात्यङ्किरस्वदिति प्राणो
 वा ऽञ्जिरा ध्रुवासीति स्थिरासीत्येतद्यो प्रति-
 ष्ठितासीति दिशोऽसीति दिशो ह्येतद्यजुर्धाराया
 मयि प्रजां रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्यं सजा-
 तान्यजमानायेत्येतद्वै व्विश्वे देवा व्वैश्वानरा
 दिशः कृत्वा तास्वेता माशिष माशासत तथैवै-
 तद्यजमानो दिशः कृत्वा तास्वेता माशिष
 माशास्ते ॥ ६ ॥

तेनैतेनान्तरतश्च बाह्यतश्च करोति । तस्मा-
 देषां लोकानां मन्तरतश्च बाह्यतश्च दिशोऽपरि-
 मित मेतेन करोत्यपरिमिता हि दिशः ॥ ७ ॥

तां प्रादेशमात्री मेवोर्ध्वा करोति । प्रादेश-
 मात्रीं तिरस्त्रीं प्रादेशमात्री वै गर्भी व्विश्वर्योनि-
 रेषा गर्भसन्नितां तदोनिं करोति ॥ ८ ॥

सा यदि व्युर्षीयसी प्रादेशाख्यात् । एतेन
यजुषा ऋसोयसीं कुर्याद्यदि ऋसोयस्येतेन व्युर्षी-
यसीम् ॥ ९ ॥

स यद्येकः पशुः स्यात् * । एकप्रादेशां कुर्या-
द्य यदि पञ्च पशवः स्युः पञ्चप्रादेशां कुर्यादिषु-
मात्रीं वा व्यीर्यं वा † इषुर्वीर्यसम्मितैव तद्भवति पञ्च-
प्रादेशा इ स्म त्वेव पुरुषुर्भवति ॥ १० ॥

अथ तिरुञ्चीं रास्तां पर्यस्यति । दिशो ह्येव
सैतद्दे देवा इमांल्लोकानुखां ‡ कृत्वा दिग्भिरुद-
हन् दिग्भिः पर्यतन्वंस्तथैवैतद्यजमान इमांल्लोका-
नुखां ‡ कृत्वा दिग्भिर्दहति दिग्भिः परि-
तनोति ॥ ११ ॥

ता मुत्तरे व्वितनीये पर्यस्यति । अत्र ह्येषां
लोकाना मुन्ताः समायन्ति तदेवैनांस्तद् दह-
ति § ॥ १२ ॥

* 'स्यात्'—इति ग, घ ।

† 'इमांल्लोकां'—इति ग, घ ।

‡ 'इमांल्लोकां'—इति ग, घ ।

§ 'दहति'—इति ख ।

आदित्यै रास्नासीति । व्वरुण्या वै यज्ञे रुञ्जुर-
वरुण्या मेवैना मेतद्रास्नां कृत्वा पर्यस्यति * ॥ १३ ॥

अथ चतस्र ऊर्ध्वाः करोति । तूष्णीं मेव दिशो
हैव ता एतद्वै देवा इमांस्त्र्योक्तानुखां† कृत्वा
दिग्भिः सर्व्वतो दृहंसुथैवैतद्यजमान इमां-
स्त्र्योक्तानुखां कृत्वा दिग्भिः सर्व्वतो दृहति ॥ १४ ॥

ता एता एतस्यै भवन्ति । एतद्वा ऽएता एता
मस्तम्भुवंस्तुथैवैना मेतत् स्तम्भुवन्ति तद्यदत् ऊर्ध्वं
तदेतया तिरुच्यता दृढ मथ यदतोर्व्वात्तदे-
ताभिः ॥ १५ ॥

तासा मग्नेषु स्तनानुन्नयन्ति । एतद्वै देवा
इमांस्त्र्योक्तानुखां कृत्वैतै स्तनैः सर्व्वान् कामानदु-
हत् तथैवैतद्यजमान इमांस्त्र्योक्तानुखां कृत्वैतै
स्तनैः सर्व्वान् कामान् दुहे ‡ ॥ १६ ॥

सैषा गौरिव § । इमे वै लोका उखिमे लोका

* 'पर्यस्यति'—इति ख ।

† 'इमांस्त्र्योक्ता'—इति ग, घ ।

‡ 'दुहे'—इति ग, 'दुहे'—इति घ ।

§ 'गौरिव'—इति ग, घ ।

अदीनाया देवमातुः 'रास्त्रा' रशना 'असि' 'इति' । रास्त्रा-
पदस्याभिप्राय माह— “वरुण्या वै यज्ञ इति । पाशस्य वरुणो
देवतेति प्रागुक्तम् * ; रास्त्रा 'अवरुण्या' अपाशत्वात् ॥ १३ ॥

अन्याद्यतस्त्रो वर्त्तिर्विधत्ते— “अथ चतस्र ऊर्द्धा इति ।
'तूष्णीम्'—इति मन्त्रप्रतिषेधः । एताः वर्त्तयः उखायाद्यतुर्दिशं
कार्याः । तथाच सूत्रम्— “ऊर्द्धास्तूष्णीं प्रतिदिशं चतस्रो-
ऽपरा वर्त्तिः प्राप्ताः”—इति † । कण्ठगतवर्त्तिपर्यन्तं प्रतिदिशं
चतस्रः तूष्णीं कार्या इत्यर्थः । रास्त्राचतुष्टयं दिगात्मना स्तूयते—
“दिशौ हैव ता इत्यादिना । ऊर्द्धानां चतसृणां तृतीयोत्तर-
कतरास्त्रापयेन्तम् ॥ १४ ॥

तां विधत्ते— “ता एता एतस्यै भवन्तीति । “तद्यदत ऊर्द्धं
मिति । उत्तरवर्त्तिकरणेन अतो लोका ऊर्द्धस्थितं सर्वं दृढं
भवति । उखाया लोकत्रयात्मकत्वात् दार्ढ्यार्थं वर्त्तयः कर्त्तव्या
इति तात्पर्यम् ॥ १५ ॥

अथोर्ध्ववर्त्तिना मन्त्रे स्तनोन्नयनं विधत्ते— “तामा मयेषु
स्तनाविति ‡ । स्तना इव 'स्तनाः', तदाकाराः कुर्यादित्यर्थः ।
“एतद्दे देवा इत्यादिः कण्डिकात्रयस्याय मर्थः, — पूर्वं देवा
लोकत्रयात्मिकां गोरूपा मुखां कृत्वा तस्याः ऊर्ध्वस्थानीयायाः
विष्टतीयभागे कृतायास्तिरस्त्रीनाया रास्त्रायाः समीपे वर्त्तिरास्त्रा-
येषु चतुरः स्तनान् कृत्वा, तेभ्यः सर्वान् कामान् दुग्धवन्तः ,

* पुरस्तात् (२ भा० २७३ पृ० ३ पं०) द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६. ३. ३१ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ४. १ ।

तथायं यष्टापि स्वाभिलषितान् कामान् दोग्धुं चतुरः स्तनान् कुर्यादिति । गोरुधोऽपि विष्टतीयभागे भवति, सापि गौश्चतुस्तनीति तस्मात्स्यम् ॥ १६, १७, १८ ॥

चतुस्तनपक्षं सिद्धान्तयितुं शास्त्रान्तरानुसारेण पक्षान्तरं मनुवदति— “तां हैक इति ॥ तथाच तैत्तिरीयाः— “द्विस्तनां करोति द्यावापृथिव्योर्दोहाय, चतुस्तनां करोति पशूनां दोहाय, षष्टस्तनां करोति कृन्दसां दोहाय”—इति ॥ द्विस्तनपक्षे एकस्मिन्नेव वर्त्यये क्रियते स्तनद्वयम्, षष्टस्तनपक्षे एकैकस्मिन् वर्त्यये द्वौ द्वाविति । तत्पक्षद्वयं दूषयति— “न तथा कुर्यादिति । ‘ये’ पशवो ‘गोः’ पशोरपेक्षया ‘कनीयस्तनाः’ अप्यस्तनाः, ‘ये’ च ‘भूयस्तनाः’; अप्यभूयस्त्वे गवापेक्षयेति वक्तुं गोरित्युक्तम् । सा हि चतुस्तना । स्तनचतुष्टयादर्वाक्स्तना भूयस्तना वा ये पशवः, ते ‘अनुपजीवनीयाः’ अभोग्याः भवन्ति । यदि ‘एनाम्’ उखां द्विस्तना षष्टस्तनां वा कुर्यात्, तर्हि अनुपजीवनीयां भोगानर्हा मेव कुर्युः, न तु गां भोग्याम् । अभोग्या मेव दर्शयति— “शुनी मिति । षष्टस्तनकरणे ‘शुनी’ शुनः स्त्रियम्, द्विस्तनकरणे ‘अविं वड्वां वा’ कृतवन्तो भवन्ति । ता यथा भोग्या न भवन्ति, एवं द्विस्तना षष्टस्तना वा उखा न भोगाहेति तथाकरणं मयुक्तमित्यर्थः ॥ १८ ॥

विधत्ते— “अथास्ये बिल मिति ॥ ‘बिलं’ कण्ठविवरम्

* का० श्रौ० सू० १६. ४. २ ।

† तै० सं० ५. १. ६. २६—२८ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ४. ३ ।

‘अभिपद्यते’ गृह्णाति । मन्त्रं विधत्ते— “अदितिष्ट इति * ।
 हे उखे ! ‘ते’ ‘विलम्’ अदितिः गृह्णातु । इत्यहोर्भः † ।
 अदितिर्वाग्वृत्तत्वेन श्रूयते— “वाग् वा अदितिरिति । “निष्ठा-
 पयतीति । निष्ठितां परिसमाप्तां करोति ॥ २० ॥

उखानिधानं समन्त्रं विधत्ते— “तां परिगृह्णीति ‡ । ‘परि-
 गृह्णा’ दृढां गृह्णीत्वा निदध्यात् ‘ताम्’ उखाम् ।

मन्त्रस्याय मर्थः,— ‘सा’ अदितिः ‘महीं’ भूरूपां महतीं वा
 ‘मृन्मयीं’ मृदिकारभूताम् ‘अमन्ये’ अमन्यर्थे ‘योनिं’ स्थानम्
 उखां ‘कृत्वाय’ “क्तो यक्” § कृत्वा ‘पुत्रेभ्यः’ अपयन्तु, पक्षां
 कुर्वन्तु इति । अतो हेतोः ‘अदितिः स्वपुत्रेभ्यो देवेभ्यः’ प्रायश्च-
 दिति सम्बन्धः । अयतेः पञ्चमलकारे रूपम् ॥

मन्त्रं प्रतिपाद मनुष्य व्याचष्टे— “कृत्वाय सा महीं सुखा
 मिति ॥ २१ ॥

उखा एकैव करणीयेति सिद्धान्तयितुं केषाञ्चित् पक्षं सोप-
 पत्तिक मनुवदति— “ता हैके तिस्रः कुर्वन्तीति ¶ । ‘ताः’
 उखाः, ‘एके’ आचार्याः ‘तिस्रः’ कुर्वन्ति । तत्र युक्तिः—
 “त्रयो वा इमे लोका इति । उखाः खलु लोकात्मिकाः, ‘लोकाः’
 च ‘त्रयः’ ; अतो लोकसङ्ख्याया उखाः कर्त्तव्याः ‘इति’ ‘वदन्तः’

* वा० सं० ११. ५६. २ ।

† पा० प. २. ३२ ख० १ वा० ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ४. ४ ।

§ पा० ख० ७. १. ४७ ।

॥ वा० सं० ११. ५६. ३ ।

¶ का० श्रौ० सू० १६. ४. ५ ।

एके तिस्रः कुर्वन्तीति सम्बन्धः । युक्त्यन्तर माह— “अथो
अन्योऽन्यस्मा इति । यदि एका भिद्येत, तर्हि अन्यस्या मन्त्रं
भरिष्यामः । “यदीतराद्येतरस्या मिति । अतोऽन्योऽन्यस्ये प्राय-
श्चित्थयै तिस्र उखाः कर्त्तव्या इत्यर्थः ।

तं पक्षं दूषयति— “यो वा एष निधिरित्यादिना । निधि-
रेकः, जडिद्वयश्च, भूलोकादि त्रयम्; दिग्द्य सर्वं जगत्;
न ततोऽतिरिक्त मस्ति । अतो लोकत्रयात्मिकाया मुखायां कृता-
याम् *, ‘यद्’ यदि अन्यदुखाद्वयम् ‘उपाहरेत्’ सम्पादयेत्, तर्हि
‘तत्’ लोकादिकम् अति-‘रेचयेत्’; ‘यद् यज्ञे’ ऽतिरिक्तं क्रियते,
‘तत्’ अतिरिक्तं कर्म ‘यजमानस्य द्विषन्तम्’ एवातिरेचितवान्
भवति । यतो न्यून मतिरिक्तश्च कर्मदोषाह मेव; अतो न्यूना-
धिकदोषौ परिहार्यौ । तस्मात् लोकत्रयात् दिग्भ्यश्चातिरिक्तस्य
वस्तुनः करणं न युक्त मिति तात्पर्यम् ।

यद्युखेका स्यात्, सा यदि भिद्येत, तर्हि किं मन्त्रकरणं
तूष्णीं वावस्थानम्? अकरणे च कथं मुख्याग्निधारणम्, अस-
त्यग्निधारणे कथं चयनाख्यं कर्म सेत्यतीत्याशङ्क्य, तस्य
सर्वस्योत्तरं ब्राह्मणे वक्ष्यत इत्याह— “यदु भित्रायै प्राय-
श्चित्तिः, उत्तरस्मिन् तदन्वाख्यान इति । ‘अन्वाख्याने’ ब्राह्मणे

* “अथांखा मादत्ते दौरमि एधिग्रसीति । उपस्तौत्विवेना
मेतन्महयत्वेव यदाह दौरमि एधिग्रसीति”—इत्येतस्य साधणीयं
भाष्य मिदम्— ‘अध्वर्योः समन्तकं स्यात्त्यादानं विधत्ते— “अथोखा
मिति । उखाया द्युएधियात्मकत्वस्य कदाचिदप्यसम्भवान् उपस्तुति-
मात्र मिदं मित्याह— “उपस्तौत्विवेति । सापि किमर्थेत्यत आह— “मह-
यत्वेवेति । स्तुत्या पूजनं लोके प्रसिद्धम्”—इति १ भा० ४७० पृ० १ पं०

तत्र , वक्ष्यत इति । तत्र ह्येवम्— “यद्येवोखा भिद्येत ,
याभिन्ना नवा स्यात्पुरुविली स्यात् , तस्मा मेनं पर्यावपेत्”—
इत्यादि * ॥ २२ ॥ ७ [५. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति षष्ठकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः † ॥

— — —

* उत्तरत्र (६ अ० ४ ब्रा० ८ क०) दृश्यम् ।

† इतउत्तर मिह ‘कष्टिकाः ११४’--इति क , ‘कष्टिकामष्ट्या
११४’--इति ख , ग , घ । तत्र १ ब्रा० २६ क० , २ ब्रा० १२ क० ,
३ ब्रा० १० क० , ४ ब्रा० १० क० , ५ ब्रा० २२ क० , ६ ब्रा० १२ क० ,
७ ब्रा० २२ क० । एतासां मङ्गलनयास्मिन् प्रपाठके सप्तसु ब्राह्मणेषु
११४ कष्टिकाः सम्यग्ना इति श्रम् ॥

अथ

चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,

अपि वा

पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

तुत्या एतुत्या अषाढां पूर्वा करोति । इयं
वा ऽषषाढेयु मु वा ऽएषां लोकानां प्रथमा-
सृज्यत ता मेतुत्या एव मृदुः करोत्येषां ह्येव
लोकाना मियं मुहिषी करोति मुहिषी हीयं तद्वैव
प्रथमा व्वित्ता सा मुहिषी ॥ १ ॥

पादमात्री भवति । प्रतिष्ठा वै पाद इयु मु
वै प्रतिष्ठा अगालिखिता भवति त्रिवृद्धीयम्* ॥ २ ॥

अथीखां करोति । इमांसुल्लोकान् करोत्यथ
व्विश्वज्योतिषः करोत्येता देवता अग्निं व्यायु
मादित्य मेता ह्येव देवता व्विश्वं ज्योतिस्ता

* 'त्रिवृद्धीयम्'—इति ग, घ ।

एतस्मा एव मृदुः करोत्येभ्यस्तुल्लोकेभ्य एतान्
देवान्निर्मिमीते यजमानः करोति आलिखिता
भवन्ति त्रिहृतो ह्येते देवा इत्यधिदेवतम् * ॥ ३ ॥

अथाध्यात्मम् । आत्मैवोखा व्यागुषाढा तां
पूर्वां करोति पुरस्ताद्गीय मात्मनो व्याक्ता मेतस्मा
एव मृदुः करोत्यात्मनो ह्येवेयं व्याङ्गहिषीं करोति
महिषी हि व्याक् आलिखिता भवति चेधाविहिता
हि व्यागुचो यजूंषि सामान्यथो यदिदं त्रयं
व्याचो रूपं सुपांशु व्यन्तरां मुचैः † ॥ ४ ॥

अथोखां करोति । आत्मानं तत् करोत्यथ
व्विश्वज्योतिषः करोति प्रजा वै विश्वज्योतिः
प्रजा ह्येव विश्वं ज्योतिः प्रजननमेवैतत् करोति
ता एतस्मा एव मृदुः करोत्यात्मनस्तत् प्रजां निर्मि-
मीते यजमानः करोति यजमानस्तदात्मनः प्रजां
करोत्यनन्तर्हिताः करोत्यनन्तर्हितां तदात्मनः प्रजां
करोत्युत्तराः करोत्युत्तरां तदात्मनः प्रजां करोति

* 'देवतम्'—इति ग, घ ।

† 'मुचैः'—इति ग, घ ।

आलिखिता भवन्ति त्रिविद्धिः प्रजातिः पिता माता
पुत्रोऽथो गुर्भं उल्बं जरायु ॥ ५ ॥

ता एता यजुष्कृतायै करोति । अयजुष्कृ-
ताया ऽद्वतरा निरुक्ता एता भवन्त्यनिरुक्ता द्वतराः
परिमिता एता भवन्त्यपरिमिता द्वतराः ॥ ६ ॥

प्रजापतिरेषोऽग्निः । उभयस्वेतत् प्रजापति-
निरुक्तश्चानिरुक्तश्च परिमितश्चापरिमितश्च तद्या
यजुष्कृतायै करोति यदेवाद्य निरुक्तं परिमितं
रूपं तदद्य तेन संस्करोत्यथ या अयजुष्कृतायै
यदेवाद्यानिरुक्तं अपरिमितं रूपं तदद्य तेन संस्क-
रोति स ह वा ऽएतं सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिं
संस्करोति य एवं विद्वानेतदेवं करोत्यथोपशयायै
पिण्डं परिशिनष्टि प्रायश्चित्तिभ्यः * ॥ ७ ॥

अथैनां धूपयति । स्वेन्ने न्वेवाथो कुर्मणः
प्रकृततायै यदेव धूपयति शिर एतद्यज्ञश्च यदुखा
प्राणो धूमः शीर्षंस्तत् प्राणं दधाति ॥ ८ ॥

अश्वशकैर्धूपयति । प्राजापत्यो वा ऽअश्वः

प्रजापतिरग्निर्नी वा आरमारमानः हिमस्त्यङ्गि-
सायै तद्दे शुक्लैव तद्धि जग्धुं यातयाम तथो ह
नैवाश्वः हिमस्ति नेतरान् पशून् * ॥ ८ ॥

व्यसवस्त्वा धूपयन्तु । गायत्रेण ऋन्दसाङ्गि-
रस्वद् रुद्रास्त्वा धूपयन्तु चैष्टुभेन ऋन्दसाङ्गिरस्वदा-
दित्यास्त्वा धूपयन्तु जागतेन ऋन्दसाङ्गिरस्वद् विश्वे
त्वा देवा व्यैश्वानरा धूपयन्त्वानुष्टुभेन ऋन्दसाङ्गि-
रस्वदिन्द्रस्त्वा धूपयतु व्यरुणस्त्वा धूपयतु विश्वानुस्त्वा
धूपयत्वित्येताभिरेवैना मेतद्देवताभिर्धूपयति † ॥ १० ॥

सप्ताश्वशकानि भवन्ति । सप्त यजूर्षि सप्त-
तस्य एता देवताः सप्त शीर्षिन् प्राणा यदु वा
ऽपि बहु कुत्वः सप्त-सप्त सप्तैव तच्छीर्षण्येव
तत् सप्त प्राणान् दध्नाति ॥ ११ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [पृ. ३.] ॥

* 'पशून्'—इति ग, घ ।

† अथ 'गायत्रेण ऋन्दसा', 'चैष्टुभेन ऋन्दसा', 'जागतेन ऋन्दसा',
'व्यानुष्टुभेन ऋन्दसा'—इत्येवं पाठेन भवितव्यम् "क्षि च"—इति (६. १.
७३.) पाणिनिशासनान्, अख्येवाच्च संज्ञितेति । पूर्वपाठिष्व मेव
बोध्यम् (२६०, २६१, २६२ पृ०) ।

अथ संस्कृताया मृदः सकाशात् उखानिर्माणात् पूर्वं मघा-
 ठाख्येष्टकाया निर्माण माह—“तस्या एतस्या अषाढां पूर्वां करो-
 तीति * । ‘अषाढां’ अषाढलिङ्गकमन्त्रोपधेया मिष्टकाम् ।
 “तद्दानासा सुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः”—इति †
 मतोलुक् । ‘पूर्वाम्’ उखातः पूर्वभाविनीं कुर्यात् । पूर्वभावित्व
 मर्थवादमुखेन दर्शयति— “इयं वा अषाढेति । ‘अषाढा’—
 इति या अस्ति, सा ‘इयम् वै’ पृथिवी खलु ; तद्विकारत्वात् ।
 अस्त्वेवम् , प्राथम्ये कि मायात मित्यत आह— “इयं मु वा एषां
 लोकानां प्रथमा मृज्यतेति । पृथिव्या इतरलोकापेक्षया प्राथम्यं
 प्रसिद्धम् । अस्या मृदन्तरप्रकृतित्वप्रसक्तिं वारयति— “ता
 मेतस्या एवेति । ‘एतस्याः’ उक्तसंस्कारोपेताया मृदः सका-
 शादित्यर्थः । तत्रोपपत्ति माह— “एषां ह्येव लोकानां मिय
 मिति । यतः ‘इयम्’ ‘एषां’ प्रसिद्धानां लोकानां सम्बन्धिनी,
 अत इत्यर्थः । अयं मभिप्रायः, — उखाया लोकत्रयात्मकत्वेन
 प्रतिपादनात् तस्या या प्रकृतिभूता मृत् , तदीयाया एवाषा-
 ठाया अपि निर्माणे सत्येव तदीयत्वं भवतीति ।

अस्या उखावद् यजमानकर्तृत्वं प्राप्त मित्याह— “महिषी
 करोतीति । प्रथमोटा स्त्री महिषी, ‘इयम्’ इष्टकापि ‘हि’
 यस्मात् ‘महिषी’ ; प्रथमतो निर्माणात् , अतोऽस्यां महिषी-
 कर्तव्यता युक्ता । भवत्वेवं यद्येषां महिषी स्यात् , सेव
 कुत इत्यत आह— “तद् येव प्रथमा विप्ता, सा महिषीति ।
 ‘विप्ता’ लब्धा ॥ १ ॥

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ६ ।

† पा० सू० ४. ४. १२५ ।

तस्या इयत्ता माह— “पादमात्री भवतीति । अत्र महिषी-
शब्दस्य कर्त्तृत्वेन सम्बन्धात् तत्पादमात्रीति न मन्तव्यम् ; सूत्र-
कारेण यजमानपादमात्रीति विशेषितत्वात् * । उक्तप्रमाणं
प्रशंसति— “प्रतिष्ठा वै पाद इय मु वै प्रतिष्ठेति । पादाभावे
पतनदर्शनात् पादस्य प्रतिष्ठात्वम् । इयं पृथिवी सर्वाधारत्वात्
प्रतिष्ठा, अतस्तद्विकारभूताया अपीष्टकायाः प्रतिष्ठात्मकपाद-
प्रमाणत्वं युक्तं मिथर्थः । अस्याश्चिह्नत्वेन खल्वत्र यं कर्त्तव्यं
मिति विधत्ते— “त्रालिखिता भवति त्रिविधोय मिति । अर्ध-
चन्द्राकाराभिः तिसृभिः रेखाभिर्युक्ता भवेत् । ‘हि’-शब्देन
“त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः”—इत्यादि † अत्यन्तरप्रसिद्धिः
द्योतिता । अस्यास्त्रिवृत्त्वं पृथग्यप्तेजोभिस्त्रिवृत्करणाद्वा, सिकता-
सृत्तिकापाषाणैस्त्रिभिः संहतरूपत्वाद्वा द्रष्टव्यम् । अत्र सूत्रम्—
“अषाढां करोति महिषी प्रथमविभा तदाख्या, यजमानपाद-
मार्ची त्रालिखिताम्”—इति ‡ ॥ २ ॥

उखाया अषाढानन्तरकर्त्तव्यता माह— “अथोखा मिति ।
‘अथ’ अषाढानन्तरम् ‘उखां’ प्रागुक्तलक्षणां स्थालीं पश्चात्
क्षुर्यात् । तत्रोखाकरणेनेमां स्त्रील्लोकान् कृतवान् भवति ।
“यजमान उखां करोति सृद मादायेत्यादि § सूत्रम् ॥

अथ विश्वज्योतिर्नामधेयानां तिसृणा मिष्टकाना मुखानन्तर-

* “यजमानपादमार्ची त्रालिखिताम्”—इति का० श्री० मू० १६. ३.
२२ । ‘महिषीपादमात्री माभूदिति यजमानग्रहणम्’—इति तत्र वृत्तिः ।

† रे० ब्रा० ४. २. ३ द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्री० छ० १६. ३. २१, २२ ।

§ का० श्री० मू० १६. ३. २३ ।

कर्त्तव्यतां विधत्ते— “अथ विश्वज्योतिषः करोतीति * । पूर्व-
वदेतन्निष्कर्त्तव्यैरुपधेयत्वात् विश्वज्योतिषनाम आसां द्रष्टव्यम् ।
एतासां निर्माणं मेवाग्निवाय्वादित्यानां निर्माणं मित्याह— “एता
देवता अग्निं वायु मादित्य मेता ह्येव देवता विश्वं ज्योति-
रिति । ‘एता देवताः’ इत्यस्य व्याख्यानम्— ‘अग्निम्, वायुम्,
आदित्यम्’—इति । विश्वज्योतकत्वं मग्न्यादीनां प्रसिद्धं मिति
‘हि’-शब्दो ज्योतयति । पूर्ववदासा मप्युत्तरार्थं संस्कृतमृत्तिकैव
करणं मित्याह— “ता एतस्या एव मृदः करोतीति । एतत्
प्रशंसति— “एभ्यस्तत्त्वोक्तेभ्य एतान् देवान् निर्मिमीत इति ।
उखाया लोकत्रयात्मकत्वस्योक्तत्वात् तदनन्तरं तदीयमृदा आसां
निर्माणं मेव तदधिष्ठातृदेवतानिर्मितं मित्यर्थः । “यजमानः
करोतीति, “वराक्षिप्तिता भवन्तीति † वाक्यद्वयं स्पष्टम् ।

देवानां त्रिवृत्त्वं व्युभूयन्तरिक्षस्थानभेदेन, “इष्टकासु तिस्रो
विश्वज्योतिषः पृथग्गुणवत्त्रयाक्षिप्तिताः”—इति ‡ सूत्रम् ।
पृथग्गुणवत्त्वाभिधानम्, द्वितीयतृतीयानां क्रमपरिज्ञानार्थम् ; तेन
क्रमेणोपधानं यथा स्यादिति । “इत्यधिदेवतं मिति । ‘इति’-
शब्दः प्रतिपादितप्रकारवचनः । ‘अधिदेवतम्’ देवता अधिष्ठत्वं
प्रवृत्तम्, उक्तं मित्यर्थः ॥ १ ॥

‘अथ’ वक्ष्यमाणम्, ‘अध्यात्मम्’ आत्मानं अधिष्ठत्वं प्रवृत्त्य-
मानम्, ‘वक्ष्यते’—इति शेषः । प्रतिज्ञातं मर्थं दर्शयति—
“आग्नेयोखा वागषाढेति । उखायाः प्राधान्यादात्मत्वम् । आग्ना-

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ६ ।

† २७६ ए० २ पं० द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ४. ६ (तु शब्दार्थे) ।

नादिषु आत्मनोऽपि पूर्वं वाचः स्वरूप मस्ति ; 'पुरस्तात्' प्रकृतेः प्रसिद्धि माह 'हि'-शब्दः । न केवलं वैदिक्या एव वाचस्त्रेविध्यम्, अपि च 'यदिदं' सर्वैरुच्चार्यमाणं 'वाचः' 'रूपं' स्वरूप मस्ति, तत् 'त्रयं' त्रिविधम्— "उपांशु व्यन्तरा शुद्धै-रिति । व्यन्तरा मिति, उपांशुष्वैः स्वरमध्ववर्तिनीं वाचं वदन्ति प्राणिनः, तदेकरूप मित्यर्थः । सुगम मन्वत् ॥ ४ ॥

"अथोखां करोतीत्यादिकम्, अधिदैवतवद् व्याख्येयम् । उखाया आत्मरूपत्वात् तदनन्तरं तस्या एव मृदो विज्ञान्योतिषा लुप्यादने प्रजोत्पादन मित्यर्थः । 'प्रजननं' प्रकृतं जननं जन्म यस्मात् प्रजननम्, प्रजा मित्यर्थः । 'अनन्तर्हिताः' व्यापारान्तरेणा-व्यवहिताः कुर्यात् । उखायाः विज्ञान्योतिषाच मध्ये व्यवधानं न कुर्यादिति भावः । तच्चानन्तर्हितत्वं सुखातः प्राङ् निष्पा-दनेऽपि सम्भवतीत्याह — "उत्तराः करोतीति । 'उत्तराः' उखाया उत्तरभाविनीः कुर्यात् । 'अथो गर्भे उत्सवं' गर्भस्नानर-वेष्टनम्, 'जरायु' बहिर्वेष्टनम् ॥ ५ ॥

यदेतासां मन्त्राहृतमृदोत्पत्तत्वं, यच्चाषाढादिनामवत्त्वं, यदपि पादमात्रादिपरिमाणवत्त्वं, तदेतत् सर्वं मितवेष्टकानां वैश्वस्येनानूय स्तौति— "ता एता यजुष्कृतायै करोतीत्या-दिना । 'यजुः' मन्त्रः, तेन कृता निष्पादिता 'यजुष्कृता' । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी, तस्मा इत्यर्थः । 'अयजुष्कृतायै' अतयामृताया मृदः 'इतराः' अषाढादिष्वतिरिक्ताः, कुर्यात्, 'एताः अनि-रुक्ताः' अषाढाः विज्ञान्योतिषो निर्वचनं प्राप्ताः ॥ ६ ॥

* "विश्वशब्दोपेतेश्च मन्त्रैरुपधेया विश्वान्योतिषः । ताश्च तिस्रः— प्रथममध्वमोत्तमचितिव उपदध्यात्"—इति तै० सं० ४. ४. ६ आ० भा० ।

“प्रजापतिरेषोऽन्निरिति । ‘एषः’ चयनलक्षणः ‘अग्निः’ ‘प्रजापतिः’ सर्वभूतात्मको विराट् । ‘निरुक्तं’ कार्यात्मना स्थितम्, ‘अनिरुक्तं’ कारणात्मना वर्तमानमिति विवेकः । यन्निरुक्ता-
निरुक्ताद्यात्मकत्वम् ‘उभयम्’ अस्ति, तद् द्वयं प्रजापतिरेव । ‘तत्’ तथा सति यजुष्कृतोत्पन्नानि प्रजापतेः ‘यत् निरुक्तं रूपम्’, तत् कार्यात्मकं ‘परिमितम्’, तत् संस्कृतवान् भवति । अतथा-
भूताभिरिष्टकाभिरतथाभूतं प्रजापतेः रूपं संस्करोति । एवं विद्वान् निरुक्तानिरुक्तरूपं सुभयं जानन् संस्कर्ता भवति ।

अवशिष्टाया सृदो विनियोगमाह— “अथोपशयायै पिण्डं परिशिन्नष्टिं प्रायश्चित्तिभ्य इति । उखां कृत्वा यजमान इति शेषः । उपशते इति ‘उपशया’ सृदुच्यते * । ‘प्रायश्चित्तिभ्यः’ उखाभेदपरिहारोपायाः, तदर्थं मित्यर्थः ॥ ७ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता— “सप्तभिरश्वसकृद्भिरुखां धूपयति दक्षि-
णान्यादीन्तेरेकैकेन वसवस्त्वेति प्रति मन्त्रमिति †, तदिदं विधाय प्रशंसति— “अथेनां धूपयति स्थेन्ने न्वेवेति । ‘स्थेन्ने स्वेव’ स्थिरत्वायेव, न केवलं दृष्टार्थम् । ‘अथो’ अपि च ‘कर्मणः’ उत्सृष्टधारणलक्षणस्य चयनस्य वा ‘प्रकृततायै’ संस्कृतत्वसिद्धये । “यद्देवेत्यादिः, धूपनार्थवादः । उखायाः प्राधान्यात् शिरस्त्वा-
भिधानम् । नासारग्रेण प्राणस्य सञ्चारवत् ० ० ० धूम-तत्त्व-
ञ्चारदर्शनात् प्राणत्वोपचारः ॥ ८ ॥

“अश्वशकैर्धूपयतीति । धूपनकर्म चाश्वसकृद्भिरिव भवितव्यमिति नियमे कारणमाह— “प्राजापत्यो वा अश्व इत्यादिना ।

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ७ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ४. ८ ।

“प्रजापतेरक्षि अश्वयत्तत् परापतत् तदश्वोऽभवत्, यदश्वयत्
तदश्वस्याश्वत्वम्”—इति श्रुतेः * प्रजापतेरवयवत्वेन सम्बन्धादश्वस्य
प्राजापत्यत्वम् । चीयमानस्याग्नेः पिण्डात्मकत्वं प्राक् प्रतिपाद-
नात्, संवत्सरः प्रजापतिरिति श्रुतेः संवत्सर मुख्याग्नेर्हार्थ-
माणत्वाद्वा अग्निः प्रजापतिः । अश्वशकृद्द्वारा धूपनं प्रशं-
सति—“तद्वै शक्नैवेत्यादिना । ‘शक्ता’—इति पदे “पद्मः”—
इत्यादिना † शक्नन्नादेशः । ‘जग्धम्’ भक्षितम् । अदेर्जग्धा-
देशः ‡ । ‘यातयाम’ कालान्तरगमनम्, गतसार मित्यर्थः ।
यत एवभूतम् अतः स्वसम्बन्धिनम् ‘अश्वम्’ अपि न हिनस्ति
अश्वसम्बन्धित्वेन एतेषां पशूनां सम्बन्धाभावादेव हिंसाप्रसङ्गः ।
अतोऽश्वशकैर्धूपनं प्रशस्तम् ॥ ८ ॥

अथ प्रथमशक्ता धूपने मन्त्र माह—“वसवस्त्वा धूपयन्तु
गायत्रेणच्छन्दसाङ्गिरस्वदिति § । हे उखे ! त्वां ‘वसवः’ अष्ट-
सङ्ख्याकाः ‘धूपयन्तु’ अश्वशकधूपनेन संस्कुर्वन्तु । कीदृशा
वसवः ? गायत्र्याख्येन छन्दसा सहिताः, ‘अङ्गिरस्वत्’ अङ्गिरसो
यथा स्वकीये चयने ‘अधूपयन्’, एव मित्यर्थः ॥ । वसूनां गायत्र-
च्छन्दसश्च सम्बन्धे अष्टसङ्ख्यासादृश्यं निमित्तम् ; अष्टौ हि वसवः,
अष्टाक्षरा च गायत्री ।

एवं “रुद्रास्त्वा धूपयन्तु तैष्टुभेन”—इत्यादयः ¶ अक्षरसङ्ख्या-

* ते० सं० ५. ३. १२. १ ।

† पा० सू० ६. १. ६३ ।

‡ “व्यदो जग्धिर्त्यपि किति”—इति पा० सू० २. ४. ३६ ।

§ वा० सं० ११. ६०. १ (सप्तमन्त्रात्मिकेषा कक्षी) ।

॥ विशेषतस्त्वत्र २६८ ए० द्रष्टव्यम् ।

¶ वा० सं० ११. ६०. २ ।

हारेण * व्याख्येयम् । “विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा इति चतुर्थ्य-
मन्त्रे † विश्वेषां देवानां सर्वदेवात्मकत्वाद् अनुभूय सर्वस्यन्दो-
रुपत्वात् परस्परसम्बन्धः । विश्वे च ते नराश्च ‘विश्वेनराः’, तेषां
हितकारित्वेन सम्बन्धिनो ‘वैश्वानराः’ । इन्द्रवरुणविष्णूनां प्रति-
नियतस्यन्दसम्बन्धाभावात् केवला एवाज्जाताः ‡ । “एताभि-
देवैना मेतद्देवताभिर्धूपयतीति । ‘एतत्’ एतेन, वत्सादिमन्त्र-
धूपनेन ‘एताभिः’ सप्तदेवताभिः § एव धूपनं कारितवान्
भवति ॥ १० ॥

यज्जगन्मन्त्रदेवतानां यत् सप्तसङ्ख्यासाम्यम्, तत् प्रशंसति—
“सप्ताश्वशकानि भवन्तीति । सङ्ख्यागतसप्तत्वेषु त्रित्वं प्रशंसति—
“बहु वा अपि बहुकृत्वः सप्त-सप्तेति । ‘उ’ अपि च, यदपि तत्र
यज्जगत् त्रैकं सप्तकम्, मन्त्रगतश्चापरम्, देवतागतं चान्यत् ।
एवं ‘बहुकृत्वः’ सप्तसङ्ख्याया माहृताया मपि सप्तसङ्ख्यागतिदे-
क्षात् त्रिभिः सप्तभिः ‘शीर्षस्थेव’ उक्तास्थे यज्ञशिरस्थेव ‘सप्त
प्राणान्’ ‘दधाति’ स्थापयति ॥ ११ ॥ १ [५. ३.]

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठे काण्डे पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

* विशेषतस्तत्र २६६ पृ० दृश्यम् ।

† वा० सं० ११. ६०. ४ । ‡ वा० सं० ११. ६०. ५, ६, ७ ।

§ वसवः, रुद्राः, आदित्याः, वैशातराः, इन्द्रः, वरुणः,
विष्णुश्चेति सप्त देवाः वा० सं० ११. ६० कङ्क्या मान्याताः ।

॥ इहैव पूर्वम् २६८ पृष्ठतः २७१ पृष्ठान्तं दृश्यम् ।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम् .)

अथैन मच्छां खनति । एतद्दे देवा अविभयु-
र्यद्दे न इम मिह रुक्षांसि नाष्टा न हन्युरिति
तस्मा ऽइमा मेवात्मान मकुर्वन् गुप्या ऽप्रात्मा-
त्मानं गोप्सतीति ॥ १ ॥

तं वा ऽअदित्या खनति । इयं वा ऽअदि-
तिर्नी वा ऽप्रात्मात्मानं हिनस्त्यहिंसायै यद-
न्यथा देवतया खनेद्विच्छादैनम् ॥ २ ॥

अदितिष्ठा देवी विष्णुदेव्यावती । पृथिव्याः
सधस्ये ऽअङ्गिरस्वत् खनत्ववटेत्यवटो ह्येष देवत्रात्र
सा व्यैषव्यभिरुत्सीदति चतुःसक्तिरेष कुपो भवति
चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य एवैन मेतद्दिग्भ्यः
खनत्यथ पचन मवधायाषाढा मवदधाति तूष्णी
मेव तां हि पूर्वा करोति* ॥ ३ ॥

अथोखा मवदधाति । देवानां त्वा पृथ्वीर्देवी-
विष्णुदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्ये ऽअङ्गिरस्वदधतूख

* 'करोति'—इति ख , 'करोति'—इति गु , घ ।

ऽइति देवानां हैता मये पुत्रीर्देवीर्बिभ्रुदेव्या-
वतीः पृथिव्याः सधस्ये ऽङ्गिरस्वदधुस्ताभिरुवैना
मेतदधाति ता ह ता ओषधय एवौषधयो वै
देवानां पुत्रा ओषधिभिर्हीदं सर्वं हित मोष-
धिभिरेवैना मेतदधात्यथ बिभ्रुज्योतिषो ऽवदधाति
तूष्णी मेवाथ पचन मवधायामीन्दे ॥ ४ ॥

धिषणास्त्वा देवीः । बिभ्रुदेव्यावतीः पृथिव्याः
सधस्ये ऽङ्गिरस्वदभीम्वता मुख ऽइति धिषणा
हैता मये देवीर्बिभ्रुदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्ये-
ऽङ्गिरस्वदभीधरे ताभिरुवैना मेतदभीन्दे सा ह
सा व्यागेव व्याग्वै धिषणा व्याचा हीदं सर्वं
मिहुं व्यावैवैना मेतदभीन्दे ऽथैतानि त्रीणि यजू-
षीक्षमाण एव जपति ॥ ५ ॥

व्यरुचीष्टा देवीः । बिभ्रुदेव्यावतीः पृथिव्याः
सधस्ये ऽङ्गिरस्वच्छपयन्तूख ऽइति व्यरुचीर्हैता
मये देवीर्बिभ्रुदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्ये ऽङ्गि-
रस्वच्छपयान् क्रुस्ताभिरुवैना मेतच्छपयति तानि ह
तान्यहोरात्राखेवाहोरात्राणि वै व्यरुचयोऽहोरात्रै-

ईदं सर्वं वृत् महीरात्रैरेवैना मेतत्प्रपयति ॥ ६ ॥

गनास्त्वा देवीः । विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः
सधुस्थे ऽअङ्गिरस्वत् पचन्तूख ऽइति ग्ना हैता मये
देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधुस्थे ऽङ्गिरस्वत्
पेचुस्ताभिरैवैना मेतत् पचति तानि ह तानि कृन्दा-
स्थेव कृन्दांसि वै ग्नाकृन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं
गच्छन्ति कृन्दोभिरैवैना मेतत् पचति ॥ ७ ॥

जनयस्त्वाष्किन्नपत्रा देवीः । विश्वदेव्यावतीः
पृथिव्याः सधुस्थे ऽअङ्गिरस्वत् पचन्तूख ऽइति जनयो
हैता मये ऽष्किन्नपत्रा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः
सधुस्थे ऽअङ्गिरस्वत् पेचुस्ताभिरैवैना मेतत् पचति
तानि ह तानि नक्षत्राण्येव नक्षत्राणि वै जनयो
ये हि जनाः पुण्यकृतः स्वर्गं लोकं यन्ति
तेषां मतानि ज्योतींषि नक्षत्रैरेवैना मेतत्
पचति ॥ ८ ॥

स वै खनत्येकेन । अवदधात्येकेनाभौग्नऽए-
केन श्रपयत्येकेन डाभ्यां पचति तस्माद् दिः संव्य-
त्सरस्मान्नं पच्यते तानि षट् सम्पद्यन्ते षडृतवः

संव्यत्सरः संव्यत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावत्तद् भवति * ॥ ८ ॥

अथ मित्रस्य चर्षणीधृत इति । मैत्रेण यजु-
षोपन्याचरति यावत् कियञ्चोपन्याचरति न वै
मित्रः † कश्चन हिनस्ति न मित्रं कश्चन हिनस्ति
तयो ह्येष एतां न हिनस्ति नो ऽएतु मेषा तां
दिवेषोपवपेद्विवेषपेदुहृष्ट्याग्नेयम् ‡ ॥ १० ॥

ताए सावित्रेण यजुषोदपति । सविता वै
प्रसविता सवितृप्रसूत एवैना मेतदुदपति देवस्त्वा
सवितोदपतु सुपाणिः स्वहुरिः सुबाहुरुत शक्नोति
सर्व्वं मु श्येतत् सविता § ॥ ११ ॥

अथैनां पर्यावर्त्तयति । अव्ययमाना पृथिव्या
माशा दिश आपृणेत्यव्ययमाना त्वं पृथिव्या माशा
दिशो रसेनापूरयेत्येतत् ॥ १२ ॥

* 'भवति'—इति ख ।

† 'मित्र'—इति ग, घ ।

‡ '•येयम्'—इति ग, घ ।

§ 'सविता'—इति ग, घ ।

॥ '•तत्'—इति ग, घ ।

अथैना मुद्यच्छति । उत्थाय बृहती भवेत्सु-
त्थाय हीमे लोका बृहन्त उदु तिष्ठ ध्रुवा त्व मि-
त्सुदु तिष्ठ स्थिरा त्वं प्रतिष्ठितेत्येतत् * ॥ १३ ॥

तां परिगृह्य निदधाति । मिचेतां त ऽउखां
परिददाम्यभित्या ऽएषा मा भेदीत्ययं वै व्यायुर्मित्री
यो ऽयं पवते तस्मा ऽएवैना मेतत् परिददाति
गुप्तौ ते हेमे लोका मित्रगुप्तास्तस्मादेषां लोकानां
न किञ्चन मीयते † ॥ १४ ॥

अथैना साच्छृणति । स्थस्ते न्वेवाथो कर्मणः
प्रकृततायै यद्देवाच्छृणति शिर एतद्यज्ञस्य यदुखा
प्राणः पयः शीर्षस्तत् प्राणं दधात्यथो योषा
वा ऽउखा योषायां तत् पयो दधाति तस्माद्यो-
षायां पयः ॥ १५ ॥

अजायै पयसाच्छृणति । प्रजापतेर्वै शोका-
दजा समभवन् प्रजापतिरग्निर्नी वा ऽप्तात्मा-
त्मानं हिनस्त्यहिंसायै यद्देवाजाया ऽअजा ह

* 'तत्'—इति ग, घ ।

† 'मीयते'—इति क, ख ।

सुर्व्वा ओषधीरति सुर्व्वासा मेवैना मेतदोषधीना
रसेनाच्छृणति ॥ १६ ॥

व्यमवस्त्वाच्छृन्दन्तु । गायत्रेण कुन्दसाङ्गिर-
स्सुद्रुद्रास्त्वाच्छृन्दन्तु त्रैष्टुभेन कुन्दसाङ्गिरस्सुदादि-
त्यास्त्वाच्छृन्दन्तु जागतेन कुन्दसाङ्गिरस्सुदिश्वे त्वा
देवा व्यैश्वानरा आच्छृन्दन्त्वानुष्टुभेन कुन्दसाङ्गि-
रस्सुदिद्येताभिरेवैना मेतद्देवताभिराच्छृणति स वै
याभिरेव देवताभिः करोति ताभिर्धूपयति ताभि-
राच्छृणति यो व्याव कर्म करोति स एव तस्योपचारं
व्वेद तस्माद्याभिरेव देवताभिः करोति ताभिर्धू-
पयति ताभिराच्छृणति ॥ १७ ॥ २ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [पृ. ४.] ॥

अथावटे खननं विधत्ते — “अथैन मस्यां खनतीति * ।
‘एनम्’ अवटम् ‘अस्यां’ पृथिव्याम् उखास्यापनार्थं खनेत् ।
अवटखननं पुरातत्त्वान्ताभिधानमुखेन प्रशंसति — “एतद्वै देवा
अविभक्षुरिति । ‘एतत्’ एतेन वज्रमाद्येन खलु ‘देवाः’ भीताः
आसन् ; ‘नः’ अस्माकं सम्बन्धिनम् ‘इमम्’ उखेष्टकारूपं
पदार्थं ‘नाष्टा’ नाशकारीणि रक्षांसि ‘न हन्युः’ हननं न

कुर्वुरिति । यदेतदस्ति , 'एतत्' एतेन पूर्वत्वान्वयः । 'तस्मै'
अवयवभूताय उखादिपदार्थाय 'इमां' पृथिवीम् 'एव' 'आत्मानम्'
अवयविनम् 'अकुर्वन्' । एवं कुर्वता मभिप्राय माह— "आत्मानं
गोप्स्यतीति । यद्यात्मभूतं मङ्गं स्वयं रक्षति , तथा रक्षिष्यतीति
तेषां माशयः ॥ १ ॥

खननं मनूय मन्त्रं विधत्ते— "तं वा अदित्या खनतीति ।
'अदित्या' अदितिदेवतात्मकेन मन्त्रेणेत्यर्थः । अन्यव्यतिरेकाभ्यां
मदितिः खनने प्रशस्तेति दर्शयति— "इयं वा अदितिरित्यादिना ।
येयम् 'अदितिः' देवता , सा 'इयं वै' पृथिवी खलु । आदत्ते
सर्वं मित्यदितिरिति व्युत्पत्तेः । स्पष्टं मन्यत् । यथा पादतल-
लग्नकण्टकाद्युद्धरणादिषु स्वयं चेत् न हिनस्ति , अन्यथेत्
हिंस्यात् ; एवमिति भावः ॥ २ ॥

मन्त्रं दर्शयति— "अदितिर्वा देवोति * । अयं मर्थः—
हे अवट ! 'त्वा' त्वाम् 'अदितिः' अदीना 'देवी' खनतु ।
कीदृशी ? 'विश्वदेव्यावती' विश्वेषां देवानां हितं कर्म विश्व-
देव्यम् , तदस्यास्तीति † विश्वदेव्यावती । "मन्त्रे सोमाश्चेन्द्रिय-
विश्वदेव्यस्य मती"—इति दीर्घः ‡ । किं तत् ? 'अङ्गिरस्वत्'
अङ्गिरसो यथा तथा । कुत ? 'पृथिव्याः' 'सधस्व' सहस्रानि
उपरीत्यर्थः । 'इति'-शब्दो मन्त्रममाप्त्यर्थे इति ॥

"अवटो हैष देवतेति । 'एषः अवटः' 'देवता' देवम् अग्निं
प्रति साधुः ; इष्टकोखारक्षकत्वात् । अवटखननमाधनम् , उखार्थ-

* वा० सं० ११. ६१. १ ।

† पा० सू० ५. २. ६४ ।

‡ पा० सू० ६. ३. १३१ ।

मृत्खननार्थं प्रागाहता वेणव्यभिरवेत्याह— “अत्र सा वेणव्य-
भिरुत्सीदतीति । ‘अत्र’ अवटखनने येव पूर्व मुक्ता ‘वैणवी’
वेणविकारभूता ‘अभिः’, ‘सा’ ‘उत्सीदति’ विनश्यति, कृत-
प्रयोजना भवतीत्यर्थः । अवटस्य प्रकारविशेष माह— “चतुः
स्त्रक्तिरेष कूपो भवतीति । “चतस्रो वै दिशः”—इत्यर्थवादः
स्यष्टः । “अभ्राश श्वभ्रं चतुरश्रं खनत्यदितिद्वेति”—इति
कात्यायनः * ॥

अथ यदुक्तं सूत्रकृता— “अपण मास्तीर्य यथाकृत मव-
दधाति, देवानाम्वेत्युखां न्युजाम्”—इति †, तदिदं विधत्ते—
“अथ पचन मिति । पच्यतेऽनेनेति पचनं ढणादिकम्, तत्
‘अवधाय’ अवटे आस्तीर्य, आदौ निष्पादितत्वात् प्रथमम्
‘अवाठाम् एव’ तूष्णीं स्थापयेत् ॥ ३ ॥

“अथोक्ता मवदधातीति । पश्चादुखां “देवानां त्वा पत्नीः”—
इति ‡ मन्त्रेण अवाप्तुखा मवदध्यात् । ‘देवीः’-‘विश्वदेव्यावतीः’-
इत्युभयत्र § “सुपां सुलुक्”—इति ॥ पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— “देवानां हैता मय इति । या देवपत्न्यः—
इन्द्राणी, अग्नायी, अश्विनी, राट् इत्याद्याः ¶ पुरा उक्ता
मवटे स्थापितवत्यः । अतः अनेन मन्त्रेण ताभिरवस्थापित-

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ६ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ४. १०, ११ ।

‡, § “देवानां त्वा पत्नीर्देवीर्विश्वदेव्यावतीः प्रथियाः सधस्ते अङ्गि-
रस्वदृ दधतु”—इति वा० सं० ११. ६१. २ ।

॥ पा० सू० ७. १. ३६ ।

¶ ऋ० सं० ४. २. २८. १ । आख्याताच्चेमा निरुक्ते १२. ४. १२ ।

वान् भवतीत्यर्थः । 'देवपत्नी'-शब्दस्य ओषधयोऽर्थ इति सोपपत्तिकं वदन् तेन मन्त्रेणोपधानं प्रशंसति— “ता ह ता ओषधय एवेति । ‘ता ह’ ताः खलु देवपत्न्याः, ‘ताः’ ‘ओषधय एव’ ; न त्वन्या इति मन्त्रस्य मित्योषध्यात्मना देवपत्नीस्तुतिः । तद्धीषधीनां निधानशक्तिः कुत इत्यत आह— “ओषधीभिर्हीदं सर्वं हितमिति । व्रीहिद्यवादिरूपाणां ओषधीनाम् अस्य कृत्स्नस्य जगतो धारकत्वं प्रसिद्धम् ।

निर्माणक्रमप्राप्तानां विश्वज्योतिषा मवधानं विधत्ते—“अथ पचन मित्यादिना । दीपनं दक्षिणाग्निनैव । “दक्षिणाग्न्यग्निना दीपयति धिषणास्त्वेति”—इति * सूत्रम् ॥ ४ ॥

“धिषणास्त्वेति † । मन्त्रस्तु पूर्ववद् व्याख्येयः । “धिषणा हेता मित्यादि ब्राह्मण मपि पूर्ववत् । ‘अभीन्धिरे’ अभितो दीपयन्तः ।

धिषणाशब्दस्य विवक्षितं मयं ब्रुवन् तस्याः प्रकृतकर्मयोग्यता-समर्थनाय समिन्धनप्रसिद्धि माह— “सा ह सा वागेवेति । या सा खलु धिषणा, ‘सा’ प्रसिद्धा ‘वागेव’ नान्या ; वाचा व्यवहाराभावे कस्यापि वस्तुनोऽभिव्यक्तेरभावात् । “वाचा ह्येदं सर्वं मिह मित्युक्तम् ‡ ‘इहम्’ दीपितं प्रकाशित मित्यर्थः ॥

यदुक्तं सूत्रकृता— “वरून्नी द्वेतीक्षमाणो जपतीति §, तदिदं विधत्ते— “अथैतानि व्रीणि यजूंषीक्षमाण एव जपतीति । “वरून्नीष्टा”, “ग्ना स्वा”, “जनयस्वा”—इति व्रीणि

* का० श्रौ० सू० १६. ४. १२ ।

† वा० सं० ११. ६१. ३ ।

‡ १६०. ८०. ११ पं० ।

§ का० श्रौ० सू० १६. ४. १४ ।

‘वरुन्नीः’ वरुन्निभयः * । अर्थवादे बहुवचनात्स्वत्वेन निर्देशात् एकेन अपणम् दाभ्यां पचनम् यद्यपि वर्ण्यते , तथापि पाकअप-
णयोरन्निकर्तव्यत्वेन स्वस्थानुकूलप्रयत्न मन्तरेण स्वकर्तव्याभावात् ईक्षणपूर्वको जप एव कर्तव्य इत्येवाभिप्रायः ॥ ५ ॥

प्रथमं यजुरवधाय व्याचष्टे— “वरुन्नीद्वा देवीरिति † । वरुन्निशब्दस्याभिप्रेत मर्थ माह— “तानि हेति । ‘तानि’ एतानि ‘अहोरात्राणि’ । प्रतिनिर्द्देश्यमानाहोरात्रापेक्षया तानीति । वरुन्नीणां अहोरात्रनिर्द्देशात् नपुंसकता, अथवा सामान्यविवक्षया नपुंसकत्वं द्रष्टव्यम् ; तानि वरुन्नीत्यानि कृत्स्नं जगत् अप-
यन्त्विति । वरुन्नी इति योऽयं वरुन्निशब्दस्यावयवार्थः , तस्येतर-
स्याहोरात्रेषु सङ्गावं दर्शयत्युक्तार्थसमर्थनाय— “अहोरात्रैर्हीदं सर्वं
व्रत मिति । ‘अहोरात्रैरेव’ ‘एनाम्’ उखां अपयति , यः ‘एतत्’
एतेन अहोरात्रवाचकवरुन्निशब्दयुक्तेन यजुषा अपयति ॥ ६ ॥

अथ द्वितीयं यजुरनूद्य व्याचष्टे— “ग्नास्त्वा देवीरित्या-
दिना ‡ । यदुक्तं “कन्दोसि वै ग्ना इति § , तदुपपादयति—
“कन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छन्तीति । गच्छन्त्याभियजमानाः
स्वर्गं मिति व्युत्पत्तेः कन्दः स्वपि सन्निवादित्यर्थः । “ग्नाः गच्छ-
न्त्येनाः”—इति ॥ निरुक्तम् ॥ ७ ॥

* पा० सू० ७. २. ३४ । वरुन्निशब्दो ह्रस्विकारान्तो दीर्घकारा-
न्तश्च । वा० सं० ११. ६१ , १३. ४४ ; शत० ब्रा० इहेवोभयविधः श्रुतः ;
ते० सं० तथैव ४. १. ६. १ , ५. १. ७. ३ द्रष्टव्यम् ।

† वा० सं० ११. ६१. ४ ।

‡ वा० सं० ११. ६१. ५ ।

§ पुरस्तात् (५ व्य० ४ ब्रा० ७ क०) द्रष्टव्यम् ।

॥ निरु० ३. ४. ४ । पुनस्तच्चान्यत्र “ग्ना गमनात्”—इति (१०. ४. १०.) ।

तृतीयं यजुरनृष व्याचष्टे— “जनयस्वाच्छिन्नपत्रा इति ॥ ।
 जायन्ते जनयः, पुण्यकृतो नक्षत्ररूपेणेति ‘जनयः’ नक्षत्राणि,
 तानि च ‘अच्छिन्नपत्राः’ अच्छिन्नपतनसाधनपक्षयुक्तानीत्यर्थः ; न
 हि तानि सुकृतिक्षयादर्थाक् पतन्ति । जनयशब्दार्थं माह—
 “तानि ह तानि नक्षत्राख्येवेति । नश्यन्ते प्राप्यन्ते सुकृति-
 भिरिति नक्षत्राणि । उक्तं निर्देशिनां नपुंसकत्वम् ॥ । “नक्ष-
 त्राणि नक्षतर्गतिकर्मणः”—इति ॥ नैकत्वम् । नक्षत्राणां जनित्व-
 प्रसिद्धिं दर्शयति— “ये हि जनाः पुण्यकृत इति । ‘तेषां’ स्वर्गं
 यतां यानि ‘एतानि ज्योतींषि’, तानि नक्षत्राणि । ‘अपयन्तूखे’,
 ‘पचन्तूखे’, इत्यनयोः § अपणं पाकक्रियासामान्यम्, पचनं
 पाकनिर्वृत्तिरिति विवेकः ॥ ८ ॥

खननादिमन्त्रगतां सञ्ज्ञा मनूय प्रशंसति— “स वे खनत्येकेने-
 त्यादिना ॥ । खननादिक्रिया त्वेकैकेनैव मन्त्रेण, पाकस्य तु मन्त्रद्वय-
 साध्यत्वं ¶ विहितम्, तस्यार्थवादः— “तस्माद् द्विः संवत्सरस्यात्र
 मिति । शात्यादिपरिपाकः संवत्सरस्य हिर्मवतीति प्रसिद्धम् ।
 षडृतवो मिलित्वा संवत्सरो भवति, स संवत्सरोऽग्निः । प्रजा-
 घतिना संवत्सरः ध्रियमाणो भवति । अस्तु संवत्सरोऽग्निः प्रजा-

* वा० सं० ११. ६१. ६ ।

† २६८ पृ० ८ पं० दृश्यम् ।

‡ निरु० ३. ४. ३ ।

§ २६० पृ० १५ पं०, २६१ पृ० ६ पं० ।

॥ अदितिद्विनिमन्त्रेण । पुरस्तान् २८६ पृ० ६ पं० (का० श्रौ० सू०

१६. ४. ६) दृश्यम् ।

¶ वा० सं० ११. ६१. ४, ६२. १ । का० श्रौ० सू० १६. ४. १४, १५ ।

पतिना धृतः , तथाच किं मायात मित्यत आह— “यावानग्नि-
र्यावत्यस्य मात्रेति । यावानिति स्वरूपस्येयत्ता , यावतीत्यवयवस्य ।
“तावद् तत् भवतीति । नैमित्तिकचित्या सह चितीना मध्यवय-
वानां षट्त्वात् सा मन्त्रगता सञ्ज्ञा चितिद्वारेणान्नेर्मात्रया समा
भवति । चित्यात्मकस्याग्नेः स्वरूपस्येकत्वात् । ऋतुषट्सञ्ज्ञावतीऽवय-
विनः संवत्सरस्याप्येकत्वाच्च सा मन्त्रगता सञ्ज्ञा संवत्सरद्वारेण अग्नि-
र्यावान् तावती भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

उखायाः समन्त्रकमुपावहरणं विधाय प्रशंसति— “अथ
मित्वस्य चर्षणीधृत इति * । “मैत्रेण यजुषोपन्याचरतीति । लोके
‘मित्वः’ मित्वभूतः पुमान् ‘न’ ‘कश्चन’ ‘हिनस्ति’ मित्वत्वादेव ;
‘मित्वम्’ अपि ‘न’ ‘कश्चन’ मित्वत्वादेव । ‘तथो’ तथा च सति
मैत्रेण मन्त्रेण नितरा मुपचरणीयस्य पुनस्तृणप्रक्षेपाद्युपचारस्यो-
पचारे सति ‘एषः’ यजमानः ‘एताम्’ उखां मित्वत्वादेव
‘न हिनस्ति’ । ‘नो’ नैव ‘एतम्’ उपचरन्तं यजमानम् ‘एषा’
उखा, मा मयं दहतीति क्रुद्धा सती न हिनस्ति ।

तस्याः प्रक्षेपोत्क्षेपणयोः कालनियम आह— “तां दिवै-
वोपवपेद् , दिवोहपेदिति । उपवापोऽवटे प्रक्षेपः , उद्वापस्तत
ऊर्ध्वं नयनम् । “अहङ्गाम्नेय मिति ॥ १० ॥

अग्नेः सूर्यस्य तेजस एकत्वाभिभावकत्वाभिप्रायेण उद्वापे मन्त्रं
विधास्यन् सावित्र आह— “तां सावित्रेण यजुषोहपतीति † ।

यजुषोऽय मर्थः ‡ — हे उखे ! त्वां ‘सविता’ सर्वस्य प्रेरको

* वा० सं० ११. ६२ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ४. १६

‡ वा० सं० ११. ६३. १ ।

देवः उदपतु । कौटुभः ? 'सुपाणिः' 'पाणिः' पानादिसाधन-
प्रदेशः , शोभनेन तेन युक्तः । 'स्वङ्गुरिः' शोभनाङ्गुलिकः ।
“वालमूललघूल मङ्गुलीनां वा लो रत्व मापद्यत इति वक्तव्यम्”
-इति * विकल्पेन रत्वम् । बाहुर्भुजदण्डः । 'उत' अपि च
शक्त्या महत्या युक्त इति शेषः । “सर्वं मु द्येतत् सवितेति ।
एतत् 'सर्वं' सुपाण्यादिकं 'सविता' एव , न देवतान्तर मित्यर्थः ।
उक्त उदपनार्थः † ॥ ११ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता “उखा मुत्तानां करोति अव्ययमानेति”-
इति ‡ , तदिदं समन्वयकं पर्यावर्त्तनं विधत्ते— “अथैनां पर्या-
वर्त्तयत्यव्ययमानेति § । पर्यावर्त्तनं मूर्च्छाभिमुखीकरणम् । हे
उखे ! 'अव्ययमाना' व्यथा मप्राप्नुवन्ती, 'पृथिव्याम्' अवस्थिता
त्वम् , इमाः परिव्याप्ताः 'आशाः', प्राच्यादयः 'दिशः' आग्नेयादि-
विदिशश्च 'आ' सर्वतः 'पृण' पूरय । आपृणेत्यस्यार्थं माह—
“आपूरयेति । 'एतत्' एव आपृण , यद् वायव्य मस्ति , तदेतदेव
न त्वधिक मित्यर्थः ॥ १२ ॥

तस्या गर्त्तादुदहरणं विधत्ते— “अथैना मुद्यच्छतीत्युत्थाय
हृहती भवेतीति ॥ । उद्यमन मूर्च्छाधारणम् । हे उखे ! पृथि-
वीतः उत्थिता भव ; न ह्यनुत्थितायाः प्रथन मुपपद्यते । एत-

* पा० ८. २. १८ सू० २ वा० ।

† ३०० पृ० १७ पं० उर्हं नयन मिति । “उदपति भस्मीभूतं
पराकरोति”-इति चात्र भस्मीघरः ।

‡ का० श्री० सू० १६. ४. २० ।

§ वा० सं ११. ६३. २ ।

॥ का० श्री० सू० १६. ४. २१ ।

अन्त्रभागं * व्याचष्टे— “उत्थाय हीमे लोका हृहन्त इति ।
उत्थाया लोकत्रयात्मकत्वेन प्रागुक्तत्वात् ‘उत्थाय’ ऊर्ध्वं भवस्थित्य,
बहिरिमे त्रयो लोका ‘हृहन्तः’ अधिकपरिमाणा दृश्यन्त इत्यभि-
प्रायः । “उदु तिष्ठेति द्वितीयभागे ध्रुवशब्दस्य स्थैर्यम् अर्थ इति
व्याचष्टे— “उदु तिष्ठ स्थिरा त्वं प्रतिष्ठिनेतीति । ‘एतत्’
उपरिस्थापितायाः ॥ १३ ॥

क्षीरमेचनार्थं पात्रे स्थापनं विधत्ते— “तां परिगृह्णीति ।
‘निदधाति’ स्थापयति, ‘पात्रे’-इति शेषः । तथाच कात्या-
यनः— “परिगृह्य पात्रे करोति मित्रैतां त इति”—इति † । हे
‘मित्र !’ देव ! वायो ! ‘एताम्’ उखां ‘ते’ तुभ्यम् ‘परिददामि’ ।
परिदानं रक्षणार्थं दानम् । ‘अभिस्थे’ अभेदनाय ‘एषा’ उखा
‘मा मेत्’ भिक्षा मा भूत् इति ‡ । मित्रशब्दस्यात्र समीहितं मर्थं
माह— “अयं वै वायुर्मित्र इति । ‘योऽयं पवते’ सततं वाति ।
पवतिर्गतिकर्मा § । “ते हेमे लोका मित्रगुप्ता इति । लोकत्रया-
त्मकोखापरिदानेनेदानीं मपि त्रयो लोका वायुना गुप्ता धृता
अविचलिता वर्त्तन्ते । ‘तस्मात्’ ‘एषां लोकानां’ मध्ये ‘न किञ्चन’
‘मीयते’ हिंस्यते ॥ १४ ॥

अथ तस्मा मुख्यायां पथ आसेचनं विधाय स्तौति— “अथैन्य
माच्छृणुतीति ॥ । “स्थेन्ने त्वा”—इत्यादिना । ‘एनाम्’ उखाम्

* वा० सं० ११. ६४. १ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ४. २२ ।

‡ वा० सं० ११. ६४. २ ।

§ निघ० २. १४. १०८ दृश्यम् ।

॥ का० श्रौ० सू० १६. ४. २३ ।

‘आच्छृण्वन्ति’ आसिञ्चति । गत मन्यत् । प्रकारान्तरेण प्रशंसति — “यद्देवाच्छृण्वन्ति, शिर एतद् यज्ञस्य यदुखेति । प्राधान्याद् उखायाः शिरोस्त्वव्यवहारः । पयसो बलकरत्वात् प्राणत्वव्यपदेशः । पयोयोग्यत्वं मिदानीन्तनप्रसिद्ध्या समर्थयते — “अथो योषा वा उखेति । स्त्रीलिङ्गत्वादुखाया योषात्वम् पयसः रेतोवर्द्धकत्वात् रेतस्त्वं प्रसिद्धम् ॥ १५ ॥

विधाय स्तौति — “अजाये पयसाच्छृण्वन्तीति * । प्रजापतेः शोकादजासम्भूतिराख्यानान्तराच्च द्रष्टव्या ; चीयमानस्याग्नेः प्रजापत्यात्मकत्वं प्रागुक्तम् । प्रजापतिरग्निः, प्रकारान्तरेण स्तौति - “यद्देवाजाया इति । ‘यत्’ ‘उ’ अपि च ‘अजायाः’ पयो भवतीति शेषः । स्पष्ट मन्यत् ॥ १६ ॥

तत्र मन्त्रानाह — “वसवस्त्वाच्छृन्दन्तु गायत्रेणच्छन्दसाङ्गिरसदित्यादिना † । हे उखे ! त्वां ‘वसवः’ देवा अष्टसङ्ख्याकाः, ‘अङ्गिरसद्’ अङ्गिरस इव ‘आच्छृन्दन्तु’ आसिञ्चन्तु । कीदृशाः ? ‘गायत्रेण छन्दसा’ सहिताः ; अष्टसङ्ख्या वसूनां गायत्रच्छन्दस्सम्बन्धे हारः ।

एव मुत्तरत्र मन्त्रा अपि व्याख्येयाः ।

विशेषां नराणां हिता ‘वैश्वानराः’ ते, सर्वे देवाः । “अजापयसावसिञ्चति वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम्” — इति हि सूत्रम् ‡ ॥

अजासेचनमन्त्रेषु वस्त्रादयः प्रतिपाद्याः, निर्माणमन्त्रेषु, धूपनमन्त्रेषु च । अतो यद् देवतेक्यं तत् प्रशंसति — “स वै याभिरेव देवताभिः करोति, ताभिर्धूपयति, ताभिराच्छृण्व-

† वा० सं० ११. ६५. १—४ ।

*, † का० श्री० सू० १६. ४. २३ ।

तीति * । “यो वाव कर्म करोति , स एव तस्योपचारं वेदेति ।
यथा लोके तच्चादिः प्रासादनिर्माणादि ‘कर्म करोति’, ‘स एव’
तद्वाच्यार्थम् ‘उपचारं’ शङ्खं प्रति दार्वीदित्यापनलक्षण मुपचार-
जातं ‘जानाति’ ; अतो युक्तम् , येरेव कृतम् , तेरेव धूपना-
चेवनोपचारणमित्यर्थः ॥ १७ ॥ २ [५. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेम्बरः ॥ ५ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम् ,
समाब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसीवर्णभूमीः ।
रत्नोस्त्रां रुक्मवाजिहिपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्थः ,
व्यश्राणीहिंस्रचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजम्भा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।

* “यावद्वाचरेत्”—इति का० श्री० सू० १६. ४. १६ । यावद्भिः
प्रकाशैः अपणं प्रतिपेत् तावद्वाग्नेनेव मन्त्रेणाचरेत् । व्याचरणं च
अपणप्रक्षेपः । “दिवेव प्रदहनीडुरणे (१६. ४. १७.) कर्त्तव्ये । प्रद-
हनं पचनम् , उडुरणं वह्निर्निष्काशनम् ॥

आन्धोत्यं प्राज्यजन्मा लवणज मनुष्यः शार्करं चार्कतेजाः ,
रत्नाब्धौ रत्नरूपं गिरि मल्लत मुदा पात्रसाक्षिद्वयार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्बान्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

— — —

* अथवाटीपण्यः पञ्चमकाण्डोऽयद्वितीयाध्यायान्ते प्रवृत्तः ।

(अथ षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् .)

भूयाँसि हवीँषि भवन्ति । अग्निचित्यायां
यदु चानग्निचित्याया मतीनि ह कुर्माणि सन्ति
यान्यन्यत् कुर्माति तान्यतीनि तेषा मग्निचित्या
राजमयो व्वाजपेयो ऽश्वमेधस्तदन्तान्यन्यानि कुर्मा-
ण्यति तस्मात्तान्यतीनि ॥ १ ॥

आग्नावैष्णव एकादशकपालः । तदध्वरुष्य
दीक्षणीयं व्वैश्वानरो द्वादशकपाल आदित्यस्य
चरुस्ते ऽग्नेः * ॥ २ ॥

स यदाग्नावैष्णव मेव निर्व्वपेत् । नेतरे
हविषी ऽध्वरुष्यैव दीक्षणीयं कृतं स्यान्नाग्ने-
रथ यदितरे ऽएव हविषी निर्व्वपेन्नाग्नावैष्णव मग्ने-
रेव दीक्षणीयं कृतं स्यान्नाध्वरुष्य ॥ ३ ॥

उभयानि निर्व्वपति । अध्वरुष्य चाग्नेस्योभु-
यं ह्येतत् कुर्माध्वरकर्म चाग्निकर्म चाध्वरुष्य
पूर्व्वं मथारग्निरुपायि ह्येतत् कर्म यदग्निकर्म† ॥ ४ ॥

* 'अग्नेः'—इति ग, घ ।

† 'कर्म'—इति ग, घ ।

स य एष आम्नावैष्णवः * । तस्मै तदेव ब्राह्मणं
यत् पुरश्चरणे व्यैश्वानरो द्वादशकपालो व्यैश्वा-
नरो वै सूर्वेऽग्नयः सूर्वेषा मग्नीना मुपात्तौ
द्वादशकपालो द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो
व्यैश्वानरः † ॥ ५ ॥

यदेवैतं व्यैश्वानरं निर्व्वपति । व्यैश्वानरं वा
ऽएतु मग्निं जनयिष्यन् भवति त मेतत् पुरस्ता-
द्दीक्षणीयायां रेतो भूतं सिञ्चति यादृग्वै योनौ
रेतः सिञ्चते तादृग् जायते तद्यदेत मुञ्च व्यैश्वा-
नरं रेतो भूतं सिञ्चति तस्मादेषो ऽमुञ्च व्यैश्वा-
नरो जायते ॥ ६ ॥

यदेवैते हविषी निर्व्वपति । क्षत्रं वै व्यैश्वा-
नरो विडिषे आदित्यश्चरुः क्षत्रं च तद्दिशं च
करोति व्यैश्वानरं पूर्वं निर्व्वपति क्षत्रं तत् कृत्वा
द्विशं करोति ॥ ७ ॥

एक एष भवति । एकदेवस्य एकस्यं तत् क्षत्रं

* 'आम्नावैष्णवः'—इति ग. घ ।

† 'वैष्णवरः'—इति ग. घ ।

मेकस्याऽश्रियं करोति चरुतिरो बहुदेवत्यो
भूमा वा ऽएष तण्डुलानां यच्चरुर्भूमो ऽएष देवा-
नां यदादित्या द्विशि तद्भूमानं तधातीत्यधि-
देवतम् * ॥ ८ ॥

अथाध्यात्मः † । शिर एव व्यैश्वानर आत्मैष
आदित्यश्चरुः शिरश्च तदात्मानं च करोति व्यैश्वा-
नरं पूज्यं निर्व्वपति शिरस्तत् कृत्वात्मानं
करोति ‡ ॥ ९ ॥

एक एष भवति । एक मित्र इति शिरश्चरु-
रितिरो बहुदेवत्यो भूमा वा ऽएष तण्डुलानां
यच्चरुर्भूमो ऽएषोऽङ्गानां यदात्मात्मंस्तदङ्गानां भूमानं
दधाति ॥ १० ॥

घृत एष भवति । घृतभाजना आदित्याः
स्वेनैवैनानेतद्भागेन स्वेन रसेन प्रीणात्युपा-
श्वेतानि इवीऽपि भवन्ति रेतो वा ऽयत्र यज्ञ
उपाऽंशु वै रेतः सिच्यते § ॥ ११ ॥

§ 'देवतम्'—इति ग, घ ।

† 'अथाध्यात्मः'—इति ग, घ । 'अथाध्यात्मः'—इति ङ ।

‡ 'करोति'—इति ग, घ ।

§ 'सिच्यते'—इति ख ।

अथौद्यभणानि जुहोति । औद्गभणैर्वै देवा
 आत्मान मस्माल्लोकात् स्वर्गं लोकं मभ्युदगच्छत
 यदुदगच्छत तस्मादौद्यभणानि तथैवैतद्यजमान
 औद्गभणैरेवारमान मस्माल्लोकात् स्वर्गं लोकं मभ्युद-
 गच्छीते ॥ १२ ॥

तानि वै भूयांसि भवन्ति । अग्निचित्यायां
 यदु चानग्निचित्यायां तद्योक्तो बभ्रुभूयानि
 भवन्ति तद्योक्तोऽध्वरुश्च पूर्वाण्यथानेस्तद्यो ऽए-
 वोक्तः * ॥ १३ ॥

पञ्चाध्वरुश्च जुहोति । पाङ्क्तो यज्ञो यावान्यज्ञो
 यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतद्रेतो भूतुं सिञ्चति
 सप्तारणेः सप्तचितिकोऽग्निः सप्तर्त्तवः संवत्सरः
 संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतै-
 वैन मेतद्रेतो भूतुं सिञ्चति तान्यभूयानि द्वादश
 मृष्ययन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो ऽग्नि-
 र्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ १४ ॥

स जुहोति । आकूतिं मग्निं प्रयुज्स्व स्वा-

हेत्याकूतादा ऽएतदग्रे कर्म समभवत्तदेवैतदेतस्मै
कर्मणे प्रयुक्ते ॥ १५ ॥

मनो मेधा मग्निं प्रयुज् ऽ स्वाहेति । मनसो
वा ऽएतदग्रे कर्म समभवत्तदेवैतदेतस्मै कर्मणे
प्रयुक्ते ॥ १६ ॥

चित्तं चिन्ता मग्निं प्रयुज् ऽ स्वाहेति ।
चित्तादा ऽएतदग्रे कर्म समभवत्तदेवैतदेतस्मै कर्मणे
प्रयुङ्क्ते ॥ १७ ॥

व्याचो विधृति मग्निं प्रयुज् ऽ स्वाहेति ।
व्याचो वा ऽएतदग्रे कर्म समभवत्ता मेवैतदेतस्मै
कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १८ ॥

प्रजापतये मनुवे स्वाहेति । प्रजापतिर्वै मनुः
सु हीद ऽ सर्वं ममनुत प्रजापतिर्वै ऽएतदग्रे कर्मा-
करोत्त मेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुक्ते ॥ १९ ॥

अग्नये वैश्वानराय स्वाहेति । संवत्सरो वा
ऽअग्निवैश्वानरः संवत्सरो वा ऽएतदग्रे कर्माकरोत्त
मेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुक्ते ॥ २० ॥

अथ सावित्री जुहोति । सविता वा ऽएतदग्रे

कर्माकरोत्तु मेवैतदेतच्छौ कर्मणे प्रयुक्ते विश्वो
 देवस्य नेतुर्मर्तो वरीत सख्यम्* विश्वो राय इषु-
 ध्यति दुम्नं व्वणीत पुष्यसे स्वाहेति यो देवस्य
 सवितुः सख्यं व्वणीते सु दुम्नं च पुष्टिं च
 व्वणीत ऽएष वा ऽअस्य सख्यं व्वणीते य एतत्
 कर्म करोति ॥ २१ ॥

तान्यु ह्येके उखाया मेवैतान्यौद्यभणानि
 जुह्वति कामेभ्यो वा ऽएतानि ह्वयन्त ऽआत्मो
 ऽएष यजमानस्य यदुखात्मन्यजमानस्य सर्वान्
 कामान् प्रतिष्ठापयाम इति न तथा कुर्यादेतस्य
 वै यज्ञस्य सुस्थितस्यैतासा माहुतीनां यो रस-
 स्तदेतदर्चिर्यद्दीप्यते तदात्सुस्थिते यज्ञे हुतेष्वौद्-
 यभणेषूखां प्रवृणक्ति तदेना मेष यज्ञ आरोहति
 तं यज्ञं विभर्ति तस्मात्सुस्थित ऽएव यज्ञे हुते-
 ष्वौद्यभणेषूखां प्रवृज्यात् ॥ २२ ॥

मुञ्जकुलायेनावस्तीर्णा भवति । आदीप्यादिति
 न्वेव यद्वेव । मुञ्जकुलायेन योनिरेषाग्नेर्यन्मुञ्जो

न वै योनिर्गुर्भं हिनस्त्यहिंसायै योनेर्वै जायमानो
जायते योनेर्जायमानो जायाता ऽइति ॥ २३ ॥

शणकुलाय मुत्तरं भवति । आदीप्यादिति न्वेव
यदेव शणकुलायं प्रजापतिर्युद्धे योनेरुसृज्यत
तस्या ऽउमा उल्ब मासञ्छणा जरायु तस्मात्ते पूत-
यो जरायु हि ते न वै जरायु गुर्भं हिनस्त्यहिं-
सायै जरायुणो वै जायमानो जायते जरायुणो
जायमानो जायाता ऽइति ॥ २४ ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्गमे , त मङ्गं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्नध्याये उखासम्भरण मघाढाविश्वज्योतिषानाञ्छेष्ट-
कानां तिर्यङ्मान मुक्तम् , अथ षष्ठे दीक्षणीयाद्युखाभेदनप्राय-
श्चित्तान्तः प्रयोग उच्यते । तत्र प्राकृतीं मात्रां वैष्णवीष्टिं ,
वैकृतीं वैश्वानरद्वादशकपालेष्टि मादितो विधातु सुपोद्गात-
यति — “भूयांसि हवींषि भवन्त्यग्निचित्याया मित्यादिना ।
भूयसां हविषां सद्भावयोग्यत्वाभिधानाय अस्यातिकर्मत्वं प्रवक्तुं
प्रतिजानीते — “अतीनि ह कर्माणि सन्तीति । तेषां स्वरूप-

दर्शनविलम्ब मसहमानोऽतिकर्मशब्दं तावन्निर्वृत्ति— “यान्यन्यत् कर्माति तान्यतीनीति ॥ १ ॥

इदानी माग्नावैष्णवादिहवींषि विधत्ते— “आग्नावैष्णव एकादशकपाल इत्यादिना । ‘तत्’ ‘अध्वरस्य’ सोमयागस्य ‘दीक्षणीयं’ दीक्षामंस्कारकं हविः । ‘वैश्वानरो हादशकपालः’, ‘आदित्यश्चतुः’ च ‘तं’ एते हविषी ‘अग्नेः’ एव प्राति-
स्विके ॥ २ ॥

इत्य अध्वरचित्राग्न्योर्हविर्यवस्था मुक्ता उभयविधान्यपि हवींषि कर्त्तव्यानीत्याह— “स यदाग्नावैष्णव मेव निर्वपेदित्या-
दिना । अध्वरस्य चित्तेष्वेत्युभयोर्दीक्षणीयत्वसिद्धये उभयानि हवींषि अनुष्ठेयानि, अन्यतरहविषोऽकरणे तत्र स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

“उभयानि निर्वपतीति । “उभयं हि एतत् कर्मेति । ‘एतत्’ साम्निचयनसौमिकं ‘कर्म’, ‘उभयम्’ उभयात्मकं खलु । किं तदुभय मिति, तत्राह— “अध्वरकर्म साम्निकर्म चेति । तत्र पौर्वापर्यस्यानियमप्राप्ती आह— “अध्वरस्य पूर्वं मथाग्ने-
रिति । अग्नेः कर्मणः प्राथम्यं किं न स्यात् ? इत्यत आह— “उपायि ह्येतत् कर्म, यदग्निकर्मेति । ‘उप’ प्रकृतकर्मणः समीपे, तदुपजीव्य, ‘एति’ आयातीति ‘उपायि’ ॥ ४ ॥

प्राकृतस्याग्नावैष्णवस्य प्रयोगः किं न व्याख्यायत इत्याशङ्क्य आग्निष्टोमिकं ब्राह्मण मतिदिशति— “स य एष आग्ना-
वैष्णवस्तस्मेति । “यत् पुरश्चरण इति । ‘पुरः’ पूर्वं ‘चरणम्’

• प्रातिस्विकः = स्वकीयः, चि० का० ३. १. २२ । ‘यस्माच्चतुर्थ-
पर्वणः शुनाशीर्यस्य संवत्सरातिरिक्तः प्रातिस्विकः कालो नास्ति’—
इति का० श्रौ० ५. ११. १ सू० वृत्तौ द्रष्टव्यम् ।

अनुष्ठानं यस्मिन् , तत् 'पुरश्चरणम्', प्रातःकृत मग्निष्टोम-
भक्त्यर्थः । तस्मिन् यद् 'ब्राह्मणम्' उक्तम् , 'तदेव 'तस्य'
अग्निचयनस्य ; यद्वा 'तस्य' तत्क्रतोरग्नावैष्णवस्य * ।

अथग्नेर्दीक्षणीयं हविरनूद्य प्रशंसति — "वैश्वानरो द्वादश-
कपालो वैश्वानरो वै सर्वेऽग्नयः इति । यो 'वैश्वानरः' चित्यां
स्थाप्यमानः , सः 'सर्वेऽग्नयः' चितिरूपाः षडग्नयः ; अधि-
ष्ठानारोप्ययोरभेदात् । अथवा विश्वेषां नराणां हितत्वेन सम्बन्धी
'वैश्वानरः' श्रुतिलोकसाधारणोऽग्निः , स एव 'सर्वेऽग्नयः'
और्वजाठरवेद्युताहवनीयाद्यग्नयः , तेषां सर्वेषां मिह प्राप्ती
वैश्वानराग्निदेवत्यकपालगतसङ्ख्यां प्रशंसति — "द्वादशकपालो
द्वादशमासाः संवत्सर इति ॥ ५ ॥

प्रकारान्तरेण पुरोडाशदेवतां प्रशंसति — "यद्देवेतं वैश्वानर
मिति । 'एतं' 'वैश्वानरं' सप्तचित्यात्मकं 'जनयिष्यन्' इष्ट-
काभिरुत्पादयिष्यन् भवति , अतः 'तम्' 'एतत्' इदानीं 'पुर-
स्तात्' उत्पादनात् प्रागेव , 'दीक्षणीयायाम्' एव वैश्वानर-
हविकरणेन 'रितोभूतं' वीजरूपापन्नं 'सिञ्चति' । अत उभयो-
र्निषिक्तव्यजनयितव्ययोर्विलक्षणपरिहाराय आदावपि पुरोडाशो
वैश्वानर एव कर्तव्यः । उक्तार्थो लोकसिद्ध इति दर्शयति —
"यादृग्वै योनौ रेत इति । प्रतिपादितं सादृश्यं प्रकृते दर्श-
यन् पुनर्निगमयति — "तद्यदेत मत्र वैश्वानर मिति । 'तद्यत्'
— इत्यत्र तच्छब्दोऽनुवादी यच्छब्देन प्रयुज्यते , 'अत्र' दीक्षा-
काले , 'अमुत्र' चयननिष्पत्तिकाले । अथवा , 'अत्र' प्राचीन-

वंशे रेतोभूतं सिञ्चति वैश्वानरम् ; 'अमुच' सौमिके चिति-
प्रदेशे जनयति ॥ ६ ॥

अथ वैज्ञते उभे हविषी समुच्चित्य प्रशंसति— 'यदेवैते
हविषी इति । 'एते हविषी' वैश्वानरहादशकपालादित्यर्चास्थे ।
“अत्र वैश्वानर इति । 'वैश्वानरः' अग्निः, 'अत्र' अतिय-
जातिः । तथाच बृहदारण्यकम्— “यान्येतानि देवता अत्रा-
शीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति”
—इति * । आदित्यानां तु अग्निर्वसुभिः, सोमो रुद्रैः,
वरुण आदित्यैः”—इत्यादिश्रुतिषु † तृतीयात्मना मुपसर्जनपतीतेः
तेषां प्रजारूपत्वम् । यद्यपि “विडेष आदित्यश्चरुः”—इति चरोः
प्राधान्यं प्रतिभाति, तथापि वैश्यजातित्वयोगात् तद्वितास्ता-
वयवभूता देवतैवात्र विवक्ष्यते । एवं वैश्वानरवाक्येऽपि । यदा,
देवताद्वारा द्रव्ययोरप्युक्तजातित्वम् ; “एते हविषी भवत इति
हविषः प्राधान्यात् । पुरोडाशस्यैकपिण्डत्वेन प्राधान्याच्चवयव-
वानां तण्डुलानां बहुत्वाद्वा पुरोडाशचर्वीः अत्रविड्जातित्वं
द्रष्टव्यम् । उभयोरप्यनुष्ठेयत्वाद् अनियम प्रसक्तावाह— “वैश्वान-
रं पूर्वं मिति ॥ ७ ॥

पूर्वस्मिन् हविषि द्रव्यस्य देवतायाश्चैकत्वम्, उत्तरस्मिन्
तद्वहुत्वं च प्रशंसति— “एक एष भवतीत्यादिना । 'एषः'
पुरोडाशः 'एको भवति', स च 'एकदेवत्वः' । एक एव देवता

* ट० उप० १ अ० ४ ब्रा० ११ क० ।

† “स विश्वं मष्ट्यत यान्येतानि देवजातानि गणशु व्याख्यायन्ते
वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा भरत इति”—इति च ट० उप०
१ अ० ४ ब्रा० १२ क० ।

यस्य स तथोक्तः । 'तत्' तेन , तथात्वसम्पादनेन 'एकस्य'
 'क्षत्रं' क्षत्रियम् , एक मेव सर्वस्यापि महामण्डलस्य कृतवान्
 भवति ; बहुराजन्यदृष्टत्वात् । फलितं मर्थं माह— "एकस्यां
 श्रियं करोतीति । श्रियां राजाश्रयत्वनियमात् राज्ञ एकत्व-
 सम्पादनादेव तस्यां श्रियं मध्येकस्यां करोति । इत्थं वैश्वानरस्य
 पुरोडाशस्य च परस्परयोग्यता मभिधाय आदित्यानां चरोश्च
 सङ्गतत्वं माह— "चरुतिरो बहुदेवत्य इति । यत् 'एषः'
 'तण्डुलानां' 'भूमा वै' बहुत्वं खलु । भूमेति पुंस्त्रिङ्ग-प्रति-
 निर्देशं मपेक्ष्य एष इति पुंस्त्रिङ्गता । "भूमो एष देवानाम्"—
 इत्यत्र 'भूमा उ' इति निपातानिपातसमुदायः । शिष्टं स्पष्टम् ।
 प्रकारान्तरेण पुनः स्तोतुं मुक्तं मर्थं व्यवस्थापयति— "इत्यधि-
 देवत मिति । "यद्देवैते हविषी"—इत्युपक्रम्य , "विशि तद्
 भूमानं दधाति"—इत्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण प्रतिपादितम् 'अधि-
 देवतम्' देवता मधिकृत्य प्रवृत्तं मुक्तम् ॥ ८ ॥

"अथाध्यात्म मिति । वक्ष्यते, "शिर एष वैश्वानरः , आत्मेष
 आदित्यश्चरुतिरित्यादिना । प्रथमं मनुष्ठेयत्वेन प्राधान्यात् एकत्वाच्च
 साम्यात् 'आदित्यश्चरुः' 'आत्मा' अङ्गप्रत्यङ्गसहितं कृत्स्नं शरीरम् ।
 शिष्टम् अधिदेवतवाक्यवद् व्याख्येयम् ॥ ८ , १० ॥

चरोराश्रयद्रव्यं माह— "वृत्त एष भवतीति । 'वृत्तभाजना
 आदित्याः'—इति । वृत्तभागा इत्यर्थः । "तेजो वै वृत्त मिति *
 श्रुतेः वृत्तस्य तेजोद्रव्यत्वात् आदित्यानां मपि तथात्वात् ।

* "तेजो वा एतत् पशूनां यद् वृत्तम्"—इति ऐ० ब्रा० ८. ४. ६ ।

"एतद् वा अपेक्षेतेजो यद् वृत्तम्"—इति च तै० सं० १. ५. २. ७ ।

“आदित्यं घृतेन चरुम्”—इत्यादौ * घृतसम्बन्धाद्वा तेषां तद्भाग-
भाजम् । ‘स्वेनैव भागेन’, ‘स्वेन रसेन’ इति व्याख्यानव्याख्येय-
भावः । अत्र कात्यायनः उखानिष्पादनानन्तरप्रयोगं मुक्ताह—
“दीक्षामावास्याया मामावास्येनेष्टा, आग्नावैष्णववैश्वानरी, घृते
चरुरादित्येभ्यः”—इति † । एषां त्रयाणां हविषा मुपांशुधर्मकत्वं
विधत्ते— “उपांश्वेतानि हवींषि भवन्तीति । ‘करणवदशब्द
मुपांशु’—इति तल्लक्षणम् । “रेतो वा अत्र यज्ञ इति । ‘अत्र’
‘अस्मिन् दीक्षासमये क्रियमाणो ‘यज्ञः’ ‘रेतो वै’ रेतः खलु ।
अस्य रेतस्त्व मुक्तं प्राक् ॥ ११ ॥

अथौदग्रभणानि हवींषि विधाय तन्निर्वचनद्वारेण प्रशंसति—
“अथौदग्रभणानि जुहोतीति ‡ । “अथौदग्रभणैर्व देवा आत्मान
मिति । ‘आत्मानं’ लिङ्गशरीरोपाधिकं जीवात्मानं ‘देवाः’
‘अस्माद्’ भूलोकात् ‘स्वर्गं लोकम्’ ‘अभि’-लक्ष्य ‘उदग्रहृत’
ऊर्ध्वमुखं माकर्षणं कृतवन्तः । उदग्रहणसाधनत्वात् ‘अथौदग्रभ-
णानि’ इति नाम सम्यक् । “ह्रयहोमः” § । “तथैवेतदिति ।
दृष्टान्तवद् व्याख्येयम् ॥ १२ ॥

तेषां भूयस्त्व माह— “तानि वै भूयांसीति । ‘अग्नि-
चित्यायाम्’ अग्निचयनव्यतिरिक्तायां केवलज्ज्यातिष्टोमादिक्रियायां
‘यद्’ यान्येव हवींषि, ततोऽपि ‘भूयांसि’ ‘अग्निचित्यायां’
क्रियायां ‘भवन्ति’ । चयनस्य हविर्भूयस्त्वं स्वयं मेव वक्ष्यति ।

* श्र० ब्रा० ३. २. ३. १ द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६. ४. २७, २८, २९ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ४. ३० क ।

§ पा० ८. १. ३२ सू० १ वा० ।

हविर्मूयस्वार्थवादब्राह्मणं किमिति नोक्तं मित्याशङ्काया माह—
 “तस्योक्तो बभ्रुरिति। ‘तस्य’ हविर्मूयस्त्वस्य ‘बभ्रुः’ अर्थनिबन्धकी-
 र्थवादः ‘उक्तः’ अध्यायादौ “भूयांसि हवींषि भवन्त्यन्निचित्या-
 याम्”—इत्यादिना * । आग्निकैः सौमिकबाधप्रसक्तत्व माह—
 “उभयानि भवन्ति तस्योक्त इति । आग्निकानि सौमिकानि
 च ‘उभयानि’ भवेयुः, तस्योभयत्वस्य अर्थवाद उक्तो दीक्षणीय
 हविः प्रस्तावे—“उभयानि निर्वपति अध्वरस्य चानेश्व”—इत्या-
 दिना † । आध्वरिकाणां पूर्वभावित्वम्, आग्निकानां पश्चाद्भा-
 वित्वञ्च विधाय तदर्थवादश्चातिदिशति—“अध्वरस्य पूर्वाणि,
 अथान्तेः, तस्यो एवोक्त इति । “उपायि ह्येतत् कर्म, यदग्नि-
 कर्म”—इत्येव मुक्त इत्यर्थः ‡ ॥ १३ ॥

आध्वरिकाणां पञ्चसङ्ख्या मन्वस्य प्रशंसति—“पञ्चाध्वरस्य
 जुहोति पाङ्क्तो यज्ञ इति । प्रातरादिसवनानि त्रीणि, प्राय-
 ण्वीयोदयनीयौ द्वौ, इति पञ्चसङ्ख्यायोगाद् ‘यज्ञः’ ‘पाङ्क्तः’ ।
 यद्वा, धानाः करभः परिवापः पुरोडाशः पयस्या इत्येवं
 तैत्तिरीयोक्तहविःपञ्चकसङ्ख्यायोगात् पाङ्कत्वम् § । हविःपञ्चकत्व-
 निष्पादने सति ‘यज्ञः’ सोमयागः ‘यावान्’ यत्परिमाणः, ‘अस्य’
 ‘माषा’ अवयवा ‘यावती’ यत्परिमाणा, ‘तावता’ तेन कृत्स्नेनापि
 ‘एनम्’ उत्पाद्यमानं चयनलक्षणं मन्त्रिं ‘रेतोभूतं’ वीजरूपे-

* पुरस्तात् ६. १. १ (३०६ ए०) द्रष्टव्यम् ।

† पुरस्तादिहैव चतुर्यो कङ्क्षी (३०६ ए०) द्रष्टव्या ।

‡ पुरस्तात् (३०६ ए० १७ पं०) द्रष्टव्यम् ।

§ ते० सं० ६. ४. ११. ४, ५; ऐ० ब्रा० २. ३. ६; दृष्ट च
 ३. २. १२ सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

णावस्थितम् , 'एतत्'-इति क्रियाविशेषणम् , क्रियमाणप्रकारेण 'सिञ्चति' निषेकं कृतवान् भवति ।

अग्निवयनोयाना मौद्गभणानां सप्तसङ्गरूपं यद्विभूयस्त्वम् तद् विधाय प्रशंसति— "सप्तान्नेः सप्तचित्तिकोऽग्निरित्यादिना । अग्नेः सप्तचित्तयः इत्थं द्रष्टव्याः— षड् चित्तयः इष्टकामय्यः, सप्तमी श्रूयते— "विकर्णी" च स्वयमाह्वाणाञ्चोपदधाति ०—० सा सप्तमी चित्तिरिति ० । शिष्टं पूर्ववत् । मिलितानां सङ्गरा मनूय प्रशंसति— "तान्युभयानीति । द्वादशमासलक्षण एक इति व्याहृतधर्मकाः षट् ; अनुगतकाललक्षण एक इति वा सप्तर्तुत्वम् ॥ १४ ॥

समौद्गभणहविषां मन्त्राननूय व्याचष्टे— "स जुहोति आ-
कूति मग्निं प्रयुजं स्वाहेत्यादिना † । 'आकूतिः' आत्मधर्मी मनसः प्रेरणहेतुः । यद्वा , 'आकूतिः' सङ्कल्पः , तदवस्थापकम् । 'प्रयुजं' प्रकर्षेण युनक्ति तादृशीं वृत्ति मिति प्रयुक् , तादृश मग्नि-
चयनात्मकविराड् रूपम् । 'स्वाहा' त मभिलष्य सुहुत मस्तु ‡ ।
"आकूताहा एतदग्रे कर्म समभवत् , तदेवैतदेतन्मै कर्मणे प्रयुक्ते"—इति । एतत्पूर्वं सम्भूतप्रकारेण 'कर्म' चयनाख्यम् , 'अग्रे' पुरा 'आकूतात्' प्रकारात् 'समभवत्' सम्पन्न मासीत् , 'तदेव' 'एतत्' इदानीद्वियमाणप्रकारविशेषम् 'एतन्मै' चयना-
ख्याय 'कर्मणे' 'प्रयुक्ते' प्रयुक्तवान् भवति । एव सुतरत्रान्यपि व्याख्येयानि ॥ १५ ॥

• "विकर्णी च स्वयमाह्वाणाञ्चोपदधाति ०—० सा सप्तमी चितिः"—
इतीहैवोपरिष्ठात् प. १. ४. ६ । † का० श्रौ० सू० १६. ४. ३०ख ।
‡ "आकूति मग्निं प्रयुजं स्वाहा"—इति वा० सं० ११. ६६. १ ।

“मनो मेधा मिति ॥ । उपर्युपरि व्यापारशीला मनसो वृत्तिमेधा, तद्रूपं यत् ‘मनः’ अस्ति । विमर्शलक्षणं तदात्मकता मापन्नम् अग्निम् । गत मन्यत् । “मनसो वा एतदग्रे”—इत्यर्थवादोऽपि व्याख्यातप्रायः ॥ १६ ॥

“चित्तं विज्ञात मग्नि मिति ॥ । अनुसन्धानरूपं ‘चित्तम्’, “अनुसन्धानतश्चित्तं विमर्शात्मन उच्यते”—इति स्मरणात् । गत मन्यत् ॥ १७ ॥

इत्थं मानसव्यापाररूप मापन्नस्य अग्नेः प्रतिपादकं होमसाधनं मन्त्र मनूय व्याचष्टे— “वाचो विष्टति मग्नि मिति ॥ । ‘वाचो विष्टतिः’ वचसो विधत्ता, वाचा नियम्यम्, वायूप मापन्न मित्यर्थः । “वाचो वा इत्यादि, गतम् ॥ १८ ॥

“प्रजापतये मनवे स्वाहेतीति §, पञ्चमो मन्त्रः । तत्र प्रजापतेर्मनोश्च वैयधिकरण्यशङ्कां व्युदस्यति— “प्रजापतिर्वै मनुरिति । कथं तस्य मनुत्व मिति तत्राह— “स हीदं सर्वं मनुत इति । ‘इदं’ ‘सर्वं’ जगत् ‘मनुते’ अह मित्यवगच्छते ; तस्य विराड्रूपत्वात् । “प्रजापतिर्वा एतदग्रे कर्माकरोत्, त मेवेतत्”—इत्यादि स्पष्टम् । ‘कर्म’ चयनाख्यम् ॥ १९ ॥

“अग्नये वैश्वानराय स्वाहेतीति ॥ । अग्निं षष्ठमन्त्रे वैश्वानरशब्दं संवत्सरपरतया व्याचष्टे— “संवत्सरो वा अग्नि-

* “मनो मेधा मग्निं प्रयुजं स्वाहा”—इति वा० सं० ११. ६६. २ ।

† “चित्तं विज्ञात मग्निं प्रयुजं स्वाहा”—इति वा० सं० ११. ६६. ३ ।

‡ “वाचो विष्टति मग्निं प्रयुजं स्वाहा”—इति वा० सं० ११. ६६. ४ ।

§ “प्रजापतये मनवे स्वाहा”—इति वा० सं० ११. ६६. ५ ।

॥ “अग्नये वैश्वानराय स्वाहा”—इति वा० सं० ११. ६६. ६ ।

वैश्वानर इति । सविदप्रदेशे व्याप्यमानोऽग्निः वैश्वानरः, स च संवत्सरं कृत्वा संवत्सरः ॥ २० ॥

अथ सप्तमं मन्त्रं मनूय व्याचष्टे — “अथ सावित्रीं जुहोति, सविता वा एतदित्यादिना । सविता देवता यस्या ऋचः सा ‘सावित्री’ ; “देवस्य नेतुः”—इतिलिङ्गात् । तस्मान्नसाध्या आहुतिरपि सावित्री । “सविता वा एतदित्यादि, व्याख्यातम् ॥

साकल्येन मन्त्रं पठति— “विश्वो देवस्य नेतुरिति १ । व्याख्यातोऽयं द्वितीयकाण्डे ३ । सवितुः सख्यं सख्यवतो हिरण्म्यादिवहुधनशरीरतुष्टिश्च सुलभेत्ययं मर्थः उत्तरार्धस्य तात्पर्यं मित्याह— “यो देवस्य सवितुः सख्यं वृणीते, स द्युम्नं च पुष्टिं च वृणीते”—इति । यद्यपि तत्र द्युम्नवत् पुष्टिगन्धो द्वितीयान्ततया न निर्दिष्टः, तथापि ‘पुण्यसे’—इत्यत्र पोषलक्षणं प्रकृत्यर्थं विवक्षित्वा एवं व्याख्यातं मिति मन्तव्यम् ॥

अस्तु सख्यं कृतवत् एतत्फलद्वयं तुच्छस्यामर्त्तस्य भगवता सवित्रा सह सख्यं कथं सुपपद्यत इत्यत आह— “एष वा अस्य सख्यं वृणीते, य एतत् कर्म करोतीति । ‘यः’ पुरुषः ‘एतत्’ सविददेवताकं ‘कर्म’ ‘करोति’, ‘एषः’ खलु ‘सख्यं वृणीते’ तदीयकर्मसम्पादनं मेतत्कस्यलाभहेतुरित्यर्थः । अथ

* “सह पित्रा वैश्वानरेणेति । संवत्सरो वै पिता वैश्वानरः प्रजापतिः”—इत्यादि श्र० ब्रा० १ का० ४ प्र० २ ब्रा० १६ क० द्रष्टव्यम् ।

† वा० सं० ११. ६७ (४. द. १.) ।

‡ १ प्र० ४ ब्रा० १८, १६ क० (३भा० ४८, ५५ प्र०) द्रष्टव्यम् ।

कात्यायनः— “प्राक्ततान्यौदयभणानि हुत्वा सप्तान्निकान्याकूति
मिति प्रतिमन्त्रम्”—इति * ॥ २१ ॥

अथैतेषां मौद्गभणानां होमविषये केषाञ्चित् पक्ष मन्व्य ,
तेषां मुपपादनं निराचष्टे—“तान्यु हेके उखाया मेवेत्यादिना † ।
‘तानि’ एतानि औदयभणानीति सम्बन्धः । ‘एके’ महर्षयः
‘उखायां’ तप्तायां ‘लुहति’, तेषां मभिप्राय माह— “कामेभ्यो
वा एतानीति । काम्यन्त इति कामाः स्वर्गादयः । स्वर्गं प्रत्युद-
ग्रङ्गणसाधनत्वात् स्वर्गाख्यः कामस्तावदुक्त एव , एव मन्येऽपि ।
ततोऽर्वाचीन्यः कामा एतेषां सिद्धाः । ‘उखा’—इति ‘यत्’ अस्ति,
‘एषः’ ‘यजमानश्च’ ‘आत्मा उ’ शरीर मेव ; शरीरस्योखात्वेन
तज्जन्मस्याग्नेयंजमानकात्मत्वेन च संस्कारात् । यद्वा , यजमान-
शरीरं यथा यज्ञनिवर्त्तनसाधनम् , एव मुखापीति । तच्च न्यायेन
यजमानशरीरत्वं मुखायाः । ‘आत्मन्’ आत्मनि ‘यजमानस्य सर्वान्
कामान्’—इति स्पष्टम् ॥

अथ तं पक्षं निषिध्य स्वं पक्षं सोपपत्तिक माह— “न तथा
क्षुर्यादेतस्य वै यज्ञस्येत्यादिना । ‘एतस्य वै यज्ञस्य’ प्रकृतस्य
दीक्षणीयाख्यस्य ‘संस्थितस्य’ सम्पूर्णस्य ‘एतासां’ दीक्षाहुतीनां
‘यो रसः’, ‘तदेतत्’ अग्निज्वालारूपः आहवनीयात्मना ‘दीप्यते’ ।
तप्ताया मुखायाम् औदयभणहोमपक्षं निराकृत्य हुतेष्वौदयभ-
णेषु तेषां यो रसः स्थितः , तेन प्रज्वलिताग्नी उखाग्रहज्जनं
कर्त्तव्य मिति सिद्धान्तयतोऽयं मभिप्रायः— सर्वकामावाप्तिस्तु
दीक्षणीयाख्ये यज्ञे सम्पूर्णे , हुतेषु औदयभणेषु तेषां यो रसः

* का० अ० सू० १६. ४. ३० ।

† का० अ० सू० १६. ४. ३१ क ।

स्थितः, तेन प्रज्वलिताग्नी उखासम्पतनेनापि सम्भविष्यति ।
तस्माद् दीक्षणीयास्थे संस्थिते यज्ञे शीदप्रभणेषु सम्बन्धिषु हुते-
ष्वेव उखाप्रवृत्तनं कर्तव्यमिति ॥ २२ ॥

उखाया अपत्याः मुञ्जकुलायावस्तरणं विधाय प्रशंसति — “मुञ्ज-
कुलायेनावस्तीर्णा भवतीति । अनेन मुञ्जकुलायावस्तरणस्य दृष्टा-
र्थत्वमेव, न त्वशब्दार्थत्वमित्युक्तं भवति । आदीप्तिस्तु
दृष्टान्तरेणापि भवति, किं मुञ्जनियमेनेति, तत्राह — “यद्देव
मुञ्जकुलायेन योनिरेषान्नेर्यमुञ्ज इत्यादिना । एवकारो भिन्नक्रमः ;
मुञ्जकुलायेनेति यदस्ति, अतोपपत्तिरभिधीयत इति शेषः ।
मुञ्जस्य क्षुद्रदृष्टत्वेन शीघ्रमग्निजननसाधनत्वात् अग्नियोनित्वम् ।
योनेर्गर्भहंसकत्वाभावमिद्विर्वशब्देनोच्यते । जायमानोऽग्निः स्वयो-
नेरेव सकाशात् जायत इत्यभिप्रायेण मुञ्जकुलायेनैव भवितव्य-
मित्यर्थः ॥ २३ ॥

अथ मुञ्जकुलायादप्यन्तरं शणकुलायावस्तरणं कर्तव्यमि-
त्याह — “शणकुलाय मन्तरं भवतीति * । “आदीप्यादिति
न्वेवेत्यर्थवादः, पूर्ववत् ॥ “यद्देव शणकुलाय मित्वादि । अन्तः
अवस्तीर्यमानं वस्तु भवेदिति यदस्ति, तत्र शणमभिधीयत
इति शेषः । पूर्वं ‘प्रजापतिः’ चित्वाग्निरूपः ‘यस्यै योनेः’ यस्याः
योनेः सकाशात् उत्पन्नस्थानेः ‘उगाः’ † । क्षीमवस्त्रोपा-

* “मुञ्जकुलायावस्तीर्णा मन्तरे शणम्” — इति का० श्रौ० सू० १६. ४. ३१ ।

† पूर्वकण्ठीयास्थ्यावदित्यर्थः ।

‡ “अतसीत्यादमा जुमा” — इति अम० को० २. ६. ३० । अयं
अवम इति ख्यातस्य घान्धमेदस्य । “विभाषा तिलमावोमाभङ्गाद्यभ्यः”
— इति पा० सू० ५. २. ४ ।

दानभूतास्तृणविशेषा उमाः । ताः उष्वस्थानीया अभवन् ,
 शशास्थलविशेषा जरायुस्थानीयाः । शिष्टं सुगमम् । 'पूतयः'
 दुर्गन्धाः ॥ २४ ॥ ३ [६. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे षष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् .)

तां तिष्ठन् प्रवृणक्ति * । इमे वै लोका उखा
 तिष्ठन्तीव वा ऽइमे लोका अयो तिष्ठन्वै व्यीर्य-
 वत्तरः † ॥ १ ॥

उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । उदङ् प्राङ् तिष्ठन् प्रजा-
 पतिः प्रजा असृजत ॥ २ ॥

यद्वेवोदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एषा होभयेषां
 देवमनुष्याणां दिग्यदुदीचो प्राची ॥ ३ ॥

यद्वेवोदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एतस्यां च दिशि
 स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं तस्मादुदङ् प्राङ् तिष्ठन्नाहुती-

* ग-घ-पुस्तकयोरिह छेदचिह्नं (।) नास्ति ।

† 'वीर्यवत्तरः'—इति ग, घ ; सायणभाष्यविरुद्धः ।

र्जुहोत्युदङ् प्राङ् तिष्ठन्दक्षिणा नयति द्वारैव तत्
स्वर्गस्य लोकस्य वित्तं प्रपादयति ॥ ४ ॥

मा सु भित्वा मा सु रिष इति । यथैव
यजुस्तथा बभ्रुरस्व धृष्णु व्वीरयस्व स्मिति योषा
वा ऽउखास्वेति वै योषाया ऽआमन्वणु स्विष
व्वीरयस्वाग्निश्चेदं करिष्यथ इत्यग्निश्च ह्येतत् करि-
ष्यन्तौ भवतः ॥ ५ ॥

दृहस्व देवि पृथिवि स्वस्त्यु ऽइति । यथैव
यजुस्तथा बभ्रुरासुरी माया स्वधया कृतासीति
प्राणो वा ऽअमुस्तस्यैषा माया स्वधया कृता जुष्टं
देवेभ्य इदं मस्तु हव्य मिति या एवैतस्मिन्नग्ना-
वाहुतीर्होष्यन् भवति ता एतदाहाथो ऽएषैव हव्य
मुरिष्टा त्व मुदिहि यज्ञे ऽअस्मिन्निति यथैवारिष्टा-
नार्तेतस्मिन्यज्ञे ऽउदियादेव मेतदाह ॥ ६ ॥

द्वाभ्यां प्रवृणक्ति । द्विपाद्यजमानो यजमानो
ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैना मेतत्
प्रवृणक्ति गायत्र्या च त्रिष्टुभा च प्राणो गाय-
त्र्यात्मा त्रिष्टुबेतावान्वै पशुर्यावान् प्राणस्यात्मा

अ तद्यावान्पशुस्तावतैवैना मेतत् प्रवृणक्तुथो ऽअ-
 ग्निर्वै गायत्रीन्द्रस्त्रिष्टुबैन्द्राग्नो ऽग्निर्यावानग्निर्या-
 वत्यस्य मात्रा तावतैवैना मेतत् प्रवृणक्तीन्द्राग्नी
 वै सर्व्वे देवाः सर्व्वदेवत्योऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
 मात्रा तावतैवैना मेतत् प्रवृणक्ति तयोः सप्त
 पदानि सप्तचितिकोऽग्निः सप्तऽर्त्तवः संवत्सरः
 संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद-
 भवति ॥ ७ ॥

तां युदाग्निः सन्तुपति । अथैना मर्चिरारोहति
 योषा वा ऽउखा वृषाग्निसुस्माद्यदा वृषा योषा
 सन्तुपत्यद्याद्या रेतो दधाति ॥ ८ ॥

तद्वैके । यदि चिर मर्चिरारोहत्यङ्गारानेवा-
 वपन्त्युभयैषो ऽग्निरिति न तथा कुर्यादस्यन्वान्वाव
 पशुर्जायतेऽथ तं नाय ऽएवास्यन्वन्त मिव नृषन्ति
 रेत इवैव दधाति रेत उ ऽएतदनस्थिकं युदर्विस्त-
 स्मादेना मर्चिरवारोहेत् ॥ ९ ॥

तां युदार्चिरारोहति । अथास्मिन्समिध माद-
 धाति रेतो वा ऽएना मेतदापद्यत ऽएषो ऽग्नि-

स्तुस्मिन्नेतां रेतसि सम्भूतिं दधाति ॥ १० ॥

सा कार्मुकी स्यात् । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजा-
पत्या अस्पृहन्त ते देवा अग्निं मनीकं कृत्वासुरा-
नभ्यायंस्तुष्टार्चिषः प्रगृहीतस्त्रासुरा अयं प्रावृक्ष-
स्तदस्यां प्रत्यतिष्ठत्सु कृमुको ऽभवत्तस्मात्सु स्वादू-
रसो हि तस्मादु लाहितो ऽर्चिर्हि सु ष्षो ऽग्नि-
रेव यत् कृमुको ऽग्निं मेवास्मिन्नेतत् सम्भूतिं
दधाति ॥ ११ ॥

प्रादेशमात्री भवति । प्रादेशमात्री वै गर्भी
व्विष्णुरात्मसन्निता मेवास्मिन्नेतत् सम्भूतिं द-
धाति ॥ १२ ॥

घृते न्युक्ता भवति । अग्निर्यस्यै योनेरसृज्यत
तस्यै घृतं मुल्वं मासीत्तस्मात्तत् प्रत्युद्दीप्यत ऽप्तात्मा
द्यस्यैष तस्मात्तस्य न भस्म भवत्यात्मैव तदात्मानं
मयेति न वा ऽउल्बं गर्भं हि नस्त्यङ्घ्रिं साया
ऽउल्बाद्वै जायमानो जायत ऽउल्बाज्जायमानो
जायाता ऽङ्गति ॥ १३ ॥

ता मादधाति * । द्रुमः सर्पिरासुतिरिति दा-

ध्वन्नः सर्पिरशन इत्येतत् प्रत्नो होता व्वरेण्य
इति सनातनो होता व्वरेण्य इत्येतत् सहस-
स्पुत्री ऽअहुत इति बलं वै सहो बलस्य पुत्री
ऽदभुत इत्येतत्तिष्ठन्नादधाति स्वाहाकारेण तृथो-
परि बन्धुः ॥ १४ ॥

तद्वा ऽआत्मैवोखा * । योनिर्मुञ्जाः शणा जरा-
युत्तवं घृतं गर्भः समित् † ॥ १५ ॥

बाह्योखा भवति । अन्तरे मुञ्जा बाह्यो
ह्यात्मान्तरा योनिर्बाह्ये मुञ्जा भवत्यन्तरे शणा
बाह्या हि योनिरन्तरं जरायु बाह्ये शणा भव-
त्यन्तरं घृतं बाह्यं हि जरायुन्तरं मुत्तवं बाह्यं
घृतं भवत्यन्तरा समिदाह्यं ह्यल्व मन्तरो गर्भं
एतेभ्यो वै जायमानो जायते तंभ्य एवैन मेतज्ज-
नयति ॥ १६ ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

* 'आत्मैवोखा'—इति ग, घ ।

† 'समित्'—इति ग, घ ।

यदुक्तं सूत्रकृता— “दण्डोच्छ्रयणान्तं कृत्वाध्ययजमानयो-
रन्यतर उखा माहवनीयेऽधिययति सुञ्जकुलाय-शणकुलायाव-
स्तीर्णा मन्तरे शणा मा सु भित्या इति तिष्ठन्मुदङ्प्राङ्”—इति * ।
तद्विधत्ते— “तां तिष्ठन् प्रवृणक्तीमे वै लोका उखेति । अध्व-
र्ययजमानो वा ‘तिष्ठन्’ ‘प्रवृणक्ति’ आहवनीये प्रतितपेत् । “इमे
वै लोका उखेति । उखाया लोकत्रयात्मकत्वं मुक्तं प्राक् तृतीय-
प्रपाठकान्ते † । लोकस्थानां प्राणिना मूर्धं मवस्थानादुत्तर-
भावाद्वा “तिष्ठन्तीव वेत्युक्तम् । शयानात् आसीनाश्च तिष्ठन्तु
पुरुषेषु युष्मादिव्यापारे वीर्यादर्शनात् “तिष्ठन् वै वीर्यवत्तर
इत्युक्तम् ॥ १ ॥

उदङ्प्राङ् तिष्ठन्निति ‡ । ईशानाभिमुखस्तिष्ठन्नित्यर्थः ।
पूर्वं प्रजापतिना प्रजासृष्टिकाले प्रागुदङ्मुखेन सृष्टत्वादिदानी
मपि तन्मुखेनैव कर्त्तव्यमिति प्रकारान्तरेण तन्मुखत्वं प्रशं-
सति— “यद्देवोदङ्ङिति । उत्तरस्यां दिशि प्रायेण मनुष्याणां
प्राचुर्यात् , मनुष्यसम्बन्धिदेविकानामकर्मणः + + + प्राङ्-
मुखानुष्ठानात् , देवान् प्रति नियतभागत्वाच्च प्राची दिक् देवाना
मिति व्यवस्था । अत उभयसम्बन्धात् ‘प्रागुदीची’ ईशानाशा ॥ २ ॥

प्रकारान्तरेण तां दिशं प्रशंसति— “यद्देवोदङ्प्राङ् तिष्ठ-
न्निति । यस्मात् स्वर्गहारम् , तस्मात् ‘उदङ्प्राङ् तिष्ठन्’ सर्वाः
‘आहुतीर्जुहोति’, तस्मादेव कारणात् तादृङ्मुख एव सन्

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ३१ । ‘सुञ्जकुलायावस्तीर्णा मन्तरे
शणाम्’—इति सुदितपाठः ।

† अस्मिन्नेव काण्डे उपरिष्ठात् (३ प्र० ७ ब्रा० १७ क०) द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ४. ३१ ख ।

‘दक्षिणाः’ ‘नयति’ प्रयच्छति । ‘तत्’ तेन तादृङ्मुखः सन्
आहुतिप्रदानेन दक्षिणानयनेन च स्वर्गद्वारेणैव ‘वित्तं’ आहुति-
रूपम्, दक्षिणारूपं धनञ्च ‘प्रपादयति’ दत्तवान् भवति । अने-
नेशानाभिमुख माहुतयो हीतव्याः, दक्षिणा च दातव्या इति विधि-
रुच्यते, अपूर्वार्थत्वात् ॥ ३, ४ ॥

उखाप्रवृत्तनस्य द्वौ मन्त्रौ, तत्र प्रथमं मन्त्रं विभक्त्य व्याचष्टे
— “मा सु भित्वा मा सु रिष इतीति * । “यथैव यजुस्तथा
बभ्रुरिति । ‘यजुः यथा’, ‘बभ्रुः’ अर्थवादोऽपि ‘तथा’ ; पाठ
एव व्याख्यान मित्यर्थः । अर्थस्तु— हे उखे ! त्वम् ‘मा सु भित्वा’
सुष्ठु भित्वा मा स्य, दृढा भवेत्यर्थः । तथा ‘सुष्ठु मा रिषः’ हिं-
सिता मा भूः । द्वितीयभागं व्याचष्टे— “अम्ब धृष्णु वीरयस्व
स्त्रितीति । हे ‘अम्ब’ मातः उखे ! त्वं ‘धृष्णु’ प्रगल्भं यथा
भवति तथा सुष्ठु एव ‘वीरयस्व’ अग्निधारणलक्षणांश्चकर्म कुरुष्व ।
“योषा वा इत्यादि स्पष्टम् । तृतीयभागं व्याचष्टे— “अग्नि-
येदं करिष्यथ इतीति, “अग्निय हि एतत् करिष्यन्ती भवत
इति । अग्निष्वेति च-शब्दाद् हे उखे त्वञ्च इदं कर्म करिष्यथः
समामिं प्रापयिष्यन्ती भवथः ॥ ५ ॥

द्वितीयमन्त्रस्य प्रथमभागं निगदव्याख्यात मिति व्याचष्टे—
“दंष्ट्रस्व देवि पृथिवि स्वस्त्य इतीति † । “यथैव यजुस्तथैव
बभ्रुरितीति । अक्षरार्थस्त्वयम्— हे ‘पृथिवि देवि !’ विकारि
प्रकृतिशब्दः, हे उखे ! इत्यर्थः । सा त्वं ‘स्वस्त्ये’ अविनाश-
नामैतत्, त्वेमाय ‘दंष्ट्रस्व’ दृढा भव । द्वितीयभागं व्याचष्टे—

* वा० सं० ११. ६८ ।

† वा० सं० ११. ६९ ।

“आसुरी माया स्वधया कृतासीतीति । “प्राणो वा असुस्तस्यैवा
माया स्वधया कृतेति । असोः सम्बन्धिनी माया प्रज्ञा , तथा
निर्मितत्वात् उखापि मायेत्युच्यते ; सा च स्वधया कृता । “स्वधा”
—इत्यन्ननाम * , तदेतत्त्वात् पृथिव्यपि स्वधा । “ता अग्निं मसृ-
जन्त” —इत्यत्र यथाग्निशब्देन पृथिवी विवक्षिता , तद्वत् ; तादृ-
श्यसि । तृतीयभागे “हव्य”-शब्देन किं मभिप्रेत मिति तद्
दर्शयति — “जुष्टं देवेभ्य इदं मसृ हव्यं मितितीति । “या एष
एतस्मिन् अग्नीं आहुतीः होष्यन् भवति, ता एतदाहेति । ‘एत-
स्मिन्’ उखाया निष्पाद्ये ‘अग्नीं’ अन्नाहुतीः सोमपश्वाज्यादि-
रूपाः , ‘एतत्’ एतेन हव्यशब्देन ‘आहु’ ‘इति’ । नन्विदं
व्यवहितं कथं मिदं मसृ हव्यं मितिदन्तया व्यपदिश्यत इत्यत्र
ब्रूमः— प्रकृतत्वेन जुष्टो मन्निधानादुपपद्यत इति । चतुर्थभाग
माशासनरूप इति व्याचष्टे — “अरिष्टा त्वं मुदिहि यज्ञेऽस्मि-
न्निति ऋग्यजुर्वेदारिष्टानां तस्मिन् यज्ञ उदितादेव मेतदाहेति । उखे !
त्वम् ‘अरिष्टा’ अहिंसिता सती, ‘अस्मिन् यज्ञे’ ‘उदिहि’ उद्गता
भव । अरिष्टत्वस्य व्याख्यानं मनोर्त्तंति ॥ ६ ॥

मन्त्रगतं हित्वं प्रशंसति— “हाभ्यां प्रहणक्ति , द्विपाद्यज-
मानोऽग्निरित्यादिना । यजमानस्य चीयमानवैश्वानरात्मना संस्का-
राद् ‘यजमानोऽग्निः’ । अथ वा “यजमानः प्रस्तरः”—इति-
वत् † अग्नेरपि यागनिर्वर्त्तकत्वात् यजमानत्वम् ; अतो यज-
माननिष्ठपादहित्वसङ्ख्या तदुख्याम्नी युक्ता । “यावानग्निरिति ।

* निघ० २ अ० ७ ख० १७ प० ।

† ते० सं० १. ७. ४. ८ द्रष्टव्यम् ।

यावत्प्रस्थान्मेर्मात्रा यजमानहारकद्वित्वसङ्कारूपा, तावता सर्वेणापि 'एनाम्' उखाम् 'एतत्' एतेन प्रकारेण 'प्रवृणक्ति' ॥

मन्त्रगतं कृन्दोविशेषं प्रशंसति— “गायत्र्या च त्रिष्टुभा च प्राणो गायत्र्यात्मा त्रिष्टुबित्यादिना । प्राण उदानो व्यान इति प्राणस्य वृत्तिभेदेन त्रित्वात्, गायत्र्याश्च पादत्रयात्मकत्वात् प्राण एव गायत्री ; आत्मा तु शरीरम्, प्राणस्य आयतनं हि शरीरम् ; अतः पादत्रयात्मिकायाः गायत्र्याः पादचतुष्टयात्मिकायां त्रिष्टुभिः अन्तर्भावेन त्रिष्टुभः प्राणरूपगायत्रीशरीरत्वात् “आत्मा त्रिष्टुबित्युक्तम् । लोके द्विपादूपचतुष्पादूपश्च यः ‘पशुः’ अस्ति, ‘सः’ ‘एतावान् वै’, ‘यावान्’ ‘प्राणः’ प्राणशरीर-सङ्गात्मकः खलु ; तयोरेव प्रत्यक्षतः प्रतीतेः । स्पष्टं मन्यत् ॥

इत्थं मन्त्रगतं कृन्दः प्राणात्मरूपत्वेन प्रशस्य तदभिमानि-देवताद्वारेणापि प्रशंसति— “अथो अग्निर्वै गायत्रीन्द्रस्त्रिष्टुबिति । “त मग्निर्देवतान्वसृजत गायत्रं कृन्दस्त मन्द्रो देवतान्वसृज्यत त्रैष्टुभं कृन्द”-इति श्रुतत्वात् * प्रजापतिसहोत्पन्नत्वेनाग्नेर्गायत्रीत्वम्, इन्द्रस्य च त्रिष्टुप्त्वम् । अत एव अग्निनेन्द्रेण सम्बन्धेन मन्त्रेणोखाप्रवृत्तनात् ‘ऐन्द्राग्नीन्द्रः’ यजमानः । “यावानग्नि-रित्यादि पूर्ववत् ॥

तद्वत्सर्वदेवतात्मकत्वद्वारेणाभ्यां प्रवृत्तनं प्रशंसति— “इन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः सर्वदेवस्योऽग्निरित्यादिना । “ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्राविशन्”-इति † श्रुतेः अग्नेः सर्वदेवतात्वम्, इन्द्रस्य च सर्वदेवा-

* तै० सं० ७. १. १. ४ दृश्यम् ।

† तै० सं० ६. १. २. १० दृश्यम् ।

धिपतित्वम् ; अतस्तद्द्वारा अग्निहोत्रोऽपि सर्वदेवतात्मकः । गत
मन्यत् ॥

मन्त्रद्वयगतपादसङ्ख्याद्वारेणापि मन्त्रद्वयेन प्रवृत्तं प्रशं-
सति— “सप्त पदानि , सप्तचित्तिकोऽग्निरित्यादिना । अग्नेः
सप्त चित्तयः ; षट् चित्तय इष्टकाः , अथ सप्तमी तु “विक-
र्षीश्च स्वयमाह्वयाश्चोपदधाति , हिरण्यशकलैः प्रोक्षति , अग्नि
मभ्यादधाति , सा सप्तमी चितिः”-इति ७ सप्तचित्तयः । गत
मन्यत् ॥

“तावद् तद् भवतीति । तदुखाप्रवृत्तनिरूपं कर्म ‘तावत्’
अग्निमात्रया समं ‘भवति’ ॥ ७ ॥

सन्तपने सति उखाया या दीप्तिः , सा रेतपात्मना ,
सन्तापक मग्निं पुहपात्मना , उखा च योषिदात्मना , सन्ता-
पश्च सञ्जोगात्मना प्रशंसति— “तां यदग्निः सन्तपत्यधेना
मिति ॥ ८ ॥

उखायां चिरारोहणविषये केषाञ्चित् पक्ष मुपन्यस्य निरा-
चष्टे— “तद्वैके यदि चिर मर्षिरारोहतीत्यादिना । ‘अर्षिः’
सामग्रीप्रोज्ज्वल्याभावेन ‘चिरं’ कालविलम्बेनारोहेत् , ततः प्रागेव
‘अङ्गारानावन्ति’ उखां प्रक्षिपेयुः । तेषां माश्रयः ,— ‘उभयेन’
अङ्गारेण अर्षिषा च ‘एषः अग्निः’ जायत इत्यभिप्रायः । तत्पक्षं
निराकरोति— “न तथा कुर्यादिति । तत्पक्षानामयसि कारण
माह— “अस्यन्वास्वाव पशुर्जायत इति । ‘पशुः’ जननकाले
‘अस्यन्वान् वाव’ अस्यन्वानेव सांख्यिक एव ‘जायते’, ‘अथ’

तस्मात् कारणात् 'अये एव' जननात् प्राक्काले एव 'अस्थन्व-
न्तम् इव' 'न न्युषन्ति' न स्थापयन्ति लोके । तर्हि किं कुर्व-
न्तीत्यत आह— "रेत इवैव दधतीति । रेत एव दधति गर्भं ।
इत्थं लोकवृत्तान्तं प्रदर्श्य प्रकृते योजयति— "रेत उ एतदिति ।
'अर्चिः' इति यत् एतद् अस्ति , तत् 'एतत्' 'रेतः' 'उ' खलु ।
अतो गर्भाधानकाले एव रेतसा महारोह्यङ्गारानोप्येके'
'अर्चिरेवारोहेत्' । अत्र सूत्रम्— "अनारोह्यङ्गारानोप्येके"
—इति * ॥ ८ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता— "अनावारूढे त्रयोदशास्यां प्रादेशमार्चीं
समिध आदधाति , अनारोह्यङ्गारानोप्येके , घृतोन्नां कार्मुकीं
द्वय इति वैकङ्कतीं परस्या इति , औदुम्बरीं परमस्या इति ,
अपरशुक्लां यदग्द इति , अधःश्यां यदत्तीति , पालाशीः
प्रत्यय महारहरिति"—इति † , तदिदं क्रमेण विवक्षुः आदौ
कार्मुक्याः समिध आधानं विधाय प्रशंसति— "तां यदार्चिरित्या-
दिना । अर्चिरूपस्य केवलरेतस आधाने सति अग्नेः सन्भूत्या
आकारविशेषरूपाया अभावात् तथाभावाय समिदाधानं कर्त्तव्य
मित्यर्थः ॥ १० ॥

आधातव्यायाः समिधो वृक्षविशेषसम्बन्धमाह— "सा कार्मु-
की स्यादिति । धनुरुपादानभूतो वृक्षविशेषः कमुकः । तद्वि-
कारत्वं समर्थयितु मास्थायिका माह— "देवाद्यासुराद्येत्या-
दिना । स्वर्जमानानां मध्ये ते देवाः 'अग्निम्' 'अनीकं' सुखं
कृत्वा असुरानभिगताः , तस्मिन् समये असुराः प्रत्यावृत्त्य

* का० श्री० सू० १६. ४. ३४ ।

† का० श्री० सू० १६. ४. ३३—४० । वा० सं० ११. ७०—७५ ।

अग्नेरर्चिः प्रगृह्य, यावन्मात्रं गृहीत मासीत्, तावन्मात्रं मर्चि-
षोऽयं 'प्रावृधन्' क्लिन्नवन्तः । क्लिन्नं तदग्रम् अस्यां पृथिव्यां प्रति-
ष्ठितं मभूत् । स च तत्र कमुकाख्यो वृक्षः सम्पन्नः । 'कमुकः'
नाम धनुष उपादानभूतः सारवान् वृक्षविशेषः ।

उक्तं मर्थं प्रत्यक्षवलेन दृढयति — "तस्मात् स स्वादुरिति ।
तस्मादित्युक्तम्, कस्मादित्याह — "रमो हीति । यस्मादग्नेः
सारांशः, तस्मादित्यर्थः । तस्मिन्नेवार्थे प्रत्यक्षान्तरं दर्शयति —
"तस्मादु लोहितोऽर्चिर्हीति । अर्चिषो लोहितवर्णत्वात् तदा-
त्मको वृक्षोऽपि लोहितः । यत एवं 'कमुकः' यः अस्ति, 'स
एषः अग्निरेव' वृक्षरूपेण परिणामात् । 'एतत्' एतेन कमुक-
समिदाधानेन 'अग्नि मेव' 'सम्भूतिं दधाति' स्थापितवान्
भवति ॥ ११ ॥

समिध इयत्तां विधाय प्रशंसति — "प्रादेशमात्रो भवतीति ।
"प्रादेशमात्रो वै गर्भ इति । 'गर्भः' विष्णुः, यज्ञरूपः प्रादेश-
मात्रः । गर्भस्य प्रादेशपरिमाणत्वं लोकसिद्धम् । विष्णुरेव वामना-
वतारः गर्भरूपः प्रादेशमात्रः ॥ १२ ॥

आधेयायाः समिधः प्रवृष्टन्नं विधाय प्रशंसति — "घृते
न्युक्ता भवत्यग्निर्यस्यै योनेरसृज्यतेति । 'अग्निः' उत्पन्नक्षणः
पूर्वं 'यस्यै' यस्याः 'योनेः' 'असृज्यते', 'तस्यै' तस्याः 'घृतम्' एव
'उत्स्र मासीत्', 'तस्मात्' 'तत्प्रति' घृतं प्रति 'उद्दीप्यते' ।
'तस्मात्' अग्न्यवयवत्वादेव 'तस्य' घृतस्य हुतस्य 'न भस्म भवति'
इतरकाष्ठादिवत् । भस्माभावे कारणमाह — "आग्नेव तदाकाल
मप्येतीति । गतं मन्यत् ॥ १३ ॥

समिदाधाने मन्त्रं विधाय विभज्य व्याचष्टे — "ता मादधाति

द्वृक्षः सर्पिरासुतिरित्यादिना * । द्रवणात् ऊर्ध्वगमनात् 'द्वृः' वन-
स्पतिः, स एव अन्नं यस्य सः, सरणात् 'सर्पिः' घृतम्, तदेव
'आसुतिः' आसवस्थानीयं यस्य स तथोक्तः ।

प्रथमपादं व्याचष्टे— “दार्बन्नः सर्पिरशन इत्येतदिति ।
द्वृक्ष इति पादेन यदुक्तम्, 'तदेतत्' एतदेव 'दार्बन्नः' इत्या-
द्युक्तं मेवेत्यर्थः । अशनशब्देनान्नसामान्यवाचिना अपानलक्ष-
णान्नविशेष उपलक्ष्यते । द्वितीयपादे प्रल्लशब्दं व्याचष्टे— “प्रल्लो
होता वरेण्य इति । “सनातनो होता वरेण्य इत्येतदिति ।
स्पष्टम् । तृतीयं पादं व्याचष्टे— “सहसस्सुतो अद्भुत इतीति ।
“बलं वै सह इति । सहते अभिभवति शत्रु मिति सहो
बलम्, मयनकाले बलेनोत्पाद्यमानत्वात् 'बलस्य पुत्रः' इत्या-
क्तम् । 'अद्भुतः' पूर्वं मभूत इव, सर्वदा नूतन इत्यर्थः ।
मन्त्रान्ते स्वाहाकारेण समिदाधानं कर्त्तव्यम्, तच्च तिष्ठतैवेति
विधत्ते— “तिष्ठन्नादधाति स्वाहाकारेणेति । “तस्योपरि बन्धु-
रिति । 'तस्य' स्वाहाकारेणाधानस्य 'बन्धुः' अर्थवादरूपो वाक्य-
शेषः 'उपरि' “स्वाहाकारेण रेतो वा इदं सिक्तं मय मन्त्रि-
रित्यादिना † प्रदर्शयत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

गर्भरूपायाः समिधः सर्वान्तरत्वं प्रशंसति— “तदा आत्मी-
योखेत्यादिना । 'उखा' 'आत्मीव' स्त्रीशरीर मेव ; इतरस्या मव-
स्तीर्णानि मुञ्चतृणान्येव योनिः ; ततोऽप्यन्तरत्वात् । एवं शणा-
दयोऽप्युन्नेयाः ॥ १५ ॥

* वा० सं० ११. ७० ।

† इत उत्तरस्मिन् ब्राह्मणेऽन्यकण्डिकायां द्रष्टव्यम् ।

उखादीनां मात्मत्वादिकल्पनायां मुत्पत्तिं स्वयं मेव दर्शयति— “वाङ्मोखा भवत्यन्तरे मुञ्जा इत्यादिना । आत्मत्वादिकल्पनायाः प्रयोजनं माह— “एतेभ्यो वै जायमानो जायत इति । ‘जायमानो’ गर्भः ‘एतेभ्यः’ शरीरादिभ्यः सकाशात् ‘जायते’ खलु । जातस्य उत्पद्यमानस्य चमेरपि एतेषां मपेक्षणात् ‘एतत्’ एतेन उखामुञ्जादीनां मुक्तक्रमेण सम्पादनेन ‘तेभ्य एव’ आत्मादिभ्य एव ‘एनम्’ अग्निं गर्भरूपं ‘जनयति’ । अत उक्तक्रमेणैवेतेषां मनुष्ठानं प्रशस्तं मिति विधेयस्तुतिः ॥ १६ ॥ ४ [६. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्वन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

अथ द्वैकङ्कती मादधाति । प्रजापतिर्यां प्रथमा माहुति मजुहोत्य हुत्वा युञ्ज न्यमृष्ट ततो द्विकङ्कतः समभवत् सैषा प्रथमाहुतिर्यद्विकङ्कतस्तां मस्मिन्नेतज्जुहोति तयैव मेतत् प्रीणाति पुराणा अधि संश्रुतोऽवरां २ ॥ ५ अभ्यातर । युञ्जाह मस्मि तां २ ॥ ५ अवेति यथैव युजुस्तथा वसुः ॥ १ ॥

अथौदुम्बरी मादधाति । देवाद्यासुराद्योभये

प्राजापत्या अस्पृङ्क्षन्ते ते ह सर्व्वे ऽएव व्वनस्पतयो
 ऽसुरानभ्युपेयुरुदुम्बरो ह्येव देवान् जहौ ते देवा
 असुरान् जित्वा तेषां व्वनस्पतीनवृञ्चत ॥ २ ॥

ते होचुः । इन्ते येषु व्वनस्पतिषूग्यी रस
 उदुम्बरे तं दुधाम ते युद्यपक्रामेयुर्यातयामा अपक्रा-
 मेयुर्यथा धेनुर्दुग्धा यथानङ्गानूहिवानिति तद्येषु
 व्वनस्पतिषूग्यी रस आसीदुदुम्बरे त मदधुस्तये-
 तदूर्जा सुव्वान् व्वनस्पतीन् प्रति पच्यते * तच्चात् स
 सर्व्वदाद्रुः सर्व्वदा क्षीरी तदेतत् सर्व्वं मन्त्रं यदु-
 दुम्बरः सर्व्वं व्वनस्पतयः सर्व्वेणैवैन मेतदुन्नेन प्री-
 णाति सर्व्वेर्व्वनस्पतिभिः समिन्हे ॥ ३ ॥

परमृत्वाः परावृत इति । या परमा परा-
 वदित्येतद्रोहिदश्व इहागहीति रोहितो हाग्ने-
 रश्वः पुरीष्यः पुरुप्रिय इति पशव्यो बहुप्रिय
 इत्येतदग्ने त्वं तरा मृध इत्यग्ने त्वं तर सुव्वान्
 पाप्मन इत्येतत् + ॥ ४ ॥

* 'प्रतिपच्यते'—इति च ढट् डा०-वेवरमहोदयेन ।

† 'इत्येतत्'—इति ग, घ ।

अथापरशुवृक्णं मादधाति । जायत ऽएष
 एतद्यच्चीयते स एष सर्व्वस्मा ऽअन्नाय जायत
 ऽएतदेकं मन्त्रं यदुपरशुवृक्णं तेनैनं मेतत् प्रीणाति
 यदग्ने कानि कानि विदु ते दारुणि दध्मसि ।
 सर्व्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व यविष्ठेति यथैव
 यजुस्तथा बभ्रुस्तथात् किञ्चापरशुवृक्णं तदस्मा ऽए-
 तत् स्वदयति तदस्मा ऽअन्नं कृत्वापिदधाति * ॥ ५ ॥

अथाधःशयं मादधाति । जायत ऽएष एत-
 द्यच्चीयते स एष सर्व्वस्मा ऽअन्नाय जायत ऽएत-
 देकं मन्त्रं यदधःशयं तेनैनं मेतत् प्रीणाति
 यदुत्थुपजिह्विका यदुन्नो ऽअतिसर्पत्तौत्थुपजिह्विका
 वा हि तदुत्ति व्वन्नो व्वातिसर्पति सर्व्वं तदस्तु ते
 घृतं तज्जुषस्व यविष्ठेति यथैव यजुस्तथा बभ्रु-
 स्तथात् किञ्चाधःशयं तदस्मा ऽएतत् स्वदयति
 तदस्मा ऽअन्नं कृत्वापिदधाति † ॥ ६ ॥

अथैता उत्तराः पालाश्यो भवन्ति । ब्रह्मा
 वै पलाशो ब्रह्मणैवैनं मेतत् समिन्हे यदेव पा-

लाश्वः सोमो वै पलाश एषो ह परमाहुतिर्युत्
सोमाहुतिस्ता मन्त्रिन्नेतज्जुहोति तयैव मेतत्
प्रीणाति * ॥ ७ ॥

अहरहरप्रयावं भुरन्त इति । अहरहरप्रमत्ता
आहरन्त इत्येतदश्वायैव तिष्ठते घास मस्मा ऽइति
यथाश्वाय तिष्ठते घास मित्येतद्रायस्योषेण समिषा
मदन्त इति रय्या च पोषेण च समिषा मदन्त
इत्येतदग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषामेति यथैवाह
प्रतिवेशो न रिष्येदेव मेतदाह ॥ ८ ॥

नाभा पृथिव्याः समिधाने ऽअग्नाविति । एषा
ह नाभिः पृथिव्यै यजैष एतत् समिध्यते राय-
स्योषाय बृहते इवामह ऽइति रय्यै च पोषाय
च बृहते इवामह ऽइत्येतदिरम्मद मितौरया ह्येष
मत्तो बृहदुक्थ मिति बृहदुक्थो ह्येष यजत्र मिति
यज्ञिय मित्येतज्जेतार मग्निं पृतनासु सासहि
मिति जेता अग्निः पृतना उ सासहिः † ॥ ९ ॥

* 'प्रीणाति' - इति ख ।

† 'सासहिः' - इति ग, घ ।

याः सेना अभीक्ष्णः । दुष्टाभ्यां मलिमून्ये
जनेषु मलिमून्यो यो ऽपस्मभ्य मरातीयाद्यश्च नो हे-
षते जनः । निन्दाद्यो ऽपस्मान् धिप्साञ्च सुख्यं त
मप्ससा कुर्विति ॥ १० ॥

एतद्वै देवाः * । यश्चैनानद्देव्यञ्चादिषुस्तु मस्मा
ऽपन्नं कृत्वाप्यदधुस्तेनैन मप्रीणत्यन्न महेतस्य भवद्-
दृष्टु देवानां पाप्मानं तथैवैतद्यजमानो यश्चैनं
हेष्टि यं च हेष्टि त मस्मा ऽपन्नं कृत्वापिदधाति
तेनैनं प्रीणत्यन्न महेतस्य भवति दृष्टु यजमानस्य
पाप्मानम् ॥ ११ ॥

ता एता एकादशादधाति† । अक्षत्रियस्य वा-
पुरोहितस्य वासुख्यं वै तद्यदेकादशासुख्यं तद्यद्-
अत्रियो वापुरोहितो वा ॥ १२ ॥

द्वादश अक्षत्रियस्य वा पुरोहितस्य वा । सुख्यं
वै तद्यद् द्वादश सुख्यं तद्यत् अत्रियो वा पुरो-
हितो वा ॥ १३ ॥

* 'देवाः'—इति ग, घ ।

† 'दधाति'—इति ख, ङ ।

स पुरोहितस्यादधाति । सुश्रितस्मि ब्रह्म सुश्रितं व्यीर्यं बलम् । सुश्रितं क्षत्रं जिष्णु यु-
 स्याह मन्त्रि पुरोहित इति तदस्य ब्रह्म च क्षत्रं
 च सुश्रयति * ॥ १४ ॥

अथ क्षत्रियस्य । उद्देशां याहु ऽअतिर मुद्-
 र्ची ऽअयो बलम् । क्षिणोमि ब्रह्मणा मित्रानु-
 न्नयामि स्वां२॥ ऽअह मिति युथैव क्षिणुयादमित्रा-
 नुन्नयेत् स्वानेव मेतदाहोमे त्वेवैते ऽआदध्यादयं वा
 ऽअग्निर्ब्रह्म च क्षत्रं चेम मेवैतदग्नि मेताभ्या सुभा-
 म्याः समिन्दे ब्रह्मणा क्षत्रेण च ॥ १५ ॥

तास्त्रयोदश सम्पद्यन्ते । त्रयोदश मासाः
 संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
 तावतैवैन मेतदस्त्रेण प्रीणाति ॥ १६ ॥

प्रादेशमात्रो भवन्ति । प्रादेशमात्रो वै गर्भो
 विष्णुरस्र मेतदात्मसम्मितेनैवैन मेतदस्त्रेण प्री-
 णाति यदु वा ऽआत्मसम्मित मन्त्रं तदवति तन्न
 हिनस्ति यद् भूयो हिनस्ति तद्यत् कनीयो न तद-

वति तिष्ठन्नादधाति तृतीयपरि बभूवुः स्वाहाकारेण
 रेतो वा ऽद्भुत् सितु मयु मग्निस्तुस्मिन्यत् काष्ठा-
 न्यस्वाहाकृतान्यभ्यादध्याङ्घ्रिभ्याश्चैनं ता युत् समि-
 धस्तेन नाहुतयो यदु स्वाहाकारेण तेनाम्न मन्त्रं हि
 स्वाहाकारस्तुथो हैनं न हिनस्ति ॥ १७ ॥ ५ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [६. ३.] ॥

अथ द्वितीयायाः समिधो वैकङ्कतत्वं विधाय प्रशंसति—
 “अथ वैकङ्कती मादधाति प्रजापतिर्वा प्रथमा माहुति मजुहो-
 दिति * । पुरा ‘प्रजापतिः’ प्रजाः सृष्ट्वा, ‘यां प्रथमा माहुति
 मजुहोत्’, ‘तां’ प्रथमभूतां ‘हुत्वा’ ‘यत्र’ देशे ‘न्यसृष्ट’ हुत-
 शेषं निर्मार्जनं कृतवान्, ‘ततः’ तस्मात् देशात् ‘विकङ्कतः’
 ‘समभवत्’ । यत एवम्, अतो विकङ्कतमाध्या आहुतिः ‘प्रथमा-
 हुतिः’ । प्रथमाहुतिरंशत्वात् अस्या अतिथिप्रथमाहुतत्वं युक्तम्,
 अतः ‘तां’ प्रथमाहुति मेव ‘अस्मिन्’ उखाग्नी हुतवान् भवति ।
 ‘तया’ चाहुत्या ‘एनम्’ अग्निं ‘प्रीणाति’ ।

तत्र मन्त्रं साकल्येन पठित्वा तस्य निगदव्याख्यानता
 माह — “अस्या अधीत्यादिना । मन्त्रस्याय मर्थः †,— अग्ने !
 ‘परस्माः’ ‘संवतः’ सङ्ग्रामनामैतत् ‡, सङ्ग्रामस्य ‘अधि’ उपरि

* का० श्री० सू० १६. ४. ३६ ।

† वा० सं० ११. ७१ ।

‡ निघ० २ अ० १७ ख० ४६ प० ।

‘अवरान्’ अस्मदीयान् ‘अभ्यातर’ अभ्यागमय । समनन्तरं ‘यत्र’ सङ्गामे जनपदे वा ‘अहम् अस्मि’, ‘तान् अव’ तान् सङ्गामान् जनपदान् वा रक्ष ॥ १ ॥

तृतीयसमिधो वृक्षविशेषं विधाय प्रशंसति— “अथौदुम्बरी मादधाति देवाद्यासुराद्येत्यादिना * । देवासुरेषु परस्परं स्पर्धमानेषु सर्वेऽपि ‘वनस्पतयः’ ‘असुरान्’ एव ‘अभ्युपेयुः’ अभ्यगमन्, ‘उदुम्बरः’ एकः ‘एव’ ‘देवान् न जहौ’ । पश्चात् ‘देवाः असुरान् जित्वा’, ‘तेषां’ तेभ्यः सकाशात् ‘वनस्पतीन्’ ‘अवृक्षत’ वर्जितान्कुर्वन् ॥ २ ॥

“ते होचुरिति । पश्चात् ‘ते’ देवाः तेषु वनस्पतिषु विश्वासं मज्जत्वा ‘वनस्पतिषु’ ‘यः उर्गं रसः’ सारोऽयं, ‘तम्’ ‘उदुम्बरे’ स्थापयाम इति परस्परं मुक्ता उदुम्बरे एव स्थापितवन्तः । एवं कुर्वता मभिप्राय माह— ‘ते यस्यपक्रामेयुः’ तदा दुग्धधेनुवत् जठबलीवद्भवश्च गतसारा एवापक्रामेयुः ‘इति’ । ‘तथा’ स्थापितयोज्जा ‘सर्वान्’ ‘वनस्पतीन्’ ‘प्रति’ सर्वेषां प्रतिनिधित्वेन ‘पच्यते’ परिपक्वबहुफलो भवतीत्यर्थः । प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वात् तद्योगात् ‘वनस्पतीन्’ इति द्वितीया । उक्तं मर्थं प्रत्यक्षेण दृढीकरोति— “तस्मादार्द्रः सर्वदा क्षीरीति । स्पष्टम् । सर्ववनस्पतिप्रतिनिधित्वात् सर्वान्नाद्यात्मकः ॥ ३ ॥

तस्याः समिध आधाने मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— “परं मस्याः परावत इति † । “या परमा परावदित्येतदिति । हे अग्ने ! ‘या’ ‘परमा’ उत्कृष्टा, ‘परावत्’ दूरनामैतत् ‡, अत्यन्तं दूर

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ३७ ।

† वा० सं० ११. ७२ ।

‡ निघ० इय० २७ सू० ५ प० ।

मस्ति ; तादृशात् देशात् आगच्छ 'इति', 'एतत्' एतेन मन्त्रभागे-
नोक्त मित्यर्थः । द्वितीयभागे 'रोहिदश्च'-शब्दाभिधेयत्व मन्त्रेः कुत
इति , तद् दर्शयति— "रोहितो हानेरश्च इति । "रोहितो-
ऽग्नेः"—इति निरुक्तम् * । तृतीयभागं व्याचष्टे— "पुरीषः
पुरुप्रिय इतीति । "पशव्यो बहुप्रिय इत्येतदिति । पुरीष-
शब्देन बहुपुरीषाः पशव उच्यन्ते । बहुभ्यः पशुभ्य आहितः
पुरीषः । 'पुरु'-इति बहुनामसु पाठात् † बहुभ्यो यजमानेभ्यो
देवताभ्योऽपि प्रियः । गत मन्त्रत् । चतुर्थभागे 'मृधः'-इत्ये-
तस्य ‡ सङ्ग्रामनामकस्यात्र पाप मर्थ इति व्याचष्टे— "अग्ने
त्वं तरा मृध इतीति । "अग्ने ! त्वं तर सर्वान् पाप्मानः इति एत-
दिति । तरतिरत्र निरासार्थः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थसमिदाधानं विधाय प्रशंसति— "अथापरशु-
वृक्ष मादधाति जायत एष एतदित्यादिना § । 'अथ' 'अपरशु-
वृक्षस्य' परशुना अष्टिजस्य वाय्वादिना भग्नस्य । तस्माधाने
प्रयोजन माह— "स एष सर्वस्मा इति । कथं मस्याकृत्व मित्यत
आह— "एतदेक मय मिति । अपरशुवृक्ष मपि अत्रेषु मध्ये
'एक मन्त्रम्' ।

तत्र मन्त्रं विधाय तस्य व्याख्यानानपेक्षत्वं माह— "यदग्ने
कानि कानि चिदित्यादिना ॥ ।

* निघ० १ अ० १५ ख० २ प० ।

† निघ० ३ अ० १ ख० ३ प० ।

‡ निघ० २ अ० १७ ख० २० प० ।

§ का० अ० मू० १६. ४. ३८ ।

॥ वा० सं० ११. ७३ ।

मन्त्रस्याय मर्थः,— हे ‘अग्ने !’ ‘यत्’ ‘यानि कानिचिद्’
 रूपाणि ‘दारुणि’ ‘ते’ त्वयि ‘आदधसि’ आदधः, ‘तत् सर्वं’
 ‘ष्टत् मसु’ ष्टतवत् प्रिय मसु । ‘तद्’ ष्टतत्वेन कल्पितं यत्
 किञ्चित् काष्ठं ‘शुषस्त्र’ सेवस्त्र । हे ‘यविष्ठ’ युवतम अग्ने !
 मन्त्रस्यावयवार्थस्यष्टत्वम् “यथैव यजुस्तथा बभुः”—इत्यनेनोक्तम्,
 इदानीं तात्पर्यार्थं माह — “तद् यत् किञ्च अपरशुक्लकणम्,
 तदस्मा एतत् स्वदयति, तदस्मा अन्नं कृत्वापिदधातीति ।
 ‘अस्मै’ शिशुरूपाय अग्नये । यथा लौकिकशिशोर्नवनीतादिक
 मन्नं कृत्वा आस्येऽपिदधाति, तथा कृतवान् भवतीति ॥ ५ ॥

अथ सप्तम्याः समिदाधानं विधाय प्रशंसति— “अथाधःशय
 मादधाति जायत एष इत्यादिना * । पूर्ववद् व्याख्येयम् ।
 ‘अधः’ भूमीरुपरि स्वय मेव परितः ‘शयः’ शिने, सः ‘अधः-
 शयः’ । पूर्ववत् । तत्र मन्त्रं विधाय, पूर्वाह्णं व्याख्याय, उत्त-
 राह्णस्य स्पष्टार्थता माह — “यदत्युपजिह्विकेत्यादिना † । हे
 ‘अग्ने’ ‘यत्’ काष्ठम् ‘उपजिह्विका’ उपदीका ‘अग्नि’ भक्षयति,
 ‘वस्त्रः’ वल्मीको ‘वा’ ‘यत्’ काष्ठम् ‘अतिसर्पति’ आरोहति,
 ‘सर्वम्’ इत्यादि पूर्ववत् । मन्त्रस्य तात्पर्यं माह — “तद्यत्
 किञ्चाधःशय मित्यादिना । अपरशुक्लकणाधःशययोर्वृक्षविशेषा-
 विधानात्, प्रकृतं मुदुस्वरत्वं मेव तयोरित्यवगन्तव्यम् ॥ ६ ॥

इत्यं पञ्चसमिधो विलक्षणतां विधाय, उत्तरासा मष्टानां
 समिधां पलाशैकद्रव्यत्व माह — “अथैता उत्तराः पालाशो भव-

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ३६ ।

† वा० खं० ११. ७४ ।

न्तीति * । पलाशत्वं ब्रह्मत्वेन सोमत्वेन च प्रशंसति— “ब्रह्म
वै पलाश इति , “यद्देव पालाशः सोमो वै पलाशः”—इति च
वाक्यद्वयेन † । “देवा वै ब्रह्मवदन्त तत् पर्ण उपाशृणोत्”—
इतिश्रुतेर्ब्रह्मत्वं पलाशस्य ‡ । “तृतीयस्या मितो दिवि सोम
आसीत् , तं गायत्राहरत् तस्य पर्णं मच्छिद्यत तत्पर्णो-
ऽभवत्”—इतिश्रुतेः § पलाशस्य सोमावयवत्वात् “सोमो वै
पलाशः”—इत्युक्तम् ॥ ७ ॥

अथ समिदाधानस्य षष्ठमन्त्रं चतुर्धा विभज्य व्याचष्टे— “मह-
रहरप्रयावं भरन्त इत्यहरहरप्रमत्ता आहरन्त इत्यादिना ॥ ।
मन्त्रस्य तु ब्राह्मणेनेव विस्पष्टं व्याख्यानात् न पृथगुक्त्यपेक्षास्ति ।
मित्रणनिषेधवचनात् ‘प्रयाव’-शब्देन तदविनाभूतो प्रमाद-
लक्षणोऽर्थो विवक्षित इति ब्राह्मणेन व्याख्यातम् । ‘भरन्तः’-इति-
शब्दस्य च समिदाहरणं मर्थ इत्युक्तम् ॥

द्वितीयभागिनोक्तान्यर्थाहरणस्य दृष्टान्तोऽभिधीयत इति
व्याचष्टे— “यथाश्वाय तिष्ठते घासं मित्येतदिति । ‘एतत्’
एतेन मन्त्रभागिनोक्तं मित्यर्थः । ‘यथाश्वाय तिष्ठते’ गृह एव निव-
सते अश्वाय ‘घासं’ वाललृणादिकं प्रतिदिनं हरन्ति , ‘तथास्यै
अग्नये’ इत्यर्थः ।

* “पालाशीः प्रत्यृच महरहरिति”—इति का० श्रौ० सू० १६.
४. ४० । अष्टमिः प्रत्यृच मष्टौ पालाशीः प्रादेशमिताः समिधः
उखेऽग्रावादधातीति तत्तूत्रार्थः ।

† पुरस्तात् ३३६ पृ० १६, १७ पं० द्रष्टव्ये ।

‡ श्र० ब्रा० १ का० २ प्र० ६ अ० १६ क० ।

§ ते० ब्रा० १. १. ३. १० ।

॥ वा० सं० ११. ७५ ।

तृतीयभागे 'रायस्योषेण'-इत्यत्र 'धनस्य पुष्ट्या' इत्येवं-
रूपोऽर्थः प्रतिभाति , तथापि राय इति निर्देशवत्त्वादेव अपुष्टस्य
धनसिद्धेः शरीरादिपोषरूपोऽर्थः पृथगेव विवक्षित इत्यभिप्रेत्य
'रय्या च पोषेण च' इति पृथक्तया ब्राह्मणे व्याख्यातम् । न
केवलं रय्या पोषेण च , किन्तु इष्टासेन च । "सम्पदस्तो वयं
सा रिषाम"-इत्युत्तरत्र सम्बन्धः ।

चतुर्थभागस्य तात्पर्यं माह— "अग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषा-
मेति । "यथैवास्य प्रतिवेशो न रिषेत् , एव मेतदाहेति ।
प्रतिवेशो नाम स्वगृहे अलभ्यमानस्य पदार्थस्थानयनायोचितं
स्वगृहनिर्गतवर्त्ति मित्रादिगृहम् । अत्र तद्वान् विवक्षितः ।
अथास्याग्नेरभिमतहविःप्रदाता प्रतिवेशो यजमानः , उक्तलक्षणं
तद्गृहं वा 'न रिषेत्' न हिंस्यात् , एव मनुगृहाणेत्येवंरूपं मर्थं
मयं मन्त्रभाग आहेत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ तेषु सप्तमसमिदाधानमन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— "नाभा
पृथिव्याः समिधाने अग्नावित्येषा ह नाभिः पृथिव्यै"-इति ७ ।
मन्त्रस्यार्थः— 'पृथिव्याः' 'नाभा' नाभौ आहवनीयाख्ये
'समिधाने' अग्नौ समिध्यमाने सति 'रायः' धनस्य 'बृहते' महते
'पोषाय' 'हवामहे' आह्वयामः । 'इरम्पदम्' इरया मादयि-
तव्यम् , 'बृहदुक्थं' महच्छस्त्रम् , 'यजत्रम्' यष्टव्यम् , 'जितारं'
जयशीलम् , 'पृतनासु' सङ्ग्रामेषु 'सासहि' सोढारम् 'अग्निं'
'हवामहे' आह्वयामः १ ॥

प्रथमभागं व्याचष्टे — “एषा ह नाभिः पृथिव्यै, यत्र एष
एतत् समिध्यते इति । ‘यत्र’ यस्मिन् देशे ‘एषः’ अग्निः ‘एतत्’
एतेन प्रकारेण ‘समिध्यते’, ‘एषः’ प्रदेशः ‘पृथिव्यै’ पृथिव्याः
‘नाभिः’ उच्यते । द्वितीयभागे रायस्योषत्राक्षणं प्रागते मन्त्रे
व्याख्यातम् ॥ तृतीयभागं व्याचष्टे — “इरन्मद मितो रया ह्येष
मत्त इत्यादिना । ‘इरया’ घृतादिनात्वेन ‘मत्तः’ तर्पितः । ‘हि’
—शब्देन प्रसिद्धिर्योत्यते । अन्नेर्वृद्धदुग्धत्वं प्रसिद्ध मिति दर्श-
यति — “वृद्धदुग्धो ह्येष इति । यजत्रशब्दं व्याचष्टे — “यजत्र
मिति यन्निय मित्येतदिति । चतुर्थभागस्यार्थः प्रसिद्ध इत्याह —
“जेता ह्यग्निः पृतना उ सासद्विरिति ॥ ८ ॥

अथाष्टमसमिदाधानमन्त्रस्य प्रतीकमुपादत्ते — “याः सेना
अभीत्वरीरिति ॥ तस्याय मर्थः, — ‘याः सेनाः’ ‘अभीत्वरीः’
अभीत्वर्थः, अभियायिन्यः । क्तरप्-प्रत्ययान्तस्य “इण् गतौ” —
इत्यस्य रूपम् । याः च ‘आव्याधिनीः’ आविध्यन्तीत्याव्याधिन्यः,
आविध्यन्त्यः । ‘उ’—शब्दोऽप्यर्थे । ‘उद्गुणाः’ उद्गूणौ गुणौ
यासां ताः तथोक्ताः । पृषोदरादित्वात् § अभिमतरूपस्वरसिद्धिः ।
ये च ‘स्तेनाः’ ये च चौराः, ये च ‘तस्कराः’ पापकारिणः ।
“तस्कारः, तत् करोति यत् पापक मिति नेहताः ॥”—इति ।
तान् सर्वान् हे अन्ने ! ते आस्ये भक्षयामि प्रक्षिपामि ॥

* पुरस्तादिहेव (३४८ पृ० १ पं०) द्रष्टव्यम् ।

† वा० सं० ११. ७७ ।

‡ अदा० प० ३५ धा० ।

§ पा० सू० ६. ३. १०८ ।

॥ निह० ३. ३. २ ।

अथ नवम्याः समिदाधानमन्त्रप्रतीक सुपादत्ते— “दंष्ट्राभ्यां मलिक्लूनिति ॥ तस्याय मर्थः,— ‘दंष्ट्राभ्यां’ ‘मलिक्लून्’ मलिक्लूचः ‘उत’ अपि च ‘तस्करान्’ परद्रव्यापहरणलक्षणपापकारिणः ‘जन्मैः’ जन्मनार्हैः उपर्यधोवर्त्तिभिः पुरोदन्तैरित्यर्थः । तैः ‘खाद’ । हे भगवन् ! षड्गुणैश्वर्ययुक्त ! अग्ने ! हनुभ्यां स्तेनान् खादितानेनान् यथा ईषदपि न परिशिष्यते, तथा सुष्ठु खादितान् कृत्वा खादेति ॥

अथ दशम्या आधानमन्त्रप्रतीक सुपादत्ते— “ये जनेषु मलिक्लूच इति ॥ तस्याय मर्थः,— ‘ये’ ‘जनेषु’ ‘मलिक्लूचः’, ‘स्तेनासः’ स्तेनाः, ये च ‘तस्कराः’, तथा कक्षेषु नदी-पर्वतगङ्गरेषु ‘अघायवः’ पापं परस्मै इच्छन्तः, तान् तव जन्मयोः ‘दधामि’ स्थापयामि ॥

अथैकादश्याः समिधो मन्त्रं पठति— “यो अस्मभ्य मिति ॥ यः जनः ‘अस्मभ्यम्’ ‘अरातीयात्’ अरातिवदाचरेत्, ‘यः’ च जनोऽरातिः ‘नः’ अस्मान् ‘द्वेषते’ द्वेष्टि, ‘यः’ च जनः अस्मान् ‘निन्दात्’ निन्देत्, निन्दति, तथा ‘धिप्सात्’ दम्नातेः सन्, धासो लोपः, दन्धितुं द्विसितु मिच्छेत्, ‘तं सर्वम्’ ‘अप्ससा’ ‘कुरु’ । अनुकरणशब्दोऽयम् ; यथा भक्षणसमये ‘अप्ससा’-शब्दं कर्षन्ति, तथा कुर्वित्यर्थः ॥ १० ॥

एतन्मन्त्रं प्रशंसितुं पुरावृत्त माह— “एतद् देवा यच्चैनानित्यादिना । ‘एतत्’ अनेन प्रकारेण पुरा खलु देवाः ‘अप्यदधुः’-इत्याख्यातेन सम्बन्धः । ‘एनान्’ यजमानान् ‘यच्च जनः’

‘अष्टे’ देव सकाषीत्, ‘यच्च’ जनं यजमानाः ‘अष्टिषुः’ देव मकुर्वन् । ‘तम्’ उभयविधम् ‘अन्ने’ उत्पन्नाय शिशरूपाय अन्नये ‘अन्नं कृत्वा’ ‘अप्यदधुः’ मुखे स्थापितवन्तः । ‘तेन’ अन्नेन ‘एनम्’ अग्निम् ‘अप्रीणन्’ । कथं तदन्नं भवतीत्याह—
 “अन्नं महैतस्याभवदिति । “अह इति विनियहार्थीयः” * । अन्नं मेतस्याग्नयेऽभवदेव । ‘उ’ अपि च पश्चात् सोऽग्निः ‘देवानां’ ‘पाप्मानं’ हेथम् ‘अदहत्’ भस्माकरोत् । तथैवैतद् यजमान इत्याद्योपघातिकं वाक्यमुपोदघातवद् व्याख्येयम् ॥ ११ ॥

या एता एकादश समिध उक्ताः, तासां क्षत्रियपुरोहित-
 व्यतिरिक्तविषयता माह— “ता एता एकादशादधान्यक्षत्रियस्य
 वापुरोहितस्य वेति † । क्षत्रियादन्यस्त्वेवर्णिकः अक्षत्रियः, तत्रापि
 ‘अपुरोहितस्य’ पुरोहितव्यतिरिक्तस्य, पुरोहितक्षत्रियव्यति-
 रिक्तो यो यागाधिकारी, तस्य ‘एकादश आदध्यात्’ । अन्यैका-
 दशसङ्ख्यायोग्यता मुपपादयति— “असर्वे वै तद्यदेकादशासर्वं
 तद्यदक्षत्रियो वापुरोहितो वेति । क्षत्रियपुरोहितयोः सर्वरक्षा-
 क्षमधीर्यातिशयदर्शनेन सर्वत्वं प्रसिद्धम् । अत एव तदितरस्य
 चासर्वत्वम्, एकादशसङ्ख्यायाश्च विषमसङ्ख्यारूपत्वादसर्वत्वम्,
 अतस्तस्य तदुचितम् ॥ १२ ॥

तर्हि क्षत्रियपुरोहितस्य कियत् इत्यत आह— “द्वादश
 क्षत्रियस्य वा पुरोहितस्य वा सर्वे वै तद् यद् द्वादश”—इत्येतत् ‡
 पूर्वमेव व्याख्यातप्रायम् ॥ १३ ॥

* निरु० १. २. ४ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ४. ४१ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ४. ४२ ।

तर्हि पुरोहितस्य द्वादश को मन्त्रः क्षत्रियस्य वा क इत्य-
पेक्षायां तावत् पुरोहितस्याह— “स पुरोहितस्याभिदधाति संशितं
मे ब्रह्मेति * । मन्त्रस्य स्पष्टार्थत्वेन विभज्य व्याख्यानानपेक्षणात्
साकल्येन पठित्वा तात्पर्यं दर्शयति— “तदस्य ब्रह्म च क्षत्रं च
संश्रयतीति । मन्त्रे ब्रह्मक्षत्रयोः संशितत्वप्रदर्शनात् ‘अस्य’ पुरो-
हितयजमानस्य ‘ब्रह्म च क्षत्रं च’ उभे जाती ‘संश्रयति’ सम्यक्
तिष्णीकरोति † ।

मन्त्रस्य त्वचराधोऽयम्,— ‘मे’ मम स्वभूतं ‘ब्रह्म’ ब्राह्मण-
जातिः ‘संशितं’ भवति । एतदेव विवृणोति— ‘ब्रह्मणः’ ‘वीर्यं’
श्रुताध्ययनादिजनितम्, ‘बलं’ शारीरम्; तदुभयं संशितं
भवतु । तथा ‘जिष्णु’ जयशीलं ‘क्षत्रं’ क्षत्रियजातिः; ‘संशितं’
यस्य क्षत्रस्याहं पुरोहितोऽस्मि, तत् संशितं भवत्विति ॥ १४ ॥

क्षत्रियपक्षे द्वादश्याः समिधो मन्त्र माह— “अथ क्षत्रियस्यो-
द्देशा मिति ‡ । अयं मर्थः,— ‘एषां’ विरोधिनां ‘बाहू’ भुजौ
‘उदतिरम्’ उद्धृतवानस्मि । तथा तेषां ‘वर्चः’ तेजः, ‘अथो’
‘बलं’ शारीरम्, तत् सर्वम् उदतिरम् । किञ्च ‘ब्रह्मणा’ निय-
माधीनेन मन्त्रेण ‘अभितान्’ विरोधिनः ‘क्षिणोमि’ हिंसितान्
करोमि । ‘स्नान्’ अस्मदीयान् मित्रान् ‘अहम्’ ‘उन्नयामि’ ।
उत्तरार्धस्य तात्पर्यं माह— “यथैव क्षिणुयादमित्रानुन्नयेत् स्नानेव
मेतदाहेति । स्पष्टम् ॥

पुरोहितक्षत्रियव्यतिरिक्तस्य एकादश, तयोस्तु द्वादशैव ।

* वा० सं० ११. ८१ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ४. ४३ ।

‡ वा० सं० ११. ८२ ।

तत्रापि उपोत्तमा पुरोहितस्य, उत्तमा क्षत्रियस्येति व्यवस्थापितम् * । इदानीं मुपोत्तमोत्तमे उभे अपि सर्वेषां माधातव्ये इति सार्धवाद माह— “उभे त्वेवैते इति । तु-शब्दः पूर्वोक्तव्यवस्थापनं वारयति, एव-शब्दो भिन्नक्रमः । ये ‘उभे’ पुरोहित-क्षत्रियविषयत्वेनोक्ते, ते उभे सर्वत्रादध्यादेव, न परित्यजेत् । तत्रोपपत्ति माह— “अयं वा अग्निर्ब्रह्म च क्षत्रं चेति । ‘अयम् अग्निः’ एव ब्रह्मक्षत्रे; यद् ब्राह्मं क्षात्रं च तेजः, तस्यामेयत्वादित्यभिप्रायः । अतः ‘एतत्’ एतेन ब्रह्मक्षत्रमन्त्राभ्याम् अग्नीं समिदाधानेन ‘इम मेव’ उच्यते मग्निम् ‘एताभ्याम्’ ब्रह्मक्षत्राभ्याम् ‘उभाभ्यां’ ‘समित्वे’ सम्यग् दीपितवान् भवति । तस्मादुभे अप्यवश्यं सर्वविषयतयानुष्ठेयेत्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति— पुरोहितक्षत्रियव्यतिरिक्तानां मेकादश वा त्रयोदश वा, तयोस्तु द्वादश वा त्रयोदश वेति । अत्र सूत्रम्— “उपोत्तमां क्षत्रियस्येच्छां मुत्तमां पुरोहितस्यान्यस्योभे”—इति † । ‘अन्यस्य’ पुरोहितक्षत्रियाभ्यां अन्यस्य, तत्रापि पुरोहितव्यतिरिक्तस्य सक्षत्रियस्य, अन्यस्य क्षत्रियव्यतिरिक्तस्य पुरोहितस्यान्यस्येत्यर्थः । एवं कर्कोपाध्यायैरपि व्याख्यातम् ॥ १५ ॥

अर्थसिद्धां त्रयोदशसंख्यां मनुष्यं प्रशंसति— “तास्त्रयोदश सम्प्रयन्ते त्रयोदश मासाः संवत्सर इत्यादिना । ‘ताः’ समिधः । गतं मन्यत् ॥ १६ ॥

समिधां प्रादेशमात्रत्वं विधाय प्रशंसति— “प्रादेशमात्रो भवन्ति प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुरित्यादिना । गर्भभूतस्य

* का० श्री० मू० १६. ४. ४१, ४२ ।

† का० श्री० सू० १६. ४. ४१, ४२, ४३ ।

यन्नात्मकस्य विश्वोः प्रादेशमात्रत्वं गर्भाधारस्योदरस्य प्रादेशमात्रत्वं मपेक्ष्येत्येतद्वोदितव्यम् । समिदाख्यं वस्तु 'अन्नम्' ; अतः 'एनं' गर्भम् 'आत्मसम्भितेन' आत्मसमप्रमाणेनैवानेन प्रीणाति । आत्मसम्भितत्वं न्यूनाधिकभावे बाधदर्शनेन स्तीति— "यदु वा आत्मसम्भित मन्नम्, तदवतीति । 'अवति' तर्पयति । 'कनीयः' चेत् 'न अवति' न तर्पयति, 'भूयः' चेत् अन्नरोषाद्युत्पादनेन 'हिनस्ति', अत आत्मसम्भितं प्रशस्तम् । तिष्ठतैवोक्तसमिधा माधानं कर्त्तव्य मिति विधाय, तदर्शवादं वक्ष्यमाणमतिदिशति । "तिष्ठन्नादधाति तस्योपरि बन्धुरिति । 'उपरि' नवमे काण्डे * "तिष्ठन् समिध आदधाति, अस्थीनि वै समिधः"—इत्यत्र रुक्मधारणप्रस्तावे "तिष्ठन् वै वीर्यवत्तरः"—इति बन्धुरक्त इत्यर्थः ॥

यत् समिधा माधानं मुक्तम्, तस्य स्वाहाकारान्ततां विधाय प्रशंसति— "स्वाहाकारेण, रेतो वा इत्यादिना । उख्यान्नेरुत्तरवोत्पद्यमानवैश्वानरार्थसिक्तरेतोरूपत्वात् तत्र प्रक्षेपव्यानि 'काष्ठानि' 'अस्वाहाकृतानि' चेत् 'अभ्यादध्यात्', 'एनं' रेतोरूपमग्निं हन्युः ; सस्वाहाकाराणि चेत् हननं न कुर्युः । ननु केवलकाष्ठानां हिंसकत्वं प्रयुक्तम्, तच्च काष्ठानां माहुतित्वेन प्रक्षेपात् आहुतेष्टान्नत्वात् कथं हिंसकत्वं मिति, तत्राह— "ता यत् समिधस्तेन नाहुतय इति । समिधां केवलमग्निसमिन्धनसाधनत्वेनानाहुतिरूपत्वात् नाज्याहुतिवत्त्वम्, अतो हिंसकाः स्मुरित्यर्थः । तर्हि स्वाहाकारसहितास्ता इति चेत् कथं मन्नाभावे-

नाहिंसकत्व मिति , तत्राह— “यदु स्वाहाकारेण तेनात्र मन्त्रं हि स्वाहाकारस्तथो हैनं न हिनस्तीति । स्वाहाकारेण वषट्कारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयत इति श्रुतेरन्नप्रदानहेतुत्वादन्नत्वम् । स्मृतं मन्यत् । “स्वाहाकारः सर्वासुखायाम्”—इति सूत्रम् * ॥ १७ ॥ ५ [६. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम् .)

अथ विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा । व्यात्सप्रेणीपस्था-
यास्तमित ऽत्रादित्ये भुञ्जीवु प्रथमं मुदपत्येतद्वा
ऽएन मेतेनान्नेन प्रीणात्येताभिः समिद्धिस्तस्यान्नस्य
जग्धुस्यैषु पाप्मा सौदति भुस्म तेनैन मेतद् व्या-
वर्त्तयति तस्मिन्नपहतपाप्मन्वाचं विसृजते व्याचं
विसृज्य समिधं मादधाति रात्र्या ऽएवैन मेतद्-
न्नेन प्रीणाति रात्रीं रात्रीमुप्रयावं भरन्त इति
तुष्टीक्तो बभूव रात्र्या ऽएवैता मरिष्टिं स्वस्ति मा-

शास्ते तद्यत् किञ्चातो रात्रोपसमादधात्याहुति-
कृतं हैवाक्षौ तदुपसमादधाति * ॥ १ ॥

अथ प्रातरुदित ऽग्नादित्ये † । भुक्षैव प्रथम
मुदपत्येतद्वा ऽएन मेतेनान्नेन प्रीणात्येतया समिधा
यच्च रात्रोपसमादधाति तस्यान्नस्य जग्धुस्यैष पाप्मा
सीदति भुक्ष्य तेनैन मेतद् व्यावर्त्तयति तस्मिन्नुपहत-
पाप्मन्वाचं व्विसृजते व्वाचं व्विसृज्य समिध
मादधात्यङ्ग ऽएवैन मेतदन्नेन प्रीणात्यहरहर-
प्रयावं भुरन्त इति तस्योक्तो बन्धुरङ्ग ऽएवैता
मुरिष्टिꣳ स्वस्ति माशास्ते तद्यत् किञ्चातो ऽङ्गो-
पसमादधात्याहुतिकृतं हैवाक्षौ तदुपसमाद-
धाति ॥ २ ॥

अहोरात्रे वा ऽअभिवर्त्तमाने संवत्सर माप्रुतः
संवत्सर इदं सꣳर्व माङ्गायैवैता मुरिष्टिꣳ स्वस्ति
माशास्ते ‡ ॥ ३ ॥

* 'समादधाति'—इति ख, ऊ ।

† 'ऽग्नादित्ये'—इति ग, घ ।

‡ 'माशास्ते'—इति ख, ऊ ।

अथ यदास्त्रौ व्रतं प्रयच्छन्ति । अथ व्रते न्युज्य
समिध मादधाति न व्रते न्यञ्जादित्यु हैक ऽचाहु-
राहुतिं तत्तुजुहुयादनवक्लृप्तं वै तद्यद्दीक्षित आ-
हुतिं जुहुयादिति ॥ ४ ॥

स वै न्यञ्जादेव * । देवो वा ऽअस्यैष चात्मा
मानुषोऽयं स यन्न न्यञ्जान्न हैतं देव मात्मानं
प्रीणीयादथ यन्ननक्ति तथो हैतं देव मात्मानं
प्रीणाति सा यत् समित्तेन नाहुतिर्यदु व्रते न्यक्ता
तेनान्न मन्नं हि व्रतं † ॥ ५ ॥

स वै समिध माधायथ व्रतयति । देवो वा
ऽअस्यैष चात्मा मानुषोऽयं देवा उ वा ऽअयेऽथ
मनुष्यास्तस्मात् समिध माधायथ व्रतयति ‡ ॥ ६ ॥

अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीति § । अन्नपतेऽन्नस्य
नो देहीत्येतदनमीवस्य शुष्मिण इत्यनशनायस्य
शुष्मिण इत्येतत् प्र प्र दातारं तारिष इति यज-

* 'न्यञ्जादेव'—इति ग, घ ।

† 'व्रतं'—इति ग, घ ।

‡ 'व्रतयति'—इति ख, 'व्रतयति'—इति ङ ।

§ 'देहीति'—इति क, ग, घ । 'देहीति'—इति ङ । 'देहीति'—इति ख ।

मानो वै दाता प्र यजमानं तारिष इत्येतदूर्जं नो
 धेहि द्विपदे चतुष्पद ऽइत्याशिष माशास्ते यदु
 भिन्नायै प्रायश्चित्ति माहोत्तरस्त्रिंस्तदन्वाख्यान
 ऽइति ॥ ७ ॥

यद्येषोखा भिद्येत । याभिन्ना नवा स्याल्यु-
 कबिली स्यात्तस्या मेनं पर्यावपेदाच्छति वा ऽएषो-
 खा या भिद्यते ऽनार्त्तो वा ऽद्वयं देवतानार्त्ताया मिम-
 मनार्त्तं बिभराणीति तत्रोखायै कपालं पुरस्तात्
 प्रास्यति तथो हैष एतस्यै स्वायै योनेर्न
 च्यवते * ॥ ८ ॥

अथ मृद माहृत्य । उखां चोपशयां च पिष्ट्वा
 स० मृज्योखां करोत्येतयैवावृतानुपहरन् यजुस्तूष्णी
 मेव पक्त्वा पर्यावपति कर्मणिरेव † तत्र प्राय-
 श्चित्तिः पुनस्तत् कपाल मुखाया मुपसमस्योखां
 चोपशयां च पिष्ट्वा स० मृज्य निदधाति प्राय-
 श्चित्तिभ्यः ‡ ॥ ९ ॥

* 'च्यवते'—इति क ।

† 'कर्मणिरेव'—इति ऊ ।

‡ 'प्रायश्चित्तिभ्यः'—इति ख, ऊ ।

अथ यद्येष उख्योऽग्निरनुगच्छेत् । गार्हपत्यं
 व्याव स गच्छति गार्हपत्यादि स आहुतो भवति
 गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्च मुहूर्त्योपसमाधायोखां प्र-
 वृञ्चादेतयैवावृतानुपहरन् यजुस्तूष्णीं मेव तां यदा-
 ग्निरारोहति * ॥ १० ॥

अथ प्रायश्चित्ती करोति । सर्व्वेभ्यो वा ऽएष
 एतं कामेभ्य आधत्ते तद्यदेवास्यात्र कामानां
 व्यवच्छिद्यतेऽग्नावनुगतं तदेवैतत् सन्तनीति सन्द-
 धात्युभे प्रायश्चित्ती करोत्यध्वरप्रायश्चित्तिं चाग्नि-
 प्रायश्चित्तिं चाध्वरस्य पृथ्वा मथान्नेस्तुष्योक्तो
 बभूवुः ॥ ११ ॥

सु समिधाज्यस्योपहत्य † । आसीन आहुतिं
 जुहोति विश्वकर्मणे स्वाहेत्यथोपोत्याय समिध
 मादधाति पुनस्त्वादित्या रुद्रा व्वसवः समिन्धतां
 पुनर्ब्रह्माणो व्वसुनीथ यज्ञैरित्येतास्त्वा देवताः
 पुनः समिन्धता मित्येतद् घृतेन त्वं तन्वं व्वर्द्धयस्व

* 'रारोहति'—इति ख, ङ ।

† 'स्योपहत्य'—इति क, ग, घ । 'स्योपहत्य'—इति ख, ङ ।

सत्याः सन्तु यजमानस्य कामा इति घृतेनाह
त्वं तन्वं व्यहृयस्व येभ्य उ त्वां कामेभ्यो यजमान
आधत्त तैऽस्य सर्व्वे सत्याः सन्त्वित्येतत्* ॥ १२ ॥

अथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत् । अरुणी ब्वाव
सु गच्छत्यरुणिभ्यां हि स आहूतो भवत्यरुणिभ्या
मेवैनं मधित्वोपसमाधाय प्रायश्चित्ती करोति† ॥ १३ ॥

अथ यदि प्रसुत आहवनीयोऽनुगच्छेत् ।
गार्हपत्यं ब्वाव सु गच्छति गार्हपत्यादि स आ-
हूतो भवति गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्च साङ्गाशि-
मेन हृत्वोपसमाधाय प्रायश्चित्ती करोति यस्तु-
ष्मिन् कालेऽध्वरः स्यात्ता मध्वरप्रायश्चित्तिं कुर्यात्
समान्यग्निप्रायश्चित्तिः ‡ ॥ १४ ॥

अथ यद्याग्नीध्रीयोऽनुगच्छेत् । गार्हपत्यं
ब्वाव सु गच्छति गार्हपत्यादि स आहूतो भवति
गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्च मुत्तरेण सदी हृत्वोपसमा-

* सन्त्वित्येतत्—इति ग, घ ।

† 'करोति'—इति ख ।

‡ 'प्रायश्चित्तिः'—इति ग, घ ।

धाय प्रायश्चित्ती करोत्यथ यदि गार्हपत्योऽनु-
गच्छेत्तस्योक्तो बन्धुः ॥ १५ ॥ ६ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [६. ४.] ॥

अथ समिदाधानानन्तरं भस्मोद्धपनस्य काल माह— “अथ
विष्णुकमान् क्रात्वा वात्सप्रेणोपस्थायास्तमिते आदित्ये भस्मैव
प्रथमं मुद्धपतीति * । विष्णुकमवात्सप्रयोः स्वरूपं मुपरिष्ठाद्
वक्ष्यते † । ‘प्रथमं’ रात्रौ कर्त्तव्याया एकस्याः समिधः आधा-
नात् पूर्वं ‘भस्म’ ‘उद्धपन्ति’ अपगमयन्ति । उद्धपनं प्रथ-
मं सति— “एतद्वा एन मिति । समिदाधानं मेव अग्नेः अग्नेन
प्रीणनम्, अतो भक्षितस्य ‘अन्नस्य’ पापरूपं ‘भस्म’ ‘सीदति’
अवशिष्यते । ‘एतत्’ एतेन पापशमनेनैव ‘एनम्’ अग्निम्
‘तेन’ भस्मना ‘व्यावर्त्तयति’ । यद्वा, ‘एतत्’ एतेन पापशमन-
प्रकारेण ‘एनं’ ‘व्यावर्त्तयति’, पश्चात् ‘तस्मिन्’ अग्नी ‘अपहत-
पाप्मन्’ भस्माख्यपापरहिते सति पश्चात् अस्तमयात् प्राक् गृहीतां
‘वाचम्’, तदा ‘विष्टुष्य’ ‘समिधम्’ आदध्यात् । तत्समिदा-
धानम् अग्नेः रात्रिभोजनं मन्त्रस्थानीयम् ।

तत्र मन्त्रं विधाय, तद्व्याख्यानं प्रागुक्तं मित्यतिदिशति—
“रात्रीऽऽ रात्री मप्रयावं भरन्त इतीति ‡ । “तस्योक्तो बन्धु-

* का० श्रौ० मू० १६. ५. ११, २१; ६. १ ।

† उपरिष्ठान् पञ्चमप्रपाठकीयं चतुर्थं ब्राह्मणं द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० मू० १६. ६. २ ।

रिति । समिदाधानप्रस्तावे “अहरह मप्रयावं भरन्तः”—
इत्यत्र * । तात्पर्यं दर्शयति— “रात्र्या एवैता मरिष्टिं स्वस्ति
माश्रास्ते † तद् यत् किञ्चेति । ‘अतः’ कारणात् तत्रान्नी
यत् किञ्चित् काष्ठादिक मादधाति, ‘तत्’ सर्वम् ‘अस्मै’ अन्वये
‘आहुतिजन्य मेव’ ‘उपसमादधाति’ ॥ १ ॥

रात्री यत् कर्त्तव्यं भस्मोदपनादि उक्तम्, तत् सर्वं प्रात-
रपि विधत्ते— “अथ प्रातरुदित आदित्य इत्यादिना, “आहुति-
जन्यं ह्येवास्ते तदुपसमादधातीत्यन्तेन ‡ । एतत् पूर्ववद् व्याख्ये-
यम् । “अहरहरप्रयावम्”—इति § मन्त्रपाठे विशेषः ॥ २ ॥

रात्रावहनि च क्रियमाणे समिदाधानभस्मोदपने समुचित्य
प्रशंसति— “अहोरात्रे वाभिवर्त्तमाने संवत्सर माप्नुत इति ।
एतस्य सर्वस्य जगतः संवत्सरोपलक्षितकालाधारत्वात् अहोरात्रस्य
सर्वजगदात्मकत्वम् । ‘आह्राय’ संवत्सराय । अत्र कात्यायनः—
“उखाया भस्मोदपन मस्तमिते पात्रे, वाचं विसृज्य समिदा-
धानं रात्री ए रात्री मप्रयाव मिति, एव मुदिते भस्मोदपनादि,
अहरहरित्याधानम्”—इति ॥ ३ ॥

व्रतप्रदानकाले व्रतपयसि समिधं व्यज्याधातव्य मिति,
विधत्ते— “अथ यदास्मै व्रत मिति ¶ । ‘व्रतं’ तत्साधनं पयः ।

* एतत्पूर्वस्मिन् ब्राह्मणेऽष्टन्यां कक्षा (३४० पृ०) द्रष्टव्यम् ।

† मन्त्रसु वा० सं० ११. ७५. १ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ६. ३ ।

§ वा० सं० ११. ७५. २ ।

॥ का० श्रौ० सू० १६. ६. १-४ ।

¶ का० श्रौ० सू० १६. ६. ८ ।

अत्र केषाञ्चित् पक्षमुदाहृत्य तं निराकृत्य स्वपक्षमुपसंहरति—
 “न व्रते न्यञ्जरादित्यु हैकमाहुतिरिति । व्यञ्जनपक्षे दोषमाह—
 “माहुतिं तज्जुहुयादिति । अस्माहुतिः की बाध इत्यत आह—
 “अनवकृतम् वै तदिति । ‘अनवकृतम्’ असमर्थम्, अनधिकृत
 मित्यर्थः ; “दीक्षितो न जुहोति न ददाति न पचतीति-
 निषेधात् ॥ ४ ॥

स्वपक्षे युक्तिमाह— “स वै न्यञ्जरादेव देवो वा
 इत्यादिना । ‘अस्य’ यजमानस्य ‘देवः’ देवसम्बन्धी ‘आत्मा’
 शरीरं क इत्याकाङ्क्षाया माह— “एष इति । ‘एषः’ अग्नि-
 रित्यर्थः । उत्तरत्र वैज्ञानरूपेण यजमानस्योत्पत्तेः ‘अयं’
 पाञ्चभौतिकः आत्मा ‘मानुषः’, अतो न्यञ्जने अकृते सति
 देवतासम्बन्धिनां स्वात्मानं न प्रीणीयात् ; न्यञ्जने तु प्रीणात्वेव ।
 ननु अवकृतमिदोष उक्तः, तस्य कः परिहार इति, तत्राह—
 “सा यत् समित् तेन माहुतिरिति । देवस्यात्मनः कथं व्रताख्यान-
 लाभ इति, तत्राह— “यदु व्रते न्यक्ता, तेनाह मिति । ननु
 पय एव कथं मन्त्रमित्यत आह— “असं हि व्रतमिति ॥ ५ ॥

व्रतपरिग्रहस्य समिदाधानानन्तर्यं प्रशंसति— “स वै समिध
 माधाय व्रतयति देवो वा इति * ॥ ६ ॥

तत्र मन्त्रं विधाय विभज्य तात्पर्यमाह— “अन्नपतेऽन्नस्य
 नो देहीत्यन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्यादिना † । ‘अमीव’-शब्दो
 व्याधिवचनः, अन्नं बुभुक्षाख्यव्याधिपर इति व्याचष्टे— “अन-

* का० श्रौ० सू० १६. ६. ८ ।

† वा० सं० ११. ८३ ।

शनायस्य शुष्णिग इत्येतदिति । चरमपाद आशीः पर इत्याह—
 “आशिव माशास्त इति । हे ‘अन्नपते’ अग्ने ! ‘अस्य’
 अन्नं ‘देहि’ प्रयच्छ ‘नः’ अस्मानित्यर्थः । अन्नं विशिनष्टि—
 “अनमीवस्य शुष्णिग इति । पुनरग्नेच्छारूपो रोगो यस्य
 नास्ति, तादृशस्य ‘शुष्णिगः’ बलवतः । उक्तलक्षण मन्त्रम्,
 तस्य ‘दातारम्’ प्रयच्छन्तं ‘प्रतारिषः’ प्रावर्क्ष्यत । ‘नः’
 अस्माकं ‘द्विपदे चतुष्पदे’ उभयविधाय प्राणिने ‘ऊर्जम्’ अन्नं
 बलं वा ‘धेहि’ ॥ ७ ॥

भिन्नाया उखायाः प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यम्, “तदुत्तरस्मिन्
 अन्वाख्यानम्” आख्यान मनु आख्यायत इति ‘अन्वाख्यानम्’
 ब्राह्मणम्, तदेतत् तत्र प्रदर्श्यत इति यत् प्रतिज्ञातम् *, तदि-
 दानीं प्रदर्श्यत इत्यर्थः । प्रतिज्ञातं मयं दर्शयति— “यद्ये-
 षोखा भिद्येतेत्यादिना † । ‘यदि’ प्रमादात् ‘एषा उखा’
 ‘भिद्येत’ भिन्ना भवेत्, तर्हि अभिन्नायां प्रभूतविलायां नव-
 स्थाख्याम् ‘एनम्’ अग्निम् उखागतं ‘पर्यावपेत्’, ‘एषा’ अभिन्ना
 ‘उखा’ ‘आर्च्छति वै’ आर्त्तिम् नाशलक्षणां प्राप्नोति खलु ।
 किं तत इत्यत आह— “अनार्त्ती वेति । ‘इयम्’ अग्न्याख्या
 देवता ‘अनार्त्ती’ आर्त्तिरहितैव खलु । आर्त्तीखाया अनर्हत्वात्
 अनार्त्तीयां स्थाख्याम् ‘अनार्त्तम्’ अग्निं ‘विभराणि’ इत्यभिप्रायेण
 प्रभूत-विल-नव-स्थाख्यां पर्यावपनं प्रशस्तम् । अग्नेरनार्त्तत्वं मवा-

* पुरस्तात् ५ अ० २ ब्रा० २२ क० (२६६ पृ०) दृश्यम् ।

† का० श्री० सू० १६. ७. ८ । एतच्चेकोखापक्षे; त्रित्वपक्षे
 तु द्वयोरेकस्या मावपनम् । त्रिविधं तत् पुरस्तात् (५. २. २२.)
 दृश्यं मिहेव ।

न्तरदीक्षाप्रस्तावे प्रागुक्तम् * । “तत्रोखाया इति । भिक्षोखायाः
‘कपालं’ ‘पुरस्तात्’ स्यात्वां पुरो देशे ‘प्रास्यति’ प्रक्षिपेत् † ।
‘तथा’ सति अय मग्निः स्वस्य या ‘योनिः’ उत्पत्तिस्थानम्,
ततो ‘न च्यवते’ प्रच्युतो न स्यात् ॥ ८ ॥

किं मेतावता प्रायश्चित्तिः स्यात् ? नेत्याह— “अथ मृदं
मित्यादिना । ‘उखां’ भिक्षाम्, ‘उपशयां’ उखानिर्माणकाले
प्रायश्चित्तार्थं मुखासमीपे स्थापितां ‘च’ ‘मृदं’ पुनः ‘पिष्टा’ ।
‘आवृत्’ प्रकारः, एतेन पूर्वोक्तेनैव प्रकारेण ‡ । मन्त्रस्यापि
प्रसक्तावाह— “अनुपहरन् यजुरिति । यजुर्मन्त्र मनुपहरन् ।
पाकोऽपि ‘तूष्णी मेव’ कर्त्तव्यः । ‘पर्यावपति’ स्थाली मेता
मग्नी प्रक्षिपेत् । ‘कर्मणिरेव’ पुनः करणरूपं कर्मैव ‘तत्र’ उखा-
भेदे प्रायश्चित्तिः । ‘पुनः’ ‘तत्’ उखाकपालं स्यात्वां स्थापितम्
‘उखाया मुपसमस्य’ ता मुखाश्चोपशयाश्च शिष्टां ‘पिष्टा संसृज्य
निदधाति’ पुनः प्रायश्चित्तार्थम् § ॥ ८ ॥

उख्यान्यनुगमने प्रायश्चित्त माह— “अथ यद्येष उख्यो-
ऽग्निरिति । गार्हपत्य मेव सोऽनुगत उख्योऽग्निः गच्छति ;
गार्हपत्यादाहृतस्य आहवनीयस्य ज्वालारूपेणोख्यानित्वेनोत्पन्न-
त्वात् । एतदेवाह— “गार्हपत्याह्वीति । यत एवम्, अतो

* ३ का० ४ अ० ३ ब्रा० (३ भा० ३४१ प्रश्नः) द्रष्टव्यम् ।

† का० श्री० सू० १६. ७. १० ।

‡ “उखोपशये पिष्टा मृदा महोखां करोत्यावृत्ता”—इति का०
श्री० सू० १६. ७. ८ । उखाखण्ड मेक मुखायां प्रक्षिप्तम्, द्वितीय
मुपशयया सह पिष्टा ‘आवृत्ता’ आवृच्छन्नेन मन्त्रवर्जं क्रियमात्रम् ।

§ का० श्री० सू० १६. ७. ११ ।

‘गार्हपत्यादेव’ ‘एनम्’ अग्निम् ‘प्राञ्चम्’ ‘उद्धृत्य’, ‘उपसमा-
धाय’ पुनः ‘उखां’ ‘प्रवृज्जरात्’ । ‘एतया एव आहता’ पूर्वो-
क्तोखाप्रवृज्जनप्रकारेण अत्रापि ‘अनुपहरन् यजुः’ । तर्हि
कथम् ? ‘तूष्णी मेव’ ‘ताम्’ उखाम् प्रवृज्जरादिति शेषः ॥
प्रायश्चित्ताहुतेः उखाप्रवृज्जनानन्तरत्वं माह— “यदाग्निरारो-
हतीति ॥ १० ॥

“अथ प्रायश्चित्ती करोतीति । “उभे प्रायश्चित्ती करोतीति”
वक्ष्यमाणेन प्रायश्चित्तेन प्रायश्चित्तद्वयं कुर्यादित्यर्थः । उख्याग्नेः
सीमिकाग्निकोभयसाधारणत्वात् विहितं प्रायश्चित्तं सर्वकाम-
सन्तानरूपत्वेन स्तीति— “सर्वेभ्यो वा एष एत मिति । सर्व-
कामाभिवृद्ध्यर्थं मन्नेराहितत्वात् तदनुगमे सति यदेवाङ्गं कामानां
सम्बन्धि व्यवच्छिद्यते, तेन प्रकारेण सन्ततं व्यवच्छिन्नं करोति ।
कोऽर्थः ? ‘सन्दधाति’ इत्यर्थः ॥

उभयविधं प्रायश्चित्तं कर्तव्यं मित्याह— “उभे प्रायश्चित्ती
करोतीति ॥ । अध्वरस्य प्रकारविशेषश्च दर्शयति— “पूर्वा
मथान्नेरिति । ‘तस्य’ अर्थवादात्मको ‘बन्धुरक्तः’— “उपायि
द्येतत् कर्म, यदग्निकर्मेत्यनेनोक्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

तत्र आग्निक-प्रायश्चित्तस्य प्रकारविशेषं मन्त्रविशेषं च दर्श-

* का० श्रौ० सू० १६. ७. ६ । एतस्य वृत्तिरिहानोप्या विशेषतः ।

† इत उत्तरस्यां कण्ठां दृश्यम् (१४ प्र०) ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ७. ७ । अध्वरप्रायश्चित्तिः, आग्निकी
प्रायश्चित्तिश्चेति ।

§ पुरस्तात् ३.६ ए० १७ प्र० द्रष्टव्यम् ।

यति— “स समिधाज्यस्योपहृत्येत्यादिना * । पूर्वस्य समिदाधाने तिष्ठन्नित्युक्तत्वात् † अत्रापि तथात्वप्रसङ्गावाह— “आसीन इति । आज्यं समिधा आदाय जुहुयादित्यर्थः । तत्र मन्त्रं दर्शयति— “विश्वकर्मणे स्वाहेतीति ‡ ।

आज्याहुत्यनन्तरं तत् समिदाधानं समन्त्रक माह— “अथोपोत्थाय समिध मिति § । आज्यहोमस्यासीनत्वाभिधानादुपोत्थायेत्युक्तम् ।

मन्त्रस्थाय मर्थः ॥,— हे अग्ने ! त्वाम् आदित्यादयः ‘पुनः’ ‘समिन्धन्ताम्’ दीपयन्तु । तथा ‘ब्राह्मणः’ ब्राह्मणाः ऋत्विगादयः ‘समिन्धन्ताम्’ । हे ‘वसुनीथ !’ नीधेति वाङ्मात्रं, वस्त्वर्थस्तु !, यद्वा वस्त्वर्थं गमयन् । ‘यज्ञैः’ निमित्तभूतैः ‘समिन्धन्ताम्’ । ‘त्वं’ च ‘ष्टेन’ ‘तत्त्वं’ तनुं ‘वर्धयस्व’ । ‘यजमानस्य कामाः’ ‘सत्याः’ अवितथाः ‘सन्तु’ । “एतास्त्वा देवता इति पूर्वार्हतात्पर्यप्रदर्शनब्राह्मणं स्पष्टम् । उत्तरार्हं मनूय व्याचष्टे— “येभ्य उ त्वा मिति । ‘येभ्यः’ ‘कामेभ्यः’ निमित्तभूतेभ्यः ‘यजमान आधत्ते’, ‘ते सर्वे’ अपि कामाः ‘सत्याः सन्तु’ इति ।

* “प्रायश्चिनि’ समिधोपहृत्याज्यं विश्वकर्मण इति”—इत्येव माधुपाठः । का० श्रौ० सू० १६. ७. १ । इह ‘उपपूर्वञ्च हनिगृह्णार्थो ऋधोऽन्यत्रापि (३. ४. १. २५.), समिधा करणभूतया सुक्स्यानीयया ‘उपहृत्य’ गृहीत्वा”—इति च तदृशौ ।

† पुरस्तात् ३४३ पृ० १ पं द्रष्टव्यम् ।

‡ वा० सं० १९. ४३. २ ।

§ का० श्रौ० सू० १६. ७. २ ।

॥ वा० सं० १२. ४४ ।

आधानस्य सर्वकामनिमित्तत्वात् तस्य कृतत्वात् कामैरपि सत्त्वै-
र्भवितव्य मित्येतत् उत्तरार्होक्त मित्यर्थः ॥ १२ ॥

उत्थस्यानुगमप्रसङ्गात् तदाश्रयभूतगार्हपत्यस्याप्यनुगमे प्राय-
श्चित्त माह— “अथ यदि गार्हपत्य इति * । अरणीभ्या मग्नि-
मुत्पाद्य गार्हपत्ये उपसमाधाय आध्वरिकाम्निकोभयप्रायश्चित्ते
कुर्यात् ॥ १३ ॥

सुत्यादिने आहवनीयानुगतौ प्रायश्चित्त माह— “अथ यदि
प्रसुत आहवनीय इति † । “साङ्काशिनेन हृत्वेति । साङ्का-
शिनं नाम शालामुखीय मारभ्य सदोहविह्वानमध्यगतपूर्व्यरज्जु-
मवलम्ब्योत्तरदिक्पर्यन्तः प्रागायतरज्जुमार्गः । स्पष्ट मन्यत् ॥

“प्रायश्चित्ती करोतीति ‡ । सर्वत्र प्रायश्चित्तद्वय मभि-
हितम् , तयोर्व्यवस्था माह— “यस्तस्मिन् कालेऽध्वरः स्यादिति ।
तत्कालानुरूपं प्रायश्चित्ति मध्वरप्रायश्चित्तिम् , सौमिकी मित्यर्थः ।
“समान्यग्निप्रायश्चित्तिरिति । ‘समानी’ एकरूपैव आग्निक्ती-
प्रायश्चित्तिः । ससमिधान्यस्योपहृत्येत्याद्युक्ते च । अयं मर्थः ,—
सर्वानुगमे अध्वरप्रयोगवेलायां तत्कालचोदितां प्रायश्चित्तिं
कुर्यात् , अग्निप्रयोगवेलाया मुक्ता मेकरूपा मेव आग्निक्तीं
कुर्यादिति ॥ १४ ॥

“अथ यद्याग्नीधीय इत्यादि । अग्नीध्रमण्डपे भवः ‘आग्नी-
धीयः’ । तस्यापि गार्हपत्यादेव प्रततत्वात् अनुगतोऽग्निः तत्रैव
प्रविष्टो भवति , अतः ‘गार्हपत्यात् एव’ ‘एनम्’ अग्निम्-

* का० श्रौ० सू० १६. ७. ३ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ७. ४ ।

‡ ‘प्रायश्चित्तिरिति अस्य क्रोमस्य सम्भा’—इति का० १६. ७. १ ट० ।

‘प्राञ्चम्’ ‘उत्तरदेश सदः’ सदस उत्तरदेशतो ‘हत्वा’ चामीध्रे
 ‘उपसमाधाय’ तत्कर्मोचितां प्रायश्चित्तिं कुर्यात् ० । सुत्या-
 दिने गार्हपत्यानुगमने प्रायश्चित्त माह— “अथ यदि गार्हपत्यो-
 ऽनुगच्छेत् तस्योक्तो बन्धुरिति । “अरणीं वाव स गच्छति”—
 इत्यादिनोक्त इत्यर्थः १ ॥ १५ ॥ ६ [६. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाहं निवारयन् ।

पुमर्षाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ६ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापुरुषौ स्वर्णगर्भम् ,
 सप्तारब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्षभूमीः ।
 रत्नोत्स्रां रुक्मशजिहिपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्थः ,
 व्याघ्राणीहिश्ववक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटश्च ॥
 धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूग्व्यः ।

• का० श्रौ० सू० १६. ७. ५, ६, ७ ।

† पुरस्तात् ३६० पृ० ४ पं० द्रष्टव्यम् ।

आन्योत्थं प्रान्यजन्मा लवणज मनुष्यः शार्करं चार्कतेजाः ,
रत्नाब्जो रत्नरूपं गिरि मङ्गत मुदा पात्रसाम्निष्कृणार्यः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक—

श्रीहरिहरमहाराजसाम्प्रान्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

— — — — —

॥ इति षष्ठकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः † ॥

— — — — —

* अथत्याष्टीप्यन्वः पञ्चमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्याः ।

† इतोऽनन्तरं मिह क-ग-घ-पुस्तकेषु “कण्डिकासंख्या १००”—इति ,
अन्यत्र “कण्डो १००”—इत्येव । तत्र १ ब्रा० ११ क०, २ ब्रा० १७ क०,
३ ब्रा० २४ क०, ४ ब्रा० १६ क०, ५ ब्रा० १७ क०, ६ ब्रा० १५ क० ;
अष्टकनया १०० सिद्धम् ॥

अथ

पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,
अपि वा
सप्तमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्त्ति । सत्यं हेतद्यद्वक्त्रः
सत्यं वा ऽएतं यन्तु मर्हति सत्येनैतं देवा अपिभरुः
सत्येनैवेन मेतद् विभर्त्ति ॥ १ ॥

तद्यत्तत् सत्यम् । असौ सु आदित्यः सु हिर-
ण्मयो भवति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेषोऽमृतं
हिरण्यं ममृतं मेष परिमण्डलो भवति परिमण्डलो
क्षेत्र एकविंशतिनिर्वाध एकविंशो क्षेत्र बहि-
ष्ठाग्निर्वाधं विभर्त्ति रश्मयो वा ऽएतस्य निर्वाधा
वाह्यत उ वा ऽएतस्य रश्मयः ॥ २ ॥

यदेव रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्त्ति । असौ वा
ऽआदित्य एष रुक्मो नो हेतु मन्त्रं मनुष्यो

मनुष्यरूपेण यन्तु मर्हत्येतेनैव रूपेणैतद्रूपं वि-
भर्त्ति ॥ ३ ॥

यद्देव रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्त्ति । रेती वा
ऽइदं सित्तु मय मग्निस्तेजो व्यीर्यं रुक्मोऽस्मिं-
स्तद्रेतसि तेजो व्यीर्यं दधाति ॥ ४ ॥

यद्देव रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्त्ति । एतद्दे देवा
अविभयुर्यद्दे न इमं मिह रुक्षांसि नाष्टा न हन्यु-
रिति तस्मा ऽएत मन्त्रिकाङ्गोभार मकुर्व्वन्ममु मेवा-
दित्य मसौ वा ऽआदित्य एष रुक्म स्तुथैवास्मा ऽअय
मेत मन्त्रिकाङ्गोभारं करोति ॥ ५ ॥

कृष्णाजिने निष्यूतो भवति । यज्ञो वै कृ-
ष्णाजिनं यज्ञो वा ऽएतं यन्तु मर्हति यज्ञेनैतं
देवा अविभर्य्यज्ञेनैवेत मेतद् विभर्त्ति लोमतश्छु-
न्दांसि वै लोमानि कुन्दांसि वा ऽएतं यन्तु
मर्हन्ति कुन्दोभिरेतं देवा अविभरश्छुन्दोभिरैवेन
मेतद् विभर्त्ति ॥ ६ ॥

अभि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि नि-
ष्यूतो भवति । ऋक्सामयोर्हते रूपे ऽऋक्सामे

वा ऽएतं यन्तु मर्हंत ऋक्सामाभ्या मेतं देवा
अविभक्तृक्सामाभ्या मेवैन मेतद् विभर्त्ति शान्तो
रुक्मपाशस्त्रिवृत्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

त मुपरिनाभि विभर्त्ति । असौ वा ऽद्यादित्य
एष रुक्म उपरिनाभ्यु वा ऽएषः * ॥ ८ ॥

यद्देवोपरिनाभि† । अवाग्वै नाभे रेतः प्रजाति-
स्तेजो व्यीर्यं रुक्मो नेम्ने रेतः प्रजातिं तेजो व्यी-
र्यं रुक्मः प्रदहादिति ॥ ९ ॥

यद्देवोपरिनाभि‡ । एतद्वै पशोर्मध्यतरं यदुपरि-
नाभि पुरीषसंहिततरं यदुवाङ्नाभेस्तद्यदेव पशो-
र्मध्यतरं तेनैन मेतद् विभर्त्ति ॥ १० ॥

यद्देवोपरिनाभि§ । यद्वै प्राणस्यामृतं मूर्ध्नि तन्ना-
भेरुद्धैः प्राणैरुच्चरत्यथ यन् मूर्ध्नि पराक्तन्नाभि मूर्ध्ने-
ति तद्यदेव प्राणस्यामृतं तदेन मेतदभिसम्पादयति
तेनैन मेतद् विभर्त्ति ॥ ११ ॥

* 'एष'—इति ग, घ ।

† 'यद्देवोपरिनाभि'—इति ख । 'यद्देवोपरिनाभि'—इति ग, घ ।

‡ 'यद्देवोपरिनाभि'—इति ग । 'यद्देवोपरिनाभि'—इति घ ।

§ 'यद्देवोपरिनाभि'—इति ग, घ । ॥ 'विभर्त्ति'—इति ख ।

अथैन मासन्द्या विभर्त्ति । इयं वा ऽआ-
सन्द्याऽ षीदऽ सूर्वा मासम् मिथं वा ऽएतं
यन्तु मर्हत्यनयैतं देवा अविभक्तनयैवैन मेतद्
विभर्त्ति * ॥ १२ ॥

औदुम्बरी भवति । जुग्वै रस उदुम्बर जुजै-
वैन मेतद्रसेन विभर्त्यथो सूर्वा ऽएते ज्वनस्पतयो
यदुदुम्बरः सूर्वा वा ऽएतं ज्वनस्पतयो यन्तु मर्हन्ति
सूर्वाैरेतं ज्वनस्पतिभिर्देवा अविभक्तः सूर्वाैरेवैन
मेतद्वनस्पतिभिर्विभर्त्ति † ॥ १३ ॥

प्रादेशमाचूड्वा भवति । प्रादेशमात्रो वै
गुर्भो ज्विष्णुर्योनिरेषा गुर्भसम्भितां तद्योनिं करो-
त्यरत्निमात्री तिरश्ची बाहुर्वा ऽअरत्निर्बाहुनो वै
ज्वीर्यं क्रियते ज्वीर्यसम्भितैव तद् भवति ज्वीर्यं
वा ऽएतं यन्तु मर्हति ज्वीर्येणैतं देवा अविभक्त-
ज्वीर्येणैवैन मेतद् विभर्त्ति ‡ ॥ १४ ॥

चतुःसक्तयः पादा भवन्ति । चतुःसक्ती-
न्यनूच्यानि चतस्रो वै दिशो दिशो वा ऽएतं यन्तु

महन्ति दिग्भरेतुं देवा अविभर्त्तिर्दिग्भरेवैन मे-
तद् विभर्त्ति मौञ्जीभी रज्जुभिर्व्युता भवति त्रि-
वृहस्तुष्टोक्तो बभ्रुर्मृदा दिग्धा तस्थो ऽएवोक्तोऽथो
ऽअनतिदाहाय * ॥ १५ ॥

अथैनं शिक्वेन विभर्त्ति । इमे वै लोका
एषो ऽग्निर्द्दिशः शिक्वं दिग्भिर्होमे लोकाः शक्नु-
वन्ति स्यातुं यच्छक्नुवन्ति तस्माच्छिक्वं दिग्भि-
रेवैन मेतद् विभर्त्ति षडुद्यामं भवति षड्वि दि-
शो मौञ्जं त्रिवृत् तस्थोक्तो बभ्रुर्मृदा दिग्धं तस्थो
ऽएवोक्तोऽथो ऽअनतिदाहाय † ॥ १६ ॥

तस्याप एव प्रतिष्ठा ‡ । अप्सु हीमे लोकाः
प्रतिष्ठिता आदित्य आसञ्जन मादित्ये हीमे लोका
दिग्भिरासक्ताः स यो हैतदेवं व्येदैतनैव रूपेणैतद्रूपं
विभर्त्ति ॥ १७ ॥

यदेवैनं शिक्वेन विभर्त्ति । संवत्सर एषो-
ऽग्निर्हृतवः शिक्व मृतुभिर्हि संवत्सरः शक्नोति

* , † 'अनतिदाहाय'—इति ख ।

‡ 'प्रतिष्ठा'—इति ग , 'प्रतिष्ठा'—इति घ ।

स्यातुं यच्छक्नोति तस्माच्छिष्यं मृतुभिरैवैन मेतद्
विभर्त्ति षडुद्यामं भवति षड्व्यातवः ॥ १८ ॥

तस्याहोरात्रे ऽएव प्रतिष्ठा* । अहोरात्रयोर्ह्ययं
संव्यत्सरः प्रतिष्ठितश्चन्द्रमा आसञ्जनं चन्द्रमसि
ह्ययं संव्यत्सरः ऋतुभिरासक्तः स यो हैतदेवं ज्वे-
दैतेनैव रूपेणैतद्रूपं विभर्त्ति तस्य ह वा ऽएष
संव्यत्सरभूतो भवति य एवं ज्वेद संव्यत्सरोपासि-
तो हैव तस्य भवति य एवं न ज्वेदेत्यधि-
देवतम् † ॥ १९ ॥

अथाध्यात्मम् । आत्मैवाग्निः प्राणाः शिष्यं
प्राणैर्ह्ययं मात्मा शक्नोति स्यातुं यच्छक्नोति तस्मा-
च्छिष्यं प्राणैरेवैन मेतद् विभर्त्ति षडुद्यामं भवति
षड्वि प्राणाः ‡ ॥ २० ॥

तस्य मन एव प्रतिष्ठा § । मनसि ह्ययं मात्मा
प्रतिष्ठितो ऽस्य आसञ्जनं मन्त्रे ह्ययं मात्मा प्राणै-

* 'प्रतिष्ठा'—इति ग, घ ।

† 'देवतम्'—इति ग, घ ।

‡ 'प्राणाः'—इति ग, घ ।

§ 'प्रतिष्ठा'—इति न, घ ।

रासक्तः स यो हैतदेवं व्यैतेनैव रूपेणैतद्रूपं
विभर्त्ति * ॥ २१ ॥

अथैन मुखया विभर्त्ति । इमे वै लोका उखे-
मे वा ऽएतं लोका यन्तु महन्त्येभिरेतं लोकैर्द्देवा
अविभरुरेभिरेवैन मेतल्लोकैर्विभर्त्ति † ॥ २२ ॥

सा यदुखा नाम । एतद्दे देवा एतेन कर्म-
णैतयावृतेमांल्लोकानुदखनन् यदुदखनंस्तस्मादुदखो-
त्खा ह वै ता मुखेत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्ष-
कामा हि देवाः ‡ ॥ २३ ॥

तदा ऽउखेति हे ऽअक्षरे । द्विपाद्युजमानो यज-
मानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तैवेन
मेतद् विभर्त्ति सो ऽएव कुम्भी सा स्थाली तत्
षट् षडृतवः संवत्सरः संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्नि-
र्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति § ॥ २४ ॥

अथैन मिण्डाभ्यां परिगृह्णाति । असौ वा
ऽआदित्य एषो ऽग्निरहारावे ऽगृह्णे ऽअमं तदा-

* , † 'विभर्त्ति'—इति ख ।

‡ 'देवाः'—इति ग , घ ।

§ 'भवति'—इति ख ।

दित्यु मशोरात्राभ्यां परिगृह्णाति तस्मादेषोऽशो-
रात्राभ्यां परिगृहीतः ॥ २५ ॥

यद्वै न मिण्डाभ्यां परिगृह्णाति । असौ
वा ऽच्चादित्य एषोऽग्निरिमा ऽउ लोकाविण्डे ऽचमं
तदादित्य माभ्यां लोकाभ्यां परिगृह्णाति तस्मा-
देष आभ्यां लोकाभ्यां परिगृहीतः परिमण्डले
भवतः परिमण्डलो हीमौ लोकौ मौञ्जे त्रिवृती
तस्योक्तो बभ्रुर्मृदा दिग्धे तस्यो ऽएवोक्तोऽथो ऽअन-
तिदाहाय ॥ २६ ॥

अथातः सम्प्रदेव * । आसन्ती चोखा च शि-
क्कश्च रुक्मपाशश्चाग्निश्च रुक्मश्च तत् षट् षडु-
तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
मात्रा तावत्तद् भवतीण्डे तदष्टावष्टाक्षरा गाय-
त्री गायत्रीऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्
तद् भवति † ॥ २७ ॥

अथ सर्व्वसम्पत् । चत्वारः पादाश्चत्वार्यनु-

* 'सम्प्रदेव'—इति ग, 'सम्प्रदेव'—इति घ ।

† 'भवति'—इति छ ।

च्यानि शिक्वां च रुक्मपाशुषु यदु किञ्च रज्जु-
व्यं शिक्वां तदनुखाम्नी रुक्मस्तत् त्रयोदश त्रयो-
दश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्नि-
र्बावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति * ॥ २८ ॥ १ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [७. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रुतितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्गमे , त मङ्गं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

यदुक्तं कात्यायनेन— “यजमानः कण्ठे रुक्मं प्रतिमुञ्चते
परिमण्डन मेकविंशतिपिण्डं कृष्णाग्निनिष्कृतं सोमसु यज्ञ-
कृत्ष्वेषु शणसूत्रे त्रिवृत्यो त मुपरिनाभि बहिष्पिण्डं दृशानो रुक्म
इति”—इति †, तदिदं वक्तुं मादौ रुक्मप्रतिमोकं विधत्ते—
“रुक्मं प्रतिमुख्यं विभर्त्ति” । यजमानो रुक्मं सुवर्चमय माभ-
रत्वं कण्ठे बध्वा उखां धारयेत् । विहितं रुक्मप्रतिमोचन-
पूर्वकं धारत्वं प्रशंसति— “सत्यं हैतद् यद् रुक्म इति । अत्य-
न्ताग्निसंयोगेऽपि नाशादग्नात् रुक्मस्य सत्यत्वम् । ‘एतम्’
अग्निं ‘यन्तुं’ नियन्तुं ‘सत्यम्’ एव ‘अर्हति’ । ‘देवाः’ ‘सत्येन’
सत्यं मात्रयं कृत्वा ‘अविभक्तः’ भरणं मकुर्वन् । ‘एतत्’ रुक्माख्यं
सत्यम् आदित्यात्मना ‘सत्येन’ ‘एव’ ‘विभर्त्ति’ ॥ १ ॥

* ‘भवति’—इति ख ।

† का० श्रौ० सू० १६. ५. १ ।

प्रशंसति— “तद्यस्तत्सत्य मसौ स आदित्य इति । रुक्मस्य सुवर्णमयतां विधाय प्रशंसति— “स हिरण्यमयो भवतीति । हिरण्यस्य भास्वरूपत्वात् ज्योतीरूपत्वम्, तदेव ‘अमृतम्’ अविनाशि, ‘एषः’ रुक्मः ‘परिमण्डलः’ वर्जुलः भवति । तत्रोपपत्तिः— “परिमण्डलो ह्येव इति । ‘एषः’ आदित्यः ‘एकविंशतिनिर्वाधः’ । बिलसहिताः पुलकाः धारणसमये निर्वाधाः •, यथा बाह्या भवन्ति, तथा धारयेत् । निर्वाधस्य बहिर्भावं प्रशंसति— “रश्मयो वा एतस्य निर्वाधा इति । ‘एतस्य’ आदित्यात्मकस्य रुक्मस्य ॥ २ ॥

रुक्मधारणं प्रशंसति— “यद्देव रुक्मं प्रतिमुच्येति । मानुषेण रूपेण अग्नेर्धारणस्यानुचितत्वात् ‘एतेन’ रुक्माख्येन आदित्येन ‘रूपेण’ ‘एतत्’ अग्न्यात्मकं ‘रूपं’ ‘विभर्त्ति’ ॥ ३ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “यद्देव रुक्मं प्रतिमुच्येति । अस्याग्नेः रेतःसेकस्थानीयत्व मुक्तं प्राक्, रुक्मश्च तेजोरूपं वीर्यम् । तथा सति अग्ने रुक्मसंयोजनेन रेतस्यग्न्याख्ये ‘तेजः’ वीर्यं मेव स्थापितवान् भवति ॥ ४ ॥

पुनरप्यग्ने रुक्मसंयोग मन्त्रेर्गोमृत्वरूपेण प्रशंसति— “यद्देव रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्त्तीति । पुरा ‘देवाः’ ‘इमम्’ अग्निम् ‘नाष्टा’ नाशकानि ‘रक्षांसि’ ‘यद्दे’ येनैव प्रकारेण ‘न हन्युः’, ‘एतत्’ एतेन विषयभूतेन ‘अविभयुः’ । भीतिपरिहारोपायं दर्शयति— “तस्मा एत मन्त्रिकादिति । ‘तस्मै’ अग्नये ‘एतम्’ आदित्यम् । एतच्छब्दार्थं माह— “अमु मेवादित्य मिति । तर्हि

• निर्वाधाः, निर्वाधान्ते निष्काशयन्ते उन्नतात् स्वरूपाद् बहिर्निःसृता भवन्ति—इति का० श्रौ० सू० १६. ५. १ वृ० ।

मानुषैः कथं गोसारं कर्तुं शक्यत इति , तत्राह-- “असौ वा
आदित्य एव रुक्म इति ॥ ५ ॥

“कृष्णाजिने निष्कृतो भवतीति । नितरां स्यूतः सम्बद्धः
भवति । यथा कृष्णाजिनस्योपरि वर्त्तते , तथा कुर्यादित्यर्थः ।
“यज्ञो वै कृष्णाजिन मिति । यज्ञसाधनहविराधारत्वात् यज्ञ
इत्युच्यते । शिष्टं गतप्रायम् । निषीवन मपि ‘लोमतः’ लोम-
प्रदेशे कर्त्तव्यम् । कृष्णाजिनस्य यज्ञत्वविधानात् तल्लोम्नां यज्ञा-
वयवच्छन्दोरूपत्वं युक्तम् । गत मन्यत् ॥ ६ ॥

तत्रापि शुक्लकृष्णलोमरेखयोरुपरि निष्कृतेन भवितव्य मिति
दर्शयति-- “अभि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि निष्कृतो भव-
तीति । उभयविधानां लोम्नाम् ‘अभि’ उपरि । “ऋक्सामयोर्हते
रूपे इति । ‘ह’-शब्दः “ऋक्सामयोः शिष्ये”-इत्यादि * मन्त्र-
प्रसिद्धिद्योतनार्थः । गत मन्यत् । “शणो रुक्मपाशस्त्रिहृदिति ।
रुक्मसम्बन्धनरज्जुः ‘शणः’ शण्टणनिर्मितः , ‘त्रिहृत्’ त्रिगु-
णितः । “तस्वीक्तो बभ्रुरिति । शणार्थवादः-- “शणकुलाय
मन्तरं भवतीत्यत्रोक्तः † , त्रिहृदर्थवादस्तु “त्रिहृदग्निरित्यादि-
नोक्तः ‡ ॥ ७ ॥

रुक्मधारणप्रदेशं विधाय प्रशंसति-- “त उपरिनाभि विभ-
र्त्यसौ वा आदित्य इति । “उपरिनाभ्यु वा एष इति । ‘एषः’

* वा० सं० ४. ६ । “कृष्णाजिनयोः मन्त्रि मालभत ऋक्-साम-
योरिति का० श्रौ० सू० ७. ३. ३३ । “यदे प्रतिकूपं तच्छिष्य
मिति चेह पुरस्तात् (३. २. १. ५) दृश्यम् ।

† पुरस्तात् (६ अ० १ ब्रा० २४ क०) दृश्यम् ।

‡ पुरस्तात् (१ प्र० १ ब्रा० १४ क०) दृश्यम् ।

आदित्यः 'उपरिनाभि' नाभेरुपरिप्रदेशे ; तत्र मध्ये ध्येयत्वात् ,
रक्तवर्षनाभेरुपरि वर्त्तमानत्वाद् वा , जाठरवज्राक्षकस्य तस्य
नाभेरुपरि वर्त्तमानत्वाद् वा ॥ ८ ॥

उक्त सुपरिनाभित्वं बहुधा प्रशंसति— “यद्देवोपरिनाभ्यवान्
वे नाभेरित्यादिना । रेतसः 'प्रजातिः' उत्पत्तिः नाभे-
रर्वाक्प्रदेशे खलु , अतः 'तेजः' वीर्यरूपः 'रुक्मः' तां 'प्रजातिं'
प्रदहेत् , तत् 'नेत्' नैवेष्टम् । “नेत्स्वेष इदित्यनेन सम्प्रयुज्यते
परिभये”—इति * निरुक्तम् ॥ ९ ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “यद्देवोपरि नाभीति । 'एतद्दे
पशोर्मध्वतरं' यन्नाभेरुपरिष्ठाद् वर्त्तमानं हृदयादिकम् । 'नाभेः'
'अवाक्' अर्वाक्प्रदेशे 'यत्' अङ्गम् , 'तत्' 'पुरीषसंहिततरम्'
अत्यन्तं पुरीषेषु संहितम् । “तद्यदेवेत्यादि , खलु ॥ १० ॥

उपरिधारण ममृतस्योपरिधारणतया प्रशंसन् गतिभेदेन
मृतामृतविभाग माह— “यद्देवोपरिनाभि यद्दे प्राणस्येति ।
प्राणस्य द्वावंशौ , अमृतांशो मृतांशश्च , तत्रामृतास्यो योऽंशो-
ऽस्ति नाभेरुर्ध्वप्रदेशे , सः 'जर्हः' प्राणैः 'उच्चरति' उद्गच्छति ;
यः मर्त्योऽंशः , सः नाभेः 'पराक्' अवाक्षुखं 'तं नाभिम्'
'अस्येति' अतिगच्छति । विभागप्रदर्शनप्रयोजन माह— “तद्
यदेवेति । 'तत्' 'प्राणस्य' 'अमृतम्' अंशम् 'एनम् अभि' आधु-
न्यान्नेरुपरि 'सम्पादयति' । 'एतत्' एतेन , नाभेरुपरि सम्पा-
दनेन 'एनम्' अग्निम् 'तेन' अमृतेन 'विभर्ति' ॥ ११ ॥

उत्खान्नेरुक्त्वस्योपरि धारणं विधाय तत्राप्यासन्न्यां धारणं

कर्तव्य मित्याह— “अथैन मासस्या मिति * । आसन्दीप्रवृत्त-
निमित्तं पृथिव्यां सम्पादयन् तदात्मकत्वसम्पादनद्वारेण प्रशंसति
—“इयं वा आसन्दीति । आसीदत्वताग्निरित्यासन्दी , इयं पृथि-
व्यपि सर्वस्यापि पदार्थस्यासदनयोग्यत्वात् आसन्दी ; तथा च सती
अस्या मेव भूतवान् भवतीत्यर्थः । “इयं वा एतं यन्तु मित्यादि ,
पूर्ववत् ॥ १२ ॥

आसन्द्या औदुम्बरत्वं विधाय प्रशंसति— “औदुम्बरी भवति
जम्बैरस इति । जम्बैरूपत्वं सर्ववनस्यात्मकत्वञ्च उच्यते समिदा-
वानप्रस्तावे प्रागुक्तम् † । “सर्वे वा इत्यादि , पूर्ववत् ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वप्रमाणं विधाय स्तौति— “प्रादेशमात्रोति । गर्भरूपि-
णो यज्ञस्य विष्णोरेवा आसन्दी अपि तदाधारभूता , अतः प्रादेश-
प्रमाणां ‘योनिं’ ‘गर्भसन्नितां’ गर्भसमपरिमाणां ‘करोति’ ।
तिर्यक्प्रमाण माह— “अरन्निमात्रोति । “तिरश्चीति । हि-
प्रादेशोऽरन्निः , द्वयोररन्निर्बाहुः । किं तत इत्याह— “बाहुनो
वै वीर्यं क्रियत इति । ‘बाहुना उ’ बाहुनैव । ‘तत्’ तस्मात्
बाहुः ‘वीर्यसन्निता’ ‘भवति’ प्रहारसमये तथा दर्शनात् ॥ १४ ॥

“चतुःस्त्रक्तय इति । स्त्रक्तिचतुष्टयोपेताः स्युः , ‘अनूच्यानि’
अपि चतुर्द्वाराणि स्युः । पादाङ्गेषु आयततिर्यक्-काष्ठानि अनू-
च्यानीत्युच्यन्ते । स्पष्टं मन्यत् । ‘त्रिवृद्धिः’ त्रिगुणाभिः ‘रज्जुभिः’
‘व्यूता’ विविधं सन्तता । “व्येष् तन्तुसन्ताने” ‡ । “तस्मीन्तो
बन्धुरिति । मौञ्जार्थवादः , मृदाहरणस्यादौ तदाहरणार्थं पशु-

* का० औ० सू० १६. ५. २ ।

† पुरस्तात् ६ अ० १ ब्रा० २ क० (१३७ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

‡ भा० उ० १००७ धा० ।

त्रयबन्धुनरज्जुप्रस्तावे — “ते मौञ्जीभिरभिधानीभिरभिहिता भ-
वन्ति, अग्निदेवेभ्य उदक्रामत् स मुञ्चं प्राविशत्”—इत्यादि-
नोक्तः * ; त्रिवृत्त्वं तु “त्रिवृदग्निरित्यत्र— “सैवान्नेस्त्रिवृत्ता”—
इत्युक्तम् † । आसन्दी ‘मृदा दिग्धा’ आलिप्ता स्यात्, ‘तस्मिन्’
तस्या अपि ‘बन्धुः’ मृत्स्तावकोऽर्थवाद उक्तः ‡ । इष्टप्रयोजनं
च दर्शयति— “अथोऽनतिदाहायेति ॥ १५ ॥

“अथैन मिति । ‘एनम्’ उख्यानिम् । ‘शिक्ष्येन विभर्त्ति’
शिक्ष्यवत्त्वा मासन्ध्याम् उखां विभर्त्तित्यर्थः § । उक्तं मर्थं मधि-
देवताध्यात्ममेदेन प्रशंसति— “इमे वै लोका एषोऽग्निरित्या-
दिना । उख्यान्नेर्लोकत्रयात्मकत्वं मुखाद्वारा ॥ । उखायाश्च
लोकत्रयात्मकता “यो वा एष निधिः प्रथमोऽयं स लोकः”—इत्या-
दिना प्रागुक्तः ¶ । तस्या दिशः शिक्ष्यम् । किं तत इत्यत
आह— “दिग्भिर्होमे लोकाः शक्नुवन्ति स्यात् मिति । तस्माच्छि-
क्ष्येन भरणं युक्तम् । प्रसङ्गाच्छिक्ष्यशब्दनिर्वचनं दर्शयति— “यच्छि-
क्नुवन्ति तस्माच्छिक्ष्य मिति । स्वाधिष्ठितवस्तुधारणसमर्थत्वात् ।
शिक्ष्यरूपकल्पनायाः प्रयोजनं दर्शयति— “दिग्भिरेवैन मिति ।
“षडुद्यामं भवतीति । ऊर्ध्वाधोविवक्षया दिशं षट्त्वम् । उद्ग-
तानि दामानि उद्यामानि, तेषां षट्वेनोपेतं कर्त्तव्यम्; सूत्रे

* पुरस्तात् २ प्र० ३ ब्रा० २६ क० (१३८ ए०) दृश्यम् ।

† पुरस्तात् १ प्र० ३ ब्रा० १८ क० दृश्यम् ।

‡ ३ प्र० १ ब्रा० १ क० (१७६ ए०) दृश्यम् ।

§ का० श्री० सू० १६. ५. २ ।

॥ “अथो वा इमे लोकाः”—इत्यादि २६६ ए० ६ पं० दृश्यम् ।

¶ पुरस्तात् ६. ७. २२ (३६६ ए० १० पं०) दृश्यम् ।

षडुद्याम मिति पठितत्वात् * । यद्वा, उद्यमनसाधनत्वात् उद्याम-
शब्देन शिक्षादामान्युच्यन्ते ।

पाशानां मौञ्जत्रिवृतार्थवादः प्रागुक्तः †, उद्यमनानां मृद्दि-
ग्धत्वार्थवादोऽपि प्रागुक्तः ‡, इत्यतिदिशति— “तस्यो एवेति ।
'तस्य' मृदालेपनस्यापीति ॥ १६ ॥

“तस्याप एव प्रतिष्ठेति । 'तस्य' शिक्षस्य 'आपः' उदका-
न्येव 'प्रतिष्ठा' आस्यदम् ; लोकसृष्टेः प्राक् उदकस्य सृष्टत्वात् ।
शिक्षस्वाधस्तादर्थी उद्यामाधारः पाशरचितोऽवयवविशेषः, स
एवात्र 'प्रतिष्ठा'—शब्देनोक्तः । “आदित्य आसञ्जन मिति । आस-
ज्यते बध्यते शिक्ष मत्रेति 'आसञ्जनम्' शिक्षाधारः काष्ठविशेषः ।
यद्वा, आसज्यत इत्यासञ्जनम्, शिक्षस्योर्जावयवः आदित्यो-
ऽत्र तत्स्थानीयः । उक्तार्थं प्रशंसति— “स यो हैतदेवं
वेदेति ॥ १७ ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “यत्तेवैनं शिक्षेन विभर्त्सति ।
एतत् पूर्वकण्डिकावद् व्याख्येयम् । अग्नेः संवत्सररूपत्वं संव-
त्सरभरणात्, शिक्षस्य स्वाग्निताधारकत्वनियमात् संवत्सरस्याग्नि-
रूपत्वेन ऋतूनां संवत्सराधारत्वात् तेषां शिक्षत्वं युक्तम् ॥ १८ ॥

“तस्याहीराक्षे एव प्रतिष्ठेति । “चन्द्रमा आसञ्जन मिति ।
चन्द्रकासवहुपध्यायतत्वात् संवत्सरस्य चन्द्रासञ्जनरूपत्वम् । संव-
त्सरात्मकत्वप्रयुक्त मर्थवाद माह— “तस्य ह वा एष संवत्सरभूत

* “शिवपाशं प्रतिसृजते षडुद्यामं विन्वा रूपाणीति”—इति
का० श्री० सू० १६. ५. ६ ।

† पुरस्तात् ३८४ पृ० टीप्पनीयं (* , †) द्रष्टव्यम् ।

‡ पुरस्तात् ३७५ पृ० ३ पं० द्रष्टव्यम् ।

इति । 'यः' 'एवम्' अन्तेः संवत्सरात्मकत्वम्, शिष्यस्य ऋत्वात्मकतां च 'वेद' जानीयात्, 'तस्य' 'एषः' उच्योऽग्निः 'संवत्सरभूतः' संवत्सरादर्वाचीनकाले धारयेऽपि कृत्स्नं संवत्सरं भूतवान् भवति । उक्तविज्ञानप्रशंसार्थं मविज्ञातुरुक्तफलाभावं दर्शयति — "संवत्सरोपासितो हैवेति । संवत्सर मुपासित एव भवति, परं न तूत्तरूपेण धृतः । उक्तवक्ष्यमाणयोः साङ्ख्यपरिहाराय उक्तस्याधिदैवतपरतां व्यवस्थापयति— "इत्यधिदैवत मिति ॥ १८ ॥

"अध्यात्म मिति । प्रदर्शयत इति शेषः । "आत्मैवाग्नि-रिति । आत्मात्र देहव्यतिरिक्तो मनउपाधिकः । 'प्राणाः' शीर्षण्याः 'शिष्यम्' । ननु निरवयव मात्मानं प्रति धारकत्वेन कथं प्राणानां शिष्यत्वयोग्यतेति, तच्चाह— "प्राणैर्ज्ञेय मात्मा शक्नोति स्यात् मिति । "प्राणाधिपः सञ्चरति स्वकर्मभिः"—इत्यादिश्रुतेः * प्राणोपाधिकत्वेन देहाख्यगृहेऽवस्थानसम्भवात् । अतः शक्नोत्यनेन अवस्थात् मिति । वर्णव्यापत्त्या शिष्यशब्दो निष्पन्नः † । 'प्राणानां' चक्षुःश्रोत्रनासारन्धर्वर्तिनां षट्सङ्ख्यायोगात् "षट् प्राणाः"—इत्युक्तम् ॥ २० ॥

शिष्यस्याधस्ताद्वर्तिन मवयवं दर्शयति— "तस्य मन एव प्रतिष्ठेति । एतत् समर्थयते— "मनसि ज्ञाय मात्मा प्रतिष्ठित इति । मनसा परिच्छेद्यत्वात् मनसि प्रतिष्ठितत्वम् । शिष्य-स्त्रोपर्यवयवं दर्शयति— "अत्र मासङ्गन मन्त्रे ज्ञाय मात्मा प्राणै-रासक्त इति । अत्राभावे सोपाधिकस्यात्मनो भोगाभावात् प्राण-

* चेता० उप० ५. ७ ।

† तदेवं शक्नोतेः शिष्य मिति रूपं निष्पद्यत इत्याशयः ।

धारिणाप्रसक्तो भवति । आत्मरूपोऽग्निर्मनस्यस्यैः प्राणाख्यैः
इन्द्रियैरन्नं भुञ्जानो वर्त्तत इत्यभिप्रायः । “स यो हैतदिति ।
‘एतत्’ अग्निशक्त्यात्मकं वस्तु ‘एवम्’ उक्तप्रकारेण अग्ने-
रात्मत्वम् प्राणानां शिक्त्वाद्यात्मकतां च ‘वेद’, सः ‘एतेनेत्यादि,
व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

उख्येव धारणं प्रयंसति — “अथैन मुखयेति । ‘एनम्’
अग्निम् ‘इमे लोकाः’ ‘यस्तुं’ धारयितुम् ‘अर्हन्ति’ ॥ २२ ॥

उखां ‘स्व’-शब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनद्वारा प्रयंसति — “सा
यदुखा नामेत्यादिना । ‘सा’ ख्याती ‘यद्’ यस्मात् उखानाम
धृतवती, तदभिधीयत इति शेषः । “एतद्दे देवाः उदखनन्”
—इति सम्बन्धः । तत्प्रकार मभिनीय दर्शयति — “एतेन कर्म-
हेति । ‘एतेन’ परिदृश्यमानप्रकारेण । तद् विशिनष्टि — “एत-
येवावृतेति । ‘आवृत्’ प्रकारविशेषः । उद्धिमत्वा उखाया लोक-
त्रयात्मकत्वस्योक्तत्वात् १) उखोत्खनन मेव लोकत्रयोत्खनन मित्य-
र्थः । खनन मत्र निर्माण मभिप्रेतम् । उत्खन्यमानत्वात् ‘उखा’ ।
स्पष्ट मन्यत् ॥ २३ ॥

भरणीया मुखां तद्वताचरसङ्ख्याया प्रयंसति — “तद्वा उखे-
ति हे अचरे इत्यादिना । यजमानस्य चीयमानाग्नात्मना संस्का-
र्तव्यत्वात् ‘यजमानोऽग्निः’ इत्युच्यते । “यावानग्निरिति । हित्व-
परिमाणवान् । ‘अस्त्र’ यजमानाभिन्नस्त्राग्नेः ‘यावती’ मात्रा’
अवयवः पादगतसङ्ख्याया, ‘तावता’ क्त्राग्नेनापि ‘एनम्’ ‘एतेन’

* ३७५, ३८४ ए० १६ कक्षी द्रष्टव्या ।

† ३७० ७ त्रा० ४, ५ क० (२६०, २६१ ए०) द्रष्टव्यम् ।

प्रकारेण 'त्रिभस्ति' धृतवान् भवति यजमानः । एव मन्यत्रापि यावानग्निरित्येतद् व्याख्येयम् ।

पर्यायान्तरं समुच्चित्य तद्वत्सङ्ख्याद्वारेणोखाभरणं स्तीति—
 “सो एव कुम्भी स स्याली तत् षडित्यादिना । ‘सो एव’ उखा,
 सैव, ‘उ’-शब्दोऽनर्थकः । ‘कुम्भी’ कुम्भीत्यपि व्यवह्रियते,
 ‘सा’ एव ‘स्याली’ । अत्र ‘तत्’ सर्वाणि मिलित्वा ‘षट्’ ।
 गत मन्यत् ॥ २४ ॥

उख्यानेरिण्डाभ्यां परिग्रहं प्रशंसति— “अथैन मिण्डाभ्या
 मिति * । ‘इण्डः’ इति ततोखाधारणसाधनभूतो परिमण्डली
 पदार्थविशेषी ; ताभ्याम् ‘एनम्’ उखानि परिगृह्णाति । एक-
 स्येव तेजसः क्षित्यादिष्वग्न्याद्यात्मनावस्थानात् “त्रेधात्मनं व्याकु-
 रत”—इत्यादिश्रुतेः † एवोऽग्निरेव असौ आदित्यः । परिभ्रमतः
 आदित्यस्य पुरस्तात् पथाच्चावस्थिते ‘अहोरात्रे’ एव इण्ड-
 स्थानीये, अत इण्डाभ्या मन्निपरिग्रहेण अहोरात्राभ्याम् अमुम्
 आदित्यं परिगृहीतवान् भवति । उक्तं मयं लोकप्रसिद्धा वृत्त-
 यति— “तस्मादेव इति ॥ २५ ॥

इत्य मिण्डे अहोरात्रात्मना प्रशंस्य व्युत्पत्तिव्याख्यलोकद्वया-
 त्मनापि प्रशंसति— “यदेवैन मिति । तयोर्वर्तुलत्वं प्रशंसति—
 “परिमण्डले भवतः परिमण्डली हीमी लोकाविति । इण्ड-
 योर्मुञ्जविधृतित्वं त्रिहृत्त्वं च विधाय तदर्थवाद मुक्त मतिदि-
 शति— “मौञ्जे त्रिहती तस्योक्तो बन्धुरिति । “त्रिहृदग्निरित्या-

* का० श्रौ० सू० १६. ५. ३ ।

† अथैवोपरिष्ठादान्नास्यते (१० का० ६ अ० ५ ब्रा० ३ क०) ।

दिनेत्यर्थः * । तयोर्बहिर्दाहपरिहाराय नृदिग्धत्वं विधाय तद्वाक्य-
शेष मप्यतिदिशति— “नृदा दिग्धे तस्यो एवोक्त इति † । अथ
सूत्रम्— “इण्डुशिक्षासन्दीषु सुञ्जरज्जवस्त्रिततो नृदिग्धाः, परि-
मण्डलाभ्या मिण्डूाभ्या मुखां परिगृह्णाति”—इति ‡ ॥ २६ ॥

भर्त्तव्यस्यानेर्यावन्तः साधनपदार्थाः प्रागुक्ताः, तेषां या
सङ्ग्राहि, तां सङ्ख्यां प्रशंसति— “अथातः सम्पदेवासन्दी चोक्ता
चेत्यादिना । इतः परं सम्पत्सम्पत्तिरेवोच्यते, न तु नूतनः
कश्चित् पदार्थोऽभिधीयत इत्यर्थः । शिक्षादयः षट्, नृतवो-
ऽपि षट्, तदात्मकः संवत्सरोऽग्निः ; ‘अतः’ उक्तार्थसम्पा-
दनेनैक एवाग्निः संवत्सरसम्पत्तो भवतीति ‘सम्पत्’ । उक्त-
पदार्थसङ्ग्रहा इण्डुसङ्ख्या मपि समुच्चित्य सम्पत्त्यन्तरं दर्श-
यति— “इण्डुं तदष्टाविति । अग्नेर्गायत्राद्य प्रजापतिमुखात्
सङ्कोत्पन्नत्वोपाधिनेकत्वम् § ॥ २७ ॥

इत्थं प्रधानपदार्थगतसङ्ग्रहासम्पत्ति मुक्ताय सर्वविषयां सम्बद्धं
दर्शयति— “अथ सर्वसम्पदिति । उच्यत इति शेषः । ‘चत्वारः
पादाः’ आसन्ध्यां सन्ति, तस्याश्चतुर्दिक्ष्ववस्थितानि ‘चत्वारि
अनूच्यानि’, तन्मिलित्वाष्टौ । शिक्षारूपपाशौ द्वौ । ननु शिक्षा-
वयवा बहवः सन्ति, कथं न गण्यन्त इत्याह— “यदु किञ्च

* पुरस्तात् (१३८ पृ० १४ पं०) द्रष्टव्यम् ।

† पुरस्तात् (३७५ पृ० ३ पं०) द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ५. ३ । ‘उक्ता याभ्यां गृह्यते तौ इण्डौ
शिक्षं प्रसिद्धम्, आसन्दी च, अगुरक्ता रज्जवो नृदिग्धा भवन्ति ।
नृदिग्धाः कर्हममलिप्राः’—इति तत्र उक्तिः ।

§ तै० सं० ७. १. २. ४ द्रष्टव्यम् ।

रज्यव्यं • शिष्य मिति । 'तदनु' शिष्य मनु 'उखा' भवति ,
 सेका 'अग्निः' । रुक्माभ्यां सह 'त्रयोदश' । "त्रयोदश मासाः
 संवत्सर इत्यादि , स्पष्टम् ॥ २८ ॥ १ [७. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनयतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे सप्तमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् .)

तं तिष्ठन् प्रतिमुञ्चते । असौ वा ऽप्वादित्य
 एष रुक्मस्तिष्ठतीव वा ऽप्ससावादित्योऽथो तिष्ठन्
 वै क्षीर्यवत्तर उदङ् प्राङ् तिष्ठंस्तुक्षीक्ती बभूवुः ॥ १ ॥

दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौदिति । दृश्यमानो
 क्षोष रुक्म जर्व्या व्विद्योतते दुर्मर्ष मायुः श्रिये
 रुचान इति दुर्मरं वा ऽएतस्यायुः श्रियो ऽएष
 रोचतेऽग्निरमृतो ऽपभवद्दयोभिरिति सव्वैर्व्या ऽएष
 व्वयोभिरमृतो ऽभवद्यदेन द्यौरजनयदिति द्यौर्वा
 ऽएत मजनयत् सुरेता इति सुरेता क्षोषा यक्षा
 एष रेतः † ॥ २ ॥

* "मौञ्जं चिष्टद् रज्यव्यं भवति"—इति का० श्री० सू० १७. २. ६ ।

† 'रेतः'—इति ग, घ ।

अथैन मिण्डाभ्यां परिगृह्णाति । नृत्तीषासा
 समनसा विरूपे इत्यहोरात्रे वै नृत्तीषासा स-
 मनसा विरूपे धापयेते शिशु मेकं समीची
 ऽइति यद्वै किञ्चाहोरात्रयोस्तेनैतु मेव समीची
 धापयेते द्यावाक्षामा रुक्मो ऽचन्तर्विभातीति हर-
 न्नेतद्यजुर्जपतीमे वै द्यावापृथिवी द्यावाक्षामा ते
 ऽएष यन्मन्तरा विभाति तस्मादेतद्वरन्यजूर्जपति
 देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदा इति परिगृह्य
 निदधाति प्राणा वै देवा द्रविणोदास्तु ऽएत मय
 ऽएव मधारयंस्त्रैरेवैन मेतद्वारयति * ॥ ३ ॥

अथ शिक्वपाशं प्रतिमुञ्चते । विश्वा रूपा-
 णि प्रतिमुञ्चते कविरित्यसौ वा ऽपादित्यः कवि-
 र्विश्वा रूपा शिक्वं प्रासावीहद्रं द्विपदे चतुष्पद
 ऽइत्युद्यन्वा ऽएष द्विपदे च चतुष्पदे च † भद्रं प्रसीति
 वि नाक मध्यत् सविता व्यरेण्य इति स्वर्गो वै
 लोको नाकस्तु मेव उद्यन्नेवानुविपश्यत्यनु प्रयाण

* मेतद्वारयति—इति ख ।

† ग-च-पुस्तकयोः 'द्विपदे चतुष्पदे च'—इतिव पाठः ।

मुषसो विराजतीत्युषा वा ऽग्रे व्युच्छति तस्या
ऽएष व्युष्टिं विराजन्ननुदेति * ॥ ४ ॥

अथैन मतो व्विकृत्या व्विकरोति । इदु मेवै-
तद्रेतः सित्तं व्विकरोति तस्माद्योनौ रेतः सित्तं
व्विक्रियते ॥ ५ ॥

सुपर्णो ऽसि गरुत्मानिति । व्वीर्यं वै सुपर्णो
गरुत्मान् व्वीर्यं मेवैन मेतदभिसंस्करोति त्रिवृत्ते
शिर इति त्रिवृत मस्र स्तोमः शिरः करोति
गायत्रं चक्षुरिति गायत्रं चक्षुः करोति बृहद्रथ-
न्तरे पञ्चाविति बृहद्रथन्तरे पक्षौ करोति स्तोम
आत्मेति स्तोम मात्मानं करोति पञ्चविंशं कुन्दा-
खङ्गानीति कुन्दाऽसि वा ऽएतस्याङ्गानि यजूंषि
नामेति यदेन मग्निरित्याचक्षते तदस्य यजूंषि
नाम साम ते तनूर्वामदेव्य मित्यात्मा वै तनु-
रात्मा ते तनूर्वामदेव्य मित्येतद्यज्ञाप्रक्षिप्यं पुच्छ
मिति यज्ञायज्ञियं पुच्छं करोति धिष्णाः शफा
इति धिष्णौर्वा ऽएषोऽस्मिंल्लोके प्रतिष्ठितः सुप-

र्णोऽसि गरुत्मान् दिवं गच्छ स्वः पतेति तदेनः
सुपर्णं गरुत्मन्तं कृत्वाह देवान् गच्छ स्वर्गं लोकं
पतेति ॥ ६ ॥

तं वा ऽएतम् * । अत्र पक्षपुच्छवन्तं व्विकरोति
यादृग् वै योनौ रेतो व्विक्रियते तादृग् जायते
तद्यदेत मत्र पक्षपुच्छवन्तं व्विकरोति तस्मादेषो-
ऽमुत्र पक्षपुच्छवान् जायते ॥ ७ ॥

तः हैके । एतया व्विकृत्याभिमन्त्रयान्यां चि-
तिं चिन्वन्ति द्रोणचितं वा रथचक्रचितं वा कङ्क-
चितं वा प्रउगचितं बोभयतः प्रउगं † वा स-
मुच्चपुरीषं वा न तथा कुर्याद्यथा पक्षपुच्छवन्तं
गर्भं परिवृश्चेत् तादृक्तत् तस्मादेनः सुपर्णचित मेव
चिनुयात् ॥ ८ ॥

त मेतया व्विकृत्या । इत ऊर्ध्वं प्राञ्चं प्रगृह्णा-
त्यसौ वा ऽआदित्य एषो ऽग्निरसुं तदादित्य मितु
ऊर्ध्वं प्राञ्चं दधाति तस्मादसावादित्य इत ऊर्ध्वः

* 'ऽएतम्'—इति ग, घ ।

† 'उभयतःप्रउगं'—इति च दृष्टः डा०—वेङ्कटसहोदयेन ।

प्राङ् धीयते परोबाहु प्रगृह्णाति परोबाहु ह्येष
इतोऽयैन सुपावहरति त सुपावहृत्योपरिनाभि धार-
यति तस्योक्तो बभूवुः ॥ ९ ॥

अथ विष्णुक्रमान् क्रमते । एतद्वै देवा
विष्णुर्भूत्वेमांल्लोकानक्रमन्त यद्विष्णुर्भूत्वाक्रमन्त त-
स्माद् विष्णुक्रमास्तथैवैतद्युजमानो विष्णुर्भूत्वे-
मांल्लोकान् क्रमते ॥ १० ॥

स यः स विष्णुर्यज्ञः सः * । स यः स यज्ञी-
ऽय मेव स योऽय मग्निरुखाया मेत मेव तद्देवा आ-
त्मानं कृत्वेमांल्लोकानक्रमन्त तथैवैतद्युजमान एत
मेवात्मानं कृत्वेमांल्लोकान् क्रमते ॥ ११ ॥

उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एतद्वै तत् प्रजापति-
र्विष्णुक्रमैरुदङ् प्राङ् तिष्ठन् प्रजा असृजत तथै-
वैतद्युजमानो विष्णुक्रमैरुदङ् प्राङ् तिष्ठन् प्रजाः
सृजते ॥ १२ ॥

विष्णोः क्रमोऽसीति । विष्णुर्हि भूत्वा क्र-
मते सपत्नहेति सपत्नान् हात्र हन्ति गायत्रं कुन्द

आरोहेति गायत्रं कुन्द आरोहति पृथिवी मनु
विक्रमस्वेति पृथिवी मनु विक्रमते प्रहरति पादं
क्रमत ऽजङ्घु मग्नि मुद्गुल्लात्यूर्ध्वं हि रोहति ॥ १३ ॥

व्विष्णोः क्रमोऽसीति । व्विष्णुर्हि भूत्वा क्र-
मतेऽभिमातिहेत्यभिमातीर्हाव हन्ति चैष्टुभं कुन्द
आरोहेति चैष्टुभं कुन्द आरोहत्यन्तरिक्ष मनु वि-
क्रमस्वेत्यन्तरिक्ष मनु विक्रमते प्रहरति पादं क्रमत
ऽजङ्घु मग्नि मुद्गुल्लात्यूर्ध्वं हि रोहति ॥ १४ ॥

व्विष्णोः क्रमोऽसीति । व्विष्णुर्हि भूत्वा क्र-
मते ऽरातीयतो हन्तेत्यरातीयतो हात्र हन्ति जा-
गतं कुन्द आरोहेति जागतं कुन्द आरोहति दिव
मनु विक्रमस्वेति दिव मनु व्विक्रमते प्रहरति
पादं क्रमत ऽजङ्घु मग्नि मुद्गुल्लात्यूर्ध्वं हि
रोहति ॥ १५ ॥

व्विष्णोः क्रमोऽसीति । व्विष्णुर्हि भूत्वा क्र-
मते शचूयतो हन्तेति शचूयतो हात्र हन्त्यानुष्टुभं
कुन्द आरोहेत्यानुष्टुभं कुन्द आरोहति दिशोऽनु
विक्रमस्वेति सुब्बा दिशोऽनु वीक्षते न प्रहरति

पादं नेदिमांल्लोकानतिप्रणश्यानीत्यूर्ध्वं मेवान्नि मुद्-
गृह्णाति सु० ह्यारोहति ॥ १६ ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [७. २.] ॥

अथ यदुक्तं सूत्रकृता तिष्ठन्मुदङ्प्राङ् रुक्मप्रतिमोचनविष्णु-
क्रमवात्सप्रेषु च”-इति * , तदिदं विधाय प्रशंसति— “तं तिष्ठन्
प्रतिमुञ्चतेऽसौ वा आदित्य एष रुक्म इति । रुक्मस्यादित्यत्वं
रुक्मस्य सत्यत्वं मभिधाय तद् यत् तत् सत्य मसौ स आदित्य
इत्यादिनोक्तम् । उपर्युपर्यारोहणात् आदित्यः तिष्ठतीव वर्तते ।
“उदङ् प्राङ् तिष्ठन् तस्योक्तो बभूवुरिति । “एषा होभयेषां देव-
मनुष्याणां दिक् †”-इत्यादिनेत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— “दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौ-
दिति दृश्यमानो ह्येष रुक्म इत्यादिना ‡ । आदित्यात्मकः
‘एष रुक्मो’ ‘दृशानः’ दृश्यमानः ‘उर्व्या’ महद्दीप्त्या ‘व्यद्यौत्’
विद्योतते । यस्य रुक्मस्य ‘आयुः’ जीवनोपलक्षितः कालः
‘दुर्मर्षम्’ दुर्मरम् , अविनाश्यमित्यर्थः । यः ‘त्रिये’ जगतः
त्रीनिमित्तं ‘रुचानः’ रोचमानः भवति । आदित्ये रोचमाने
सति जगत् शोभते इति प्रसिद्धम् । किञ्च ‘अग्निः’ ‘वयोभिः’
अग्नेः ‘सर्वैः’ अपि ‘अमृतः’ अमरणधर्मा ‘अभवत्’ । ‘यद्’

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ३१, ३२ ।

† पुरस्तात् ६. २. ३ (३२४ ए० १४ पं०) द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ५. १ ।

यस्माद् 'द्यौः' 'एनम्' अग्निम् 'अजनयत्' उदपादयत् । कीदृशी
द्यौः ? 'सुरेताः' शोभनाग्न्याख्यरेतोयुक्ता * ॥

प्रथमपादब्राह्मणं स्पष्टम् । दुर्मर्षं मित्येतद् व्याचष्टे—
“दुर्मर मिति । वयोभिरिति बहुवचनं सार्थक मित्याह—
“सर्वेर्वा एष वयोभिरमृतोऽभवदिति । अग्नेः सर्वभक्षत्वात् सर्वं
मप्यस्यावम् । अस्य दिवः सकाशात् उत्पत्तिः प्रसिद्धेति दर्श-
यति— “द्यौर्वा एत मजयदिति । 'सुरेताः'—इति व्यु-विशे-
षणम् । कथं तस्य तथात्व मिति , तत्राह— “सुरेता ह्येषा
यस्या रेत इति ॥ २ ॥

अस्याग्नेरिण्डाभ्यां परियहणं विधत्ते— “अथैन मिण्डाभ्यां
परिगृह्णाति नक्तोषासा समनसा विरूपे इति † । “अहोरात्रे
वै नक्तोषासेति । कृत्स्नाया ऋचोऽय मर्थः—

‘नक्तोषासा’ उषःशब्देन कृत्स्न महर्विवक्ष्यते , रात्र्यहनी ।
‘समनसा’ समानमनसौ , ‘विरूपे’ विविधरूपे , शुक्लकण्णभेदेन
हेविध्यम् , ‘समीची’ सम्यगश्चने , यथा लोके ‘एकं शिगुं धाप-
येत’ हिताचरणेनानुगच्छतः , एव मेक मग्न्याख्यं शिशुं
धापयेत , स्वावस्थितैः प्राणिभिः अग्निहोत्रादिकर्महारेणानुगतं
शिशु मग्निं परिगृह्णामीति शेषः । किञ्च यौ ‘द्यावाचामा’
द्यावापृथिव्यौ ‘अन्तः’ तयोर्मध्ये ‘रुक्मः’ रोचमानः अग्निः
‘बिभाति’ दीप्यते , त माहरामीति शेषः । यम् ‘अग्निं’ द्रवि-

* वा सं० १२. १ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ५. ३ । “उखा याभ्यां गृह्यते तौ
इण्डौ”—इति तद्वृत्तौ ।

णोदाः' धनस्य दातारो देवाः 'धारयन्' । तं धारयामीति शेषः * ।

अत्र प्रथमभागेनाहोरात्रौ विवक्षिताविति दर्शयति— “अहो-
रात्रे वै नक्तोषासेति । द्वितीयभागेनाहोरात्रकर्तृकं धापनं स्वनिष्ठ-
स्तत्त्वप्राणिदारेति दर्शयति— “यद्वै किञ्चाहोरात्रयोस्तेनैत मेव
समीची धापयेत् इति । स्पष्ट मेतत् । तृतीयभागस्य विनियोग
माह— “द्यावाक्षामा रुक्मो अन्तर्विभातीति † ।

एनं मन्त्रं व्याचष्टे— “इमे वै द्यावापृथिवीति । ‘क्षामा’
—इति पृथिवीनाम ‡ । ‘अन्तरा’—शब्दप्रयोगात् ‘ते’—इति द्वि-
तीया § । ‘तस्मात्’ उक्तविनियोगानुकूलार्थत्वात् तद्यजुर्हरण-
काले जपेत् । ऋचयतुर्थीशस्य विनियोगं दर्शयति— “देवा
अग्निं धारयन् द्रविणोदा इति परिगृह्य दधातीति । आह-
वनीयस्य पुरस्तात् शिष्यवत्या मासन्ध्यां स्थापयेत् । ‘द्रवि-
णोदाः’ द्रविणोदगुणविशेषिता देवा अत्र ‘प्राणाः’ विवक्षिता ।
‘ते’ ‘एतम्’ अग्निम् ‘अग्रे’ ‘एवम्’ ‘धारयन्’ । एतन्मन्त्रेण
धृते सति ‘तैरेव’ ‘एनम्’ अग्निम् ‘धारयति’ यजमानः ॥ ३ ॥

यदुक्तं सूत्रे “शिक्ष्यपाशं प्रतिमुञ्चते षडुद्यामं विश्वारूपा-
णीति ॥, तदेतद् दर्शयति— “अथ शिक्ष्यपाश मिति । तत्र
विश्वारूपाणीति मन्त्रः ।

* वा० सं० १२. २ ।

† “हरति द्यावाक्षामेति”—इति का० श्रौ० सू० १६. ५. ४ ।

‡ निघ्न १. १. ५ ।

§ पा० सू० २. ३. ४ ।

॥ का० श्रौ० सू० १६. ४. ६ ।

तस्याय मर्थः * — ‘कविः’ क्रान्तप्रज्ञः , उष्याग्निः ‘विष्णा’ विष्ण्वानि रूपाणि प्रतिमुञ्चते । शिष्याख्यस्य रूपस्य बहुदामो-
पेतत्वात् बहुवचनम् । स च ‘द्विपदे’ मनुष्यादिकाय , ‘चतुष्पदे’
गवादिकाय च ‘भद्रं’ कल्याणं ‘प्राप्तावीत्’ प्रायच्छत् , ‘सविता’
सर्वस्य प्रेरयिता ‘वरेण्यः’ सर्वेर्वरणीयः , सः ‘नाकं’ नास्मिन् कं
दुःख मस्तीति नाकं स्वर्गम् ‘व्यस्यत्’ प्रकाशयति , अन्तरिक्षे
धृतत्वात् । तादृशोऽग्निः ‘उषसः प्रयाणम् अनुविराजति’ प्रत्यङ्
दीप्यत इत्यर्थः ॥

अय मर्थो ब्राह्मणेन अग्नेः सवितुश्च अभेदं विवक्षित्वा स्पष्टं
व्याख्यातः— “असी वा आदित्यः कविर्विष्णा रूपेति * । ऊर्ध्वा-
धोदिग्भिरुपिताश्चतस्रो दिशः ‘शिक्षम्’ इत्यभिप्रायः । कृत्स्नस्य
प्राणिनो भद्रप्रसवः उषोदयेन भवतीति प्रसिद्ध मिति दर्श-
यति— “उषा वा अग्रे व्युच्छति , तस्या एष व्युष्टिं विराजन्नू-
देतीति । विराजन्नेष व्युष्टि मनूदेतीति सम्बन्धः ॥ ४ ॥

“अथैन मतो विकृत्या विकरोतीति † । “सुपर्णोऽसीत्यर्थं
मन्त्रो विकृतिरुच्यते, अग्नेः पक्षपुच्छादिमक्षपुष्परूपेण तत्र विकार-
प्रतिपादनात् । ‘एनम्’ अग्निम् ‘अतः’ अस्मात् पूर्वावस्थितात्
सन्निवेशाद् । विकारप्रतिपादकमन्त्रेणाभिमन्त्रण मेवात्र विकार-
णम् । तेनेद मेवोखायां सिक्त मग्न्याख्यं रेतोविकारयुक्तं कृत-
वान् भवति । उक्त मर्थ मिदानीन्तनरेतोविकारप्रसिध्या दृढ-
यति— “तस्माद् योनाविति ॥ ५ ॥

* वा० सं० १२. ३ ।

† ३६१ ए० १३ पं० दृश्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ५. ७ ।

विकारमन्त्र मुक्ता विभज्य व्याचष्टे— “सुपर्णोऽसि गरुत्मानिति वीर्यं वै सुपर्णो गरुत्मानित्यादिना * । मन्त्रस्याय मर्थः—

हे अग्ने ! त्वं गरुत्मान् प्रबलपक्षीपेतः सुपर्णाख्यः पक्षी असि । यज्ञ एव पक्ष्यात्मनोच्यते । तथाभूतस्य ‘ते’ ‘विवृत’ स्तोमः † ‘शिरः’ मस्तकम् ; आदौ स्तूयमानत्वेन मुख्यत्वात् । गायत्र्या शंसितं ‘ते’ ‘चक्षुः’ । ‘बृहद्रथन्तराख्ये सामनी ‡ ते पक्षी’, सकलयागनिर्वाहकत्वात् तयोः । महाव्रतस्तोत्रवदस्यापि पञ्चविंशः ‘स्तोमः’ § ‘आत्मा’ । ‘कुन्दांसि’ गायत्र्यादीनि ‘ते’ ‘अङ्गानि’ । यजूंषि शृङ्गकृष्णाख्यानि प्रसिष्टवाक्यानि , तत्रत्यः अग्निशब्दः ‘ते’ ‘नाम’ आख्या । ‘वामदेव्यम्’ “कया नयित आ भुवत्”—इत्यस्या मुत्पन्नं ‘साम’ ॥ , ‘ते’ ‘तनूः’ शरीरम् । ‘यज्ञायज्ञियम्’ “यज्ञायज्ञा वो अग्नये”—इत्यस्या मुत्पन्नं ‘साम’ ¶, ‘ते’ ‘पुच्छम्’ अन्त्यत्वसाम्यात् । ‘धिष्ण्याः’ तत्तदायतनस्या अग्नयः ‘शफाः’ प्रतिष्ठासाधनावयवाः । एवंविधः सुपर्णः सुपतनः गरुत्मान् असि । अतस्त्वं ‘दिवं गच्छ’ द्युलोकं गच्छ । तदेव विशिनष्टि— ‘स्वर्गं पत’ इति ॥

सुपर्णोऽसीति मन्त्रभागपाठस्य प्रयोजन माह— “वीर्यं मेवैन

* बा० सं० १२. ४ ।

† सा० ता० ब्रा० २ प्र० १, २, ३ ख० ।

‡ सा० क० ३. १. ५. २ ऋचि व्या० १. १. २७ साम ‘बृहत्’ ।

सा० क० ३. १. ५. १ ऋचि व्या० २. १. २१ साम ‘रथन्तरम्’ ।

§ ते० ब्रा० १. ३. ६ सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

॥ सा० क० २. २. ३. ५ ऋचि गे० ५. १. २५ साम ।

¶ सा० क० १. १. ४. १ ऋचि गे० १. २. २५ साम ।

Nyāyabindu (Text) Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	...	3	12
*Nirukta (Text) Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	...	5	0
*Nitisāra, Fasc. 2-5, @ /10/ each	...	...	2	8
Nityacārapaddhati Fasc. 1-7 (Text) @ /10/ each	...	...	4	6
Nityacārapradīpī, Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	...	5	0
Nyāyabindu, Fasc. 1	...	...	0	10
Nyāya Kusumāñjilī Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 2-6, Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	...	5	0
Padmawati, Fasc. 1-5 @ 2/	...	...	10	0
Paricīṭa Parvan, Fasc. 3-5 @ /10/ each	...	...	1	14
Prāk ta - Paingalam, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	...	4	6
Prithivirāj Rāsa, Part II, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	...	3	8
Ditto (English) Part II Fasc. 1, @ 1/-	...	...	1	0
Prāk ta Lakṣaṇam, Fasc. 1 @ 1/8/-	...	...	1	8
Parācara Smṛiti, Vol. I, Fasc. 1-8 ; Vol. II, Fasc. 1-6 ; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	12	8
Parācara, Institutes of (English) @ 1/	...	...	1	0
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	...	...	3	12
*Sāma Vēda Samhitā, Vols. I, Fasc. 7-10 ; II, 1-6 ; III, 1-7 ; IV, 1-6 ; V, 1-8 ; @ /10/ each	...	...	19	6
Sāṅkhyā Sūtra V. ti, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	...	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	...	3	0
*Sankara Vejay, Fasc. 2-3 @ /10/ each	...	...	1	4
Shaddarsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	...	1	4
Sraddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6	...	...	3	12
Sueruta Samhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/-	...	...	1	0
Suddhi Kaumudī, Fasc. 1-4	...	...	2	8
*Taittiriya Samhitā, Fasc. 27-45 @ /10/ each	...	...	11	14
Ditto Brāhman, Fasc. 6-25 @ /10/ each	...	...	12	8
Ditto Prātisākhya, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	...	1	14
Tāndya Brāhman, (Text) Fasc. 6-19 @ /10/ each	...	...	6	14
Tantra Vārtika (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ each	...	...	7	8
Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol. II, Fasc. 2-10 ; Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each	...	...	23	12
Tattvārthādhigama Sūtram, Fasc. 1-3	...	...	1	14
Tiṭkāṇḍa-Māṇḍanom, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	...	1	14
Tulsi Satsai Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	...	3	2
Upamitā-bhava-prapañcha-kathā Fasc. 1-11 @ /10/ each	...	...	6	14
Uvāsagadaśāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/	...	...	6	0
Vallāla Carita, Fasc. 1	...	...	0	10
Vara K yā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	3	12
*Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3-6 ; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /10/ each	...	...	6	14
Vidhāno Pārigāt, Fasc. 1-8 : Vol II Fasc. 1	...	...	5	10
Vivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	...	4	6
V hat Sayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6	...	...	3	12
*Yoga Aphorisms of Patanjali, Fasc. 3-5 @ /10/ each	...	...	1	14

Tibetan Series.

Pag-Sam Thi Śiā, Fasc. 1-4 @ 1/ each	...	...	4	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 2-5 ; Vol. II, Fasc. 1-3 ; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/ each	...	...	14	0
Rtogs brjod dpag Akhari Śiā (Tib. & Sans. Abadān Kalpalatā,) Vol. I, Fasc. 1-6 ; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	...	11	0

Arabic and Persian Series.

Ālamgīrnamah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /10/ each	...	...	8	8
Al-Muquaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-3 @ 1/	...	...	3	0
Ālīn-i-Akbarī, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each	...	...	33	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, @ 2/ each	...	...	34	0
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/8/	...	...	55	8
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-8 ; Vol. II, Fasc. 1-4 @ 1/4/	...	...	15	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	...	...	0	10
*Bādshāhnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /10/	...	...	11	14
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts 1-2	...	...	2	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each	...	...	3	0
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ /10/	...	...	5	10
Dictionary of Arabic Technical Terms & Appendix Fasc. 1-21 @ 1/8/	...	...	31	3

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies can not be supplied.

Farhang-i-Rashidi, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/8/ each	Rs. 21 0
Fihrist-i-Tust, or Tust's list of Shy'at Books Fasc. 1-4 @ 1/ each	4 0
Futūh-ush-Shām of Wāqidi, Fasc. 1-9 @ 1/10/ each	5 10
Ditto of Azādi, (Text) Fasc. 1-4 @ 1/10/ each	2 8
Haft Āsmān, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1. @ 1/2/	0 12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ each	7 8
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngīrī, (Text) Fasc. 1-3 @ 1/10/ each	1 14
Isābah, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ 1/ each	51 0
Magir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. I.I. Fasc. 1-10;	
Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-12;	
Index to Vol. III, Fasc. 11-12; @ 1/- each	35 0
Maghāzi of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-5 @ 1/10/ each	3 2
Muntakhabu-t-Tawārikh, Fasc. 1-15 @ 1/10/ each	9 6
Muntakhabu-t-Tawārikh, (English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 and 3 Indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/ each	15 0
Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc. 1-19 @ 1/10/ each	17 14
Ma'āziri-i-Ālangīrī, Fasc. 1-6 @ 1/10/ each	3 12
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1	0 10
Nigāmī's Khirād-nāmah-i-Iskandari, Fasc. 1-2 @ 1/2/ each	1 8
Riyāzu-s-Salātin Fasc. 1-5 @ 1/10/ each	3 2
Ditto Ditto (English) Fasc. 1-5 @ 1/	5 0
Tabaqāt-i-Nāgiri, Fasc. 1-5 @ 1/10/ each	3 2
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ 1/ each	14 0
Ditto Index	1 0
Tārikh-i-Firūz Shāhi of Ziyāu-d-dīn Barni Fasc. 1-7 @ 1/10/ each	4 6
Tārikh-i-Firūshāhi, of Shams-i-Sirāj Alī, Fasc. 1-6 @ 1/10/ each	3 12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each	3 0
Tuzuk-i-Jahāngīrī, (English) Fasc. 1	1 0
Wāsi o Kāmil, (Text) Fasc. 1-5 @ 1/10/ each	3 2
Zafar-nāmah, Vol. I, Fasc. 1-9 Vol. II, Fasc. 1-8 @ 1/10/ each	10 10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES, Vols. XIX and XX @ 10/ each ... 20 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1870 to 1904 @ 18/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (6), 1903 (8), 1904 (16), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members.
N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. Journal and Proceedings, N. S., 1905, to date, @ 1-8 per No. to members and Rs. 2/ per No. to Non-members.
5. Memoirs 1905 to date. Price varies from No. to No. Discount of 25% to Members.
6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ... 3 0
A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1875) ... 4 0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ... 4 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ... 3 8
8. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each ... 40 0
9. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III with 8 colored plates, 4to. @ 6/ each ... 18 0
10. Tibetan Dictionary, by Csoma de Koros ... 10 0
11. Ditto Grammar ... 8 0
12. Kācimirabhidhāna, parts I and II @ 1/9/ ... 3 0
13. A descriptive catalogue of the paintings, statues, &c., in the rooms of the Asiatic Society of Bengal, by C. R. Wilson ... 1 0
14. Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kācmir, by M. A. Stein, Ph. D., JI. Extra No. 2 of 1899 ... 4 0
15. Persian Translation of Hājī Bābā of Ispahān, by Hājī Shaikh Ahmād-i-Kirmāsi and edited with notes by Major D. C. Phillott. ... 10 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-34 @ 1/ each ... 34 0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5 0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society," only.

BOOKS ARE SUPPLIED BY V.-P.-P.

BIBLIOTHECA INDICA :

^A
Collection of Oriental Works

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 1191.

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ सायणाचार्यकृतवेदार्थप्रकाशाख्यभाष्यसहितम् ॥

THE CATAPATHA BRĀHMAṆA
OF THE WHITE YAJURVEDA,
WITH THE
COMMENTARY OF SAYANĀCĀRYA.

EDITED BY

ĀCĀRYA SATYAVRATA SAMAS'RAMI'.

Lecturer of Sanskrit in the University of Calcutta.

VOL. VI, FASCICULUS III.

~~~~~
CALCUTTA :

PRINTED BY HITAVRATA CHATTERJI, SATYA PRESS.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,
1908.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

Asiatic Society of Bengal,

No, 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM THE SOCIETY'S AGENTS,—

MR. BERNARD QUARITCH, 11, Grafton Street, New Bond Street, London, W.,

AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

*Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2,4 @ /10/ each	...	Rs. 1	4
Advaitachintā Kaustubhe, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14 8
*Agni Purāṇa, Fasc 3-14 @ /10/ each	...	7	8
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-5 ; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/	...	14	6
Aitareyālochanam, (the preface of the Ditto) by Ācārya S.V. Sāmasrami	...	2	0
*Anu bhāṣya, Fasc 2-5 @ /10/ each	...	2	8
Aphorisms of Sāṃdilya, (English) Fasc. 1	...	1	0
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
Acvavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	3	2
*Ātharvāna Upanishad, Fasc. 3-5 @ /10/ each	...	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sams. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-6 ; Vol. II, Fasc. 1-5 @ /1/ each	...	11	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	3	0
Bālaṇ Bhaṣṭi, Vol I Fasc 1-2, Vol II Fasc I @ /10/	...	1	14
Baudhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3, Vol II Fasc I @ /10/ each	...	2	8
*bhā nati, Fasc 4-8 @ /10/	...	3	2
Bhāṣṭa Dipikā Vol. I, Fasc. 1-5 @ /10/-	...	3	2
Brahma Sūtra, Fasc. 1, @ /10/	...	0	10
Bṛhaddēvatā, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	2	8
Bṛhaddharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
Bodhicāryāvatāra of Cāntidevi, Fasc. 1-5	...	3	2
Qatadusani, Fasc. 1-2	...	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	...	8	0
Qatapatha Brāhmaṇa Vols. I Fasc 1-7, II Fasc 1-5, III Fasc 1-7, V Fasc 1-4	...	14	6
Qatasāhasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-12 @ /10/ each	...	7	8
*Caturvarga Chintāmaṇi, (Text) Vols. II, 1-25 ; III. Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10 @ /10/ each ; Vol. IV, Fasc. 1-6	...	36	14
Qlokavārtika, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/-	...	7	8
*Qrauta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 9-17 @ /10/ each	...	5	10
Ditto Ācvalāyan, Fasc 4-11 @ /10/ each	...	5	0
Ditto Qāṅkhāyan, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-4 ; Vol. III, Fasc. 1-4, Vol IV Fasc. 1 @ /10/ each	...	10	0
Ditto Lātyāyan Fasc. 1-9 @ /10/ each	...	5	10
Qṛi Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
Dān Kriyā Kaumundi, Fasc. 1-2	...	1	4
Gadādhara Paddhati Kālasāra, Vol I, Fasc. 1-7	...	4	6
Ditto Ācārasāra, Vol II, Fasc. 1-3	...	1	14
Gobhiliya G hyo Sūtram, Fasc. 4-12 @ /10/	...	5	10
Kāla Viveka, Fasc. 1-7	...	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc 1-14 @ 1/4/- each	...	17	8
Kūrma Purāṇa, Fasc. 3-9 @ /10/ each	...	3	2
Lalita-Vistāra, (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	3	0
Ditto Fasc. 3-6 @ /10/ each	...	2	8
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each	...	6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpodyōta, Vol. I Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-12, Vol. III, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	16	14
Manuṭikā Sangraha, (Text) Fasc 1-3 @ /10/ each	...	1	14
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each	...	9	0
* Ditto (Text) Fasc 5-7 @ /10/	...	1	14
*Mīmāṃsā Darcaṇa, (Text) Fasc. 6-19 @ /10/ each	...	8	12

BIBLIOTHECA INDICA :
A
Collection Of Oriental Works

PUBLISHED BY
THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES NOS. 1189, 1189 & 1191.

THE CATAPATHA BRAHMANA
OF THE WHITE YAJURVEDA
WITH THE
COMMENTARY OF SAYANA ACARYA

EDITED BY

ACARYA SATYAVRATA SAMASRAMI.

*Lecturer of Sanskrit in the University of Calcutta,
Associate Member of the Asiatic Society of Bengal, Member of the
Philological Committee, A, S, B ; Examiner of the Veda &
Philosophy &c., Editor, Author, Commentator,
Annotator, Compiler, Translator, & Publisher
of different Vedic Works &c. &c.*

VOL. VI. KANDA VI.

CALCUTTA :

PRINTED BY HITAVRATA CHATTERJEE ;
AT THE SATYA-PRESS, NO. 27, Ghose's Lane,
1908.

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिनशाखीयम् ॥

श्रीमत्सायणाचार्यकृत-‘वेदार्थप्रकाश’-नामभाष्येण
सहितम् ।

वङ्गदेशीयास्यायितिकसमितेरनुमत्या व्ययेन च,

सामश्रमीतियशोनामाचार्यसत्यव्रतश्रमणा

यथामति संशोध्य सण्टीक्य च सम्पादितम् ।

॥ ६ भा० । ६ का० ॥

(षष्ठकाण्डात्मकः षष्ठो भागः)

कलिकाता-राजन्वत्याम् ,

१८६५-संवत्समायां सत्ययन्त्रेण यद्व्रतो मुद्रितम् ॥

॥ अथ सम्पादकीक्तिः ॥

अथैतस्य षष्ठकाण्डस्याभिधानं मुख्यासम्भरणं मिति । उखा नाम स्थाली, पाकपात्रविशेषः ; यस्या मुख्यायां मांसानि पच्यन्ते, सोच्यते मांस्यचनीति । तद्यथा ऋक्संहितायाम् (१. १६२. १३.)— “यन्नीक्षणं मांस्यचन्या उखाया या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि”—इत्यर्हः । तस्या उखायाः सम्भरणं सम्पादनं मेतस्मिन् काण्डे विहितं मतो याज्ञिका एतदुखा-सम्भरणं मित्याचक्षते ।

तत्सम्भरणप्रकारोपदेशस्त्वितः स्फुटतरं माम्नातस्तौरीयकैः स्वसंहितायाम् । तत्र हि, चतुर्थकाण्डीयप्रथमप्रपाठके एतदीय-मन्त्राः समाम्नाताः, ततः पञ्चमकाण्डीयप्रथमप्रपाठके त्वेत-द्वाङ्मणानीति । तदत्र सङ्गृह्यश्लोकाः—

“उखासम्भरणे मन्त्राः प्रथमे पाठके श्रुताः ।

एकादशानुवाकाः स्युस्तदर्थान् क्रमादमी ।

अभ्रशदानम्, मृदाक्रान्तिः, खननं, हरणं तथा ।

उखानिर्माणसंस्कारौ, सामिधेन्यस्तथाप्रियः ।

अभ्युत्पादो धारणञ्च याज्या इत्यनुवाकगाः”—इति,

“एकादशानुवाकाः स्युराद्येऽर्थास्त्वेव मीरिताः ।

सावित्राहुतिरभ्वेष स्त्रीकारः प्रथमे भवेत् ।

द्वितीये मृदखननं गच्छन्नखेनाक्रामयेद् भुवम् ।

तृतीये तूत्क्रमय्याश्वं भूसंस्कारो जलादिभिः ।

चतुर्थे तु मृदं खात्वा सन्धरेश्चर्मपचयोः ।

पञ्चमे सन्धृता मेतां यज्ञभूमौ समाहरेत् ।

षष्ठे तूखां निर्मिमीते सप्तमे संस्करोति ताम् ।

अष्टमे पशवो वज्जेरुख्यस्य नवमे जनिः ।

उख्यं दधीत दशमे— -- — —”-इति च ।

तस्येतस्य पाठान्तरादिसम्पादनाय सङ्गृहीताना मादर्श-
पुस्तकाना मेवं नामधेयानि कल्पितानि—

क = स्यात्पञ्चशताब्दीपूर्वलिखितं ११८-पत्रात्मकमन्यपत्रहीनम् ।

ख = स्यात्पञ्चशताब्द्याधिकपूर्वलि० १०५-पत्रात्मकमन्यपत्रहीनम् ।

ग = डा०-वेबर्-सम्पादितम् (ख० १८४८-मुद्रितम्) पूर्णम् ।

घ = भाजमेर-प्रकाशितम् (सं० १८५८-मुद्रितम्) पूर्णम् ।

ङ = १६५४-संवल्लिखितं ८०-पत्रात्मकं (क० सं० क०) पूर्णम् ।

च = प्रास्याधिकसमितितो लब्धं (ग० ६०) ८४-पत्रात्मकं पूर्णम् ।

षट्स्वेषु चरमपुस्तकमात्र मेतत्सायणीयभाष्यस्येत्यत एवै-
तच्छोधनादावतीवायासः स्वीकृतः , तथाप्येतत् सर्वतो निर्दोषता
मुपगतं न वेति संशयो मेऽद्यापीति विदुषा मिह क्षमैवाभ्यर्थ-
नीयेति शम् ॥

कालीकोठा-राजन्वती ।

सं० १८६५ । ख० १८०८ ।

}

श्रीसत्यव्रतशर्मा ।

(आवसथः , सामग्रमी , आचार्यश्च .)

शतपथब्राह्मण-षष्ठकारण्डस्य सूचीपत्राणि ।

॥ अथ प्रपाठकसूची ॥

अथ प्रथमः प्रपाठकः (अमदा इदं मय— १ अ० १ ब्रा०)	...	१ ए०
अथ द्वितीयः प्रपाठकः (प्राजापत्यं चरका— २ अ० २ ब्रा०)	...	८६
अथ तृतीयः प्रपाठकः (प्रदीप्ता एतेऽग्नयो— ३ अ० ३ ब्रा०)	...	१७६
अथ चतुर्थः प्रपाठकः (तस्या एतस्या अघाटा— ५ अ० ३ ब्रा०)	...	२७८
अथ पञ्चमः प्रपाठकः (रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्त्ति— ७ अ० १ ब्रा०)	...	३७१

॥ अथाध्यायसूची ॥

अथ प्रथमाध्यायः (अमदा इदं मय— १ प्र० १ ब्रा०)	...	१ ए०
अथ द्वितीयाध्यायः (प्राजापतिरभिष्टुपा— १ प्र० ४ ब्रा०)	...	५३
अथ तृतीयाध्यायः (एतद्दे देवा अत्रुवन्— २ प्र० ३ ब्रा०)	...	१३०
अथ चतुर्थाध्यायः (अथैन मतः खनत्येव— ३ प्र० २ ब्रा०)	...	२०१
अथ पञ्चमाध्यायः (पर्णकषायनिय्यका— ३ प्र० ६ ब्रा०)	...	२४८
अथ षष्ठाध्यायः (भूर्यांसि हवींषि भवन्ति— ४ प्र० ३ ब्रा०)	...	३०६
अथ सप्तमाध्यायः (रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्त्ति— ५ प्र० १ ब्रा०)	...	३७१
अथ अष्टमाध्यायः (वनीवाह्येतामिं विभ्र— ५ प्र० ५ ब्रा०)	...	४३६

॥ अथ ब्राह्मणसूची ॥

सङ्ख्या	ब्राह्मणनाम .	प्र० ब्रा०	अ० ब्रा०	पृष्ठे
१ ...	ऋषिब्राह्मणम् .	१ १ ...	१ १ ...	१
२ ...	चित्रादिब्राह्मणम् .	१ २ ...	१ २ ...	१५
३ ...	अष्टरूपब्राह्मणम् .	१ ३ ...	१ ३ ...	३६
४ ...	पञ्चपशुब्राह्मणम् .	१ ४ ...	२ १ ...	५३
५ ...	दीक्षाब्राह्मणम् .	२ १ ...	२ २ ...	८६
६ ...	पञ्चचित्युत्पत्तिब्राह्मणम् .	२ २ ...	२ ३ ...	११६
७ ...	चयनब्राह्मणम् .	२ ३ ...	३ १ ...	१३०
८ ...	पञ्चभिमन्त्रणब्राह्मणम् .	२ ४ ...	३ २ ...	१६८
९ ...	पुरीष्यब्राह्मणम् .	३ १ ...	३ ३ ...	१७६
१० ...	खननब्राह्मणम् .	३ २ ...	४ १ ...	२०१
११ ...	पिण्डब्राह्मणम् .	३ ३ ...	४ २ ...	२१०
१२ ...	„	३ ४ ...	४ ३ ...	२२०
१३ ...	„	३ ५ ...	४ ४ ...	२२६
१४ ...	„	३ ६ ...	५ १ ...	३४८
१५ ...	उखानिर्माणब्राह्मणम् .	३ ७ ...	५ २ ...	२५६
१६ ...	अषाढादिब्राह्मणम् .	४ १ ...	५ ३ ...	२७८
१७ ...	अवटब्राह्मणम् .	४ २ ...	५ ४ ...	२८६
१८ ...	दीक्षाब्राह्मणम् .	४ ३ ...	६ १ ...	३०६
१९ ...	उखाधिमयणब्राह्मणम् .	४ ४ ...	६ २ ...	३२४
२० ...	समिदाधानब्राह्मणम् .	४ ५ ...	६ ३ ...	३२७
२१ ...	भस्मोदपनब्राह्मणम् .	४ ६ ...	६ ४ ...	३५५
२२ ...	तक्ष्मब्राह्मणम् .	५ १ ...	७ १ ...	३७१
२३ ...	हस्तब्राह्मणम् .	५ २ ...	७ २ ...	३६१
२४ ...	विष्णुक्रमब्राह्मणम् .	५ ३ ...	७ ३ ...	४०५
२५ ...	वात्सप्रोपस्थानब्राह्मणम् .	५ ४ ...	७ ४ ...	४१६
२६ ...	वनीवाहनब्राह्मणम् .	५ ५ ...	८ १ ...	४३६
२७ ...	भस्माभ्यवहरणब्राह्मणम् .	५ ६ ...	८ २ ...	४४८

॥ अथ विषयमूची ॥

(१ प्र० १ ब्रा०)

हिरण्यगर्भकर्तृक सृष्टेरान्नानम् । तत्र असदर्थनिरूपणम् ,
ऋषिशब्दार्थनिरूपणम् , मध्यमप्राणस्य सर्वेन्द्रियपोषणद्वारा
इन्द्रशब्दवाच्यत्वम् , एकस्मिन् पुरुषे सप्तपुरुषसन्निवेशनम् ,
सप्तपुरुषसन्मितस्य विराडात्मकस्य चित्वाग्नेः शिरसः प्रदर्शनम् ,
आहवनीयस्य शिरोरूपत्वञ्च । विराडुत्पत्तिः , तस्य चित्वाग्नि-
रूपत्वम् , पुनश्चयनोपयुक्तसृष्टेरान्नानम् , तत्र पृथिव्याद्युत्पत्ति-
वर्णनञ्चेति ।

(१ प्र० २ ब्रा०)

वाय्वन्तरिक्षादिसृष्टिः , प्रजापतेश्चित्वाग्निरूपता , इष्टका-
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तादयः , इष्टकानां मन्त्रैरुपधेयत्वादि , पञ्चे-
ष्टकाविचारः , पश्चिष्टकादिवर्णनम् , सृत्तिकादीनां मिष्टका-
साधनत्वञ्चेति ।

(१ प्र० ३ ब्रा०)

चयनोपयुक्तानां मन्त्रादीनां मिष्टरूपाणां माम्नानम् , कुमारो-
त्पत्तिः , तस्मात्पराष्टनामानि , संवत्सरपर्यन्तमुत्थानेर्धारण-
विधानञ्चेति ।

(१ प्र० ४ ब्रा०)

पुरुषाश्चगोऽथ्यजात्मकपञ्चपञ्चालम्भनविधिः । तत्र चतुर्विंशतिः
सामिधेय्यः , वैश्वानरः पशुपुरोडाशः , कामपदयुक्ता याज्यानु-
वाक्याश्च । ततः चप्पु पशुचतुष्टयकायप्राशनम् , इष्टकाकर-

कालप्रदर्शनम् , पशुशीर्षोपधानम् इष्टकोपधानम् , पशुशिरः-
कवचसन्धानम् , पशूनां मग्न्यात्मकत्वम् , पशुवन्धनार्थं रशनानां
विधानम् , पशुष्वेव पञ्चेष्टकासम्पादनम् , सामिधेनीमन्त्राणां
नवानां मेवैकार्यताप्रतिपादनम् , आप्रीमन्त्राणां प्रदर्शनम् , तेषां
मेकाभिधेयताभिधानम् , कुणपमर्त्यत्वदोषपरिहाराय हिरण्य-
शीर्षोपधानविधिपक्षादिकञ्चेति ॥

(२ प्र० १ ब्रा०)

प्रजापतिदेवत्यपश्वनुष्ठाने सम्प्रदायनामप्रदर्शनम् , प्राजापत्य-
पशुपक्षप्रदर्शनम् , वायव्यपशुपक्षप्रदर्शनम् , पञ्चपशुस्थाने एकस्यैव
वायव्यपशोर्विधानम् , पश्वालश्वकालविधानम् , तत्रोपांशुत्वस्य
ग्रथंसनम् , अग्निधारणायोखासम्भरणविधिः , चयनमहितसोम-
यागस्य दीक्षाकालविधिः , पञ्चपशु-प्राजापत्यपशु-वायव्यपशु-
पक्षेषु क्रमात् सम्पत्तिकथनम् , पशुयागानन्तरं चयनकर्म्मणि
यजमानकर्त्तव्यानां नियमानां मीमांसादि , दक्षिणादान-
विधिञ्चेति ।

(२ प्र० २ ब्रा०)

उपधास्यमानानां चित्तीनां ऋषिदेवतासम्बन्धेनोत्पत्तिप्रकार-
वर्णनम् , स्वयमाह्वसेषृकानां स्थानविशेषप्रदर्शनम् , तत्र चिति-
शब्दनिरुक्तिञ्चेति ।

(२ प्र० ३ ब्रा०)

चयनमन्त्राणां विनियोगाभिधानम् , अषाढाया इष्टकालम् ,
यत्र पुत्तपादीनां चतुर्णां पशूनां कायप्रासनं कृतम् तत एव

प्रदेशात् उखाषाट्टकाकरणार्थं मृदः आनयनविध्यादि , अनद्या-
पुरुषस्य पुरुषप्रतिनिधित्वम् , रासभस्य च गवाव्योः प्रतिनिधि-
त्वम् , तेषां त्रयाणां पशूनां मौञ्जीवन्धनविधानम् , रशनाया-
स्त्रित्वम् , आहवनीयस्य दक्षिणेऽवस्थापनञ्च , अग्नेः वैणवी-
त्वादिविधिश्चेति ।

(२ प्र० ४ ब्रा०)

पूर्वविहितानां पञ्चपशूना मभिमन्त्रणादिविधान मिति ॥

(३ प्र० १ ब्रा०)

मृदाहरणार्थं ब्रह्माध्वर्युयजमानाना मभिगमनम् , अनद्या-
पुरुषनिरीक्षणादि , अश्वपदे आहुतिद्वयविध्यादि , तत्र मन्त्र-
द्वयविधिव्याख्यानादि , ततः पिण्डखननविधिश्चेति ।

(३ प्र० २ ब्रा०)

मृत्खननमन्त्रद्वयविधानादि , कृष्णाजिनास्तरणम् , तत्र पु-
ष्करपर्णनिधानम् , तत्रैव मृत्पिण्डसम्भरणम् , तदभिमर्शनम् ,
तत्र मन्त्रादिविधानश्चेति ।

(३ प्र० ३ ब्रा०)

समन्त्रकमृत्पिण्डाभिमर्शनविधानादि ।

(३ प्र० ४ ब्रा०)

समन्त्रकोदकनिनयनविध्यादि ।

(३ प्र० ५ ब्रा०)

समन्त्रकपञ्चपश्वभिमन्त्रणविध्यादि । तत्र , त्रयाणां पशूना
मुपरि समन्त्रकं पिण्डधारणविध्यादिकश्चेति ।

(१ प्र० ६ ब्रा०)

मृत्पिण्डे समन्त्रकपलाशपर्णक्षयितोदकसिञ्चनादि । तत्र उदकसेचनम् , फेनासेचनम् , सन्मिश्रणम् , अजलोममिश्रणम् , लोमसन्मिश्रणम् , शक्तराश्यायोरसचूर्णैः सन्मिश्रणम् , ततो मन्त्रविधानादि चेति ।

(३ प्र० ७ ब्रा०)

उखाया अधस्तात् पर्याप्तमृत्पिण्डादानविध्यादि , विस्तारिताया निधिमृद उपरि मृत्पिण्डप्रक्षेपमन्त्रविध्यादि , निधेरुद्धिद्वयस्य च समन्त्रं समीकरणविधानम् , उखाया ऊर्ध्वपरिमाणविध्यादि , उखाया उत्तरभागे वर्त्तिकरणविधिः , रास्त्राकरणविधिः , वर्त्तिना मन्त्रे स्तनोन्नयनविधिः , उखानिधानविधिः , उखासङ्ख्याविचारादिकश्चेति ॥

(४ प्र० १ ब्रा०)

अषाढेष्टकाया निर्माणम् , उखाया निर्माणम् , विश्वज्योतिराख्यानां तिसृणा मिष्टकानां निर्माणम् , अधिदैवतं व्याख्यानम् , अध्यात्मव्याख्यानञ्च । अपि यदेतासा मषाढादीनां मन्त्राहृतमृदोत्पन्नत्वम् , यच्चाषाढादिनामवत्त्वम् , यदपि पादमात्रादिपरिमाणवत्त्वम् , तदेतत् सर्वं मितरेष्टकावैलक्षण्यं मिति निरूपणम् , अवशिष्टाया मृदो विनियोगाख्यानम् , अश्वशक्तीर्धूपनश्चेति ।

(४ प्र० २ ब्रा०)

उखादिस्थापनार्थं मवटखननम् , तत्र उखादीनां मवनि-

धानम् , पचनम् , उपावहरणम् , प्रक्षेपोत्क्षेपयोः कालनियमः ,
गर्त्तादुद्धरणम् , पात्रे स्थापनम् , पयश्चासेचनञ्चेति ।

(४ प्र० ३ ब्रा०)

दीक्षणीयाप्रयोगः , हविषोरधिदेवताध्यात्मव्याख्याने , षौद-
यभण्होमविधिनिर्वचनादि , सप्तौदयभण्यजुषां विधिव्याख्या-
नादि , मुञ्जतृणावस्तरणम् , शणकुत्तायास्तरणञ्चेति ।

(४ प्र० ४ ब्रा०)

उखाया आहवनीयेऽधिश्रयणम् , प्रहञ्जनम् , समिदाधानम् ,
उखादीना मात्मत्वादिकल्पनाया मुत्पत्तिप्रदर्शनञ्चेति ।

(४ प्र० ५ ब्रा०)

द्वितीयायाः समिधो वैकङ्कतत्वविध्यादि , त्रयोदशसमिधां
मन्त्राणां विधिव्याख्याने , प्रादेशप्रमाणत्वविधानम् , तदाधाने
मन्त्राणां स्वाहाकारान्तताविधानञ्चेति ।

(४ प्र० ६ ब्रा०)

भस्मोदपनकालादिविधिः , व्रतपरिग्रहादि , उखामिदे प्राय-
श्चित्तम् , उखान्यनुगमने प्रायश्चित्तम् , सुत्यादिने आहवनीया-
नुगतौ प्रायश्चित्तादि चेति ॥

— — —

(५ प्र० १ ब्रा०)

रुक्मप्रतिमोकः , रुक्मधारणप्रशंसा , रुक्मधारणप्रकारादि ,
पासव्या षौदुम्बरीत्वविधानादि , शिख्यविध्यादि , उखाशब्द-
निरुक्तिः , उख्यामेरिण्डाभ्यां परिग्रहविधानादि चेति ।

(५ प्र० २ ब्रा०)

रुक्मप्रतिमुञ्चनप्रकारादि , शिष्यपाशप्रतिमुञ्चनप्रकारादि , सु-
पर्णोऽसीतिविक्रितिमन्त्रेण इण्डाभ्या मग्नेः प्रग्रहणं धारणञ्चेति ।

(५ प्र० ३ ब्रा०)

विष्णुक्रमणविधिः , विष्णुक्रमणैरुर्ध्वबाहुनौद्ग्रहणविध्यादि ,
तस्यास्यानेरवरोहणप्रत्यवरोहणे , तत्र तत्र विहितमन्त्राणां विधि-
व्याख्याने चेति ।

(५ प्र० ४ ब्रा०)

वाक्सप्रवर्णनादि । ततोपस्थानमन्त्रत्रयविधिव्याख्याने , उत्तर-
मन्त्रेषु तदतिदेशनम् , विष्णुक्रमवाक्सप्रयोः जगदुत्पादकतया
सुतिः , दीक्षाप्रथमदिवसे विष्णुक्रमवाक्सप्रयोः समसनविध्यादि,
तथा संवत्सरानुष्ठानफलकथनादि , तत्र चरमदिवसकर्त्तव्यनिरू-
पणादि चेति ।

(५ प्र० ५ ब्रा०)

उत्थाग्नेर्गाहपत्यचयनार्थं देवयजनदेशप्रापणादिविधानम् । तत्र
पुराहृत्ताख्यानम् , वनीवाहनविधिः , तत्फलकथनञ्च गार्हपत्य-
चयनदेशं प्रत्यग्नेः प्रणयनम् , अनस उपरि उत्थाग्नेः स्थापनादि ,
पुनस्तमिदाधानादिविधानञ्चेति ।

(५ प्र० ६ ब्रा०)

भस्मोद्दपनशेषः , अप्सु प्रक्षेपमन्त्रविधिव्याख्याने , अद्वाः पुन-
रीषद्भस्मादानविध्यादि , उपस्थानविधिः , द्विविधप्रायश्चित्तविधा-
नादिकञ्चेति ॥

॥ अथ स्मर्तव्यालोच्यवचनसूची ॥

- “अग्नयो वा ऋतवः” १. ४. ३६.
 “अग्निं वायु मादित्य मेता द्यौव देवता विश्वं ज्योतिः” १. ३. ४.
 “अग्निना पृथिवीं मिथुनं समभवत्” १. २. १.
 “अग्निरयं पशवः” ३. ५. ६.
 “अग्निरेष यदश्वः” ३. १. २२.
 “अग्निर्गायत्रः” १. १. १५.
 “अग्निर्वायुरादित्य एतानि हास्य (अग्नेः) तानि चेधा त्रयाणि”
 “अग्निर्वै होता” ३. ३. ७. [५. ४. ५.
 “अग्निर्वै होता वेदिषत्” ५. ३. ११.
 “अग्निर्ह वै त मग्निरित्याचक्षते” १. १. ११.
 “अङ्गिरा वा अग्निः” ३. ५. ४.
 “अङ्गो वा एष (अग्निः) प्रथम आजगाम” ५. ४. ५.
 “अध्वरो वै यज्ञः” ३. ४. ८.
 “अनिरुक्तो वै प्रजापतिः” २. १. २१.
 “अनूचान माहुरन्मिकल्प इति” १. १. १०.
 “अन्नं केतः” २. ३. १८.
 “अन्नं नमः” २. ३. १७.
 “अन्नं पशवः” १. ४. १५.
 “अपरिमिता हि दिशः” ३. ७. ७.
 “अपां द्यौष गर्भः समुद्रियः” ३. ५. ८.

- “अप्सु ह्रीमे लोकाः प्रतिष्ठिताः” ५. १. १७.
 “अयं वा अग्निर्ऋतम्” ३. ५. १०.
 “अयं वा अग्निर्ब्रह्मा च क्षत्रञ्च” ४. ५. १५.
 “अयं वै वायुर्मित्रो योऽयं पवते” ४. २. १४.
 “अशुर्वै त मश्व इत्याचक्षते” १. १. ११.
 “अश्वः पशूनां भगितमः” ३. १. १३.
 “असद्वा इद मय आसीत्” १. १. १.
 “असावादित्यः सत्यम्” ३. ५. १०.
 “असावादित्यो देवः सविता” २. ३. १८, १९.
 “असौ वा आदित्य एष रुक्मः” ५. १. ३.
 “असौ वा आदित्य एषोऽग्निः” ३. २. ८.
 “असौ वा आदित्य एषोऽश्वः” २. ३. २८ ; ३. १. १०.
 “असौ वा आदित्यो दिव्यो गन्धर्वः” २. ३. १९.
 “असौ वा आदित्यो बृहज्ज्योतिः” २. ३. १५.
 “असौ वा आदित्यो हंसः शुचिषत् ५. ३. ११.
 “असौ वै चन्द्रः पशुयं देवाः पौर्णमास्या मालभन्ते” २. १. १७.
 “असौ वै चन्द्रः प्रजापतिः २. १. १६.
 “असौ स आदित्यः स हिरण्ययो भवति” ५. १. २.
 “अहोरात्राणि वै वरुणयः” ४. २. ६.
 “अहोरात्रे वा अभिवर्त्तमाने संवत्सर माप्नुतः” ४. ६. ३.
 “आत्मनो ह्येवेयं वाङ् मद्भिषी” ४. १. ४.
 “आत्मा वै यज्ञः” १. ४. ७. [५. १. १७.
 “आदित्य आसन्ननम् आदित्ये ह्रीमा लोका दिग्भिरासता”

“आदित्येन दिवं मिथुनं समभवत्” १. २. ४.

“आपोऽब्रुवन् ०—० फेनोऽब्रवीत् ०—० मृदव्रवीत् ०—०

सिकताः ०—० शर्कराः ०—० अश्मा ०—० अयः ०—०

हिरण्यम् ०—०” १. ३. ६.

“आपो वै जनयोऽङ्गो ह्रीदं सर्वं जायते” ५. ६. ३.

“आपो वै पुष्करं प्राणोऽथर्वा” ३. ३. २.

“आयुर्वा अग्निरायुरेवैतदात्मन् धत्ते” ५. ३. ७.

“आसुरी माया स्वधया कृतामीति , प्राणो वा असुस्तस्यैवा
माया स्वधया कृता” ४. ४. ६.

“इण्ड्राभ्यां परिगृह्णाति , अमौ वा आदित्य एषोऽग्निः ,
अहोरात्रे इण्ड्रे अमुं तदादित्य महोरात्राभ्यां परिगृह्णाति
०—० आभ्यां लोकाभ्यां परिगृह्णाति” ५. १. २५ , २६.

“इन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः” ४. ४. ७.

“इन्द्रो ह वै त मिन्द्र इत्यात्तन्नते” १. २. २.

“इमे वै लोका गौः” १. ३. ३५.

“इमे वै लोका रजांसि” २. ३. १८.

“इयं गायत्री” १. १. १५.

“इयं वा अदितिः” ४. २. २.

“इयं वा आसन्दी , अस्यां ह्रीदं सर्वं मासन्नम्” ५. १. १२.

“इयं अग्निः” १. १. १४.

“उत्तर मुद्दि मादधाति ०—० द्यौर्ह्य उद्दिः” ३. ७. ४.

“उत्तरस्मिंस्तदन्वाख्याने” ४. ६. ७.

“उपांशु वै रेतः सिच्यते” २. १. २२.

“ऋतवः संवत्सरः” १. ४. ३६.

“एतस्यां ह दिशि (ऐशान्यां) स्वर्गस्य लोकस्य द्वारम्” ४. ४. ४.

“एष लोको निधिः” ३. ७. ३.

“एष ह वा अनन्तापुरुषो यो न देवानवति न पितॄन् न मनु-
ष्यान्” २. ३. २४.

“एषा ह नाभिः पृथिव्यै यत्रैष एतत् समिध्यते” ४. ५. ८.

“एषा ह संवत्सरस्य प्रथमा रात्रिर्यत् फाल्गुनी पौर्णमासी,
योत्तरैषोत्तमा” २. १. १८.

“एषा होमयेषां देवमनुष्याणां दिग् यदुदीची-प्राची” ४. ४. ३.

“ओषधयः ०—० एतहेतासां समृद्धं रूपं यत् पुष्पवत्यः सुपि-
पलाः” ३. ५. १७.

“ओषययो वै देवानां पत्न्यः ४. २. ४.

“को हि प्रजापतिः” २. १. ५.

“क्रन्द्तीव हि पर्जन्यः” ५. ३. २. [३. ५. १२.

“क्षत्रं वा अन्वक्षो वैश्यश्च शूद्रश्चानु रासभो ब्राह्मण मजः”

“क्षत्रियं प्रथमं यन्त मितरे त्रयो वर्णाः पश्चादनुयन्ति

०—० ब्राह्मणं प्रथमं यन्त मितरे त्रयो वर्णाः पश्चादनुयन्ति

०—० न कदाचन ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च वैश्यश्च शूद्रश्च पश्चा-

दन्वितः” ३. ५. १३।

“गायत्रोऽग्निः” ३. ६. १२.

“गीते वा रमते” ३. १. १५.

“द्युतभाजना द्यादित्याः” ४. ३. ११.

“चतुःस्रक्तिरेष कूपो भवति” ३. १. २६ ; ४. २. ३.

“चन्द्रमा उ वै सोमः” ३. ६. १.

“हृन्दांसि वै ग्नाः” ४. २. ७.

“ज्योतिर्वै हिरण्यम्” ५. १. २.

“तद् भूमिरभवत् ता मप्रथयत् सा पृथिव्यभवत्” १.१.१५, २.७.

“तद्यत्रान्येयं तदेतदङ्गोऽधिजनयति, अनयानया वै भेषजं क्रियते” ५. ६. ६.

“तद् या अमूराप एकं रूपं समदृश्यन्त ०—० यदेव तत्फेनो द्वितीयं रूपं मसृज्यत ०—० सैव सृद् यत् तत् तृतीयं रूपं मसृज्यत” ३. ६. ३.

“तस्मिन्नेतस्मिन् सर्वे देवाः श्रिताः ०—० शिरः” १. १. ७.

“तस्य तदेव ब्राह्मणं यत् पुरश्चरणे” ४. ३. ५.

“तानाप्नीतान् पर्यग्निहतानुदीचो नीत्वा समञ्जपयत्” १. ४. ६.

“तिर इव वै योनौ रेतः सिच्यते ०—० स्वया जायया तिर इवैव चिचरिषति” ३. ५. १८.

“तिष्ठन् वै वीर्यवत्तमः” ४. ४. १. . .

“ते हिमे लोका मित्रगुप्ताः” ४. २. १४.

“नयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानः” ३. ३. ५.

“ब्रह्मि प्रजातिः,— पिता माता पुत्रः” ४. १. ५.

“नेधा विहिता हि वाग्,— ऋचो यजूंषि सामानि” ४. १. ४.

“दक्षिणतो वा उदग् योनी रेतः सिच्यते” ३. ३. १०.

“दश प्राणाः” ५. ६. १२.

“देवानां वै विधा मनु मनुष्याः” ५. ४. ८.

“द्यौर्वै तृतीयं रजः” ५. ४. ५.

“द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एक-
विंशः, एष प्रजापतिः” २. १. ३.

“हिः संवत्सरस्यान्नं पच्यते ४. २. ८.

“नक्षत्राणि वै जनयो ये हि जनाः पुण्यकृतः स्वर्गं लोकं
यन्ति, तेषां मेतानि ज्योतींषि, नक्षत्रैरेवैना मेतत्
पचति ४. २. ८.

“नव प्राणाः” ५. ६. १०.

“नव वै प्राणाः सप्त शीर्षन्नवाक्षी द्वौ” ३. ३. ५.

“न वा उल्लं गभं हिनस्ति” ४. ४. १३.

“न वै जरायुर्गभं हिनस्ति” ४. ३. २४.

“न वै मित्रः कश्चन हिनस्ति, न मित्रं कश्चन हिनस्ति” ४. २. १०.

“न वै योषा कश्चन हिनस्ति” २. ३. ३८.

“पञ्चर्त्तवः संवत्सरः” ३. ६. १२.

- “पर्णकषायनिष्पक्ता एता आपो भवन्ति स्थेन्ने” ३. ६. १.
 “परिमण्डलो ह्येष एकविंशतिनिर्वाधः” ५. १. २.
 “पशवो वै पुरीषम्” २. ३. ३८.
 “पशुः स्त्राय रूपायाविर्भवति गौर्वा गवे अश्वो वाश्वाय पुरुषो
 वा पुरुषाय” २. ३. २२.
 “पाप्मा वै मृधः” ३. १. ८.
 “पाप्मा वै हवः” ३. ३. ३.
 “पुत्रस्य जातस्य नाम कुर्यात्” १. ३. ८.
 “पुरुर्हं नामासुररक्षस मास” ५. ५. १४.
 “पुरुषः प्रजापतिः” २. ३. ४.
 “पूर्वं मुनि मादधाति ०—० अन्तरिक्षं ह्येष उद्धिः” ३. ७. ४.
 “पृथिवी ह्येष निधिः” ३. ७. ३.
 “प्रजापतिं सन्त मन्निरित्याचक्षते” १. २. १३, २१.
 “प्रजापतिः प्रथमां चिति मपश्यत्, प्रजापतिरेव तस्या
 आर्षेयम्” २. ३. १०.
 “प्रजापतिरग्निः” २. १. ३.
 “प्रजापतिरेषोऽग्निः उभयस्वेतत् प्रजापतिर्यच्च देवा यच्च
 मनुष्याः” ५. ५. ४.
 “प्रजापतिर्वै भरतः स दीदं सर्वं विभक्ति” ५. ५. १४.
 “प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः” २. २. ५.
 “प्रजापतिस्त्रय्या विद्यया सहापः प्राविशत्” २. ३. १०.
 “प्रजापतेर्वै शोकादजा समभवत्” ४. २. १६.
 “प्राची हि दिग्गजेः” ५. ५. ८. [५. ६. १२.
 “प्राणा अग्निः, यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत् तद्”

“प्राणा वा ऋषयः” १. १. १.

“प्राणो वा अङ्गिराः” १. २. २८.

“प्राणो वा अथर्वा” ३. ३. १.

“प्राणो वै नृषत्” ५. ३. ११.

“प्राणो वै ब्रह्म” २. ३. १७.

“प्राणो वै मित्रः” ३. ६. ५.

“प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुः” ४. ४. १२.

“बाहुर्वा अरत्निः” ५. १. १४.

“बाह्यत उ वा एतस्य रश्मयः” ५. १. २.

“ब्रह्म वै पलाशः” ४. ५. ७.

“भूतानि ऋतवः ०—० भूतानाम्पतिः संवत्सरः ०—० उषाः
पत्नी” १. ३. ८.

“मनसि ह्यय मात्मा प्रतिष्ठितः” ५. १. २१.

“मनो वै पाथ्यो वृषा” ३. ३. ४.

“मनो वै सविता” २. ३. १३.

“मर्त्याः कुणपा अनपङ्क्तपाप्मानः” ५. ६. १.

“मृन्मयीष्टका ०—० पश्चिष्टका ०—० हिरण्येष्टका ०—० वान-
स्पत्येष्टका ०—० अन्नं पञ्चमीष्टका” १. २. ३०.

“यं जातं कामयेत सर्वं मायुरियादिति वात्सप्रेक्षेन मभि-
मृशेत्, तदक्षौ जातायायुषं करोति” ५. ४. २.

- “यः कपाले रसो लिप्त आसीत् सोऽजोऽभवत्” १. १. ११.
 “यश्चिनोति तस्माच्चितयः” १. २. १८.
 “यज्ञो वै मखः” ३. ७. १.
 “यज्ञो वै महिमा” २. ३. १८.
 “यत् कपाल मासीत् तदन्तरिक्षं मभवत्” १. २. २.
 “यत् कपाल मासीत् सा यौरभवत्” १. २. ३.
 “यत् कपाल मासीत् सा पृथिव्यभवत्” १. १. ११.
 “यथा महान्त मध्वानं विमोकं समश्रुवीत तादृक् तत्” ५. ४. १२.
 “यदरसदिव स रासभोऽभवत्” १. १. ११.
 “यदरोदीत् तस्माद् रुद्रः” १. ३. १०.
 “यदु भिन्नायै प्रायश्चित्तिरुत्तरस्मिंस्तदन्वाख्यानं” ३. ७. २२.
 “यद्वा अस्यै क्षतं विलिष्ट मद्भिर्वै सन्धीयते” ३. ४. १.
 “यैव प्रथमा वित्ता सा महिषी” ४. १. १.
 “यैषु वनस्पतिषूर्गो यो रस उदुम्बरे तं दधाम” ४. ५. ३.
 “यो निरविच्छेद माहरति रेतसोऽविच्छेदाय” ३. ३. १०.
 “यो निर्मुञ्जाः, शणा जरायु, उल्बं घृतं, गर्भं समित्” ४. ४. १५.
 “यो निर्वै पुष्करपर्णम्” ३. २. ७.
 “यो निर्घृतदन्तेः समुद्र मभितः पिब्यमानम्” ३. २. ८.
 “यो वाव कर्म करोति स एव तस्योपचारं वेद” ४. २. १७.
 “यो वै पुत्राणां राध्यते तेन पितरं पितामहं पौत्रमाचक्षते” १. २. १३.
 “योषा वै सिनीषाली एतदु वै योषायै समृद्धं रूपं यत् सुकपर्दा
 सुकुरीरा स्त्रीपशा समर्चयति” ३. ६. १०.

“रश्मयो वा एतस्मै निर्वाधाः” ५. १. २.

“रश्मयो वा एतस्याक्षयः” ३. ४. १०.

“रसो वै मधु , रसवतीरयक्ष्मत्वाय’ ३. ४. २.

“रुद्रः , सर्वः , पशुपतिः , उग्रः , अग्निः , भवः , महान् देवः , ईशानः , तान्येतान्यष्टावन्निरूपाणि , कुमारी नवमः” ।

“अग्निर्वै रुद्रः , आपो वै सर्वः , ओषधयो वै पशुपतिः , वायु-
र्वा उग्रः , विद्युद्वा अग्निः , पर्जन्यो वै भवः , प्रजा-
पतिर्वै चन्द्रमाः , प्रजापतिर्वै महान् देवः , आदित्यो वा
ईशानः” १. ३. १०—१८ ।

“रेतो वा आज्यम्” ३. १. १८.

“रोहितो हान्नेरश्वः” ४. ५. ४.

“रौद्रा वै पशवः” ४. ४. ७.

“लोम त्वङ् मांस मस्थि मज्जा ता एवैताः पञ्चचितयः” १.२.१७.

“वज्रो वा आज्यम्” ३. १. १८ ।

“वज्रो वै पशवः” ३. ५. ६.

“वरुण्या वै यज्ञे रज्जुः” ३. ४. ८ ; ७. १३.

“वाक् पुष्करपर्णम्” ३. २. ७.

“वाग्वा अग्निः प्राण इन्द्रः (इन्द्राग्नी)” १. २. २८.

“वाग् वा इदं कर्म , प्राणो वाचस्पतिः” २. ३. १८.

“वाग्वै दध्यङ्ङाथर्वणः” ३. ३. ३.

“वाग्वै धिषणा” ४. २. ५.

“वाग्वै मन्त्रः” ३. २. ७.

“वाघतस्तान् (रश्मीन्) एनदेतदाह” ३. ४. १०.

“वायुनान्तरिक्षं मिथुनं समभवत्” १. २. ३.

“वायुर्वै वसुःस्तरिक्षसत्” ५. ३. ११.

“वारुणो वै पाशः” ५. ३. ८.

“विष्णुर्यज्ञः विष्णुर्हि भूत्वाक्रमते” ५. २. ११—१६.

“ह्रत्वं पाप्मानम्” २. १. १८.

“शक्त्या हि स्वर्गं लोक मेति” ६. ३. १४.

“शान्तो रुक्मपाशः” ५. १. ७.

“संवत्सरः प्रजापतिः” २. १. ५.

“संवत्सरा ऋषयः” १. ४. २६.

“संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः” ४. ३. २०.

“स एतान् पञ्च पशून् पश्यत्—पुरुष मश्वं गा मवि मजम्”

“स एतान् पञ्च पशून् प्राविशत्” १. ४. ३. [१. ४. २.

“स एषोऽग्निरेव यत् कमुकः” ४. ४. ११.

“सप्ततय्य एता देवताः” ४. १. १७.

“सप्तर्तवः संवत्सरः” ४. ३. १४ ; ४. ७.

“सर्वाणि हि चित्राण्यग्निः” १. ३. २०.

“सवितैषोऽग्निः” २. २. ६. [१. ४. ७.

“स शीर्षाण्यैवोत्कृत्योपाधत्ताथेतराणि कुमिस्यान्यसु प्राप्तावत्”

“सा चतुस्तना भवति । चतुस्तना हि गौः , तां द्वैके द्विस्तनां कुर्वन्ति , अथो अष्टस्तनाम् । न तथा कुर्याद् । ये वै गौः कनीयस्तनाः पशवो ये भूयस्तनाः , अनुपजीवनीयतरा वा अर्ह्यन्ते अनुपजीवनीयतराः , द्वैतां ते कुर्वन्ते । अथो

इ ते न गां कुर्वते , शुनीं वा , अविं वा , वडवां वा ।

तस्मात् तथा न कुर्यात्” ३. ७. १८.

“सोमो वै पर्णः” ३. ६. १.

“सोमो वै पलाशः” ४. ५. ७.

“स्वर्गो वै लांको नाकः” ३. १. १४.

“हिरण्य ममृतम्” १. १. २.

॥ अथ कण्डिकामूची ॥

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
अक्रन्दग्निस्तनयमिव ...	४०५	अथ प्रायश्चित्तीकरोति ३५६ , ४५२	
अग्नये वैश्वानराय स्वाहेति ३१०		अथ फेनं जनयित्वान्ववदधाति २४८	
अग्नेऽभ्यावर्त्तिन् । अभि ...	४०७	अथ मितस्य चर्धणीधृत ...	२६२
अग्ने बृहन्नृषसामूर्ध्वोऽवस्थादिति ४०८		अथ नृत्पिण्ड मपादत्ते ...	२५६
अजायै प्रयसाच्छृण्वति ...	२६३	अथ नृत्पिण्ड मभिन्तृशति ...	२१०
अथ कृष्णाजिनं च पुष्करपर्णं २२१		अथ नृद माहृत्य । उखां ...	३५८
अथ क्षत्रियस्य । उदेधां ...	३४२	अथ यदास्मै व्रतं प्रयच्छन्ति ...	३५७
अथ चतस ऊर्ध्वाः ...	२६४	अथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत् ३६०	
अथ तत्राप उपनिनयति ...	२२०	अथ यदि प्रसुत आहवनीयो ३६०	
अथ तिरश्चीर राक्षां ...	२६३	अथ यदाभीध्रौयोऽनुगच्छेत् ३६०	
अथ पूर्व मुष्टि मादधाति ...	२६०	अथ यद्येव उखोऽग्निरनुगच्छेत् ३५६	
अथ प्रयोति । सऋष्टां ...	२५०	अथ यच्चिते ऽग्निर्निधीयते ।	
अथ प्रातरुदितऽआदित्ये ...	३५६	असौ स आदित्यः ...	२०

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठं
अथ यच्चितेऽग्निर्निधीयते ।	
येवेतेषां सप्तानां ...	३
अथ यानि दश । सा दशाक्षरा	६६
अथ येतेवाऽसप्तानां ...	२
अथ यो गर्भोऽन्तरासीत् ...	४
अथ रासभम् । उर्वन्तरिक्षं ...	१७०
अथ रासभम् । युक्तायाऽ ...	१६६
अथ रासभम् । स्थिरो ...	२३०
अथ रासभस्य । वृषाग्निं ...	२३१
अथ बल्मीकवपा ...	१७७
अथ वात्सप्रेणोपतिष्ठते ...	४१६
अथ विष्णुक्रमान् क्रमते ...	३६४
अथ विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा ...	३५५
अथ वैकङ्कती मादधाति ...	३३७
अथ शिक्षपाशं च रुक्मपाशं	४०८
अथ शिक्षपाशं प्रतिसुष्यते	३६१
अथ सर्वसम्पत् । चत्वारः ...	३७८
अथ सावित्री जुहोति ...	३१०
अथ ह स्नाह ताभ्याः ...	२१
अथाजः । शिवो भव ...	२३०
अथाजम् । पृथिव्याः ...	१७०
अथाजम् । योगेयोगे तवस्तरं	१६६
अथाजलोमान्वाच्छिद्य ...	२३५
अथाजलोमैः सः सृजति ...	२४६
अथाजस्य । अतः सत्यं नृत्यं	२३२
अथातः सम्पदेव । आसन्दी	३७८

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठं
अथातः सम्पदेव । समिधं ...	४४०
अथातो भस्मन एवाभ्यव- ...	४४८
अथाधःशय मादधाति ...	३३६
अथाध्यात्मम् । आत्मैवाग्निः	३७६
अथाध्यात्मम् । आत्मैवोखा	२७६
अथाध्यात्मः । शिर एष ...	३०८
अथानङ्गाहौ युगति ...	४३८
अथानङ्गापुरुष मीचते ...	१७७
अथानङ्गापुरुष मीचते ...	२३३
अथापरशुवृक्ष मादधाति	३३८
अथापादत्त । अग्नः आयाहि	२३२
अथापादत्त । तद्यद्वाग्नेयं	४५०
अथाश्व मभिमन्त्रयते ...	१७७
अथास्मिन्मभिध मादधाति	४४०
अथास्यै विज मभिपद्यते ...	२६५
अथैतं वायवे नियुक्ते ...	८७
अथैतन्नयं पिष्टं भवति ...	२४६
अथैतस्य नियुक्ततीयस्य ...	६७
अथैतस्य प्राजापत्यस्य ...	६६
अथैता उत्तराः । पालाशो ...	३३६
अथैतान् पशूनावर्त्तयन्ति ...	२३२
अथैते त्रिष्टुभा उत्तरे ...	२१२
अथैतेन चतुर्धनं यजुषा ...	२६१
अथैनं विष्यति । तद्यद्देवास्य	२३५
अथैनं शिक्षेन विभर्ति ...	३७५
अथैनं अभिष्टयति ...	२०३

कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे
अथैनं ज्ञायाजिने	२०२
अथैनं मतः खनयेव	२०१
अथैनं मतो विलब्धा	३६२
अथैनं मभिमन्त्रयते	४०७
अथैनं मस्यां खनति	१८५
अथैनं मस्यां खनति	२८६
अथैनं माक्रमयति	१७८
अथैनं मादायोत्तिष्ठति	२२२
अथैनं मासन्त्यां विभर्ति	३७४
अथैनं मिष्टाभ्यां परियङ्गाति ।	
असौ मा आदित्यः	३७७
अथैनं मिष्टाभ्यां परियङ्गाति ।	
नक्तोष्वासा समनसा	३६१
अथैनं मित ऊर्ध्वं प्राञ्चं	२२३
अथैनं मिति प्रयङ्गाति । एतद्वा ४०८	
अथैनं मिति प्रयङ्गाति । एतद्दे ४०५	
अथैनं सुखदा विभर्ति	३७७
अथैनं मुत्क्रमयति	१७६
अथैनं मुत्क्रान्त मभिमन्त्रयते १८०	
अथैनं मुदच्छति । उदु त्वा ४३८	
अथैनं मुञ्चति	१७६
अथैनं मुपतिष्ठते । एतद्वा ... ४१०	
अथैनं मुपगच्छति	२२९
अथैनं मुपावहरति । एतद्द्वै यो ४०६	
अथैनं मुपावहरति । ओषधयः २३३	
अथैनं मेतेषां पशूना मुपरिष्टात् २३१	

कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे
अथैनं परियङ्गाति	२१०
अथैनं परियङ्गाति	१८४
अथैनं पुष्करपर्णे	२०३
अथैनं वायुना सन्दधाति	२२०
अथैनं दिग्भिः सन्दधाति	२२१
अथैनं धूपयति । स्थेने	२८०
अथैनान् प्राच उत्क्रमयति	१७०
अथैनान् माच्छति	२०१
अथैनान् मुदच्छति	२६१
अथैनान् पर्यावर्त्तयति	२६२
अथेष्वा दृष्ट्युत्तमा	२१२
अथो ऽआहुः । अग्नि मेव	१७
अथो ऽआहुः । प्रजापतिरेव	२०
अथो ऽआहुः । प्रजापतिरेवेमा १७	
अथो ऽएक इति ब्रूयात्	२४
अथोष्वां करोति । आत्मानं २७६	
अथोष्वां करोति । इमां	२७८
अथोष्वा मवदधाति	२८६
अथो गौरिति ब्रूयात्	२५
अथोत्तरं सुहि मादधाति	२६१
अथो द्राविति ब्रूयात्	२५
अथोपविश्य ऋद मभिमन्त्रयति १८२	
अथौदम्बरी मादधाति	३३७
अथौदग्भस्मानि जुहोति	३०८
अदितिश्चा देवी विन्धदेवावती २८६	
अनङ्गापुरुषं पुरुषात्	१३७

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठ
अन्नपतेऽन्नस्य गो देहीति ...	३५७
अन्धतः षुत् स्यात् ...	१४१
अन्वग्निरुषसा मय ...	१७७
अपादाय भस्मनः प्रत्वेत्य ...	४५१
अपां पृष्ठ मसि ...	२०३
अपो देवीरुपसृज ...	२२०
अस्त्रग्रेसधियवेति ...	४४६
अभि शुक्रानि च कृष्णानि च ...	३७२
अभूदा इदं प्रतिष्ठेति ...	६
अभूदा इदं प्रतिष्ठेति ...	४०
अधिरसीति ...	१४२
अमावास्यायां दीक्षते ...	६३
अम्बशर्केधूपयति ...	२८०
अम्बस्य पदे जुहोति ...	१८४
असदा इदं मय आसीद् ...	१
अहरहरप्रयावं भरन्त इति ...	३४०
अहोरात्रे वा अभिवर्त्तमाने ...	३५६
आक्रम्य वाजिन् । पृथिवी ...	१७६
आगत्य वाण्यध्वान मिति ...	१७९
आग्रावैष्णव एकादशकपाजः ...	३०६
आग्नेन जुहोति ...	१८२
आ त्वा जिघर्षि मनसा ...	१८२
आदिद्ये राक्षसीति ...	२६४
आपो देवीः । प्रतिग्रम्भीत ...	४४६
आपो ऽब्रुवन् । ज वयं ...	३६

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठ
आ विन्धतः प्रत्यक्षं ...	१८३
इमं गो देव सवितर्यज्ञं ...	१३६
उखां हणोतु । शम्भा ...	२५१
उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एतद्दे ...	३६४
उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एषा ...	३२४
उभयं ह्येतद्भवति ...	२२
उभयीर्गायत्रीञ्च त्रिष्टुभञ्चा- न्वाह । प्राणौ ...	५६
उभयीर्गायत्रीञ्च त्रिष्टुभञ्चा- न्वाह । तासां सुक्तो—०	८६
उभयीर्गायत्रीञ्च त्रिष्टुभञ्चा- न्वाह । तासां सुक्तो—०	८७
उभयीर्गायत्रीञ्च त्रिष्टुभञ्चा- न्वाह । तासां सुक्तो—०	८७
एक एव भवति । एक देवत्व ...	३०७
एक एव भवति । एक मित्रं हि ...	३०८
एतद्दे देवा अब्रुवन् । चेतयध्व मिति—० प्रजापति रिमा ...	११६
एतद्दे देवा अब्रुवन् । चेतयध्व मिति—० सवितैतानि ...	१३०
एतद्दे देवाः । यज्ञेनाकृद्दे ...	३४१
एतद्दे वे येव प्रथमा पौर्णमासी ...	६४
एतस्या माहुत्वा ...	१३७

कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठ
बोधधयः प्रतियुक्तीत ...	२३४
बौद्धधरी भवति । ऊर्ध्व ...	३७४
लङ्काजिने निष्कृतो भवति ...	३७२
नायत्रीभिः । प्राणो ...	२११
आत्मा देवीः । विम्ब- ...	२६१
घृत एष भवति । घृतभाजना	३०८
घृते न्युक्ता भवति । अप्रियस्ये	३२७
चतुःसक्तयः पादा भवन्ति ।	३७४
चतुर्भिरपादते । तद्ये ...	४५१
चित्तं विज्ञात मग्निं ...	३१०
जनयन्त्याच्छिन्नपत्रा ...	२६१
ज्योतिष्मन्तं त्वाग्ने ...	२०१
तं वा ऽब्दित्या खनति ...	२८६
तं वा एतम् । अत्र ...	३६३
तस् हेके । एतया ...	३६३
त ऽएते सर्वे पशवो ...	५६
ततो याष्टाचत्वारिंशत् ;	६५
तत्त्वाय सविता धिय इति ...	१३३
तत्पर्यस्यति । वासो ...	२२२

कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठ
तदाहुः । कतरत इष्टकायाः	२४
तदाहुः । कति पशवः ...	२४
तदाहुः । कथं मस्येतत् ...	६५
तदाहुः । कथं मस्येषोऽग्निः	५८
तदाहुः । कस्मादस्या अपि-	२३
तदाहुः । कस्मै कामाय ...	२५
तदाहुः । किं हि तं ...	१६
तदाहुः । तद्यदेतस्मिन् ...	६८
तदाहुः । नैतेन पशुनेष्टोपरि	६८
तदाहुः । यदहर्विष्णुक्रमा ...	४२३
तदाहुः । यदेव मेकेष्टको ...	२३
तदाहुः । यदावत्य एतस्याग्ने-	६४
तदुत्तरं लङ्काजिनादुप-	२०३
तदु वा ऽव्याहुः । वपाया ...	६०
तदेता वा ऽवस्य ताः ...	१६
तदेता वाव षड् देवताः ...	१२१
तद्ध स्माहात्ताव्यः ...	२१
तद्धै क ऽव्याहुः । अत्रैवेते ...	५६
तद्धै क ऽव्याहुः । स्वयं ...	४३६
तद्धै के । इत्येवेतानि पशुशीर्षाणि	६३
तद्धै के । यदि चिर मर्चि-	३२६
तद्यत्तत् सत्यम् । असौ ...	३७१
तद्यदग्निभ्य इति ...	५७
तद्यदहव्यताचरत् ...	४०
तद्यदितो यताम् । अन्धः ...	२३२
तद्यदिष्टा पशुनापश्यत् ...	५५

कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे
तदाहपां पुरस्ताज्जुहोति ...	६०	त सुपरिनाभि विभर्ति ...	३७३
तद्यानि तानि भूतानि ...	४०	त मेतः संवत्सर एव ...	४३
तद्यानि त्रीणि प्रथमानि ...	१३२	त मेतया विकृत्या । इत ...	३६३
तद्यास्ताः श्रियः । एतानि ...	५५	तं पौर्णमास्या मालभेत ...	६१
तदा ऽअहोरात्रे एव ...	४२२	तं प्रजापतिरब्रवीत् ...	४०
तदा ऽआत्मेवोखा । योनिर्मुञ्जाः ३२८		तं प्रथयति । वसवस्त्वा ...	२६०
तदा ऽउखेति हे अक्षरे ...	३७७	तस्य मन एव प्रतिष्ठा ...	३७६
तदा ऽउपाःशु भवति ...	६२	तस्य सप्तदश सामिधेयः ...	८८
तद्दे पौर्णमास्या मेव ...	६१	तस्या एतस्या अघाटां ...	२७८
तद्दे फाल्गुन्या मेव ...	६१	तस्याप एव प्रतिष्ठा ...	३७५
तं तिष्ठन् प्रतिसृजते ...	३६०	तस्याहोरात्रे एव प्रतिष्ठा ...	३७६
तं देवा अमावाहुतिभि- ...	२१	तस्यैकविंशतिः सामि० ...	८६
त मग्निरब्रवीत् । उपाह ...	११६	तस्यै सप्तानुमयति ...	२६५
त मजस्योपरिष्ठात् प्रयच्छन्नेति २३३		तां यदामिः सन्तपति ...	३२६
त मब्रवीत् । कस्मिन्सोप- ...	१६	तां यदार्चिरारोहति ...	३२६
त मब्रवीत् पशुपतिरसीति ...	४१	तां वा एताम् । एकाः ...	१३०
त मब्रवीत् सर्वोऽसीति ...	४१	ताः सन्ततां जुहोति ।	
त मब्रवीदशनिरसीति ...	४२	एतद्दे देवा ...	१३१
त मब्रवीद्रीशानोऽसीति ...	४२	ताः सन्ततां जुहोति ।	
त मब्रवीदुग्रोऽसीति ...	४२	सन्तता हि ता ...	१३२
त मब्रवीद्वोऽसीति ...	४२	ताः सावित्री यजुषोदपति २६२	
त मब्रवीदुदोऽसीति ...	४१	ताः हेके हित्तनां कुर्वन्ति ...	२६५
त मब्रवीन्नाह्नेवोऽसीति ...	४२	ताः हेके हिरण्ययी ...	१४३
त मजस्योपरिष्ठात् प्रयच्छति २३१		ताः षट् सम्पद्यन्ते ...	२१३
त मसावादित्योऽब्रवीत् ...	१२१	ता उप द्यजति । आपो हि ता २८८	
त सु त्वा पाथ्यो वृषा ...	२११	ता एता अपश्यत् । ऊर्वा ...	६१

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठ
ता एता ऊर्द्धा अस्य समिधो	६१
ता एता एकयाख्यानाः ०—०	
एत मेवाभि ता	४२१
ता एता एकयाख्यानाः ०—०	
प्रजापतिः समेन्य	६०
ता एता एकयाख्यानाः ०—०	
प्रजापति माप्रीणात्	६२
ता एता एकादशादधाति	३४१
ता एता एतस्यै भवन्ति	२६४
ता एता यज्यकृताये	२८०
तां चतुर्भिरादत्ते	१४३
तां तिष्ठन् प्रष्टुणक्ति । इमे	३२४
तान् वायुरब्रवीत्	१२०
तानि दृष्ट भवन्ति । दृष्टाक्षरा	४५२
तानि नव भवन्ति	४५२
तानि वै भूयांसि भवन्ति	३०६
ताभ्य हेके उखाया मेवेतान्य-	३११
ताभ्येतान्यष्टावमिरुपाणि	४३
ताभ्येतान्यष्टौ सावित्राणि	१३६
ताभ्यां वै विपर्यास मेति	४२३
ता मादत्ते द्वेषस्य	१४१
ता मादधाति । इन्द्रः	३२७
ता सुत्तरे विहृतीये	२६३
ता मूर्ध्ना सुदृक्कन् कुक्षीति	१३१
तां परिगृह्य निदधाति	२६५
तां परिगृह्य निदधाति	२६१

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठ
तां प्रादेशमात्री मेवोर्ध्वा	२६२
ता वा एता नव लृष्टयः	६
ता विषमा विषमपदाः	६२
तामा मग्नेषु स्तनानुमयन्ति	२६४
तास्त्रयोदश सम्पद्यन्ते	३४२
ता द्वेके तिस्रः कुर्वन्ति	२६६
ते चेतयमानाः । एतदपश्यन्	४४६
ते दक्षिणतस्तिष्ठन्ति	१३६
तेनेतेनान्तरतश्च बाह्यतश्च	२६२
ते प्रयन्ति । अग्निं	१७६
ते प्राञ्चस्तिष्ठन्ति	१३६
ते ऽब्रुवन् । उप वय	१२१
ते ऽब्रुवन् । चेतयध्व ०—०	
तदब्रुवन्ते	१८१
ते ऽब्रुवन् । चेतयध्व ०—०	
तदब्रुवन्ति ०—० परमेष्ठी	१२०
ते ऽब्रुवन् । चेतयध्व ०—०	
तदब्रुवन्ति ०—० मित्राग्नी	१२०
ते ऽब्रुवन् । न वा	२
ते ऽब्रुवन् । यद्यह	१३७
ते मौञ्जीभिरभिधानीभि-	१३८
ते यदब्रुवन् । चेतयध्व ०—०	
तस्माच्चितयः	१२२
ते यदब्रुवन् । चेतयध्व ०—०	
तस्माच्चिति-	१३०
तेषां चतुर्विंशतिः	५८

कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठ
तेषां विषमा रशनाः स्युः ...	५७
ते होषुः । हन येषु वनस्यति-	३३८
त्रिभिः प्रयौति । त्रिवृद्धि-	२५१
त्रिभिः सम्भरति ...	२३२
त्रिभिरन्विच्छति । ०-०	
ते पञ्चसम्पदा ...	१३८
त्रिभिरन्विच्छति । ०-०	
त्रिभिः पुरस्तादग्नि-	१७१
त्रिभिरभिमन्त्रयते ...	१६६
त्रिभिरभिमन्त्रयते ...	२३१
त्रिभिरभ्यवहरति ...	४५०
त्रिभिरादत्ते ...	१४२
त्रिभिरुपतिष्ठते ...	४११
त्रिवृतो भवन्ति त्रिवृद्वाग्नि-	१३८
दक्षिणत आह्वयनीयो ...	१३६
दिवस्यरि प्रथमं जज्ञे ...	४१६
दृष्टुं हस्ते देवि पृथिवि स्वस्त्य	३२५
दृष्टानो रुक्म उर्या अद्यौदिति	३६०
देव सवितः प्रसुव ...	१३५
द्वादश क्षत्रियस्य वा पुरो-	३४१
द्वादशाप्रियः । द्वादश ...	६०
द्वाभ्या मक्षराभ्याम् ...	४१०
द्वाभ्या मभिर्जुहोति ...	१८३
द्वाभ्या मभिर्दृशति ...	२०४
द्वाभ्या सुपावहरति ...	२४४

कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठ
द्वाभ्यां खनति ...	२०२
द्वाभ्यां पृथगन्ति ...	३२५
द्वाभ्यां सप्तसृजति ...	२५०
धिषणस्त्वा देवीः । विश्व-	२६०
नाभा पृथिशाः समिधाने ...	३४०
नि होता होलघदने ...	२१२
पञ्च भवन्ति । पञ्च ह्येते ...	५७
पञ्चाध्वरस्य जुहोति ...	३०६
पर मस्याः परावत इति ...	३३८
परि वाजपतिः कविः ...	१८५
परिश्रितं भवति । एतदे ...	२३५
पर्यंकघायनिष्यका एता ...	२४८
पादमात्री भवति । प्रतिष्ठा	२७८
पुरुषं प्रथम मालभते ...	५७
पुरुषोऽश्वो गौरविरजो ...	५७
प्रजापतये मनवे स्वाहेति ...	३१०
प्रजापतिः प्रथमां क्षिति-	१२२
प्रजापतिरग्निरुपागन्ध-	५३
प्रजापतिरेषोऽग्निः । उभयस्वेतम्	
प्रजापतिर्निरुक्तश्चानिरु-	२८०
प्रजापतिरेषोऽग्निः । उभयस्वेतम्	
प्रजापतिर्यज्ञ ...	४३७
प्रजापतिर्वा इदं मय आसीत्	३६

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठ	कण्डिकाप्रदीकम् .	पृष्ठ
प्रदीप्ता एतेऽप्यो भवन्ति ...	१७६	यद्देवेव चतुर्विंशतिः चतु-	
प्र-प्राय मग्निर्भरतस्य ...	४४०	विंशो वै पुरुषो ...	५९
प्राजापत्यं चरका आलभन्ते	८६	यद्देवेव द्वादश । द्वादशाक्षरा	
प्राची यन्ति । प्राची ...	१७६	वै जगती जगती ...	६१
प्रादेशमात्री भवति ...	२२७	यद्देवेव द्वादश । द्वादशाक्षरा	
प्रादेशमात्री स्यात् ...	१४०	वै जगतीयं ...	६०
प्रादेशमात्र्या भवति ...	३७४	यद्देवेव प्रत्यवरोहति । एतद्वा	
प्रादेशमात्रो भवन्ति ...	३४२	०—० जयति ...	४०७
प्रेदमे ज्योतिषान् पाहि ...	४३८	यद्देवेव प्रत्यवरोहति । एतद्वा	
फेनोऽन्नवीत् । काहं ...	३९	०—० रोहति ...	४०६
बौधा मे अस्य वचसो ...	४५१	यद्देवेव रुक्मं प्रतिमुच्य	
भूयांसि हवींषि भवन्ति	३०६	विभर्ति । अमौ ...	३७१
मनो मेधा मग्निं प्रयुज्य ...	३१०	यद्देवेव रुक्मं प्रतिमुच्य	
मा सु भित्वा मा सु रिष ...	३२५	विभर्ति । एतद्दे देवा ...	३७१
मित्रः सख्यः । प्रथिवी ...	२४९	यद्देवेव रुक्मं प्रतिमुच्य	
सुक्लकुलायेनावस्तीर्णा भवति	३११	विभर्ति । रेतो वा ...	३७१
मृदम्वीत् । काहं ...	३९	यद्देवेव वायशः पशुर्भवति ।	
मृन्मयान् हुक्के कुर्वन्ति ...	६३	प्राजापत्यः पशुपुरोडाशः	
यद्येषोखा भिद्येत ...	३५८	प्राजापतिं ...	८९
यद्देव चतुर्भिः ...	१४४	यद्देवेव वायशः पशुर्भवति ।	
यद्देवेव चतुर्विंशतिः चतुर्विंश- ५९		प्राजापत्यः पशुपुरोडाशो	
		ऽर्ह्यं ह प्राजापते- ...	८९
		यद्देवेव विष्णुक्रमवात्सप्रे ०—०	
		प्राजापतिः स्वर्गं ...	४२२
		यद्देवेव विष्णुक्रमवात्सप्रे ०—०	
		प्राजापतिरिमं ...	४२१

कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठ	कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठ
यद्वेव वैश्वानरः । ऋतवो ...	६२	यद्वेवोदङ् प्राङ् तिष्ठन् ।	
यद्वेव सप्तदश । सप्तदशो ...	८८	एतस्याः हृदिशि ...	३२४
यद्वेव सुवच्च सुक् च ...	१३२	यद्वेवोदङ् प्राङ् तिष्ठन् ।	
यद्वेवाक्रमयति ...	१७८	एषा होमयेषां ...	३२४
यद्वेवामावास्यायाः रेतो	६३	यद्वेवोपतिष्ठते । एतद्वे देवा	४१०
यद्वेवाष्टकायाम् । अष्टका ...	६३	यद्वेवोपरिणाभि । अवाग्वे ...	३७३
यद्वेवाष्टकायाम् । पर्वतत् ...	६३	यद्वेवोपरिणाभि । एतद्दे ...	३७३
यद्वेवाष्टाचत्वारिंशत् ...	६५	यद्वेवोपरिणाभि । यद्दे ...	३७३
यद्वेवाष्टावमिरूपाणि ...	४३	यद्वेवोपाः शु । प्राजापत्यं ...	६२
यद्वेवाह मखस्य शिरोऽमीति	२६०	यद्वेवोभयतः ऋत् । अतो वा	१४१
यद्वेवैकविंशतिः । एवविंशो	८७	यद्वेवोभयतः ऋत् । एतद्वा	१४१
यद्वेवैतद्वज्रजपति ...	४३६	यस्य प्रयाण मन्वन्- ...	१३५
यद्वेवैतं पशु मालभते । एत-		याः सेना अभौत्वरीः ...	३४१
स्मिन् ह पशौ ...	६०	युक्ताय मविता देवानिति ...	१३३
यद्वेवैतं वायवे नियुक्ते ...	८८	युक्तेन मनसा वय मिति ...	१३३
यद्वेवैतं वैश्वानरं निर्वपति	३०७	युजे वां ब्रह्म पृथं ...	१३४
यद्वेवैतान् पशूनालभते ...	५६	युञ्जते मन उत युञ्जते धिय ...	१३४
यद्वेवैता माहुतिं जुहोति			
०—० प्रीणाति ...	१३१	रुक्मं प्रतिसुच्य विभर्त्ति ...	३७१
यद्वेवैता माहुतिं जुहोति		रुद्राः मष्टय्य । पृथिवी ...	२४६
०—० रेतोभूतः ...	१३१		
यद्वेवैते ऽआहुती जुहोति	१८२	वगीवाह्येतापिं ...	४३३
यद्वेवैते हविषो निर्वपति ...	३०७	वपा पशुपुरीडाशः ...	६६
यद्वेवैतः शिष्येन विभर्त्ति	३७५	वरूचीद्वा देवीः ...	२६०
यद्वेवैतं मिषाभ्यापरियुक्ताति	३७८	वमवत्वाः ऋद्धन्तु ...	२६२
यद्वेवैतं परिलिखति ...	१८४	वमवत्वा धृपयन्तु ...	२८१

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठ
वाची विधृति मधिं	३१०
वाङ्मोखा भवति	३२८
विद्या ते ऽव्यये चैधा	३२०
वि पाजसा पृथुना शोशुचान्	२३५
विष्णोः क्रमोऽसीति । विष्णुर्हि	
०—० ऽभिमातिहे-	३६५
विष्णोः क्रमोऽसीति । विष्णुर्हि	
०—० ऽरातीयतो	३६५
विष्णोः क्रमोऽसीति । विष्णुर्हि	
०—० शन्नूयती	३६५
विष्णोः क्रमोऽसीति । विष्णुर्हि	
०—० सपत्नहेति	३६४
वैश्वानरः पशुपुरोडाशः	६२
शणकुलाय मकरं भवति	३११
श्यानी भवति । इयानि	८६
संवसाथाऽ खर्विदा	२०४
सऽसीदख महाऽ २॥ ऽव्यसीति	२१३
स इमांलीकाग्लृष्टा	१६
स उपदधाति । तथा	२२
स एता अपश्यत् । समा-	६०
स एतान् पञ्च पश्यन्पश्यत् ।	
पुरुष मन्त्रं	५३
स एतान् पञ्च पश्यन्पश्यत् ।	
यदपश्यत्	५३

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठ
स एतान् पञ्च पश्यन् प्राविशत्	५३
स एष पिता पुत्रः	२२
स एष पुरुषः	२
स ऐक्षत । इमे वा	५३
स ऐक्षत । नाना वा	५४
स ऐक्षत । यदि वा ऽइद	५५
स ऐक्षत । य मिम मात्मान	५५
स ऐक्षत । या वै श्रीरभ्य-	५४
स जुहोति । व्याकृति मग्निं	३०६
स जुहोति । युजानः	१३२
सग्ते वायुर्मातरिन्वा	२२०
स पुरोहितस्यादधाति	३४२
स प्रजाः सृष्ट्वा	१८
समाश्वशकानि भवन्ति	२८१
स मनसा वाचं मिथुनं	१६
स मनसैव । वाचं ०—०	
स एकादश	१७
स मनसैव । वाचं ०—०	
स गर्भ्यभवत्	१७
स मनसैव । वाचं ०—०	
स द्वादश	१७
समिधाग्निं द्रवस्यतेति	४३७
समुद्रे त्वा वृमणा	४२०
स यः स प्रजापतिः	२०
स यः स विष्णुर्यज्ञः	३६४
स यः स संवत्सरः	२०

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठ	कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठ
स य एष आमावैष्णवः ...	३०७	सा यदि वर्षीयसी ...	२६३
स यत् कनीयः संवत्सरात् ...	६३	सा यदस्वा नाम । रतदे ...	३७७
स यदहः प्रयास्यनस्यात् ...	४३७	सा वैष्णवी स्यात् ...	१४०
स यदहः ममिवास्यानस्यात् ...	४२४	मिकताभ्यः शर्करा ...	४०
स यदात्त उत्सर्जत ...	४३६	मिनीवाली सुकपर्दा सुकरीरा ...	२५०
स यदामावैष्णव मेव ...	३०६	मीद त्वं मातुः । अस्या उपस्थे ...	४२१
स यदिति खनति ...	१४१	सुपर्णोऽमि गरुत्मानिति ...	३६२
स यदि पुरा वसत्ये ...	४३६	सैषा गौरिव । इमे वै ...	२६४
स यदि विष्णुक्रमीय महः स्यात् ...	४२४	मोऽकामयत । आभ्योऽङ्गो-	
स यद्येकः पशुः स्यात् ...	२६३	ध्मि प्रजायेयेति ...	४
स यो गर्भोऽन्तरासीत् ...	१५	मोऽकामयत । आभ्योऽङ्गो-	
स योऽयं मध्ये ...	१	ध्मीमां प्रजनयेय मिति ...	५
स यो वनीवाह्यते ...	४३६	मोऽकामयत प्रजापतिः ...	१५
स वाऽअभ्या खनन् ...	२०२	मोऽकामयत । भूय ०—०	
स वाऽअहं मेव संवत्सरस्य ...	४२३	स आदित्येन ...	१६
स वाऽइष्टेव पौर्णमासेन ...	६१	मोऽकामयत । भूय ०—०	
स वै खनत्येकेन ...	२६१	स व्यायुरल्यताय ...	१५
स वै खनामि खनाम इति ...	२०२	मोऽकामयत । भूय ०—०	
स वै न्यङ्गादेव । देवो वा ...	३५७	मोऽआम्यत ...	५
स वै विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा ...	४२२	मोऽमि मन्त्रवीत ...	१८
स वै सप्तपुरुषो ...	४	मोऽन्वाहः । ममास्वाम ...	५६
स वै समिध माधायाय व्रतयति ...	३५३	मोऽपोऽखजत ...	४
स समिधायस्योपहृत्य ...	३५६	मोऽब्रवीत् । यावद्यावदे ...	२१
स ह्येष दाक्षायमहस्तः ...	४१६	मोऽयं पुरुषः प्रजापति- ...	३
सा कल्पावी स्यात् ...	१४०	मोऽश्व मभिमन्त्रयते । प्रतूर्ति ...	१६८
सा कार्मुकी स्यात् ...	३२७	मोऽश्व मभिमन्त्रयते । स जानो ...	२२६

कण्डिकाप्रतीकम्.	एष्ट	कण्डिकाप्रतीकम्.	एष्ट
मोऽथ सतक्रामयति ...	१७०	हस्तऽव्याधाय सवितेति ...	१४३
मोऽस्यैव चित्त आसीत् ...	१६	हस्तऽएष भवत्यथ ...	२२६
सुवस्त्रात् सुक् च प्रयुज्यते ...	१३१	हस्तऽएषाभिर्भवत्यथ ...	१६८
ह२मः शुचिषदिति । अमौ	४०६	हिरण्मयान्यु हेके क्लृवन्ति ...	६३

॥ अथ कर्ममूची ॥

कर्म.	प्र०	ब्रा०	क०	कर्म.	प्र०	ब्रा०	क०
अनध्वनौ प्रायश्चित्तम्	५	५	१०	अषाढेष्टकानिर्माणम्...	४	१	१
अमेः प्रत्यवरोहणम् ...	५	३	४	आशीमन्त्राणां पाठः...	१	४	३१
अमेकहोदधहणम् ...	५	३	१	उखाकरणम् ...	३	६	११
अजलोमादानम् ...	३	५	२२	उखानिर्माणम् ...	४	१	३
अजोपरि न्यत्पिण्डधारणम्	३	५	१०	उखाप्रवृत्तनम् ...	४	४	१
अनडुलीजनादि ...	५	५	८	उखायां पयआसेचनम्	४	२	१५
अनडापुरुषेक्षणम् ...	३	५	१४	उखावधानम् ...	४	२	४
आसु पशुकायप्राशनम्	१	४	८	उखामन्तपनम् ...	४	४	८
अनुपनयनम् ...	३	४	१	उखामन्निर्माणम् ...	३	७	१-२२
अभ्यादानम् ...	२	३	३०	उखासम्भरणम् ...	२	१	२३
अवटखननम् ...	४	२	१	उखोद्धरणम् ...	४	२	१३
अश्वशकभिर्धूपनम् ...	४	१	६	उखोपावहरणम् ...	४	२	१०
अश्वोपरि न्यत्पिण्डधारणं	३	५	७	उख्यामेरुसन्ध्यां धारणम्	५	१	१२
अष्टमममिदाधानम् ...	४	५	१०	उख्यामेरिङ्गाभ्याम्यरिग्रहः	५	१	२५
अषाढावधानम् ...	४	२	३	उख्याम्यनुगमने प्रायश्चित्तम्	४	६	१०

क्रम.	प्र० ब्रा० क०	कर्म.	प्र० ब्रा० क०
ऊर्ध्वधृतस्यामेरवरोहणम्	५ ३ ३	पशुध्वेव पञ्चेष्टकासम्पादनम्	१ ४ २०
एकपञ्चालम्भः ...	२ १ १५	पशूना मावर्त्तनम् ...	३ ५ १२
एकादशसमिदाधानम् ...	४ ५ १०	पशूना सुत्सर्जनश्च ...	३ ५ २२
कौट्यभण्डोमः ...	४ ३ १२	पञ्चभिमन्त्रणम् ...	२ ४ १
लघ्वाजिनपुष्करपर्णयो-		पञ्चभिमन्त्रणम् ...	३ ५ १
रन्तोदग्रहणम् ...	३ ४ ६	पिण्डखननम् ...	३ १ २६
लघ्वाजिनपुष्करपर्णयो-		पिण्डखननम् ...	३ २ १
रभिमर्शनम् ...	३ २ १०	पिण्डपरिलेखनम् ...	३ १ २३
लघ्वाजिनास्तरणम् ...	३ २ ६	पिण्डसम्भरणम् ...	३ २ ७
चतुर्थसमिदाधानम् ...	४ ५ ५	पिण्डाधिष्ठापनम् ...	३ १ ७
चयनदीक्षणम् ...	२ १ २७	पिण्डाभिगमनम् ...	३ १ १
चयनमन्त्राणां विनियोगः	२ ३ १	पिण्डोज्जलोममिश्रणम्	३ ६ ४
चरमदिनकर्तव्यम् ...	५ ४ १४	पिण्डे पर्णकषायपक्वो-	
तृतीयसमिदाधानम् ...	४ ५ २	दकाभिसिञ्चनम् ...	३ ६ १
दक्षिणादानम् ...	२ १ ४०	पिण्डे फेनासेचनम् ...	३ ६ ३
दशमसमिदाधानम् ...	४ ५ १०	पिण्डे शर्कराश्लायोरम-	
दाक्षायणहस्तप्रयोगः	५ ४ २	चूर्णमिश्रणम् ...	३ ६ ६
दीक्षितनियमाः ...	२ १ २६	पिण्डोपावहरणम् ...	३ ५ १६
द्वितीयसमिदाधानम्	४ ५ १	पुनरुपस्थानम् ...	५ ६ ८
द्विविधप्रायश्चित्तम् ...	४ ६ ११	पुनस्तमिदाधानादि ...	५ ५ १३
नवमसमिदाधानम् ...	४ ५ १०	पूर्वाचारोत्तराचारौ ...	२ १ ५
पञ्चपञ्चालम्भः ...	१ ४ १	प्रथमसमिदाधानम् ...	४ ४ ११
पञ्चमसमिदाधानम् ...	४ ५ ७	भस्माभ्यवहरणम् ...	५ ६ १
पशुबन्धनरक्षणाकरणम्	१ ४ १६	भस्माभ्यवहरणादि ...	५ ४ १४
पशुशिरःकबन्धमन्थनम्	१ ४ १०	भस्मोदपनम् ...	४ ६ १
पशुशीर्षोपधानम् ...	१ ४ ७	भिन्नायामुखायम्प्रायश्चित्तं	४ ६ ८

कर्म .	प्र०	ब्रा०	क०	कर्म .	प्र०	ब्रा०	क०
सुश्रुतकुलायास्तरणम् ...	४	३	२३	विष्णुक्रमणम् ...	५	२	१०
सुश्रुतयोक्तेषु पशूनां बन्धनं	३	४	७	विष्णुक्रमवात्स्यप्रयोः कर्म	५	४	८
ऋत्विजस्योर्द्ध्वाधोनयने	२	४	१०	वैश्वानरदादशकपालेष्टिः	४	३	१
ऋत्विजाभिमर्शनम् ...	३	३	१	श्रवणकुलायास्तरणम् ...	४	३	२४
याज्यानुवाक्यापाठः ...	१	४	३६	श्रिज्यपाशप्रतिसुचनम्	५	२	४
रामभोपरि पिण्डधारणम्	३	५	८	श्रिज्यरक्तापाशोन्मोचनम्	५	३	८
रक्ताप्रतिसुचनम् ...	५	२	१	श्रिज्यवत्या मासग्या			
रक्ताप्रतिमोकः ...	५	१	१	सुखायाः सम्भरणम्	५	१	१६
(रुद्राष्टमूर्तिकथादि)	१	३	८-१८	षष्ठममिदाधानम् ...	४	५	८
वनीवाहनम् ...	५	५	१	सप्तमममिदाधानम् ...	४	५	८
वपाहविधोर्याज्यानुवाक्ये	२	१	१३	समिदाधानादिकम्	५	५	५, १३
वस्त्रीकवपया पिण्डक्षणम्	३	१	५	सामिधेनीकरणम् ...	१	४	२१
वात्स्यप्रोपस्थानम् ...	५	४	१	स्वयमाष्टमेष्टकाकर्म ...	२	१	१
विश्वज्योतिषां निर्माणम्	४	१	३	हिरण्ययश्रीर्वोपधानम्	१	४	३८
विश्वज्योतिषा मवधानम्	४	२	४	हिरण्यशकलद्वयनिधानम्	१	४	२०

॥ अथ ऋषिनामसूची ॥

नाम .	प्र०	ब्रा०	क०	नाम .	प्र०	ब्रा०	क०
अक्ताक्षः ...	१.	२.	२४.	माह्वित्यः ...	२.	१.	१०.
आषाढिः ...	१.	४.	३७.	श्यापर्णः ...	१.	४.	३८.
चरकाः ...	२.	१. १.	१०.	सायकायनः ...	१.	४.	३८.
ताम्राः ..	१.	२.	२५.	सौश्रोमतेयः ...	१.	४.	३७.

मिति । सुपर्णात्मना भावनया तस्य वीर्यं मेवाभिसंस्कृतवान् भवति । त्रिवृदादयः शब्दा मन्त्रव्याख्यानावसरे एव व्याख्याताः । सुगम मन्यत् ॥

यजुषां कथं मन्त्रेर्नामधेयत्वं मित्याशङ्क्य तद् व्याचष्टे— “यजूंषि नामेति । “यदेन मग्निरित्याचक्षत इति । यः सर्वे-
रुच्यमानोऽग्निरिति शब्दोऽस्ति, तस्यापि यजुरन्तःपातित्वात् यजुष्टम् । ‘तत्’ तत एव । नान्न एकस्यापि बहुषु प्रदेशेषु प्राप्ता-
नात् यजूंषीति बहुवचनम् । दिव मित्यनेन तत्रस्या देवा विवक्षिता इति व्याचष्टे— “देवान् गच्छेति । “तद् एनं सुपर्णं
गरुत्मन्तं कृत्वा प्राहेति मन्त्रशेषः । किं माह ? देवान् गच्छेत्या-
द्यर्थं माहेति । अथवा मन्त्रोच्चारयिता सुपर्णोऽसीत्यादिना ‘एनम्’
अग्निं ‘सुपर्णं गरुत्मन्तं कृत्वा’ ‘प्राह’ ब्रूते । किं मिति ?
‘देवान् गच्छ’-इति ॥ ६ ॥

उक्तं विकारं पक्षपुच्छाद्यात्मकम्, भाविनोऽग्निजननस्य उप-
योगितया प्रशंसितुं मनुवदति— “तं वा एत मिति । वक्ष्य-
माणोपयोगिनं लोकन्यायं दर्शयति— “यादृग् वै योनाविति ।
यादृग्विधं सिध्यते, तादृग् जायते, इति लोकमर्यादा । ‘यद्’
यस्मात् ‘पक्षपुच्छवन्तं विकरोति’ ‘अत्र’ उल्हाधारणसमये । तस्मात्
‘एषः’ अग्निः ‘अमुत्र’ प्राहवनीयदेशे चयनानन्तरं तादृगेव ‘जायते’,
चयनेन सुरर्णाकार एव जायत इत्यर्थः । अनेनाभिमन्त्रणचयनयोर्वै
सादृश्याभाव उक्तः ॥ ७ ॥

प्रसङ्गात् केषाञ्चित् पक्ष मुदाहृत्य निराचष्टे— “तं एक-
कया विकृत्वाभिमन्त्रयान्यां चिति मित्यादिना । ‘एतया’ सुप-
र्णोऽसीत्याद्युक्तरूपया । ‘अन्याम्’ इत्यस्य विवरणम्— “द्वीष-

चित् मित्यादिकम् * । द्रोणादयोऽग्नेरेवाकाराः । “समुद्य पुरीषं वेति । प्रतिदिशं पुरीषं माहृत्याहृत्य , तेनैव चयनं ‘समुद्य’, पुरीषाख्या चितिः । इतराः स्पष्टाः । निषेधोपयोग-सिद्धये निषेध्यस्य प्रतिकूलता माह— “यथा पक्षपुच्छवन्तं गभं परिवृथेत् , तादृक् तदिति । स्वपक्षं सुपसंहरति— “तस्मा-देनं सुपर्णचित् मेवेति ॥ ८ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता— “सगिक्त्वं प्राञ्चं प्रगृह्णाति सुपर्णोऽसीति पिण्डवद् धारणश्चेति”—इति † । च-शब्दोऽवधारण मिति पिण्ड-वदेव ; उक्तार्थं मृत्पिण्डधारणं यद्वत् , तद्वदित्यर्थः । तदिदं विधत्ते— “त मेतया विकृत्येत ऊर्ध्वं” प्राञ्चं प्रगृह्णातीति । ‘इतः’ अस्मात् धृतप्रदेशात् ‘प्राञ्चं’ प्राङ्मुखं सूर्यस्याग्नेश्च यथा मध्ये व्यवधानं न भवति , तथेत्यर्थः । एतत् प्रयंसति— “असी वा आदित्य एषोऽग्निरिति । अग्नेरादित्यात्मकत्वं प्रागु-क्तम् । आदित्यस्य प्रागुर्ध्वगतिं प्रसिद्धा उक्तार्थं मुपोदलयति— “तस्मादसावादित्य इति । प्रग्रहणे प्रकारविशेष माह— “परो-बाहु प्रगृह्णातीति । बाह्वोः ‘परः’ ऊर्ध्ववर्त्ती यथा भवति तथेत्यर्थः । ‘एषः’ आदित्यः ‘इतः’ ‘अस्मात्’ भूस्थानात् ‘परो-बाहुः’ ; सर्वेषां बाह्वोरुर्ध्वप्रदेशवर्त्तितात् तदतिभिन्नस्याप्यस्य तथा ग्रहणं युक्त मित्यर्थः । बाह्वोरुपरिधृतस्याग्नेः प्रत्यवरो-

* “एतया विकृत्याभिमन्त्रौकेऽन्यचितिं चिन्वन्ति , द्रोणचिद्ग्रथ-चक्रचित्प्रउगचिद्भयतः प्रडगः समुद्य पुरीषः”—इति का० श्रौ० सू० १६. ५. ६ । एते ह्यग्निविशेषाः , तदाकाराश्चिन्वन्त्येके , एके सुपर्णचितम्—इत्यादि तत्र वृ० ।

† का० श्रौ० सू० १६. ५. ७, ८ ।

हणम्, तदनन्तरम् नामेरुपरि प्रदेशे धारणं विधत्ते— “अथैन
मुपावहरतीति । “तस्योक्तो बन्धुरिति । उपरिनाभिधारणार्थ-
वाद उक्तो रुक्मधारणप्रस्तावे * इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ विष्णुक्रमक्रमणं विधाय, तत् निर्वचनद्वारेण प्रशं-
सति— “अथ विष्णुक्रमानिति † । विष्णुभूतैर्देवैः क्रान्तत्वात्
विष्णुक्रम इति नाम सम्पन्नम् । यथा देवैस्तथैव ‘एतत्’ एतेन
समन्वकपादाक्रमणेन ‘इमान् लोकान्’ विष्णुर्भूत्वा क्रान्तवान्
भवति यजमानः ॥ १० ॥

ननु मनुष्यस्य यजमानस्य कथं विष्णुभावेन आक्रमणं
सङ्गच्छत इत्याशङ्क्याह— “स य इति । ‘सः’ ‘यः’ प्रसिद्धः
‘विष्णुः’ अस्ति, ‘सः’ ‘यज्ञः’ । पुनश्च ‘सः’ ‘यः’ प्रसिद्धो ‘यज्ञः’
अस्ति, ‘अयम् अग्निरेव’ । अथ मिति कः ? यः ‘उखायां’
वर्त्तते, सोऽग्निरेव विष्णुरित्यर्थः । प्रतिपादितस्य विष्णोः
स्वरूपप्राप्तिं देवानां दर्शयति— “एत मेव तद्देवा इति । “तथै-
वेतद्यजमान मित्यादिकं स्पष्टम् । उखानि धृत्वा क्रमण मेव विष्णु-
क्रमण मित्युक्तम् भवति ॥ ११ ॥

क्रमणप्रकारं विधाय प्रशंसति— “उदङ् प्राङ्ङित्यादिना ‡ ।
अथ लोकत्रयप्रतिनिधित्वेन त्रिवाराक्रमणम्, तस्य त्रयो मन्त्राः,
दिशो विक्रमार्थं § पादाक्रमणाभावेऽपि एको मन्त्रः ॥ १२ ॥

* पुरस्तात् (७१. ८—११.) ३७३ पृ० द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६. ५. ११ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ५. १४ ।

§ का० श्रौ० सू० १६. ५. १३ ।

॥ का० श्रौ० सू० १६. ५. १२ ।

तदेवं मन्त्रवत्तृष्टयं विक्रमणेन विधाय व्याचष्टे— “विष्णोः क्रमोऽसीति * । “विष्णुर्हि भूत्वा क्रमत इत्यादिना । प्रथममन्त्र-
व्याय मर्थः— हे आक्रम्यमाण ! पादनिधानस्थान ! त्वं ‘विष्णोः क्रमोऽसि’ इति एतत् प्रसिद्धमेव , तद् दर्शयति— “विष्णुर्हि भूत्वेति । ‘अत्र’ आक्रमणकाले ‘सपन्नान्’ शत्रून् ‘हन्मि’ हिनस्ति खलु ; अतः ‘सपन्नहा’ इति विशेषणं युक्तम् । ‘गायत्रं हन्द्’—‘पृथिवी मनु’—इत्येतयोर्ब्राह्मणं स्पष्टम् । क्रमणप्रकारमाह— “प्रहरति पादं मिति । पादं पुरोदेशं प्रति नयेत् , नीत्वा च ‘क्रमते’ पादं प्रक्षिपेत् । तदनन्तरम् ‘अग्निम्’ ‘जह्वं’ नामेरुपरिदेशं प्रति ‘उदगृह्णीयात्’, जह्वमुखं गृह्णीयात् । ‘हि’ यस्मात् ‘जह्वः’ भूलोकादुपरिदेशं प्रति ‘रोहति’ विष्णु-
क्रमणेन , अतोऽन्तर्याम्यूर्ध्वदेशप्रापणं युक्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥

एवमुपरितनं मन्त्रब्राह्मणमपि व्याख्येयम् । ‘सपन्नहा’—इत्यस्य स्थाने क्रमेण ‘अभिमातिहा’—‘अरातीयतो हन्ता’—इति विशेषः † । तथा गायत्रमित्यस्य स्थाने क्रमेण ‘जैष्टुभम्’, ‘जागतम्’, ‘आनुष्टुभम्’ इति विशेषः । एवम् ‘अन्तरिक्षं’, ‘दिवं’, ‘दिशम्’—इति च । इतरत् समानम् ॥ १४ , १५ ॥

द्विग्विक्रमणे विशेषमाह— “दिशोऽनुविक्रमस्वेति ‡ । सर्वा दिशोऽनुवीक्ष्य पादं न प्रहरेत् । पादप्रक्षेपाकरणस्य प्रयोजनमाह— “नेदिमानिति । ‘नेत्’—इति परिभये ; एतेषां त्रयाणां

* बा० सं० १२. ५. १ ।

† चतुर्हशकण्डिकायाम् ‘अभिमातिहा’—इति , तत उत्तरत्र ‘अरातीयतो हन्ता’—इत्येवमादि बोद्धव्यम् ।

‡ बा० सं० १२. ५. २ ।

लोकानां मतिक्रमः परिभयम् ; अतस्त्वकर्त्तव्यमिति तस्याभिप्रायः । पादप्रहारवत् अग्नेरुदग्रहणस्यापि निवृत्तिप्रसङ्गावाह— “ऊर्ध्वं मेवाग्निमिति । ‘एव’-शब्दो भिन्नक्रमः ; उद्गृह्णात्येव । तत्र प्रयोजनं दर्शयति— “संस्कारोहतीति । संस्कारोहणसम्भवात् तत्रयोज्यं मध्युदग्रहणं कर्त्तव्यमेवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ २ [७. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे समनेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

अथैनमिति प्रगृह्णाति । एतद्देवो अकामयन्त पर्जन्यो रूपं आमेति त एतेनात्मना पर्जन्यो रूपं मभवंस्तथैवैतद्यजमान एतेनात्मना पर्जन्यो रूपं भवति * ॥ १ ॥

अक्रन्ददग्निस्तनयस्त्रिवद्यौरिति । क्रन्दतीव हि पर्जन्यस्तनयन् क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन्निति क्षामा वै पर्जन्यो रेरिह्यमाणो व्वीरुधः समनन्ति

सद्यो जज्ञानो वि ही मिहो ऽच्यवदिति सद्यो
वा ऽएषु जज्ञान इदं सर्वं विख्यापयत्या रो-
दसी भानुना ऽऽभात्यन्तरितीमे वै द्यावापृथिवी
रोदसी ते ऽएषु भानुनाभाति परोबाहु प्रगृह्णाति
परोबाहु हि पर्जन्यः * ॥ २ ॥

अथैन मुपावहरति । एतद्वै यो ऽस्त्रिंश्लोके
रसो यदुपजीवनं तेनैतत् सहोर्द्ध्वं इमांश्लोकान् रो-
हत्यस्मिन्वा ऽचस्त्रिंश्लोके रसोऽग्निरुपजीवनं तद्यत्
तावदेव स्यान् हास्त्रिंश्लोके रसो नोपजीवनं
स्यादथ यत् प्रत्यवरोहत्यस्मिन्मेवैतल्लोके रस मुपजी-
वनं दधाति ॥ ३ ॥

यदेव प्रत्यवरोहति । एतद्वा ऽएतदिमांश्लो-
कानितु ऊर्ध्वं रोहति स स पराङ्घ्रि रोह इयमु
वै प्रतिष्ठा तद्यत्तावदेव स्यात् प्र हाम्माश्लोका-
द्युजमानश्चावेताथ यत् प्रत्यवरोहतीमा मेवैतत्
प्रतिष्ठा सभिप्रत्यैतस्या मेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रति-
तिष्ठति ॥ ४ ॥

युदेव प्रत्यवरोहति । एतद्वा ऽएतदिमांस्त्रो-
कानितु ऊर्ध्वं जयति स स पुराडिव जयो यो
वै पुराडिव जयत्यन्ये वै तस्य जितु मन्ववस्यत्यथ
यु उभयथा जयति तस्य तत्र कामचरणं भवति
तद्यत् प्रत्यवरोहतीमानेवैतल्लोकानितुस्त्रीर्ध्वनिमुत-
स्त्रार्वाचो जयति ० ॥ ५ ॥

अग्नेऽभ्यावर्त्तिन् । अभि मा निवर्त्तस्त्राग्ने
ऽअङ्गिरः पुनरूर्जा सह रय्येत्स्नेतेन मा सर्व्वेणाभि-
निवर्त्तस्त्रेत्स्नेतच्चतुष्कृत्वः प्रत्यवरोहति चतुर्हं कृत्व
ऊर्ध्वं रोहति तद्वावत्कृत्व ऊर्ध्वं रोहति ता-
वत्कृत्वः प्रत्यवरोहति तु मुपावहृत्योपरिनाभि
धारयति तस्योक्तो वसुः ॥ ६ ॥

अथैन मभिमन्त्रयते । आयुर्वा ऽअग्निरायु-
रेवैतदात्मन् धत्त ऽआ त्वाहार्ष मित्या ह्येनं हरन्त्य-
न्तरभूरित्यायुरेवैतदात्मन् धत्ते ध्रुवस्तिष्ठामिविचाचलि-
रित्यायुरेवैतद् ध्रुव मन्तरात्मन् धत्ते विशस्त्वा सर्वा
वाञ्छन्वित्यन्नं वै विशोऽन्नं त्वा सर्व्वं वाञ्छ-

त्वित्येतन्मा त्वद्राष्ट्रं मभिभशदिति श्रीर्वै राष्ट्रं मा
त्वच्छीरभिभशदित्येतत् * ॥ ७ ॥

अथ शिष्यपाशं च रुक्मपाशं चीन्मुञ्चते ।
व्यारुणो वै पाशो व्यरुणपाशादेव तत् प्रमुच्यते
व्यारुण्यऽर्चा स्वेनैव तदात्मना स्वया देवतया
व्यरुणपाशात् प्रमुच्यत ऽउदुत्तमं व्यरुण पाशमस्म-
दुवाधमं वि मध्यमु श्रथायेति यथैव यजुस्तथा
बभ्रुरथा व्यय मादित्य व्रते तवानागसो ऽअदितये
स्वामेतीयं वा ऽअदितिरनागसस्तुभ्यं चास्यै च स्वा-
मेत्येतत् † ॥ ८ ॥

अथैन मिति प्रगृह्णाति । एतद्वा ऽएन मदी
व्यिकृत्येत उर्ध्वं प्राञ्चं प्रगृह्णाति तं तत इति
प्रगृह्णाति तद्यत्तावदेवाभविष्यदत्र हैवैष व्यर-
णताथ यदेन मिति प्रगृह्णाति तस्मादेष इतीत्वा-
येति पुनरेति ‡ ॥ ९ ॥

अये बृहन्नृषसा मूर्ध्नी ऽअस्यादिति । अये न्येष

* '०दित्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'स्वामेत्येतत्'—इति ग, घ ।

‡ 'पुनरेति'—इति ग, घ ।

बृहन्नुषसा मूर्ध्वस्तिष्ठति निर्ज्जगन्वान्तमसो * ज्योति-
षागादिति निर्ज्जगन्वान् वा ऽएष रात्रौ तमसो-
ऽक्ता ज्योतिषैत्यग्निर्भानुना रुशता स्वङ्ग इत्यग्निव्या
ऽएष भानुना रुशता स्वङ्ग आ जातो विश्वा
सुद्धान्यप्रा इतीमे वै लोका विश्वा सुद्धानि ता-
नेष जात आपूरयति परोबाहु प्रगृह्णाति परो-
बाहु ह्येष इतो ऽथैन मुपावहरतीमा मेवैतत् प्र-
तिष्ठा मभिप्रत्यैत्यस्या मेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रति-
तिष्ठति जुगत्या जुगती हेमांस्त्रिकानमुतोऽर्वाचो
व्यश्रुते † ॥ १० ॥

ह्रस्वः शुचिषदिति । असौ वा ऽआदित्यो
ह्रस्वः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षसदिति व्यायुर्वै स्वसु-
रन्तरिक्षसद्भोता वेदिषदित्यग्निर्वै होता वेदिषद्-
तिथिगिति सर्वेषां वा ऽएष भूताना मुतिथिर्दु-
रोणसदिति विषमसदित्येतन्नृषदिति प्राणो वै
नृषन् मनुष्या नरस्तद्योऽयं मनुष्येषु प्राणोऽग्नि-

* 'निर्ज्जगन्वां तमसो'—इति च पाठो दृष्टः डा०—वेवरमहोदयेन ।

† 'व्यश्रुते'—इति क ।

स्तु मेतदाह व्वरसदिति सर्वेषु ह्येष व्वरेषु सन्न
 ऋतसदिति सत्यसदित्येतद् व्योमसदिति सर्वेषु ह्येष
 व्योमसु सन्नोऽब्जा गोजा ब्रूत्यब्जाश्च ह्येष गो-
 जाश्चऽर्त्तजा इति सत्यजा ब्रूत्येतदद्रिजा ब्रूत्यद्रिजा
 ह्येष ऋत मिति सत्य मित्येतद् बृहदिति निद-
 धाति बृहद्धेष तद्युधेष तदेन मेतत् कृत्वा
 निदधाति ॥ ११ ॥

द्वाभ्या मक्षुराभ्याम् । द्विपाद्यजमानो यज-
 मानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन
 मेतन्निदधाति * ॥ १२ ॥

अथैन मुपतिष्ठते । एतद्वा ऽएन मेतुल्लघूयतीव
 युदेनेन सहेति चेति चेमांल्लोकान् क्रमते तस्मा
 ऽएवैतन्निष्ठुतेऽहिंसायै ॥ १३ ॥

युदेवोपतिष्ठते । एतद्दे देवा अविभयुर्यद्वै
 नोऽय मिमांल्लोकानन्तिकान् हिंसादिति तदेभ्य
 एवैन मेतुल्लोकेभ्योऽशमयंस्तथैवैन मय मेतदेभ्यो
 लोकेभ्यः शमयति ॥ १४ ॥

सीद त्वं मातुः । अस्या उपस्थेऽन्तरग्ने रुचा
 त्वं शिवो भूत्वा मद्य मग्नेऽच्यो सीद शिव-
 स्त्व मिति शिवः शिव इति शमयत्येवैन मेत-
 दुहिंसायै तथो हैष इमांल्लोकाञ्छान्तो न
 हिनस्ति ॥ १५ ॥

विभिरुपतिष्ठते । त्रय इमे लोका अथो
 त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मा
 ऽएतन्निर्ऋतेऽथो तावतैवैन मेतदेभ्यो लोकेभ्यः
 शमयति ॥ १६ ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [७. ३.] ॥

अथ यदुक्तं विष्णुकर्मेणान्नेरुर्द्धोद्विपश्यं युक्तम्, तस्य तथै-
 वोर्द्धवाहुना धारणप्रकारं हस्तेनाभिनीय विधत्ते — “अथैन
 मिति प्रगृह्णातीति । ‘इति’-शब्दविवाचितोर्थः सूत्रे व्याख्याय
 दर्शितः — “धारणञ्च पिण्डवत्”-इति * । उखाया उपादान-
 भूतस्य मृत्पिण्डस्य धारणं यथा प्रागुक्तम् †, ऊर्द्धवाहुत्वविशि-
 ष्टम्, एतादृगवापीत्यर्थः । एतत् प्रशंसति — “एतद्दे देवा
 इति । एतदिति कामनाविषयस्य सकृद्वेण प्रदर्शनम् । एत-

* का० श्रौ० सू० १६. ५. ८ ।

† पुरस्तात् (४. ४. ६. ११) २३१ पृ० द्रष्टव्यम् ।

शब्दार्थ माह— “पर्जन्यो रूपं स्थानेतीति । यः ‘पर्जन्यः’ मेघोऽस्ति , तद्रूपं ‘स्थाम इति’, मेघरूपो भवेमेत्यर्थः ॥ १ ॥

“अक्रन्दग्निं स्तनयन्निवेति * । उपमानोपमेयभाव औपचारिकः । ‘क्षामा’ अवर्षणेन सर्वक्षयकारी पर्जन्यात्मा अग्निः ‘रेरिहत्’ भृशं लेहन् ‘वीरुधः’ लतागुल्मादीन् ‘समञ्जन्’ सम्यगार्द्रं कुर्वन् ‘अक्रन्द’ इति पूर्वत्वान्वयः । अथवा ब्राह्मणानुसारेण ‘वीरुधः समनक्ति’ इति व्याख्येयम् । पर्जन्यात्मा अग्निः ‘सद्यः’ तदानीं मेव ‘जज्ञानः’ जायमानः ‘इहः’ समिहः सन् ‘इदं सर्वं’ विख्यापयति’ ‘रोदसी’ द्यावापृथिवी ‘अन्तः’ तयोर्मध्ये ‘भानुना’ प्रकाशेन ‘आभाति’ सर्वतः प्रकाशते † ।

प्रथमपादं व्याचष्टे — ‘पर्जन्यः’ अग्न्याख्यः स्तनयन् , वृष्टिलिङ्गशब्दं कुर्वन् ‘क्रन्दतीव’ आक्रोशतीव वर्तते । क्षामशब्देनात्र पर्जन्यो विवक्षित इति व्याचष्टे — “जज्ञान इदं सर्वं विख्यापयतीति । “इमे वै द्यावापृथिवी इत्यादि चतुर्थपादब्राह्मणं स्पष्टम् । “परोवाहु प्रगृह्णातीति । एष सार्थवादः उत्थाग्निधारणप्रस्तावे व्याख्यातः ‡ ॥ २ ॥

उक्तं घृतस्यानेरवरोहणं सार्थवादं दर्शयति— “अर्धेन मुपावहरत्येतद्वा इति § । ‘यः अस्मिन् लोके’ ‘रसः’ सारभूतोऽंशः , ‘यत्’ यच्च सर्वप्राणिना मुपजीवनम् , ‘तत्’ सर्वम् ‘एतद् वै’ अग्निः । यद्वा , ‘एतत्’ इति वक्ष्यमाणार्थस्य सामा-

* का० श्रौ० सू० १६. ५. १४ ।

† वा० सं० १२. ६ ।

‡ पुरस्तात् ७. २. ८ कण्ठी द्रष्टव्या ।

§ का० श्रौ० सू० १६. ५. १५ ।

न्यतः सङ्गृह्याभिधानम् । 'तेन' स्वभूतेनोपजीवनेन 'सह' यजमानः 'एतत्' एतेन अनेकैर्द्वैप्रापणप्रकारेण 'जहं' 'इमान् लोकान्' 'पारोहति' । यो रसो यदुपजीवनस्रोतम्, तद् विशिनष्टि— "अग्निर्वा इति । अग्नेः रसत्वं सुपजीवनत्वञ्च दाहपाकाद्युपकारितया सर्वप्रसिद्धम् । 'तत्' पूर्वोक्तं 'यद्' यदि 'तावदेव' जहं धृतं मेव 'स्यात्', तर्हि 'अस्मिन् लोके' रसोपजीवने न स्तः । 'अथ' पारोपणानन्तरं 'यद्' यदि 'प्रत्यवरोहति' अग्निं पृथिव्याम्, तदुभयं भूलोके पुनः स्थापयति ॥ १ ॥

प्रकारान्तरेण प्रत्यवरोहणं प्रशंसति— "यदेव प्रत्यवरोहत्येतद्वा इति । पूर्ववत् । "इमांल्लोकानिति । 'जहं' रोहति' विष्णुक्रमव्याजिन 'सः' 'पराङ्' प्रतिनिवृत्तः 'रोहः' पारोहणम् । लोकानां बहुत्वं मपेक्ष्य 'सः सः' इति वीप्सा प्रतिरूपे । भूलोकं प्रति प्रत्यवरोहणाभावे न प्रच्युतिः स्यात् । 'ह' प्रसिद्धौ । "अथ यत् प्रत्यवरोहतीत्यादि गतम् * ॥ ४ ॥

पुनस्तदेव प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "यदेव प्रत्यवरोहतीत्यादिना । 'रोहति' इत्यस्य स्थाने 'जयति' इत्येतद् विशेषः । शिष्टं पूर्ववत् । अस्तु पराजयः तस्य को बाध इत्यत आह— "अन्ये वै तस्य जितं मन्त्रवस्यन्तीति । 'अन्ये' शत्रवः 'तस्य' 'जितं' स्थानम् 'अन्त्रवस्यन्ति' अनुक्रमेण क्रमते । अथोक्तवैपरीत्येन यदि 'उभयथा जयति', पराजितं पुनः प्रत्यङ्गमयतीत्यर्थः, 'तस्य' उभयथा जयवतः 'तच्च' जितप्रदेशे 'कामचरणं भवति' ; अन्यैरप्रतिबद्धत्वात् । उभयथा जयप्रकारमाह—

“तद्यत्प्रत्यवरोहतीति । ‘इतश्च ऊर्ध्वान्’ अस्माद् भूलोकादुपर्य-
वस्थितान् पराङ् प्रापणेन जयति , ‘अमुतश्च अर्वाचः’ अमुष्मात्
द्युलोकात् अधोवर्त्तिनो लोकान् प्रत्यग्घरणेन ‘जयति’ ॥ ५ ॥

आरोहणस्य यथा आरोहस्थानभेदेन मन्त्रचतुष्टयं “विष्णोः
क्रमोसि”—इत्यादिक मुक्तम् , एव मवरोहणीयाना मपि दिक्-
सहितानां लोकानां चतुष्पादेवावरोहणस्यापि मन्त्रचतुष्टयस्य
प्रतीक मुपादाय सङ्गृह्य तात्पर्य माह— “अग्नेऽभ्यावर्त्तिन्नित्या-
दिना * । “अग्ने अङ्गिरः शतं ते सन्त्वा वृतः”—इति † द्वितीयः,
“पुनरूर्जा निवर्त्तस्व”—इति ‡ तृतीयः , “सहरय्या निवर्त्तस्व”
—इति § चतुर्थः । ‘एतेन’ सर्वेण मन्त्रेण यावन्तः आयुर्वर्चः-
प्रभृतय उक्ताः , तेन ‘सर्वेण’ अपि सहितो ‘निवर्त्तस्व’ ‘इति’
‘एतत्’ सर्वमन्त्रेषु प्रतिपादितम् ; न ततोऽधिक मित्यर्थः ।

स्थानभेदेनैव यत् सिद्धं चतुष्कृत्वः प्रत्यवरोहणम् , तदनूद्य
प्रशंसति— “चतुष्कृत्वः प्रत्यवरोहतीति । तन्नोपपत्ति माह—
“चतुर्हि कृत्व इति । फलित मर्थं दर्शयति— “तद्
यावत्कृत्व ऊर्ध्व इति । ‘त मुपावहृत्य’ पूर्वं यस्मिन् नाभिप्रदेशे
धृतम् , तत्रैव धारयेत् । उक्त मुपरिनाभिधारणार्थवाद मति-
दिशति— “तस्योक्तो बभूवुरिति । रुक्मधारणप्रस्तावे उक्त
इत्यर्थः ॥ ६ ॥

* वा० सं० १२. ७ ।

† वा० सं० १२. ८ ।

‡ वा० सं० १२. ९ ।

§ वा० सं० १२. १० ।

॥ पुरस्तादनुपद मेव सूचितम् (४०३ पृ०) ।

यदुक्तं सूत्रकृता— “उपरिनाभि धारयन्ना त्वाहार्यं मित्य-
भिमन्त्रयते”—इति * , तदेतद् विधत्ते— “अथैन मभिमन्त्रयते
इति । ‘अथ’ नाभ्युपरिधारणानन्तरम् । “आयुर्वा अग्निरिति ।
यावन्तं कालं जठराग्निर्जठरेऽस्ति , तावत्पर्यन्तं मायुषोऽव-
स्थानात् आयुषोऽग्निनिमित्तत्वात् “आयुर्वा अग्निः”—इत्युच्यते ।

तत्र मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— “अन्वाहार्यं मिति † । अथ
मर्थः,— हे अग्ने ! ‘त्वा’ त्वाम् ‘आहार्यम्’ आहृतवानस्मि
मध्यदेशं प्रति , त्वं च देहस्य ‘अन्तः’ मध्ये नाभिदेशे ‘अभूः’
स्याः । तदनन्तरम् अन्यैरचालितः ‘अविचाचलिः’ ‘ध्रुवः’
तिष्ठ’ । त्वां ‘सर्वा विशः’ प्रजाः ‘वाञ्छन्तु’ इच्छन्तु , अन्न-
कारणत्वात् ; अन्नं सर्वदा अस्मासु तिष्ठतु इति हि वाञ्छन्ति ।
‘त्वत्’ त्वत्तः सकाशात् ‘राष्ट्र’ राज्यम् ‘मा अभिभ्रशत्’
अधिकं भ्रंशम् मा प्राप्नुयात् । “आ ह्येनं हरन्तीति आहार्यं
मित्यस्य मन्त्रभागस्याभिप्रायः । “अन्तरभूः”—इत्येतस्य तात्पर्य-
कथनम्— “आयुरेवैतदन्तरात्मन् धत्त इति । द्वितीयपादेन
तस्यायुषो ध्रुवत्वप्रार्थनम् । अन्नदातृत्वात् अन्नोपजीवित्वाद्वा
विशः अन्न मिति “अन्नं वै विशः”—इत्युक्तम् । अतो विशा
मन्नरूपत्वात् ‘सर्वा विशः’ ‘त्वा’ त्वाम् अन्नं ‘सर्वं वाञ्छन्तु’
—इत्येतदेव । राष्ट्रहृदिभावाभावस्य त्रियोऽन्वयव्यतिरेकायत्तत्वात्
‘अर्वी राष्ट्रम्’—इत्युपचारेणाह ॥ ७ ॥

“अथ शिष्यपाश मित्यादि ‡ । ‘अथ’ उपस्थानानन्तरम् ,

* का० श्रौ० सू० १६. ५. १६ ।

† वा० सं० १२. ११ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ५. १७ क ।

शिव्यरुक्मयोः सम्बन्धं पाशम् 'उन्मुञ्चते' ऊर्ध्वं विस्त्रंसयेत् ।
 कृत्स्नस्य बन्धनसाधनस्य पाशस्य वरुणदेवताकत्वप्रसिद्धिः "वारुणो
 वै पाशः"—इत्यत्र 'वै'-शब्देन द्योत्यते । पाशोऽम्बोके वरुणदेवताका
 मृचं विधाय प्रशंसति— "वारुण्यर्चेति । 'तत्' तेन वारुण्यर्चा
 पाशविमोक्षेन 'स्वेनैव आत्मना' पाशस्य वास्तवेन रूपेण 'स्वया'
 स्वकीयया पाशाभिमानिन्या 'देवतया' 'वरुणपाशात् प्रमुञ्चते'
 यजमानः ।

ता मृचं दर्शयति— "उदुत्तम मिति * । पूर्वार्धस्य स्पष्टा-
 र्यता माह— "यथैव यजुस्तथा बन्धु रिति । यजुःशब्देन मन्त्रो
 विवक्षितः । मन्त्रो यादृश मर्थं प्रकाशयति, 'बन्धुः' तद्वाङ्मय
 मपि तादृशप्रकाशक एव ; नात्र व्याख्यातव्यो गूढोऽर्थोऽस्ती-
 त्यर्थः । मन्त्रभागे उत्तमादिभेदभिन्नस्य त्रिविधस्य पाशविश्रयनस्य
 स्पष्टं प्रतिपादनादित्यभिप्रायः ।

उत्तरार्धस्य तात्पर्यं माह— "अथा वय मादित्य व्रत इत्या-
 दिना । खातायाः पृथिव्याः अचिरादेव पूर्तिर्दर्शनात् अखण्डन-
 रूपस्य स्वार्थस्य पृथिव्या विद्यमानत्वात् "इयं वा अदितिः"—
 इत्याह । "अनागसः तुभ्यश्च अस्यै च स्याम इत्येतदिति ।
 'तुभ्यन्' आदित्याय, 'अस्यै च' अदितये 'अनागसः' अपापाः
 'स्याम' 'इत्येतत्', मन्त्रेणोक्त मिति शेषः : मन्त्रार्थः स्पष्ट
 एव ॥ ८ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता— "पिण्डवत् प्राग्दक्षिणा प्रष्टव्यात्मने बृह-
 त्त्रिति"—इति †, तदेतद् विधाय प्रशंसति— "अथैन मिति

* वा० सं० १२. १२ ।

† का० श्री० सू० १.६. ५. १७ ख ।

प्रगृह्णात्येतदा एन मित्यादिना । “इतीति । अग्नेरवरुढस्य
ग्रहणप्रकारं हस्तेनाभिनीय दर्शयति ; स च प्रकारः सूत्रे
दर्शितः— “पिण्डवत् प्रागित्यादिना * । ‘इतः’ अस्मात् स्थानात्
‘अदः’ पक्षिरूपेण ‘विकृत्य’ पूर्वम् ‘ऊर्ध्वम्’ प्रगृहीतवान् ।
अतः कारणात् ‘तं’ तथागृहीतम् अग्निम् ‘ततः’ देशात् अव-
रुद्ध ‘इति’ उक्तप्रकारेण प्रगृहीयात् । कोऽयं नियम इत्य-
त्राह— “तद् यत् तावदेवाभविष्यदिति । ‘तावदेव’ ऊर्ध्वप्रग्रहण
मेव स्यात् , ‘अत्र ह एव’ ऊर्ध्वलोके एव ‘एषः’ ‘व्यरंस्थत’
विरमेत् । ‘अथ’ उक्तवैलक्षण्येन ‘यत्’ यस्मात् ‘एनम् इति’
प्रगृहीयात् , ‘तस्मात्’ ‘एषः’ अग्निः ‘इति’ ‘इत्वा’ ऊर्ध्वं
गत्वा , ‘अथ इति’ , एवम् अवरोहणेन ‘पुनः’ ‘एति’
स्वस्थानम् ॥ ८ ॥

तत्र मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— “अग्ने बृहन्नित्यादिना † ।
अयम् अग्निः ‘उषसाम्’ ‘अग्ने’ ‘बृहन्’ भूत्वा ‘ऊर्ध्वः’ सन्
निर्गतः सन् ‘अस्थात्’ तिष्ठति । ‘तमसः’ नैशात् सकाशात्
‘निर्जगन्वान्’ निर्गतः सन् ‘ज्योतिषा सह’ ‘आगात्’ आग-
च्छति । अग्न्यादित्ययोरूर्ध्वगमनप्रत्यागमनसाम्यात् आदित्य-
रूपत्वाय इदं मभिधानम् । किञ्च ‘अग्निः’ ‘उग्रता’ प्रकाश-
मानेन ‘भानुना’ दीप्तिविशेषेण ‘स्वङ्गः’ शोभनाङ्गो भवति ।
हे अग्ने ! ‘जातः’ जातमात्रः सन् ‘विश्वा सद्मानि’ सर्वान्
लोकान् आहवनीयादिस्थानानि वा ‘आप्राः’ सर्वतः पूरित-
वानसि ।

* ४१६ ए० २१ पं० दृश्यम् ।

† वा० सं० १२. १३ ।

पूर्वाह्णस्य ब्राह्मणं मन्त्रव्याख्यानेनैव व्याख्यातम् । चित्वा-
दिषु स्थानेष्वप्यनेरवस्थितिसम्भवात् त्रयो लोका अग्नेः स्थाना-
नीत्यभिप्रेत्योक्तम्— “इमे वै लोका विज्ञा सन्नानीति । अ-
तीर्थस्य प्रग्रहस्य मुक्तम् । तस्य प्रकार माह— “परोबाहु प्रगृ-
ह्णातीति । बाह्वोः परस्तादित्यर्थः । व्याख्यात मिदम् प्रत्यवरोहार्थ-
वादे * । “जगत्येति । उपावहरतीति शेषः । सत्स्रपीत-
रेषु जगत्येति कोऽयं नियम इत्यत आह— “जगती हीति ।
“इमान् लोकान् असुतः अर्वाचः व्यश्रुते”—इति । गायत्री-
त्रिष्टुब्जगतीनां चित्वादिलोकत्रयाक्रमणस्य विष्णुक्रममन्त्रेषु
उक्तत्वात् जगती द्युलोकव्यापिनी ; अधिकाक्षरायां तस्यां न्यूना-
क्षरयोश्छन्दसोरप्यन्तर्भावात् ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे सप्तमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

* तृतीयकण्ठीतो (४१२ पृ० १५ पङ्क्तिः) द्रष्टव्यम् ।

† एकादशादिकण्ठीपञ्चकस्य सायणीयं भाष्यं मन्त्राभिर्नाद्या-
प्यवापि । विहितानि तु तत्र “हंसः शुचिधत् (वा० सं० १२.
१४ क०)”—इतिमन्त्रेण उख्यामेरवतारणम्, “शृषद् (वा० सं०
२२. १४ ख)”—इति तस्यैवासन्यां स्थापनम्, “सीद त्वम् (वा० सं०
१२. १५)”—इति तस्यैवोपस्थानञ्चेति । का० श्री० ख० १६. ५. १८,
१९, २० सूत्राणि द्रष्टव्यानि ।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम् .)

अथ वात्सप्रेणोपतिष्ठते । एतद्वै प्रजापति-
 विष्णुक्रमैः प्रजाः सृष्ट्वा ताभ्यो वात्सप्रेणायुष्य
 मकरोत्तथैवैतद्यजमानो विष्णुक्रमैः प्रजाः सृष्ट्वा
 ताभ्यो वात्सप्रेणायुष्यं करोति ॥ १ ॥

स ह्येष दाक्षायणहस्तः * । यद्वात्सप्रं तस्माद्यु-
 जातं कामयेत सर्व्व मायुरियादिति वात्सप्रेणै-
 नमभिमृशेत्तदस्मै जातायायुष्यं करोति तथो ह
 स सर्व्व मायुरेत्यथ यं कामयेत व्वीर्यवानस्यादिति
 श्विकृत्यैनं पुरस्तादभिमन्त्रयेत् तथो ह स व्वीर्य-
 वान् भवति ॥ २ ॥

दिवस्पतिरि प्रथमं जज्ञो ऽपन्निरिति । प्राणो
 वै दिवः प्राणादु वा ऽएष प्रथम मजायतास्माद्
 द्वितीयं परि जातव्वेदा इति यदेन मदौ द्वितीयं
 पुरुषविधोऽजनयत्तृतीय मप्सिति यदेन मदसृतीय
 मद्गोऽजनयत्तृमणा अजस्र मिति प्रजापतिव्वै

नृमणा अग्निरजस इन्धान एनं जरते स्वाधी-
रिति यो वा ऽएन मिन्हे सु एनं जनयते
स्वाधीः ॥ ३ ॥

व्विद्या ते ऽअग्ने चेधा वयाणीति । अग्नि-
व्यायुरादित्य एतानि हास्य तानि चेधा वयाणि
व्विद्या ते धाम व्विभृता पुरुवेति यदिदं बहुधा
व्विह्रियते व्विद्या ते नाम परमं गुहा यदिति
यविष्ठ इति वा ऽअस्य तन्नाम परमं गुहा व्विद्या
त मुत्सं यत आजगम्येत्यापो वा ऽउत्सोऽद्भ्यो वा
ऽएष प्रथम माजगाम ॥ ४ ॥

समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्वन्तरिति प्रजापतिवै
नृमणा अप्सु त्वा प्रजापतिरित्येतन्नृचक्षा ईधे
दिवो ऽअग्न ऽऊधन्निति प्रजापतिवै नृचक्षा आपो
दिव ऊधस्तृतीये त्वा रजसि तस्थिवाऽस मिति
द्यौर्वै तृतीयं रजोऽपा मुपस्थे महिषा अवर्द्ध-
न्निति प्राणा वै महिषा दिवि त्वा प्राणा अवर्द्ध-
न्नित्येतत् * ॥ ५ ॥

ता एता एकव्याख्यानाः । एतु मेवाभि ता
 चाग्नेय्यस्त्रिष्टुभस्ता यद्वाग्नेय्यस्तेनाग्निरथ यस्त्रिष्टुभो
 यदेकादश तमेन्द्र ऐन्द्राग्नोऽग्निर्यावानग्निर्याव-
 त्यस्य मावा तावतैवैन मेतदुपतिष्ठत ऽइन्द्राग्नी
 वै सर्व्वे देवाः सर्व्वदेवत्यो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
 मात्रा तावतैवैन मेतदुपतिष्ठते ॥ ६ ॥

यदेव विष्णुक्रमवात्सप्रे भवतः । विष्णु-
 क्रमैर्वै प्रजापतिरिमं लोकं मसृजत वात्सप्रेणाग्निं
 विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरन्तरिक्षं मसृजत वात्सप्रेण
 व्यायुं विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्हिव मसृजत वात्स-
 प्रेणादित्यं विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्हिशोऽसृजत वात्स-
 प्रेण चन्द्रमसं विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्भूतं मसृजत
 वात्सप्रेण भविष्यद् विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्वित्तं
 मसृजत वात्सप्रेणाशं विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरहर-
 मसृजत वात्सप्रेण रात्रिं विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिः
 पूर्व्वपक्षानमृजत वात्सप्रेणापरपक्षान् विष्णुक्रमैर्वै
 प्रजापतिरर्हमासानमृजत वात्सप्रेण मासान् वि-
 ष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्ऋतुनमृजत वात्सप्रेण संवत्सरं

तद्यद् द्विष्णुक्रमवारसप्रे भवत एतदेव तेन सर्व्वं
सृजते ॥ ७ ॥

यदेव द्विष्णुक्रमवारसप्रे भवतः । द्विष्णु-
क्रमैरेव प्रजापतिः स्वर्गं लोकं मभिप्रायात् स एत-
दवसानं मपश्यद् वारसप्रं तेनावाह्यदप्रदाहाय यद्भि-
युक्तं न विमुच्यते प्र तद्वृद्धते तथैवैतद्यजमानो
द्विष्णुक्रमैरेव स्वर्गं लोकं मभिप्रायाति वारसप्रेणा-
वस्यति ॥ ८ ॥

स वै द्विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा* । अथ तदानी-
मेव वारसप्रेणोपतिष्ठते यथा प्रायायाथ तदानी-
मेव विमुञ्चेत्तादृक्तेष्वानां वै विधा मनु मनुष्या-
स्तस्मादु हेदु मुत मानुषो यामः प्रयायाथ तदानी-
मेवावस्यति ॥ ९ ॥

तदा ऽअहोरात्रे ऽएव द्विष्णुक्रमा भवन्ति ।
अहोरात्रे वारसप्रं महोरात्रे ऽएव तद्यात्यहोरात्रे
क्षेम्यो भवति तस्मादु हेदु मुत मानुषो यामो ऽहो-
रात्रे यात्वाहोरात्रे क्षेम्यो भवति ॥ १० ॥

स वा ऽर्द्धं मेव संवत्सरस्य विष्णुक्रमान्
क्रमते । अर्द्धं वात्सप्रेणोपतिष्ठते मध्ये ह संवत्-
सरस्य स्वर्गो लोकः स यत् कुनीयोऽर्धात् क्रमेत
न ह्येतत् स्वर्गं लोकं मभिप्रापुयादथ यद् भूयोऽर्धात्
पराद् ह्येतत् स्वर्गं लोकं मतिप्रणश्येदथ यद्वर्द्धं
क्रमतेऽर्द्धं मुपतिष्ठते तत् सम्प्रति स्वर्गं लोकं
माप्ता विमुञ्चते ॥ ११ ॥

ताभ्यां वै विपर्यास मेति । यथा महान्त
मध्वानं विमोक्तं समश्नुवीत् तादृक्तस्य वै पुर-
स्ताच्चोपरिष्ठाच्चोभे विष्णुक्रमवात्सप्रे समस्यत्यर्द्धं
विष्णुक्रमा रात्रिर्व्यात्सप्र मेतदा ऽइदं सुख्यं प्रजा-
पतिः प्रजनयिष्यंश्च प्रजनयित्वा चाहोरात्राभ्या
मुभयतः पर्यगृह्णात्तथैवेतद्यजमान इदं सुख्यं प्र-
जनयिष्यंश्च प्रजनयित्वा चाहोरात्राभ्या मुभयतः
परिगृह्णाति ॥ १२ ॥

तदाहुः । यद्वर्द्धं विष्णुक्रमा रात्रिर्व्यात्सप्र मयो-
भे ऽएवाहन् भवती न रात्र्यां कथं मस्यापि रात्र्यां
कृते भवत इत्येतदा ऽएने ऽअर्द्धो दीक्षमाणः पुर-

स्तादपराह्णं ऽउभे समस्यति रात्रिर्हेतयुदपराह्णोऽथैने
 ऽएतत् सन्निवास्यन्नुपरिष्ठात् पूर्वाह्णं ऽउभे समस्य-
 त्यहर्हेतयुत् पूर्वाह्णं एव मु ह्यहोभे ऽएवाहन्
 कृते भवत उभे रात्र्याम् ॥ १३ ॥

स यदहः सन्निवास्यन्त्यात् * । तदहः प्रात-
 रुदित ऽथादित्ये भुञ्चैव प्रथमं मुहपति भुञ्जो-
 दुप्य व्याचं विमृजते व्याचं विमृज्य समिधं माद-
 धाति समिधं माधाय भुञ्जोऽभ्यवहरति यथैव
 तस्याभ्यवहरणं तथापादाय भुञ्जनः प्रत्येत्योखाया
 मोष्योपतिष्ठतेऽथ प्रायश्चित्ती करोति ॥ १४ ॥

स यदि विष्णुक्रमीय मुहः स्यात् † । विष्णु-
 क्रमान् क्रान्त्वा वारसप्रेणोपतिष्ठेताथ यदि वात्स-
 प्रीयं वारसप्रेणोपस्थाय विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा वा-
 रसप्रमन्ततः कुर्यान्न विष्णुक्रमानन्ततः कुर्याद्यथा
 प्रयाय न विमुञ्चेत्तादृक्तदथ यद् वारसप्रमन्ततः
 करोति प्रतिष्ठा वै वारसप्रं यथा प्रतिष्ठापयेदव-

* 'सन्निवास्यन्त्यात्'—इति ग, घ ।

† 'स्यात्'—इति ग, घ ।

साययेत् ताडक् तत् तस्माद् वात्सप्र मेवान्ततः
कुर्यात् ॥ १५ ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [७. ४.] ॥

“अथ वात्सप्रेषोपतिष्ठत इत्यादि * । ‘ताभ्यः’ पृथिव्यन्त-
रिजल्लोकद्वयव्यापिताभ्यः सृष्टाभ्यः प्रजाभ्यः ‘वात्सप्रेण आयुषम्
अकरोत्’ ; तस्मिन् सूक्तेऽग्नेर्नीकृतयव्यामिलक्षणविभूत्याविष्क-
रणस्य विद्यमानत्वात् । आयुषोऽग्न्यायतत्वात् तस्मिन्प्रपाठेन तत्र-
त्यानां प्रजानां मायुःस्थापनमित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

प्रसङ्गात् कश्चिद् यज्ञसंयुक्तं प्रयोगं दर्शयति— “स ईष
दाक्षायणहस्त इति । ‘दक्षः’ प्राणः , तत्सम्बन्धि आयुषं ‘दाक्षम्’,
तस्य ‘अयनम्’ प्रापकम् , ताडघस्तस्वरूपं मिदं ‘वात्सप्रम्’ ।
तस्मात् उत्पन्नं शिशुम् आयुर्वृद्ध्यर्थं ‘वात्सप्रेण अभिमृषेत’ † ।

वात्सप्रप्रसङ्गात् प्रागभिहितयाः सुपर्णोऽसीत्येतस्या विवक्षित्या
यज्ञाद् बहिः प्रयोगं दर्शयति— “अथ यं कामयेत वीर्यवान्स्या-
दिति विवक्षितं पुरस्तादभिमन्त्रयेतेति । ‘पुरस्तात्’ वात्सप्रेण
अभिमर्शनात् पूर्वम् ॥ २ ॥

उपस्थाने मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— “दिवसरीत्यादिना ‡ ।
दिवश्चन्द्रस्य विवक्षितं मर्थं माह— “प्राणो वै दिव इति ।
‘दिवः’ दिवप्रतिपाद्य इत्यर्थः । अथवा दिव इति पञ्चम्यन्त-

* का० श्री० सू० १६. ५. २१ ।

† दिवसरीत्याद्या एकादृष्टार्थं वात्सप्राः ।

‡ वा० मं० १२. १८ ।

पदेन प्रातिपदिकमात्रं विवक्षित्वोक्तम् ; दिव्प्रातिपदिकात् प्राणो विवक्षित इति । तत् कथं मिति तत् समर्थयते — “प्राणादु वा एष प्रथमं मजायतेति । ‘प्राणात्’ उत्पत्तेः प्राक् । काण्डादौ — “प्राणा वा ऋषयः” — इत्युपक्रम्य , “सप्तपुरुषानेकं पुरुषं करवामेति त एतां सप्तपुरुषानेकं पुरुषं मकुर्वन्” — इति प्रतिपादितम् * । अत्र ‘वै’ — शब्देन प्रसिद्धिर्योक्तते ।

“अस्माद् द्वितीयं मिति, अमुं द्वितीयं पादं व्याचष्टे — “यदेन मदो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनयदिति । ‘यद्’ यस्मात् ‘एनम्’ अग्निम् ‘अदः’ विप्रकृष्टे काले ‘पुरुषविधः’ यथा पुरुषः तदवयवी सम्पद्यते , तथा इष्टका मप्यजनयदित्यर्थः । अयमर्थोऽपि तत्रैव प्राक् प्रतिपादितः — “स एव पुरुषः प्रजापतिरभवत् । स यः स पुरुषः प्रजापतिरभवत् , अयमेव स योऽयमग्निश्चीयते” — इति † । तथाविधचयनसाध्याकारोत्पादनस्य अभ्यर्च्यकर्तृकत्वात् ऋषिराह — “अस्माद् द्वितीयं मिति ।

“तृतीयं मप्सु” — इत्येतद् व्याचष्टे — “यदेन मदस्तृतीयं मद्भ्योऽजनयदिति । ‘एनम्’ आहुत्याधाररूपमित्यर्थः । अयमर्थोऽपि तत्रैवोक्तः — “सोऽपोऽसृजत” — इत्युक्त्वा , “सोऽकामयताभ्योऽद्भ्योऽधि प्रजायेतेति , सोऽनया तव्या विद्यया सहायः प्राविशत् त आण्डं समवर्त्तत” — इति , “अथ यो गर्भोऽन्तरासीत् सोऽग्निरसृज्यतेति च ‡ ।

क उत्पादितवानिति , तदाह — “नृमणा इति । नृमणः-

* इहेव १ प्र० १२ पङ्क्तिः २ प्र० ७ पङ्क्तिं यावत् द्रष्टव्यम् ।

† इहेव २ प्र० १६ पङ्क्तिर्दृष्टव्यम् ।

‡ इहेव ४ प्र० ३ पं० , ६ पं० , १४ पङ्क्तिश्च द्रष्टव्यम् ।

शब्दस्य विवक्षितं मर्थं दर्शयति—“प्रजापतिर्वै नृमणा इति । नृविषयमनोयुक्तः इति तस्यार्थः । अजस्रशब्दं व्याचष्टे—“अग्नि-
रजस्र इति । ‘अजस्रम्’ अहिंसितम् अग्निमित्यर्थः ।

चतुर्थपादस्य तात्पर्यं माह—“यो वा एन मिन्धे स एनं
जरत इति । पुनः पुनः समिन्धनं मेवान्नेरुत्पादनम् । अतो
वः ‘स्वाधीः’ स्वाधानः इन्धे ‘सः’ ‘जनयते’ जनयति । अर्थात्
स्तुत्यर्थं जरत इत्यस्य जनयत इत्यर्थ इति व्याख्यातं भवति ॥

मन्त्रार्थस्तु व्याख्यातप्रायः ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयमन्त्रः—“विद्या ते अग्न इति ॥ । अत्र “त्रेधा
त्रयाणि”—इत्येतद् व्याचष्टे—“अग्निर्वायुरादित्य एतानि त्रया-
नानि त्रेधा त्रयाणीति । एकस्यैव त्रेधाभावेन सिद्धानि त्रयाणि
रूपाणि ‘विद्या’ जानीमः । द्वितीयपादं व्याचष्टे—“विद्या
ते धाम विभृता पुरुत्रेति, यदिदं बहुधा विज्ञियत इति । ‘बहुधा’
बहुप्रकार माह । ‘पुरुत्रा’ पुरुषु बहुषु प्रदेशेषु ‘विभृता’ विभृ-
तानि ‘धाम’ धामानि । अमु मर्थं ‘विद्या’ जानीमः । तृतीयं
पादं व्याचष्टे—“विद्या ते नाम परमं गुहा य दिति । किं तत्
गुह्यं नामेति तद् दर्शयति—“यविष्ठ इति वा तस्य परमं नाम
गुहेति । चतुर्थपादं व्याचष्टे—“विद्या त मुक्तं यत आ जगन्धे-
तीति । हे अग्ने ! त्वं ‘यतः’ ‘आजगन्ध’ आगतोऽसि, ‘तम्’
‘उक्तम्’ उक्त्यन्दतेऽस्मादित्युक्तः तम्, ‘विद्या’ । कोऽसौ उक्त-
शब्देन विवक्षित इति तं दर्शयति—“आपो वा उक्तोऽङ्गो वा
एष प्रथम माजगामेति । अङ्गा उत्पत्तिः पूर्वमन्त्रे “तृतीय मङ्गो-

जनयदित्यत्रोक्ता * । ननु तत्राहो जन्म तृतीय मित्युक्तम् , कथं
मत्र “प्रथम माजगाम”-इति ? उच्यते— नैष दोषः ; तत्रान्तेः
प्रजापत्यात्मकत्वं चित्यात्मकत्वं च रूप मपेक्ष्य तृतीयत्व मुक्तम् ,
इह तु मयनाद्यपेक्षया प्राथम्यस्य विवक्षितत्वात् ॥ ४ ॥

“समुद्रे त्वेति । तृतीयो मन्त्रः † । हे अग्ने ! त्वां
‘समुद्रे’ तत्रापि ‘अप्स्वन्तः’ ‘नृमणाः’ मनुष्येषु अनुग्रहयुक्त-
मनाः ‘प्रजापतिः’ ईधे दीपयति । तथा ‘नृचक्षाः’ सर्वसाक्षि-
त्वेन मनुष्याणां द्रष्टा प्रजापतिः ‘दिवः’ ‘जधन्’ जधसि अस्ती-
त्यर्थः । “लोका रजांस्युच्यन्ते”-इति निरुक्तम् ‡ । ‘तृतीयं रजः’
द्युलोकः , तत्र ‘तस्थिवांसं’ स्थितवन्तं त्वाम् ‘अपाम्’ ‘उपस्थे’
उत्सृजे , दिवि ‘महिषाः’ महान्तः प्राणाः , वायुप्राणयोरभेदाद्
वायवः ‘अवर्धन्’ । यदा, अपृशब्देन तस्मां पुष्करपर्णं मुच्यते, तदेव
द्योतमानत्वात् पृथिव्यसंस्पर्शात् दिवीति व्याख्यातं ब्राह्मणे § ॥

तत्र ‘महिषाः प्राणाः’ ऋत्विक्स्वन्धिनः ‘अवर्धन्’ । उक्तो
नृमणशब्दार्थः , द्वितीयपादेन ‘नृचक्षसः’-शब्देन प्रजापतिर्विव-
क्षितः , ‘दिव जधः’-इत्यनेन आपो विवक्षिता इति, व्याचष्टे—
“प्रजापतिर्वै नृचक्षा आपो दिव जध इति । तृतीयं रज इति
द्यौर्विवक्षिता , महिषा इति च प्राणा विवक्षिता इति दर्श-
यति— “द्यौर्वै तृतीयं रजः , प्राणा वै महिषाः , “दिवि
त्वा प्राणा अवर्धन्विति ॥ ५ ॥

* ४१६ ए० १५ पं० (३ क०) द्रष्टव्यम् ।

† वा० सं० १२. २० । का० औ० ख० १६. ५. २१ ।

‡ निरु० ४. ३. ३ ।

§ “प्राणो वै दिवः”-इति ३ क० (४१६ ए० १२ पं०) द्रष्टव्यम् ।

एवं प्रदर्शनार्थं सूक्तस्यादिमं त्वं व्याख्याय, तद्व्याख्यानं
सुत्तरास्त्वृक्षु * समानं मित्यतिदिशति — “ता एता एकव्याख्याना
इत्यादिना । एक मेवाग्निं व्याचक्षत इति ‘एकव्याख्यानाः’ । ‘एतत्
एव’ ‘अभि’ प्रवृत्ता इति शेषः । ‘ताः’ सर्वाः ‘आग्नेय्यः’
अग्निदेवत्याः, तथा ताः ‘त्रिष्टुभः’ । त्रिष्टुभ इति यत् ‘तत्’
एव कथं मित्यत आह — “यदेकादशेति । तत्पदे अक्षरगतैकादश-
सङ्ख्यास्ति, तस्मात् त्रिष्टुभ इत्यर्थः । किं तत इत्याह — “तेनेन्द्र
इति । त्रिष्टुभो हि इन्द्रदेवताकत्वम् । प्रतिपादितप्रकारेण
‘अग्निः ऐन्द्रात्मः’ ॥

“यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रेति । ऐन्द्रात्मनात्मनोऽस्याग्नेर्या-
वती देवताहयस्वरूपा मात्रास्ति । “इन्द्राग्नी वै सर्वे देवा
इति । इन्द्रस्य सर्वदेवताधिपतित्वात्, अग्नेश्च सर्वदेवतागुपवेशाच्च
सर्वदेवतारूपत्वम् । “सर्वदेवत्योऽग्निरिति । ‘स्वात्मना’ इन्द्रा-
त्मना चेत्यर्थः । अत्रापि यावत्यस्य मात्रेति सर्वदेवतारूपा
मात्रेत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ पुनर्विष्णुकर्मवात्सप्रे समुच्चित्य † लोकं तदधिष्ठातृदेव-
तादिसकलजगदुत्पादकतया स्तौति — “यद्देव विष्णुकर्मवात्सप्रे
भवतः, विष्णुकर्मैर्वै प्रजापतिरिमं लोकं मसृजत वात्सप्रेणाग्निं
मित्यादिना । ‘वित्तं’ धनम् । ‘आशां’ दिशम् । सर्वं निगद-

* वा० सं० १२. २१—२८ । का० श्रौ० सू० १६. ५. २१ ।

† “रुक्मं” प्रतिमुच्य विभर्ति (७. १. १.) — इत्यारभ्य “मोद-
त्वं मामुरस्याः” — इत्युपस्थानान्ताः (७. ३. १६.) विष्णुकर्मा ज्ञेयाः ।
तथाच सूत्रम् — “रुक्मप्रतिमोचनादि प्राग् वात्सप्राद् विष्णुकर्माः” —
इति १६. ५. ६ ।

सिद्धम् । उक्तं मर्थं सुपसंहरति— “तद्यद् विष्णुक्रमवात्सप्रे भवत इति । उक्तार्थानुसन्धानेनोभयं मवश्यं मनुतिष्ठन् यजमानः सर्वं जगत् सृष्टवान् भवति ॥ ७ ॥

अथ पुनर्विष्णुक्रमं स्वर्गप्राप्तिसाधनात्मना, वात्सप्रे तदवसानात्मना च प्रयंसति— “यद्देव विष्णुक्रमवात्सप्रे इति । विक्रमसाधनैः स्वर्गं लोकं मभिलष्य प्राप्तवान् प्रजापतिः, तस्य गमनस्य अवसानस्यानीयं वात्सप्रे मपश्यत् । अत्रावसानं विमोचनम् । “स्मृतिरुपसृष्टो विमोचने”—इति * हि यास्कः । यजमानस्य तु अग्निना सह तन्मन्त्रेण आक्रमणं मेव स्वर्गप्राप्तिः । वात्सप्रेमन्त्रेणोपस्थानस्थानन्तर्भावित्वात् तेनोपस्थानं मेव स्वर्गगत्यवसानम् । यदि केवलं विष्णुक्रमानेव कृत्वा वात्सप्रे न कुर्यात्, तदान्तेः उपरि त्यागात् प्रदहेत् । “यद्धि युक्तं मिति, लोकमर्यादाप्रदर्शनम् । रथे युक्तं मखादिकं कदाचिदपि विमोकाभावे रथभारश्चमेण दृश्यते, तथैवेतदित्यादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

दीक्षाप्रथमदिवसे विष्णुक्रमवात्सप्रयोः समसनं विधत्ते— “स वै विष्णुक्रमानिति । प्रजापतिना यथा कृतम्, तथैव यजमानेनापि कर्त्तव्यं मिति को नियम इति, तत्राह— “देवानां वै विधा मनु मनुष्या इति । ‘तस्मादु ह’ तस्मादेव खलु कारणात् ‘इदं’ वक्ष्यमाणं ‘मानुषो ग्रामः’ मनुष्यसमूहोऽपि ‘प्रयाय’ गन्तव्यम् प्राप्य, तदानीं मेव ‘अवस्यति’ अश्वादि गमनसाधनं विमुञ्चति । अनेन तस्य भूतार्थवादता समर्थता भवति ॥ ९ ॥

विहिते विष्णुक्रमवात्सप्रे, एकस्मिन् दिने विष्णुक्रमाः, अपरस्मिंस्तु वात्सप्रे मित्येव क्रमेण कर्तव्यमिति सार्थवादं द्रष्टव्यमिति— “तदा अहोरात्रे एव विष्णुक्रमा भवन्ति, अहोरात्रे वात्सप्रे मिति । ‘अहोरात्रे’ एकस्मिन् दिवसे इत्यर्थः । तथाच कृत्यायनः— “विष्णुक्रमवात्सप्रे चाहव्यत्यासम्”—इति * । ‘तत्’ तेन गमनरूपं विष्णुक्रमम् एकस्मिन् दिवसे करोति, अपरस्मिंस्तदवसानरूपं वात्सप्रे कृतवान् भवति । ‘तस्मात्’ ‘मानुषी ग्रामः’ अपि इदानीं मपि एकस्मिन् दिवसे अध्वानं गत्वा, अन्यस्मिन् दिवसे ‘क्षेम्यः’ क्षेमाहोर् भवति, सुखं मास्तु इत्यर्थः ॥ १० ॥

उक्तप्रकारेण संवत्सरपर्यन्तं मनुष्ठितवतः † फलितं द्रष्टव्यमिति— “स वा अर्हः मेव संवत्सरस्येति । एवं सति संवत्सराहं विष्णुक्रमाः कृता भवन्ति, अतश्च संवत्सरमध्यात्मिकः स्वर्गलोकः प्राप्तो भवति । उक्तवैपरीत्ये अर्हसंवत्सरादर्वाक् एकस्मिन् अपि अहनि अहव्यत्यासनियमभङ्गेन विष्णुक्रमं मत्कृत्वा वात्सप्रे कुर्यात्, तदानीं संवत्सरमध्यात्मिकं स्वर्गं न प्राप्नुयात् । अथार्हसंवत्सरादुपर्यपि अहव्यत्यासभङ्गेन यदि विष्णुक्रमं मेव कुर्यात्, तदानीं संवत्सरमध्यलक्षणं स्वर्गं मतिक्रामेत् ; अतो न्यूनाधिकं मत्कृत्वोपक्रमेणाहव्यत्यासेनार्हसंवत्सरं विष्णुक्रमं कृत्वा,

* का० श्रौ० सू० १६. ६. ५ ।

† “संवत्सरं सोध्यतः, संवत्सराहिताग्नेः, जातस्य च, वस्मात्स मन्थम्”—इत्येतानि (१६. ५. १०—१३.) कातीयसूत्राण्यपीह निरीक्षितव्यानि । अत्र चोपरिष्ठादिह विशेषो द्रष्टव्यः (६. ५. १. ६५—६८; १०. २. ६. ६.) ।

अहंसंस्वरं वात्सप्रोपस्थाने सति अप्राप्यतिक्रमेण लक्षणदोषद्वया-
भावेनैव 'स्वर्गं लोकम् आमुं विमुञ्चते' ॥ ११ ॥

“ताभ्यां वै विपर्यास मेतीति । संवत्सर मनुष्ठेयत्वात् महाध्व-
गमनस्थानीयं चयनकर्म , तत्राहर्विपर्यासानुष्ठानश्चमपरिहाराय
एकस्मिन् दिने यात्राविच्छेदं कृत्वा महाध्वगमनप्राप्तिस्थानीयं
भवति । आद्यन्तयोरङ्गीरुभयोर्विष्णुकर्मवात्सप्रस्थानीयत्वम् , तयोः
समुच्चित्यानुष्ठानं विधाय स्तौति—“तस्य वै पुरस्ताच्चोपरिष्ठाञ्चेत्या-
दिना । अहस्य रात्रिश्च क्रमेण विष्णुकर्मवात्सप्रस्थानीयम् । तथा
सति 'एतद्दे' । किं मेत दिति स्पष्टयति— “इदं सर्वं प्रजापतिः
प्रजनयिष्यंश्चेति । एतस्य सर्वस्य सृष्ट्यादौ तदन्ते वा अङ्गी-
रात्राभ्यां सृष्टं सर्वं परिगृह्णीयात् , स्वाधीनं कृतवान् । “तथै-
वेतदिति । पूर्ववत् । यजमानस्य सर्वजगत्सृष्टिर्नाम संवत्सर-
पर्यन्तं महर्ष्यत्यासानुष्ठानम् ॥ १२ ॥

अहर्वे विष्णुकर्मो रात्रिर्वात्सप्रमित्यत्र काश्चिच्छब्दां समुच्चि-
पति , ता मनूय समाधत्ते— “तदाहुर्गदहरिति । ‘उभे एव’
‘अहन्’ अहनि निर्वर्त्ये ‘भवतः’ , ‘न रात्र्याम्’ ; ‘कथम्’ ‘अस्य’
यजमानस्य ‘रात्र्याम्’ अपि ‘कृते भवतः’ ? अस्मोत्तरम्
“एतद्वा इति । ‘एने’ उभे विष्णुकर्मवात्सप्रे ‘अदः’ विप्रकृष्टे
दीक्षावसरे ‘दीक्षमाणः’ ‘पुरस्तात्’ संवत्सरस्य ‘अपराह्णे’ ‘सम-
स्यति’ अथ्यवधानेनानुतिष्ठति । अस्तु , रात्रेः कथं प्राप्तिरिति,
तत्राह— “रात्रिर्हेतद् यदपराह्ण इति । इत्य मादौ समासज्ञ-
कारण मुक्ता अन्तेऽपि दर्शयति— “अथैने एतत् सन्निवस्यति ।
‘उपरिष्ठात्’ संवत्सरावसाने । शिष्टं पूर्ववत् । ‘एवम्’ आद्य-
न्तयोः समस्यानुष्ठानेन ‘उभे’ अपि सर्वस्मिन्नहनि समस्य कृते

भवतः । तत्रा सर्वस्या मपि 'रात्र्याम्' 'उभे' अपि समस्य
'कृते भवतः' ॥ १३ ॥

चरमदिवसकर्त्तव्य माह— “स यदहुरिति । 'यदहः' यस्मि-
न्नाहनि सन्निवापो नाम चितेऽग्नी उख्यान्नेर्निवापः, तं करि-
ष्यन् 'स्यात्', 'तदहः प्रातः उदिते आदित्ये'—इत्यादिना प्रयोगः
प्रदर्श्यते । “भस्मैव प्रथम मिति * । नेतरत् कर्म प्रथमं कुर्यात् ।
“यथैव तस्याभ्यवहरण मिति । 'तस्य' भस्मनः उदके प्रक्षेपो
'यथा', तथा 'एव' । क्षितस्य 'भस्मनः' सकाशात् आदाय पुनस्त-
द्देशान् 'प्रति' निवृत्तः सन् 'उखायाम्' शोष्य उपतिष्ठते ॥

भस्माभ्यवहरणादेरनुष्ठानप्रकारः समस्यक उपरिष्ठात् “अथातो
भस्मन एवेत्यादिना † प्रतिपादयिष्यते, अत्र तु अनुष्ठेयपदार्थो-
द्देशमात्र मेव ॥

“अथ प्रायश्चित्तीकरोतीति । एतत् उखाप्रकरणे व्याख्या-
तम् ‡ ॥ १४ ॥

दीक्षान्त्यदिवसस्य पक्षे विष्णुक्रमीयत्वम्, पक्षे वात्सप्रीयत्वञ्च
भवति, तदा कथं अनुष्ठानप्रकार इति, तद् विभज्य दर्शयति—
“संयदि विष्णुक्रमीय महः स्यादिति । विष्णुक्रमानन्तरं वात्स-
प्रोपस्थान मिति यथाक्रम मेव । यदि वात्सप्रसम्बन्धि स्यात्
चरम महः, तदा वात्सप्रोपस्थानानन्तरं 'विष्णुक्रमान् क्रान्त्या'
पुनर्वात्सप्रोपस्थानं कर्त्तव्यम् । पुनर्वात्सप्रोपस्थानं मकृत्वा, केव-
लेन विष्णुक्रमेणैव यदि समाप्येत, तदा गमनसाधनाश्चादि-

* “उखाया भस्मोदपन मस्तमिते पात्रे”—इति का० १६. ६. १ ।

† उपरिष्ठात् ८ अ० २ ब्रा० १ कर्त्तव्य इति यावत् ।

‡ ३५६ ए० ६ पं०, ३६६ ए० ७ पं० दृश्यम् ।

स्थानीयस्त्राग्नेर्न विमोक्षः स्यात् । इत्थं विष्णुकर्मेष्टैवानुष्ठाना-
वसाने दोष मुक्ता , पुनः वाक्सप्रेषादस्त्रमाप्तौ गुणं दर्शयति—
“अथ यद् वाक्सप्र मन्ततः करोति , प्रतिष्ठा वै वात्सप्र मिति ।
वाक्सप्रस्य स्वर्गगमनावसानरूपत्वं मुक्तं प्राक् * , तस्मात् प्रतिष्ठा-
वकत्वम् । स्पष्ट मन्थत् १ ॥ १५ ॥ ४ [७. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे सप्तमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाहं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ७ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम् ,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतल्लताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोद्भां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्थः ,
अश्वार्थीद्विज्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटश्च ॥
धान्वाद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुत्थः ,
कार्पासीयं क्षपावान् गुडक्षत मज्जो राजतं राजपूजः ।

* ७ अ० ४ ब्रा० ११ कक्षी (४२३ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० म० १६. ६. ६ सटति द्रष्टव्यम् ।

प्राण्योत्थं प्राण्यजन्मा लवण्यज मटुषः शार्करं चार्कतेजाः ,
रत्नाब्धो रत्नरूपं गिरि मल्लत मुदा पात्रसामिह्वणार्थः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्प्रान्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

(अथाष्टमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् .)

व्वनीवाह्येताग्निं विभदिद्याहुः । देवाश्चा-
सुराद्योभये प्राजापत्या अस्पृहन्त ते देवाश्चक्र म-
चरञ्छाल मसुरा आसंस्ते देवाश्चक्रेण चरन्त
एतत् कर्मापश्यंश्चक्रेण हि वै देवाश्चरन्त एतत्
कर्मापश्यंस्तस्मादुनस एव पौरोडाशेषु यजूष्यन-
सोऽग्नौ * ॥ १ ॥

स यो व्वनीवाह्यते । देवान् कर्मणैति
देवः हास्य कर्म कृतं भवत्यय यो न व्वनी-
ह्यते ऽसुरान् कर्मणैत्यसुर्यः हास्य कर्म कृतं
भवति ॥ २ ॥

तद्वैक ऽद्याहुः । स्वयं वा ऽएष व्वनीवाहितो
व्विष्णुक्रमैर्वा ऽएष प्रयाति व्वात्सप्रेणावस्यतीति न
तथा व्विद्याद्वैवं वा ऽअस्य तत् प्रयाणं यद्
व्विष्णुक्रमा देव मवसानं यद् व्वात्सप्र मथास्येदं

* 'यजूष्यनसोऽग्नौ'—इति ग, 'यजूष्यनसोऽग्नौ'—इति घ ।

मानुषं प्रयाणं यदिदं प्रयाति मानुषं मवसानं
यदवस्यति ॥ ३ ॥

प्रजापतिरेषोऽग्निः । उभयमेतत् प्रजापति-
युञ्च देवा युञ्च मनुष्यास्तद्यद् विष्णुकमव्वात्सप्रे
भवतो यदेवाद्य दैवꣳ रूपं तदस्य तेन संस्करो-
त्यथ यदनीवाह्यते यदेवाद्य मानुषꣳ रूपं तदस्य
तेन संस्करोति स ह वा ऽएतꣳ सꣳ कृत्स्नं
प्रजापतिꣳ संस्करोति य एवं विद्वान् व्वनीवाह्यते
तस्मादु व्वनीवाह्यैतैव * ॥ ४ ॥

स यद्दृष्टः प्रयास्यन्त्यात् † । तद्दृष्टरुत्तरतोऽग्निः
प्रागन उपस्थाप्यायास्मिन्त्समिध मादधात्येतद्वा
ऽएनं देवा एष्यन्तं पुरस्तादन्नेनाप्रीणन्नेतया समि-
धा तथैवैन मय मेतदेष्यन्तं पुरस्तादन्नेन प्रीणात्ये-
तया समिधा ॥ ५ ॥

समिधाम्निं दुवस्यतेति । समिधाम्निं नम-
स्यतेत्येतद् घृतैर्बोधयतातिथि मास्मिन् हव्या जुहोत-

* 'वनिवाह्यैतैव'—इति ग, घ ।

† '०स्यात्'—इति ग, घ ।

मेति घृतेरुह बोधयतातिथि मो ऽचस्मिन् इव्यानि
जुहुतेत्येतद् बुधवत्येत्यायै ह्यैन मेतद् बोधयति ॥ ६ ॥

अथैन मुद्यच्छति । उदु त्वा विश्वे देवा
अग्ने भरन्तु चित्तिभिरिति विश्वे वा ऽएत मग्ने
देवाश्चित्तिभिरुदभरन्नेतद्देवाणां तदा चित्त मासीत्त-
थैवैन मय मेतच्चित्तिभिरुदभरत्येतद्वास्य तदा चित्तं
भवति स नो भव शिवस्त्वु सुप्रतीको विभाव-
सुरिति यथैव यजुस्तथा बभ्रुस्तं दक्षिणत उदक्ष
मादधाति तद्योक्तो बभ्रुः स्यात्त्यां गार्हपत्यं
समुप्यापर मादधाति स यदि कामयेतोपाधिरोहेत्
पार्श्वतो वा व्रजेत् ॥ ७ ॥

अथानड्वाही युनक्ति । दक्षिण मग्ने ऽथ सत्र्य
मेवं देवचेतरथा मानुषे स यां काञ्च दिशं या-
स्वन्त्यात् प्राङ्देवाग्ने प्रयायात् प्राची हि दिग्गन्तेः
स्वा मेव तद्विश मनु प्रयाति ॥ ८ ॥

प्रेदग्ने ज्योतिष्मान्याहि । शिवेभिरर्चिभिष्ट
मिति प्रेदग्ने त्वं ज्योतिष्मान्याहि शिवेभिरर्चि-
भिर्हीप्यमानैरित्येतद् बृहद्भिर्भानुभिर्भासन्मा हि-
उ-

सौक्ष्मन्वा प्रजा इति बृहद्भिरर्चिभिर्हीप्यमानैर्मा
हिःसीरात्मना प्रजा ब्रूयेतत् * ॥ ८ ॥

स यदाद्य उत्सर्जेत् । अथैतद्यजुर्जपेदसुर्या
वा ऽएषा व्याग्याक्षय ता मेतच्छमयति ता मेत-
द्देवत्रा करोति ॥ १० ॥

यदेवैतद्यजुर्जपति । यस्मिन्वै कस्मिंश्चाहिते-
ऽद्य उत्सर्जति तस्यैव सा व्याग् भवति तद्यदग्ना-
वाहितेऽद्य उत्सर्जत्यग्नेरेव सा व्याग् भवत्यग्नि मेव
तद्देवा उपास्तुवन्मुपामहयंस्तथैवैन मय मेतदुपस्तौ-
त्युप महयत्यक्रन्ददग्नि स्तनयन्निव द्यौरिति तस्योक्तो
बन्धुः ॥ ११ ॥

स यदि पुरा व्वसत्यै व्विमुञ्चेत् † । अनस्ये-
षाग्निः स्यादथ यदा व्वसत्यै व्विमुञ्चेत् प्रागुन
उपस्थाप्योत्तरत् उद्वत्यावोक्षति युजेन मुपावह-
रति तं दक्षिणात् उदञ्च मुपावहरति तस्योक्तो
बन्धुः ॥ १२ ॥

* 'ब्रूयेतत्'—इति ग, घ ।

† 'विमुञ्चेत्'—इति क, ग । 'विमुञ्चेत्'—इति ख, ङ ।

अथास्मिन्त्समिधु मादधाति । एतद्वा ऽएनं
देवा ईयिवा॒ऽस मुपरि॑ष्ठाद॒न्नेना॒प्रीण॑न्नेत॒या समि॑धा
तथै॒वैन मय॑ मेत॒दीयिवा॒ऽस मुपरि॑ष्ठाद॒न्नेन॑ प्रीणा-
त्येत॒या समि॑धा ॥ १३ ॥

प्र प्राय॑ म॒ग्निर्भर॑त॒स्य शृ॒ण्व ऽइति॑ । प्रजा-
पति॑र्ष्ये॒ भरतः॑ स॒ ह्रीद॑ ऽ म॒र्व्यं विभ॑र्त्ति वि यत्
सूर्यो॑ न रोचते बृह॒न्ना इति॑ वि यत् सूर्य॑-इव
रोचते बृह॒द्भा इत्ये॒तद॒भि यः पू॒रं पृ॒तना॑सु
तस्या॒विति॑ पू॒रुर्हं ना॒मासु॑ररक्ष॒स मा॑स त॒मग्निः
पृ॒तना॑स्वभित॒ष्ठौ दी॒दाय॑ दै॒व्यो ऽप्र॑तिथिः शिवो॑ ।
न इति॑ दी॒प्यमा॑नो दै॒वोऽति॑थिः शिवो॑ न इत्ये-
तत् स्थि॒तव॒त्या व्व॑सत्यै॒ ह्येनं॑ तत् स्थाप॑यति ॥ १४ ॥

अथा॒तः सम्प॑देव । समि॒धं प्रथ॑मेना॒दधा॑त्यु-
द्यच्छ॒त्येकेन॑ प्र॒यात्ये॒केना॒क्ष मे॒केना॒नुम॑न्वयते स-
मि॒ध मे॒व प॑ञ्चमेना॒दधा॑ति तत् प॑ञ्च प॑ञ्चचि॒ति-
को॑ऽग्निः प॑ञ्च॒ऽर्त्तवः॑ सं॒व्वत्स॑रः सं॒व्वत्स॑रो ऽग्नि॒र्यावा॑-
न॒ग्निर्या॑वत्य॒स्य मा॒न्ना ता॒वत्तद् भ॑वति ॥ १५ ॥ ५ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [८. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे , त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

रुक्मशिक्षपाशासन्दीप्तशिक्षोखाग्निधारणम् ।

विष्णुक्रमश्च वात्सप्रोपस्थानं सप्तमे गतम् ॥

अथाष्टमेऽत्र ह्युख्यान्नेर्गाहपत्यचयनार्थकम् ।

देवयजनदेशस्य प्रापणादिक मुच्यते ॥

तत्रोख्यान्नेर्गाहपत्यं प्रति अनसा प्रापणं विधास्यंस्तदुपोद्घात
माह— “वनीवाह्येतानिम् बिभ्रदित्याहुरित्यादिना * । अग्नि-
चयनप्रदेशप्रापणीयानि ‘बिभ्रद्’ यजमानो ‘वनीवाह्येत’ अनसा
त मुख्याग्निं भृशं वाहयेत् ‘इत्याहुः’ पूर्वमहर्षयः । वहते-
र्यङ्क्तस्याभ्यासस्य नीगागमश्छान्दसः ।

केनाभिप्रायेणेति, त मभिप्रायं पूर्वहस्तान्तमुल्लेखेन दर्शयति—
“देवाश्चेति । ते ‘देवाः’ ‘चक्रम् अपचरन्’ चक्रेणाचरन्नित्यर्थः ।
‘असुराः’ तु ‘शालम्’ चक्रव्यतिरिक्तं साधनम् शालम्, तत्
‘आसन्’ तत्साधना अत्राभवन्नित्यर्थः । “ते देवाश्चक्रेण चरन्त
एतत् कर्मापश्यन्निति । ‘एतत्’ उख्याग्निप्रणयनलक्षण मित्यर्थः ।
यस्माद् ‘अपश्यन्’ ‘तस्मात्’ ‘पौरोडाशेषु’ पुरोडाशसम्बन्धिषु

* “वनीवाहन मेतद् दीक्षासु यदेच्छेत्”—इति का० श्रौ० सू०
१६. ६. २२ । “वनीवाहन मिति मञ्ज्ञास्य कमणः, मा च संश्व-
हारार्था । तच्च दीक्षासु कर्तव्यम्, यदेच्छोपजायते महावीरकरण-
यूपच्छेदन-वनीवाहनानि दीक्षासु क्रियन्ते । क्रमस्त नैषामः पाठा-
भावात्”—इति तत्र कर्कः ।

कर्मसु 'अनसः एव' शकटस्यैव 'यजूंषि' मन्त्राः सन्ति, तथा 'अग्नी' अग्निचयनेऽपि 'अनसः' एव 'यजूंषि' ॥ १ ॥

इत्थं सुपोद्घातं मुक्तां औपौद्घातिकं दर्शयति— “स यो वनीवाह्यत इति । अथ मनसा वाहयेत् तद् । वनीवाहनलक्षणेन 'कर्मणा' 'देवान् एति' देवानां माचरणं मनुकरोतीत्यर्थः । तदेव व्याचष्टे— “देवं हास्येति । व्यतिरेकं दर्शयति— “अथ यो न वनीवाह्यत इति । वनीवाहनं मत्तत्वां शालायां मेवाग्निं निष्पादयेत्, तदा 'असुर्यम्' तत् कर्म असुरेभ्यो हितं भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

इत्थं वनीवाहनं कर्त्तव्यमिति विधाय, तस्य प्रकारान्तरेण प्राप्तिं माशङ्कते— “तद्वैक आहुः स्वयं वा एष इति । अग्नेर्भृशं वह्नं मेवापेक्षितम् । तत्र विष्णुक्रमणेनैव सवात्सप्रेण कृतमित्यभिप्रायः । “देवं वा अस्य तत् प्रयाणमिति । विष्णुक्रमरूपं प्रयाणं देवविष्णुभावेनाक्रान्तत्वात् अवसानस्य तादृक्कं मपि तस्मादेव ; वनीवाहनरूपं तु मानुषमेव ॥ ३ ॥

अस्त्येवं विषयभेदेन प्रयाणभेदः, तथापि द्विविधमपि कर्त्तव्यमित्यत्र किङ्कारणमिति तद् दर्शयति— “प्रजापतिरेषोऽग्निरुभयस्वेतदित्यादिना । स्रष्टृस्रष्टव्ययोरभेदोपचारेण 'एतत् उभयम्' अपि 'प्रजापतिः' एव । तथा सत्युभयेन वात्सप्रेण विष्णुक्रमेण वनीवाहनेन चेत्युभयेन देवमानुषभेदेनोभयविधमपि 'रूपं संस्कारोति' । अत उभयमप्यवश्यं मनुष्ठेयमित्यर्थः ।

उक्तार्थज्ञानपूर्वकं मनुतिष्ठतः फलमाह— “स ह वा एतमिति । “तस्मादिति । निगमनम् ॥ ४ ॥

अग्नेर्गाहपत्यचयनदेशं प्रति प्रणयनप्रयोगमाह— “स यद-

हरिति । यस्मिन्बह्वि दीक्षां समाप्य, चित्तिप्रदेशं प्रति 'प्रयास्यन्
 स्यात्', तदोख्यान्तेः 'उत्तरतः' प्राक् अनः उपस्थाप्य, यस्मिन्
 उख्यान्तो 'समिधम्' आदध्यात् । तथाच कात्यायनः— "प्रागनः
 कृत्योऽस्योत्तरतः समिदाधानं समिधाग्नि मिति"—इति * ।
 एतत् प्रशंसति— "एतद्वा एन मिति । यथा लोके प्रयास्यन्तं
 भोजयित्वा प्रस्थापयति, तत्स्थानीय मिदं समिदाधान मिति
 स्तुतिः ॥ ५ ॥

तत्र "समिधाग्नि मिति मन्त्रः † । हे ऋत्विग्यजमानाः !
 'समिधा अग्नि' 'दुवस्यत' प्रचरत, 'घृतैः' अतिथिभूत मग्नि'
 'बोधयत' प्रबुधं कुरुत । अथ चित्तिप्रदेशे गार्हपत्यभूतेऽस्मिन्
 'इत्या' हवींषि 'आजुहोतन' सर्वतो जुहुत । तत्र दुवस्यते-
 त्येतद् व्याचष्टे— "समिधाग्नि' नमस्यतेत्येतदिति । स्यष्ट
 मन्यत् । "बोधयतेति । यद् बोधलिङ्ग मस्ति, तस्य तात्पर्यं
 माह— "इत्यायै ह्येन मेतद् बोधयतीति । 'इत्यायै' गम-
 नायै ॥ ६ ॥

"अथैन मुद्यच्छत्युदु त्वेतीति । अनस उपरि उख्याग्निं
 स्थापयितु मूर्ध्नि धारयेत् । तच्च धारण मासन्दीसहितम्
 "सासन्दीक मुद्यस्य"—इति सूत्रात् ‡ । चित्तिभिरित्येतद्
 व्याचष्टे— "एतदेषा मिति । 'एषां' देवानां 'चित्तिभिः'
 आनेरुद्धरणं कुर्वताम् 'तदा' उद्धरणकाले 'एतत्' उद्धरणमेव
 'चित्तं' चेतस्यम् 'आसीत्' । 'तथैव' देवदेव यजमानोऽपि

* का० श्रौ० सू० १६. ६. १५ ।

† वा० सं० १२. ३० ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ६. १६ क ।

‘चित्तिभिः’ उद्धृतवान् भवति । अस्यापि यजमानस्य ‘एतदेव’ उद्धरणं मेव चित्तं भवति । उत्तरार्द्धस्य स्पष्टार्थता माह— “य-
थैव यजुस्तथा बभ्रुरिति ॥

मन्त्रस्थाय मर्थः *— हे अग्ने ! ‘त्वा’ त्वाम् ‘विश्वेदेवाः’
‘चित्तिभिः’ ज्ञानैः ‘उद्धरन्तु’ । स तथाविधस्त्वं ‘नः’ अस्माकं ‘शिवो
भव’ । तथा ‘सुप्रतीकः’ शोभनाङ्गः ‘विभावसुः’ प्रभैकधनश्च ॥

उद्धृतस्याग्नेरनसि स्थापने विशेष माह— “तं दक्षिणतः उदक्ष
मादधातीति । ‘दक्षिणतः’ सकाशात् ‘उदक्षम्’ उदक्षमुखम् ।
“दक्षिणतोऽनसि करोति”—इति सूत्रम् † । पूर्वोक्तं मर्थवादं मुक्ते-
ऽर्थेऽतिदिशति— “तस्योक्तो बभ्रुरिति । “दक्षिणतो वा उदग्
योनौ रेतः सिच्यते”—इत्येव मुक्त इत्यर्थः ‡ । अन्यस्यां ‘स्थाल्याम्’
‘अपरं गार्हपत्यम्’ अग्निं स्थापयित्वा ‘आदधाति’ अग्नेः पद्या-
देशे स्थापयेत् । “स्थाल्यां गार्हपत्यं पद्यात्”—इति § हि
सूत्रम् । यजमानस्याप्यारोहणं पाक्षिक मिति दर्शयति— “स
यदि कामयतेति ॥ ७ ॥

अनस्यनडुहोर्योजनं तत्क्रमश्चाह— “अथानडुहाविति ॥ ।
‘एवम्’ उक्तक्रमेण चेत् ‘देवता’ देवेषु चित्तं भवति , ‘इतरथा’
सव्यं प्रथमं युनक्ति चेत् ‘मानुषे’ मनुष्ये , तद्योग्य मित्यर्थः ।
यजनदेशस्य यत्र कुत्र चित् अवस्थितं तत् आदौ प्राप्नुस्व याया-

* वा० मं० १२. ३१ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ६. १६ ख ।

‡ ४ अ० २ ब्रा० १० क० (२१३ ए०) द्रष्टव्यम् ।

§ का० श्रौ० सू० १६. ६. १७ ।

॥ का० श्रौ० सू० १६. ६. १८ ।

दिति नियमं सार्थवादं विधत्ते— “स यां काञ्चेति । देवानां दिग्व्यवस्थाकाले अग्निना प्राग्-दिक्-परिग्रहात् “प्राची हि दिग्गमेरित्युक्तम् * । “प्राची दिग्गग्निर्देवतेति तैत्तिरीयकप्रसिद्धिः “प्राची हि”—इतिशब्देन द्योत्यते । तदनसः प्राक् प्रवर्त्तनम् ॥ ८ ॥

• सन्ने पूर्वाह्णस्य तात्पर्यं दर्शयन् अर्चिभिरित्येतस्यावयवार्थं माह— “प्रेदन्न इत्यादिना † । ‘शिवेभिः अर्चिभिः’ दीप्यमानैरिति । “ऋच दीप्ती”—इत्यस्मात्‡ अर्चिः-शब्द इति प्रतिपादितं भवति । तथेवोत्तरार्धस्य तात्पर्यं दर्शयन् भानु-शब्दस्यार्चिरर्थ इति व्याचष्टे— “बृहद्भिर्भानुभिरिति । ‘तन्वा’-इत्यस्य व्याख्यानं मात्मनेति, शरीरेणेत्यर्थः ।

अयं मर्थः— ‘अग्ने !’ त्वं ‘ज्योतिष्मान्’ प्रभूतज्योतिष्कः, त्वं ‘शिवेभिः’ मङ्गलैः ‘अर्चिभिः’ उपलक्षितः सन् ‘प्रयाहि’ प्रगच्छ, तथा ‘बृहद्भिः’ ‘भानुभिः’ प्रकाशैः ‘भासन्’ भासमानः, तव स्वकीयेन शरीरेण ‘प्रजाः’ अस्मदीयाः ‘मा हिंसीः’ हिंसां मा कुरु ॥ ८ ॥

अक्षध्वनौ प्रायश्चित्तं माह— “स यदेति । ‘उत्सर्जत्’ ध्वनिं कुर्यात्, तदा ‘एतद्’ वक्ष्यमाणम् “अक्रन्दत्”—इति ‘यजुः’ ‘जपेत्’ § । अक्षसम्बन्धिन्या वाचः असुर्यत्वं कार्यजननत्वाद् द्रष्टव्यम् । ‘तां’ वाचम् ‘एतत्’ एतेन आक्रन्ददम्भिरितिपाठेन असुर्यत्वं मपहाय ‘देवता’ देवेषु करोति ॥ १० ॥

पुनः प्रशंसति— “यद्देवैतद्यजुरिति । ‘यस्मिन् कस्मिंश्चित्’

* ३ अ० ३ ब्रा० २ क० (१७६ प्र०) द्रष्टव्यम् ।

† वा० सं० १२. ३२ ।

‡ तु० प० २२ धा० ।

§ का० श्रौ० सू० १६. ६. २० ।

शकटस्योपरि 'आहिते' 'अन्नः' उत्सर्ज्येत । 'तस्यैव' आहितस्यैव सस्यन्धिनी भवति 'सा' वाक् । अथ 'अग्नी' आहिते सति 'अग्ने-
देव' 'सा' स्यात् । यस्मादेवं तस्मात् 'तत्' तेन मन्त्रपाठेन अन्यदीयत्वपरिहाराय 'अग्नि मेव' 'देवाः' 'उपासुवन्', 'उपा-
महयन्' पूजितं मङ्गुर्वन् ; तथैव 'एनम्' अग्निम् 'एतत्' एतेन
'उपस्तौति', 'उपमहयति' च । अत्र मन्त्रं विधाय तदपेक्षितं
ब्राह्मणं पूर्वाक्तं मेवेत्यतिदिशति — "अक्रन्ददग्निरिति * । "तस्यो-
क्तो बभ्रुरिति । उखाप्रग्रहणप्रस्तावे † "क्रन्दतीव हि पर्जन्यः"
— इत्यादिनोक्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

"स यदि पुरा वसत्यै विमुञ्चेतेति । 'वसत्यै' वसत्याः, अग्नि-
चयनस्थानात् अर्वाङ् मध्ये मार्गं 'विमुञ्चेत' शकटम्, तदा
'प्राक् अनः' प्राग्देशे अनः 'उपस्थाप्य', 'उत्तरतः' तदुत्तरतः
भूमिम् 'उद्धत्यावोक्षति' । 'यत्र' 'एनम्' अग्निम् 'उपावहरति'
अधःस्थापयति, 'तं' दक्षिणतः 'उपावहरति' । "तस्योक्तो
बभ्रुरिति । दक्षिणत उदगर्थवाद उखायं सृत्पिण्डपरिग्रहणे ‡ ,
"दक्षिणतो वा उदग् योनी रेतः सिध्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

यथा अग्निप्रणयनकाले तस्यान्त्रत्वेन समिदाधानं मुक्तम् § ,
एव मेव अन्त्रस्थाप्यत्वेन समिदाधानं कर्त्तव्यं मित्याह — "अथा-
ग्निं समिधं मादधातीति । । एतत् प्रशंसति — "एतद्वा

* वा० सं० १२. ३३ ।

† ७ अ० ३ ब्रा० २ क० (४५ ए०) दृश्यम् ।

‡ ४ अ० ३ ब्रा० १० क० (२१३ ए०) दृश्यम् ।

§ इहैव पुरस्तात् ४४२ ए० २२ पं० दृश्यम् ।

॥ का० श्रौ० सू० १६. ६. १५ ।

एनं देवा ईयिवाप्तुमिति । 'ईयिवाप्तुं' चयनस्थानं गतवन्तम् ,
गमनप्राक्कालं मपेक्ष्य 'उपरिष्ठात्' इत्युक्तम् । 'अग्नेन'-इत्यस्य
व्याख्यानम् 'एतया समिधा' इति । "तथैवैनं मित्यादिकं मुक्त-
प्रायम् । अस्य सर्वस्यापि सूत्रे चात्रोदाहरति— "उद्धतावोक्षित
वृत्तरतः समिदाधानं प्रप्रेति"—इति ॥ १३ ॥

समिदाधानमन्त्रं विदधन् विभज्य व्याचष्टे— "प्र प्राय मित्या-
दिना ॥ । अयं मर्थः— 'अयम्' अग्निः 'भरतस्य' प्रजापतेः
वचनं 'प्रशृण्वे' प्रकर्षेण शृणोति , 'विरोचते' च 'सूर्यो न' सूर्ये
इव, 'हृहत्' महद् 'भाः' भासमानः 'रोचते' दीप्यते । यद्वा ,
'भाः' भासा 'हृहत्' महान् 'यः' अग्निः 'पुरं' 'पृतनासु' सङ्गा-
मेषु 'अभितस्थौ' 'परावभूव', स 'देव्यः' देवसम्बन्धी, 'अतिथिः'
अतिथिरूपः , 'शिवः' 'न' इव 'दीदाय' दीप्यते ॥

भरतशब्दं व्याचष्टे— "प्रजापतिर्वै भरत इति । तदुपपा-
दयति— "स ह्येदं मिति । 'सूर्यो न' इत्यत्र 'न'-शब्द उपमार्थ
इति व्याचष्टे— "वि यत् सूर्य इव रोचते हृहद्वा इत्येतदिति ।
तृतीयपादं व्याचष्टे— "पूरुर्हं नामासुररक्षस मासेति । सुर-
विरोधी रक्षोऽभूत् । "अनसन्तासपुंसकाण्डसि"—इति ॥
समासान्तः । अष्ट मन्यत् । अस्मिन् मन्त्रे 'पृतनासु तस्थौ'-
इत्यत्र स्थितिः श्रूयते , तस्मिन्नेन मन्त्रं प्रशंसति— "स्वित-
वत्येति ॥ १४ ॥

अथातः सम्प्रदेवेति । 'अथ' 'अतः' उपरिष्ठात् 'सम्प्रदेव'

* का० श्रौ० सू० १६. ६. २१ ।

† वा० सं० १२. ३४ ।

‡ पा० सू० २. ३. ४ ।

उक्तानां मन्त्राणां सम्पत्तिरेव , न त्वनुष्ठेयं किञ्चिदुच्यत इत्यर्थः ।
 तां सम्पत्तिं दर्शयति— “प्रथमेनादधातीत्यादिना । प्रथमेन
 “समिधाग्निं दुवस्यत”—इत्येतेन * । “उद्यच्छत्येकेनेति । “उदु
 त्वा विश्वे देवाः”—इत्येतेन † । “प्रयात्येकेनेति । “प्रेदम्ने
 व्योतिष्मान्”—इत्येतेन ‡ । अक्ष मेकेनेति । “अक्रन्ददग्निरित्ये-
 तेन § । “समिध मेव पञ्चमेनेति । “प्र प्राय मग्निः”—इत्येतेन ॥ ।
 “पञ्चचित्तिकोऽग्निः”—इत्यादि , गतम् ॥ १५ ॥ ५ [८. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डेऽष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् .)

अथातो भस्मन एवाभ्यवहरणस्य । देवा वा
 ऽएतदग्रे भस्मोदवपंस्तेऽब्रुवन् यदि वा ऽइदं मित्य मेव
 सुदात्मान मभिसंस्करिष्यामहे मर्त्याः कुणपा अन-
 पहतपाप्मानो भविष्यामी यद्यु परावप्स्यामी यदु-

* वा० सं० १२. ३० ।

† वा० सं० १२. ३१ ।

‡ वा० सं० १२. ३२ ।

§ वा० सं० १२. ३३ ।

॥ वा० सं० १२. ३४ ।

आग्नेयं बहिर्द्वा तदग्नेः करिष्याम उप तज्जा-
नीत यथेदं करवामेति तेऽब्रुवंश्चेतयध्व मिति चिति
मिच्छतेति व्याव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथेदं कर-
वामेति ॥ १ ॥

ते चेतयमानाः । एतदपश्यन्नप एवैनदभ्यवहरा-
मापो वा ऽअस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा तद्यज्ञास्य सर्वस्य
प्रतिष्ठा तदेनत् प्रतिष्ठाप्य यदुच्चाग्नेयं तदङ्गो-
ऽधि जनयिष्याम इति तदपोऽभ्यवाहरस्तथैवैनदयु
मेतदपोऽभ्यवहरति ॥ २ ॥

आपो देवीः । प्रतिगृह्णीत भुञ्जेत् तत् स्थोने
कृणुध्वं सुरभाऽउ लोक ऽइति जग्धं वा ऽए-
तद्यातयाम भवति तदेतदाह स्रभिष्ठ ऽएनल्लोके
कुरुध्व मिति तच्छै नमन्तां जनय इत्यापो वै
जनयोऽदभ्यो हीदं सर्वं जायते सुपत्नीरित्य-
ग्निना वा ऽआपः सुपत्नो मातेव पुत्रं बिभृता-
प्स्वेनदिति यथा माता पुत्रं सुपत्ये बिभृयादेव
मेनद्विभृतेत्येतत् ॥ ३ ॥

अप्स्वग्ने सधिष्ठवेति । अप्स्वग्ने योनिष्ठवे-

त्येतत् सौषधीरनुबध्यस ऽद्वयोषधीर्ह्येषोऽनुबध्यते
 गर्भे सञ्जायसे * पुनरिति गर्भे ह्येष सञ्जायते †
 पुनर्गर्भो ऽअद्योषधीनां गर्भो व्वनस्पतीनां गर्भो
 व्विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भो ऽअपा मसोति तदेन मस्य
 सर्वस्य गर्भं करोति ॥ ४ ॥

त्रिभिरभ्यवहरति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्याव-
 त्यस्य माता तावतैवैनदेतदभ्यवहरत्येकेनाग्रेऽथ
 द्वाभ्यां द्वाभ्यां व्याग्रेऽथैकेन द्विस्तु कृत्वोऽभ्य-
 वहरति तद्यो द्विपादाः पशवस्तैरेवैनदेतदभ्य-
 वहरति ॥ ५ ॥

अथापादस्ते । तद्यदुवाग्नेयं तदेतदद्भ्योऽधि
 जनयत्यनुयानुया वै भेषजं क्रियतेऽनयैवैन मेतत्
 सम्भरति प्रसद्य भस्मना योनि मपश्च पृथिवी
 मग्न ऽद्विति प्रसन्नो ह्येष भस्मना योनि मपश्च
 पृथिवी च भवति सः सृज्य मातृभिष्टं ज्योति-
 श्मान् पुनरासद इत्येतत् पुनरासद्य सदनं पुन-

* 'सन् जायसे'—इति ग ।

† 'सन् जायते'—इति ग ।

हृजां सह रय्येत्येतेन सा सर्व्वेणाभिनिवर्त्तस्त्रेत्ये-
तत् ॥ ६ ॥

चतुर्भिरपादत्ते । तद्ये चतुष्पादाः पशवस्तै-
रेवैन मेतत् सम्भरत्यथो ऽश्मन् वै पशवोऽस्त्रेनै-
वैन मेतत् सम्भरति त्रिभिरभ्यवहरति तत् सप्त
सप्तचितिकोऽग्निः सप्तऽर्त्तवः संव्यत्सुरः संव्यत्सरो-
ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ ७ ॥

अपादाय भस्मनः प्रत्येत्य । उखाया मोष्योप-
तिष्ठत ऽएतद्वा ऽएतदुयथायथं करोति यदग्निं मपो-
ऽभ्यवहरति तस्मा ऽएवैतन्निर्द्भुतेऽहिंसाया ऽआ-
ग्नेयीभ्या मग्नय ऽएवैतन्निर्द्भुते बुधवतीभ्यां यथै-
वास्त्रैतदग्निर्व्वचा निबोधेत् ॥ ८ ॥

बोधा मे ऽअस्य व्वचसो यविष्ठेति । बोध मे-
ऽस्य व्वचसो यविष्ठेत्येतन्मुहिष्ठस्य प्रभृतस्य स्व-
भाव इति मूयिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वभाव इत्येतत्
प्रीयति त्वो ऽअनु त्वो गृणातीति प्रीयत्येको-
ऽन्येको गृणाति व्वन्दारुष्टे तन्वं व्वन्दे ऽअग्न
ऽइति व्वन्दिता तेऽहं तन्वं वन्देऽग्न ऽइत्येतत् स

बोधि सूरिर्मघवा व्वसुपते व्वसुदावन् युयोध्य-
 स्मद्देषांसीति यथैवास्माद् देषांसि युयादेव
 मेतदाह द्वाभ्यामुपतिष्ठते गायत्र्या च त्रिष्टुभा च
 तस्योक्तो बन्धुः ॥ ८ ॥

तानि नव भवन्ति । नव दिशो दिशोऽग्नि-
 र्नव प्राणाः प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
 तावत्तद् भवति ॥ १० ॥

अथ प्रायश्चित्ती करोति । सर्वेभ्यो वा ऽएष
 एतं कामेभ्य आधत्ते तद्यदेवास्यात्र कामानां
 व्यवच्छिद्यते ऽग्नावपोऽभ्यवह्नियमाणे तदेवैतत् सन्त-
 नोति सन्दधात्युभे प्रायश्चित्ती करोति ये ऽएवा-
 ग्नावनुगते तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥

तानि दश भवन्ति । दशाक्षरा व्विराड्विरा-
 डग्निर्दश दिशो दिशो ऽग्निर्दश प्राणाः प्राणा
 अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति
 ॥ १२ ॥ ६ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [८. २.] ॥

यदुक्तं प्राक् “स यदहः सन्निवप्यन् स्यात्, तदहः प्रात-
रुदित आदित्ये भस्मैव प्रथममुदपतीति * , तद्विधातु माख्या-
यिकां वदन् प्रतिजानीते— “अथातो भस्मन् एवाभ्यवहरण-
स्येति । मीमांसा क्रियत इति शेषः । ‘देवाः’ खलु ‘अग्ने’ पूर्वम्
‘भस्म’ अग्नेः सकाशात् ‘उदवपन्’ ऊर्ध्वं मपागमयन्, अनन्तरं
ते परस्परं मनुवन्— ‘यदि वा’ ‘इदम्’ उद्धृतं भस्म ‘इत्य मेव’
अन्यत्र प्रक्षेपं मकृत्वा अनुद्धृतप्रकारेणैव स्थितम् ‘आत्मानम्’
अग्नेः शरीरभूतं सन्तं, शरीरं कृत्वेत्यर्थः, ‘अभिसंस्करिष्या-
महे’, तदा ‘मर्त्याः’ मरणधर्माणः, ‘कुणपाः’ भस्मनो निर्जी-
वत्त्वात् वयं मपि ‘कुणपाः’ शवसदृशाः, ‘अनपहतपाप्मानः’
भस्मनः पापरूपत्वात् तत्संस्कारेणापि अनपहतपाप्मानः ‘भवि-
ष्यामः’ । ‘यद्यु’ यद्यपि ‘परावप्यामः’ दूरे प्रक्षिपामः, तदा
‘अत्र’ भस्मन्ति ‘यत् आग्नेयम्’, ‘तत्’ ‘अग्नेः’ सकाशाद् ‘बहिर्द्वा’
‘करिष्यामः’ । एवं पक्षद्वयेऽपि दोषसम्भवात् अन्यतरपक्ष-
मनाश्रयमाणाः ‘यथेदं करवाम’ ‘तत्’ प्रकारम् ‘उपजानीते’ ‘इति
ते अनुवन्’ इति सम्बन्धः ।

एवमुक्त्वा ते पुनरेव मनुवन्, किं मिति— “चेतयद्
मितीति । तैः केनाभिप्रायेण चेतयद् मित्युक्तं मित्याकाङ्क्षायां
श्रुतिः तद्वत् सती ब्रूते— “चिति मिच्छतेति वाव तदनुव-
न्मिति । ‘चितिः’ ज्ञानम्, तत् ‘इच्छते’ ‘इति’ एवम् ‘अनुवन्’
देवाः । पूर्वोदितमुपतज्जानीत्येतदुत्तरेण वाक्येनाभिमृशति—
“तदिच्छत यथेदं करवामेतीति ॥ १ ॥

“ते चेतयमाना इति । कर्तव्यविषये बुद्धिं प्रक्षिपन्तः
 ‘एतत्’ ‘अपश्यन्’ । एतच्छब्दार्थं माह— “अप एवेनदिति * ।
 अप्सु प्रक्षेप मेवापश्यन्नित्यर्थः ; ‘अस्य सर्वस्य’ जगतः अद्भ्य उत्पन्न-
 त्वात् , अनूपजीवनीयत्वाच्च आपः ‘प्रतिष्ठा’ । ‘तत्’ तस्मात्
 ‘यत्र’ अप्सु ‘अस्य सर्वस्य’ ‘प्रतिष्ठा’, ‘तत्’ तत्र ‘एतत्’ भस्म,
 ‘प्रतिष्ठाप्य’, ‘यत्’ ‘अत्र’ जलस्थे भस्मानि ‘आग्नेयम्’ अस्ति ,
 पुनः ‘तत्’ ‘अद्भ्यः’ सकाशात् उत्पादयिष्यामः ‘इति’ एवम्
 अपश्यत् । स्पष्टं मन्यत् ॥ २ ॥

इदानीं मप्सु भस्मप्रक्षेपमन्त्रं विधाय व्याचष्टे— “आपो
 देवीः प्रतिगृह्णीतत्यादिना † । हे ‘आपः’ ‘देवीः’ द्योतमानाः
 ‘एतत्’ क्षितं ‘भस्म’ ‘प्रतिगृह्णीत’ स्वीकुरुत । स्वीकृत्य च
 ‘स्थाने’ सुखकरे , ‘सुरभी’ शोभनपरिमलयुक्ते ‘लोके’ स्थाने
 ‘क्षण्डम्’ कुरुत । ‘तस्मै’ भस्मरूपायान्नये ‘सुपत्नीः’ शोभन-
 पतिकाः ‘जनयः’ सर्वस्योत्पादयित्राः आपः ‘नमन्ताम्’ प्रक्षी-
 भवन्तु । हे अग्नेवताः ! ‘माता पुत्र मिव’ ‘अप्सु’ युष्मासु
 ‘जिहृत’ धारयत ॥

उत्तरार्धे “सुरभी क्षण्डम्”—इत्यभिधानस्य तात्पर्यं माह—
 “जग्धं वा एतदिति । उदके निमग्नं सेतत् भस्म नाजग्धं
 भवति , ‘एतद्’ ‘यातयामं गतरसं’ भवति । तस्मात् एत-
 द्वाक्यमाह— ‘स्वभिष्ठे’ अतिशयेन सुरभी लोके ‘क्षण-
 ध्वम्’ । तथा सति अयातयाम भवति । ‘जनयः’—इति व्या-

* का० औ० सू० १६. ६. २६ ।

† वा० सं० १२. २५ ।

चष्टे — “आपो वै जनय इति । तदेव समर्थयते — “अद्भ्यो हीद
मिति । सुपत्नीरित्येतद् व्याचष्टे — “अग्निना वा आपः सुपत्न्या
इति । “मातेवेति , अस्य ब्राह्मणं स्पष्टम् ॥ ३ ॥

भस्माभ्यवहरणे द्वितीयं मन्त्रं ॥ विधाय प्रशंसति — “अस्त्रम्
इत्यादिना † । हे ‘अग्ने’ ‘तव’ ‘अप्सु’ ‘सधिः’ सहस्रानम् ,
तव योनिरित्यर्थः , इदानीं भवति ; पश्चात् ‘ओषधीः’ त्वया
परिपच्यमानाः ‘अनु’ त्व मपि ताभिः ‘रुध्यसे’ प्रतिबध्यसे ,
तत्र निरुद्धो भवसीत्यर्थः ; पुनश्च अरण्योः ‘गर्भे’ वर्त्तमानः ‘सन्’
पुनः ‘जायसे’ । एवं सर्वत्र व्याप्त इति स्तुतिः ।

सर्वपादे ‘सधि’-शब्देन योनिर्विवक्षित इति व्याचष्टे —
“अस्त्रम् योनिष्टवेत्येतदिति । उपरितनपादहयस्य ब्राह्मणं
स्पष्टम् ॥

तृतीयमन्त्रं विधाय ‡ स्पष्टार्थत्वात् सङ्गृह्य तात्पर्यं दर्श-
यति — “गर्भो असीत्यादिना , “तदेन मस्य सर्वस्य गर्भं करो-
तीत्यन्तेन । मन्त्रार्थस्तु स्पष्टः § ॥ ४ ॥

भस्माभ्यवहरणमन्त्राणां त्रित्वं प्रशंसति — “त्रिभिरभ्यव-
हरति त्रिहृदग्निरित्यादिना । अग्नेस्त्रिहृत्त्वं रुद्रशर्वपशुपत्याद्यष्ट-
मूर्तिं मनुक्त्वस्य श्रूयते — “तान्येतान्यष्टावग्निरूपाणि कुमारो नवमः
सेवाग्नेस्त्रिहृत्तेति ॥ । “मृदं शुक्लापमूषसिकत मित्यादिना नव

* वा० सं० १२. ३६ ।

† , ‡ का० श्री० सू० १६. ६. २७ ।

§ वा० सं० १२. ३७ ।

॥ पुरस्तात् १५० ३ ब्रा० १८ क० (४३ ए०) दृश्यम् ।

द्रव्याण्युपक्रम्य, “ता वा एता नव सृष्टय इय मसृज्यत तस्मा-
दाहुस्त्रिदग्निरिति”—इति च प्रदर्शितम् * ॥

मन्त्रत्रयेणापि सकृद् भस्मप्रक्षेपप्रसक्तावाह— “एकेनायेऽथ
हाभ्यां हाभ्यां वागेऽथैकेनेति † । उक्तप्रकारान्तरशङ्कां निरा-
चष्टे— “द्विस्तु कृत्वोऽभ्यवहरतीति । ‘तु’-शब्दः पक्षं व्यावर्त्त-
यति । सर्वथा द्विःकृत्वोऽप्यभ्यवहरेत्, न त्वेकैकेन मन्त्रेण
त्रिःकृत्वः । “तद् ये द्विपादा इत्याद्यर्थवादः स्पष्टः ॥ ५ ॥

अङ्गाः पुनरीषद्भस्मादातव्य मिति विधाय प्रशंसति— “अथा-
पादस्ते तद्यद्वेति ‡ । ‘अथ’ प्रक्षेपानन्तम् ‘अत्र’ प्रक्षिप्ते
भस्मनि । ‘अद्भ्योऽधि’-इति, अयं पञ्चम्यर्थानुवादी । ‘आन्ने-
यम्’ अंशम् ‘अङ्गः’ उत्पादितवान् भवति । ‘अनया’ इति
अपादानसाधना अनामिका निर्दिश्यते । “अनयैवेति । कोऽयं
नियम इत्याह— “अनया वै भेषजं क्रियत इति ॥

मन्त्र माह— “प्रसद्येति § । हे भस्मरूप अग्ने ! त्वं
‘भस्मना’ भस्मरूपेण ‘आत्मना’ ‘योनिम्’ तव योनिस्थानीयाः
‘अपद्य पृथिवीञ्च’ ‘प्रसद्य’ प्रसन्नो भूत्वा, तथा ‘मादृभिः’
अग्निः ‘संसृज्य’ ‘ज्योतिष्मान्’ प्रकृष्टज्योतिः सन् ‘पुनरासदः’
पुनरागच्छ । पूर्वाह्णं ‘प्रसद्य’-पदस्य प्रसन्नतार्थतया योनि मप
इति सामानाधिकारण्यं विवक्षित मिति व्याचष्टे— “प्रसन्नो ह्येष

* पुरस्तात् १. १. १८, १९ (६ प्र० २ पं०) द्रष्टव्यम् ।

† “पञ्चाशपुटेनापो देवैरिष्येकया, ततो हाभ्याम्, आद्याभ्यां वा
पूर्वम्”—इति का० श्रौ० सू० १६. ६. २६, २७, २८ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ६. २९ ।

§ वा० सं० १२. ३८ ।

भस्मनेत्यादिना । ‘संसृज्य’-इत्यस्य सङ्कतिरर्थ इति व्याचष्टे—
“सङ्गत्वं मादृभिरिति । उत्तरमन्त्रत्रयस्य व्याख्येयार्थत्वाभावात्
प्रतीकमुपादाय सङ्कृज्य तात्पर्यं माह— “पुनरासद्येति प्रथमः,
“पुनरुज्जेति द्वितीयः, “सह रज्येति तृतीयः ॥ ६ ॥

• उत्तरमन्त्रद्वयस्य पृथग्विनियोगशङ्कापनोदनायाह— “चतु-
र्भिरपादस्त इति * । “तद् ये चतुष्पादाः”—इत्यादि स्पष्टम् ।
भस्मापादानमन्त्रगतं सङ्ख्याम् अभ्यवहरणमन्त्रगतया सङ्ख्याया
समुच्चित्य प्रशंसति— “त्रिभिरभ्यवहरति, तत्सप्त, सप्तचिति-
कोऽग्निरित्यादिना । “षड् चितय इष्टकाः प्रसिद्धाः, सप्तमी तु
विकर्णीश्च स्वयमादृक्षाञ्चोपदधाति, हिरण्यशकलैः प्रोक्षति,
अग्निं मभ्यादधाति, सा सप्तमी चितिरिति † श्रुतत्वात् सप्त
चितयः ‘सप्तचितिकोऽग्निः’ । “यावत्स्य मात्रेति । चितिगत-
सप्तसङ्ख्यारूपा मात्रेत्यर्थः । अस्तु प्रासनम् पुनस्तत एवादानञ्च
सूत्रकारः स्पष्टं माह— “पलाशपुटेनापो देवीरित्येकया, ततो
दाभ्याम्, चाद्याभ्यां वा पूर्वम्, अनामिकया प्रास्तादादन्ते
प्रसद्येति”—इति ‡ ॥ ७ ॥

• “अपादायेति । ‘भस्मनः’ सकाशात् ‘अपादाय’, पुनः
‘उखायाम्’ षोडश ‘उपतिष्ठते’ § । उपस्त्रान् मन्त्रैः कोपयान्तये,

* वा० खं० १२. ३६, ४०, ४१, ४२ ।

† उपरिष्ठाङ्कृतं मष्टमं काण्डं समग्रं मेव चितिप्रकरणम् ; इहापि
पुरस्तादेतद् द्विरुपन्यस्तम् (३१६, ३३३ पृ०) ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ६. २६—२८ ।

§ का० श्रौ० सू० १६. ६. ३० । बोधा मे इति दृष्टेनेति तच्च
तात्पर्यं वेदितव्यम् ।

प्रायश्चित्तीकरोति सर्वेभ्यो वा एष इत्यादिना • व्याख्यात-
प्रायम् । “अन्नावनुगते”—इति तत्र , अथ तु “अन्नावपोभ्यव-
ज्जियमाचे”—इति विशेषः । प्रायश्चित्तमन्त्रः † तत्प्रकारश्च “स
समिधान्यस्योपहृत्यासीन आहुतिं जुहोति विश्वकर्मणे स्वाहेत्यादि-
नोक्तत्वात् ‡ नात्राभिधान मिति द्रष्टव्यम् । “य एवाग्नादनुगते
तस्योक्तो बन्धुरिति । “अथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत् अरणी
वाय स गच्छतीत्यादिनोक्त इत्यर्थः § ॥ ११ ॥

पूर्वोक्तमन्त्रगतनवसङ्ख्याया सह प्रायश्चित्तमन्त्रसङ्गां तमुचित्व
प्रशंसति— “तानि दश भवन्ति दशाक्षरा विराडित्यादिना ।
मन्त्रगतदशसङ्गाद्दशरेषाम्भिरपि विराट् चीयमानस्यान्नेर्विराजात्म-
कत्वाद्वा ऊर्ध्वाधोदिगपेक्षया दिशो दशनामभिर्दशेति श्रुतेः तद-
पेक्षया ‘प्राणाः’ अपि ‘दश’ । गत मन्यत् ॥ १२ ॥ ६ [८. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डेऽष्टमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेम्बरः ॥ ८ ॥

* पुरस्तात् ६ अ० ४ ब्रा० ११ क० (३५६ ए०) द्रष्टव्यम् ।

† “विश्वकर्मणे स्वाहा”—इत्येष एव, वा० सं० १२. ४३. २ ।

‡ पुरस्तात् ६ अ० ४ ब्रा० १२ क० (३५६ ए०) द्रष्टव्यम् ।

§ पुरस्तात् ६ अ० ४ ब्रा० १२ क० (३५६ ए०) द्रष्टव्यम् ।

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापुरुषौ स्वर्णगर्भम् ,
 सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतलताधेनुसीवर्णभूमीः ।
 रत्नोस्त्रां हक्मवाजिहिपसहितरथौ सायचिः सिङ्गचार्यः ,
 व्यश्राणीहिक्मचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
 धान्वाद्रिं धन्यजम्ना तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुष्णः ,
 कार्पासीयं क्षपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूष्णः ।
 पान्थोत्थं प्राण्यजम्ना लवणज मन्वृचः शार्करं चार्कतेजाः ,
 रत्नाब्धौ रत्नरूपं गिरि मल्लत मुदा पात्रसास्त्रिङ्गचार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डेऽष्टमाध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

॥ इति षष्ठकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकश्च समाप्तः † ॥

* अत्रत्याटीप्यन्धः पञ्चमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्यः ।

† इत उत्तर मिह ग-घ-पुस्तकयोः “कलिकावच्छा १०२”-
 इति , क-पुस्तकखेतद्ब्राह्मणीयसप्तमकण्डान्तम् , ख-पुस्तक मध्ये-
 तद्ब्राह्मणीयतृतीयकण्डान्तम् , छ-नामपुस्तकेऽत्र कलौषच्छा नोक्षि-
 खितेति । तत्र १ भा० २८ क० , २ भा० १६ क० , ३ भा० १६ क० ,
 ४ भा० १५ क० , ५ भा० १५ क० , ६ भा० १२ क० ; तदानीं खड्गव-
 यास्त्रिण् प्रपाठके १०२ कलिकाः सम्यगन्ते ।

॥ इति उखासम्भरणं नाम षष्ठं काण्डं * समाप्तम् ॥

— — —

* यत्र वृत्ते काण्डे ब्राह्मणसंज्ञा सप्तविंशतिः । तत्र प्रथमे प्रपाठके ४, द्वितीये ४, तृतीये ७, चतुर्थे ६, पञ्चमे ६ । एषु ब्राह्मणेषु कलिकाः ५३० । तत्र प्रथमे प्रपाठके ११०, द्वितीये १०४, तृतीये ११४, चतुर्थे १००, पञ्चमे १०२ । तदेतत्सर्वसङ्कलनयाम् काण्डे २७ ब्राह्मणानि श्रुतानि, तत्र ५३० कलिकाः सन्तीति सिद्धम् ॥

॥ अथ मूलशुद्धिपत्रम् ॥

अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र०	आ०	क०	ए०	पङ्क्तौ
पुरुषात् ...	पुरुषाद् ...	१.	१.	१०.	४	११
गुर्भर्भवत् ...	गुर्भभवत् ...	१.	२.	११.	१८	२
त्वमास समस्थि	त्वम् मास मस्थि	१.	२.	१७.	१६	१४
देवा ...	देवा- ...	१.	२.	२१.	२०	१५
ऽमि ...	ऽमिं ...	१.	२.	२४.	२१	११
देवाच्च ...	देवाच्च देवाच्च	१.	२.	२७.	२२	१०
माघायरति ...	माघारयति ...	२.	१.	५.	८७	६
नियुत्य० ...	नियुत्व० ...	२.	१.	१४.	६०	६
०देका नृत्रिंश०	देकानृत्रिंश०	२.	१.	३७.	६७	२
रेता ...	रेतो ...	३.	१.	१६.	१८२	१०
कुन्दः स्त्रि० ...	कुन्दःस्त्रि० ...	३.	२.	६.	२०२	१३
मामदुत् ...	मामदुत् ...	३.	४.	४.	२२१	१४
तुस्याक्तो ...	तुस्योक्तो ...	३.	४.	५.	२२२	३
मानुषीभ्य० ...	मानुषीभ्य० ...	३.	५.	४.	२३०	१३
येतुस्ये ...	येतुस्ये ...	३.	७.	१५.	२६४	७
मुम्यद्यन्ति ...	मुम्यद्यन्ति ...	४.	३.	१४.	३०६	१५
तुदेवैतत् ...	तुदेवैतत् ...	४.	६.	११.	३५६	८
बन्ध० ...	बन्धु० ...	५.	१.	७.	३७५	३
अस्त्रदिति ...	अस्त्रदिति ...	५.	३.	२.	४०६	१
प्रयायाय ...	प्रयायाय ...	५.	४.	६.	४१२	१०

(२)

अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र०	आ०	क०	एते पङ्क्तौ
ह्यते ... वाह्यते	...	५.	५.	२.	४३६ ११
०ह्यतेव ... ०ह्यतेव	...	५.	५.	४.	४३७ ८
ह्येन ... ह्येन	५.	५.	६.	४३८ २.
मूर्ध्नि ... मूर्ध्नि	५.	५.	१४.	४४० ६

Nyāyavārtika (Text) Fasc. 1-5 @ 1/10 each	Rs. 3 12
*Nirukta (Text) Vol. IV, Fasc. 1-3 @ 1/10 each	3 0
*Nṛisāra, Fasc. 2-5, @ 1/10 each	2 8
Nityacāraspaddhati Fasc. 1-7 (Text) @ 1/10 each	4 6
Nityacāraspaddhati, Fasc. 1-8 @ 1/10	5 0
Nyāyabinduśikā, Fasc. 1	0 10
Nyāya Kusumājālī Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 2-6, Vol. II, Fasc. 1-3 @ 1/10 each	5 0
Padumawati, Fasc. 1-5 @ 2/	10 0
Paricīṭa Parvan, Fasc. 3-5 @ 1/10 each	1 14
Prākṛta - Paingalana, Fasc. 1-7 @ 1/10 each	4 6
Prithivirāj Rāsa, Part II, Fasc. 1-5 @ 1/10 each	3 3
Ditto (English) Part II Fasc 1, @ 1/-	4 0
Prākṛta Lakṣaṇam, Fasc. 1 @ 1/8/-	1 8
Pañcāra Smṛiti, Vol. I, Fasc. 1-8 ; Vol. II, Fasc. 1-6 ; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/10 each	12 8
Parācāra, Institutes of (English) @ 1/-	1 0
*Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/- each	3 12
*Sāma Vēda Saṁhitā, Vols. I, Fasc. 7-10 ; II, 1-6 ; III, 1-7 ; IV, 1-6 ; V, 1-8 ; @ 1/10 each	19 6
Sāṅkhya Sūtra V. 11, Fasc. 1-4 @ 1/10	2 8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3 0
*Sāṅkara Veṇay, Fasc. 2-3 @ 1/10	1 4
Shaddarsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ 1/10	1 4
Śraddha Kriya Kaumudī, Fasc. 1-6	3 12
Sucruta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/-	1 0
Suddhi Kaumudī, Fasc. 1-4	2 8
*Taittereya Saṁhitā, Fasc. 27-45 @ 1/10 each	11 14
Ditto Brāhmaṇa, Fasc. 6-25 @ 1/10	12 8
Ditto Prātisākhya, Fasc. 1-3 @ 1/10	1 14
Tāṇḍya Brāhmaṇa, (Text) Fasc. 6-19 @ 1/10 each	6 14
Tantra Vārtika (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/-	7 8
Tattva Cintāmaṇī, Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol. II, Fasc. 2-10 ; Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ 1/10 each	23 12
Tattvārthādhigama Sūtram, Fasc. 1-3	1 14
Tātkāṇḍa-Maṇḍanam, Fasc. 1-3 @ 1/10	1 14
Tulsi Satsai Fasc. 1-5 @ 1/10	3 2
Upamita-bhava-prapañcha-kathā Fasc. 1-11 @ 1/10 each	6 14
Uvāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/-	6 10
Valīkī Carita, Fasc. 1	0 10
Vara K yā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ 1/10	3 12
*Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3-6 ; Vol. II, Fasc. 1-7, @ 1/10 each	6 14
Vidhāno Pārigāt, Fasc. 1-8 : Vol II Fasc 1	5 10
Vivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ 1/10 each	4 6
V hat Sayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6	3 12
*Yoga Aphorismus of Patanjali, Fasc. 3-5 @ 1/10 each	1 14

Tibetan Series.

Pag-Sam Tai Sā, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4 0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 2-5 ; Vol. II, Fasc. 1-3 ; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/- each	14 0
Rtogs brjod dpag Akhari Sā (Tib. & Sans. Abadān Kalpalatā,) Vol. I, Fasc. 1-6 ; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/- each	11 0

Arabic and Persian Series.

Āḥangīrnamah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ 1/10 each	8 2
Al-Muquaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-3 @ 1/-	3 0
Aln-i-Akbarī, Fasc. 1-22 @ 1/8/- each	33 0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, @ 2/- each	34 0
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/8/-	55 8
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-8 ; Vol. II, Fasc. 1-4 @ 1/4/-	15 0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	0 10
*Bādhāhnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ 1/10	11 14
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts 1-2	2 0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/- each	3 0
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ 1/10	5 10
Dictionary of Arabic Technical Terms & Appendix Fasc 1-21	31 0

The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

Farhang-i-Rashidi , (Text) Fasc. 1-14 @ 1/8/ each	Rs 27 0
Fihrist-i-Tusi , or Tusi's list of Shāy'ah Books Fasc. 1-4 @ 1/ each	4 0
Futūh-ush-Shām of Wāqidī , Fasc. 1-9 @ 1/6/ each	5 10
Ditto of Azādī, (Text) Fasc. 1-4 @ 1/6/ each	2 2
Haft Asmān , History of the Persian Masnawī, Fasc. 1 @ 1/2/	0 12
History of the Caliphs , (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ each	7 8
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngīrī , (Text) Fasc. 1-3 @ 1/6/ each	1 14
Isābah , with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ 1/ each	51 0
Magr-ul-Umarā , Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, Fasc. 1-10;	
Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-12;	
Index to Vol. III, Fasc. 11-12; @ 1/ each	35 0
Mahāz of Wāqidī , (Text) Fasc. 1-5 @ 1/6/ each	3 2
Muntakhabat-Tawārikh , Fasc. 1-15 @ 1/6/ each	9 6
Muntakhabat-Tawārikh , (English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc.	
1-5 and 3 Indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/ each	18 0
Muntakhabat-Lubāb , Fasc. 1-10 @ 1/6/ each	11 14
Ma'āqir-i-'Ālamgīrī , Fasc. 1-6 @ 1/6/ each	3 12
Nukhbat-i-Fikr , Fasc. 1	0 10
Nisāmī's Khirad-nāmah-i-Iskandari , Fasc. 1-2 @ 1/2/ each	1 8
Kiyāzu-s-Salātin Fasc. 1-5 @ 1/6/ each	3 2
Ditto (English) Fasc. 1-5 @ 1/	5 0
Tabaqat-i-Nāgīrī , Fasc. 1-5 @ 1/6/ each	3 2
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ 1/ each	14 0
Ditto Index	1 0
Tārkh-i-Firūz Shāhi of Ziyāu-d-dīn Barnī Fasc. 1-7 @ 1/6/ each	4 6
Tārkh-i-Firūshāhi , of Shams-i-Sirāj Alif, Fasc. 1-6 @ 1/6/ each	3 12
Ten Ancient Arabic Poems , Fasc. 1-2 @ 1/8/ each	3 0
Tuzuk-i-Jahāngīrī , (English) Fasc. 1	1 0
Wis o Kamīn , (Text) Fasc. 1-5 @ 1/6/ each	3 2
Zafarnāmah , Vol. I, Fasc. 1-9 Vol. II, Fasc. 1-8 @ 1/6/ each	10 10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES, Vols. XIX and XX @ 1/6/ each ... 20 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1870 to 1904 @ 1/8/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members.
N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. Journal and Proceedings, N. S., 1905, to date, @ 1-8 per No. to members and Rs. 2/ per No. to Non-members.
5. Memoirs 1905 to date. Price varies from No. to No. Discount of 25% to Members.
6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ... 3 0
A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) ... 4 0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ... 4 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ... 3 8
8. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each ... 40 0
9. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—III with 3 colored plates, 4to. @ 6/ each ... 18 0
10. Tibetan Dictionary, by Csoma de Koros ... 10 0
11. Ditto Grammar ... 8 0
12. Kaemlércabdāmāta, parts I and II @ 1/5/ ... 3 0
13. A descriptive catalogue of the paintings, statues, &c., in the rooms of the Asiatic Society of Bengal, by C. R. Wilson ... 1 0
14. Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kaemlérc, by M. A. Stein, Ph.D., Jt. Extra No. 2 of 1899 ... 4 0
15. Persian Translation of Hāji Balā of Isfāhān, by Hāji Shaikh Ahmad-i-Kirmāsi and edited with notes by Major D. C. Phillott. ... 10 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-34 @ 1/ each ... 34 0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5 0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer Asiatic Socy." only.

BOOKS ARE SUPPLIED BY V. P. P.

